

**Język rękopiśmiennych kazań
Krzysztofa Kluka**

Konrad Kazimierz Szamryk

Język rękopiśmiennych kazań
Krzysztofa Kluka



Białystok 2016

Recenzenci: *prof. dr hab. Bogusław Nowowiejski*
prof. dr hab. Alicja Pihan-Kijasowa

Redaktor serii: *Bogusław Nowowiejski*

Projekt okładki: *Wojciech Siwak*

Redakcja i korekta: *Anna Szerszunowicz*

Redakcja techniczna i skład: *Roman Sakowski*



© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2016

ISBN 978-83-7431-509-8

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-097 Białystok, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 14
tel. (085) 745 70 59; e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl

Druk i oprawa: Quick-Druk s.c., Łódź

Spis treści

UWAGI WSTĘPNE	9
Cel i zakres pracy	9
Uwagi filologiczne o rękopisie kazań Krzysztofa Kluka	15
GRAFIA I ORTOGRAFIA	21
Pisownia samogłosek	22
Pisownia spółgłosek	22
Zmiękczenia i diakryty	25
Geminaty	28
Użycie wielkich i małych liter	29
Pisownia łączna i rozdzielna	30
Interpunkcja	30
Wnioski	30
FONETYKA	32
Wokalizm	32
Samogłoski ścieśnione	32
Zmiany artykulacyjne samogłosek w pozycji przed spółgłoskami półotwartymi NRL	34
Inne zjawiska związane z samogłoskami ustnymi	37
Samogłoski nosowe	38
Oboczności samogłoskowe	43
Wymowa grup <i>-ija-</i> , <i>-yja</i>	46
Varia	47

Konsonantyzm	47
Spółgłoski szeregów S – Š – Ś	47
Wahania <i>n – ŋ</i>	49
Wymowa <i>ř – rz(ž) – rž</i>	50
Oboczność <i>x:k</i>	51
Przejście <i>u > w</i>	52
Wymowa <i>x y</i>	52
Rozwój grup <i>*sr̥, *zr̥, *žr̥</i>	53
Różne przekształcenia grup spółgłoskowych	56
Varia	60
Wnioski	62
FLEKSJA	65
Odmiana rzeczowników	65
Deklinacja męska	65
Deklinacja żeńska	76
Deklinacja nijaka	80
Dualis	83
Rzeczowniki zbiorowe	85
Odmiana przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych	86
Zaimki	88
Liczebniki	92
Koniugacja	96
Czas teraźniejszy i przyszły prosty	96
Czas przeszły	99
Czas zaprzeczony	100
Imiesłowy	101
Varia	103
Wnioski	103
SŁOWOTWÓRSTWO	107
Rzeczowniki	108
Nazwy czynności i stanów	108
Nazwy abstrakcyjnych cech i pojęć	116
Nazwy wykonawców czynności	127

Nazwy nosicieli cech	134
Osobowe nazwy żeńskie	136
Nazwy miejsc	137
Nazwy wytworów	138
Negativa rzeczownikowe	139
Wyrazy złożone	143
Przymiotniki, przysłówki i inne części mowy	145
Przymiotniki i imiesłowy przymiotnikowe	147
Przysłówki	159
Czasowniki	162
Wnioski	174
LEKSYKA	177
Wiarą jako wyznanie	181
Nazwy istot ponadludzkich	198
Nazwy miejsc rzeczywistości transcendentnej	207
Źródła wiary	210
Kondycja człowieka	222
Ostateczne przeznaczenie człowieka	240
Nazwy miejsc kultu	244
Nazwy członków Kościoła	246
Obrządek	253
Wnioski	259
UWAGI KOŃCOWE	263
BIBLIOGRAFIA	267
INDEKS WYRAZÓW I FORM OMÓWIONYCH W KSIĄŻCE	285

UWAGI WSTĘPNE

CEL I ZAKRES PRACY

Celem niniejszej książki jest charakterystyka językowa XVIII-wiecznego rękopisu kazań Jana Krzysztofa Kluka, przyrodnika z Ciechanowca¹, kaznodziei, współpracownika Komisji Edukacji Narodowej, autora poradników i podręczników z zakresu botaniki i zoologii. W ujęciu szerszym jednak rozprawa stanowi opis języka pogranicza północno-wschodniego Mazowsza i Podlasia końca XVIII i początku XIX wieku. Wydaje się bowiem, że mimo od lat prowadzonych badań, nasza wiedza na temat historycznej polszczyzny Podlasia oraz północnego Mazowsza jest ciągle niepełna i wymaga dalszych opisów.

Należy mieć na uwadze, że rozważania nad regionalnymi odmianami polszczyzny, również w perspektywie historycznej, powinny uwzględniać pewną odrębność Podlasia, i to zarówno w stosunku do Mazowsza, jak i Kresów północno-wschodnich. Przywołanego obszaru językowego nie można automatycznie utożsamiać z polszczyzną północnokresową czy nawet typu północnokresowego, nawet jeśli mogą ku temu skłaniać pewne argumenty geograficzne i etniczno-językowe. Bo chociaż w języku Podlasia można wskazać wiele cech wspólnych z polszczyzną kresową, to jednak na Podlasiu i Białostocczyźnie wiele właściwości języka Kresów nie występuje lub też pojawiają się, ale ich frekwencja jest dużo rzadsza niż na Kresach. Inny jest w końcu – prymarny – sposób funkcjonowania polszczyzny wśród jej użytkowników (Nowowiejski 1999: 23–30).

Jeśli więc uwzględni się swoistość i odrębność języka polskiego na Podlasiu, to okazuje się, że opracowań podejmujących zagadnienia historycznej polszczyzny literackiej tego obszaru jest niewiele. Z najważniejszych prac wymienić należy następujące studia i artykuły: Beaty Kuryłowicz *Język polski*

¹ Obecnie powiat wysokomazowiecki, województwo podlaskie.

w szesnastowiecznych księgach miejskich Knyszyna (2005), Natalii Szydłowskiej *Język polski w XIX-wiecznych rękopisach kościelnych. Sprawozdania powizytacyjne z lat 1798–1874 sporządzone w parafiach diecezji wigierskiej i augustowskiej (czyli sejneńskiej)* (2011) oraz Joanny Kuć *Polszczyzna łukowskich aktów notarialnych w początku XIX wieku* (2013). Najmniej chyba wiemy o polszczyźnie podlaskiej XVII i XVIII wieku, choć w pewnym zakresie lukę tę wypełniają prace Janiny Gardzińskiej (2000, 2003), Joanny Kuć (2004), a także artykuły Konrada Szamryka (2010, 2011a, 2014)².

Sięgnięcie po kazania księdza **Jana Krzysztofa Kluka** wydaje się tym bardziej uzasadnione, że Kluk jest szczególnie zasłużonym reprezentantem Podlasia. Urodził się 13 września 1739 roku w Ciechanowcu, w rodzinie szlacheckiej. Jego rodzice wywodzili się z Warmii – ojciec był budowniczym i architektem, natomiast matka prowadziła skromne gospodarstwo. W latach 1746–1750 Krzysztof Kluk (w dokumentach posługiwał się drugim imieniem) uczęszczał do jezuickiej szkoły parafialnej w Drohiczynie, a następnie pobierał nauki u ojców pijarów w Łukowie (1750–1761). Pobyt w seminarium Zgromadzenia Księża Misjonarzy w Warszawie w latach 1761–1763 był najdłuższym wyjazdem Kluka poza Podlasie (Wójcik 2012: 65–85). W nagrodę za dobre wyniki w nauce młody duszpasterz został skierowany w charakterze nadwornego kapelana do domu Tomasza Ossolińskiego, magnata podlaskiego, starosty ziemi nurskiej. We wrześniu 1767 roku Kluk otrzymał stanowisko proboszcza parafii Winna³, a w 1770 roku mianowano go proboszczem parafii w Ciechanowcu, którą to funkcję pełnił przez 26 lat, aż do śmierci w 1796 roku.

W Ciechanowcu powstały wszystkie prace przyrodnicze Kluka: *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych...* (wyd. 1777–1779), *Zwierząt domowych i dzikich, osobliwie krajowych, historii naturalnej początki i gospodarstwo* (1779–1780), *Rzeczy kopalnych... szukanie, poznanie i zażycie* (1781–1782)

² W badaniach nad dawną polszczyzną Podlasia językoznawcy chętnie wykorzystują materiały i słowniczki gwarowe, np.: *Słownik dialektu knyszynskiego Czesława Kudzinowskiego* (Rembiszewska 2007), *Słownik gwary augustowskiej* oraz *Słownik gwary ludowej w Ziemi Drohickej* (Nowowiejski 2009). Dzięki serii artykułów B. Kuryłowicz doczekaliśmy się opisu systemu fonetycznego (2006a), fleksyjnego (2008) i słowotwórczego (2007a) gwary okolic Tykocina oraz sporej części zagadnień leksykalnych (2006b, 2006c, 2007b).

³ Obecnie Winna Poświętne, powiat wysokomazowiecki, województwo podlaskie.

oraz *Dykcjonarz roślinny* (1786–1788). Podlaski przyrodnik, który ściśle współpracował z Komisją Edukacji Narodowej, jest też autorem pierwszego podręcznika do nauki botaniki: *Botanika dla szkół narodowych* (1785) oraz współtwórcą podręcznika do zoologii *Zoologia dla szkół narodowych* (1789).

Kluk jako uczonego był ceniony przez ludzi oświecenia. W roku 1781 został odznaczony przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego medalem *Merentibus* (Brzęk 1977: 32, 34), a w 1787 Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego nadała podlaskiemu przyrodnikowi tytuł doktora nauk wyzwolonych i filozofii (Wójcik 2012: 211). Ponadto, zapewne w dowód uznania i jako wsparcie dla dalszych prac naukowych, niewielkimi stypendiami Kluka wspierali m.in. Izabela Branicka, Ignacy Jakub Massalski, Stanisław Szczęśny Potocki oraz Joachim Chreptowicz (Wójcik 2008: 150). Właściwie przez całe życie Kluk utrzymywał kontakty naukowe ze środowiskiem warszawskim oraz z mieszkającą w pobliskich Siemiatyczach księżną Anną Jabłonowską z Sapiehów. To właśnie dzięki księżnej mógł korzystać z zasobów zgromadzonego przez nią w Siemiatyczach księgozbioru oraz studiować eksponaty sławnego w Polsce i Europie gabinetu historii naturalnej⁴.

Drugi obszar aktywności Kluka stanowi działalność duszpasterska. To z nią właśnie należy łączyć konspekty rękopiśmiennych kazań (1782–1794), a także wydane drukiem *Kazanie o szacunku i miłości kapłanów* (wyd. 1777). Ciechanowiecki duchowny został doceniony również na tym polu, dzięki czemu uzyskał kilka godności kościelnych – był m.in.: proboszczem ciechanowieckim, kanonikiem kruszwickim, brzeskim, inflanckim oraz dziekanem drohickim (Wójcik 2000: 72).

Mimo że nie ma spuścizna ks. Kluka wydaje się ciekawa, przez wiele lat nie mogła doczekać się opracowania językoznawczego, na co zwróciła uwagę w artykule *Uwagi o języku pism księdza Krzysztofa Kluka – przyrodnika z Ciechanowca* Irena Maryniakowa. Badaczka konstatowała, że dzieła Krzysztofa Kluka stanowią wdzięczny materiał do badań językoznawczych, zarówno w aspekcie historycznym, jak i dialektologicznym, gdyż „duża swoboda i bezpośredniość wypowiedzi w pracach Kluka zbliżają język, jakim są one pisane, do języka mówionego tamtej epoki. Kluk – człowiek oświecony – władał ogólną polszczyzną kulturalną i takiego też języka używał w swych pracach.

⁴ Najnowsze badania dowodzą, że Kluk korzystał z gabinetu historii naturalnej Anny Jabłonowskiej głównie w latach 1778–1779 (Lewandowska, Wójcik, 2011: 128–132).

Nie jest on jednak pozbawiony indywidualnych cech charakterystycznych dla regionu, z którego się wywodził i gdzie spędził wiele lat swojego życia” (Maryniakowa 1989: 174). Spostrzeżenia I. Maryniakowej zdają się potwierdzać artykuły i szkice powstałe na podstawie materiału z pism Kluka, które dotyczą leksyki związanej z realiami wiejskimi (Rembiszewska 2009), cech regionalnych i dialektalnych w dziełach Kluka (Maryniakowa 1989, 1991, 2009, Szamryk 2014), kształtowania się XVIII-wiecznego stylu naukowego (Szamryk 2009a, 2009b, 2011b), zmian językowych wprowadzanych w poradnikach Kluka przez edytorów na początku XIX wieku (Szamryk 2012, Szamryk, Orłowska 2014), wykorzystania prac naukowych Kluka w XIX-wiecznych słownikach języka polskiego (Maryniakowa 2011, Szamryk 2013), a nawet kulinariów (Szamryk 2011c). Językoznawcy chętnie również podejmowali się opisu zagadnień związanych z nazewnictwem roślin i zwierząt w dziełach podlaskiego przyrodnika (Domańska-Fober 2006, Pastusiak 2009).

Przez wiele lat uważano, że nie zachowały się autografy poradników i prac przyrodniczych Kluka, które stanowiłyby najlepsze źródło wiedzy o języku ich autora (Wójcik 2012: 33)⁵. Z kolei listy i notatki Kluka są dokumentami kilkudziesięcioma, ewentualnie jednostronicowymi, a przez to stanowią zbyt skąpy materiał do badań językoznawczych. Dlatego najwłaściwszym materiałem do pracy nad idiolektem Krzysztofa Kluka, a tym samym nad polszczyzną północno-wschodniego Mazowsza i Podlasia drugiej połowy XVIII wieku, jest niespełna 400-stronicowy rękopis kazań. I. Maryniakowa twierdzi, że jest to najlepsze świadectwo języka podlaskiego księdza i przyrodnika, ale badaczka jednocześnie przestrzega przed zbyt jednostronnym i mechanicznym traktowaniem tekstu, gdyż „styl oratorski narzuca okreśło-

⁵ Przeprowadzone kwerendy archiwalne pozwoliły jednak ustalić, że w Bibliotece Baworowskich, stanowiącej obecnie część Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki im. W. Stefanyka, znajduje się praca Krzysztofa Kluka *Roślin osobliwie krajowych* (Zespół 4 [Zbiór rękopisów Biblioteki Baworowskich], Dział I [Inwentarz rękopisów Baworowskich]; dokument dostępny z *Katalogu elektronicznych zasobów cyfrowych* Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu [sygnatura płyty DE-15194, sygnatura oryginału: 354]), która stanowi najprawdopodobniej rękopis pierwszego tomu *Roślin potrzebnych* Krzysztofa Kluka (zob. Szamryk 2015). Rękopis, ze względu chociażby na obecność dwóch charakterów pisma, wymaga jednak szczegółowych badań edytorskich i językoznawczych, które potwierdzą, czy mamy do czynienia z manuskrypcem pracy botanicznej Krzysztofa Kluka.

ne wymogi językowe, w związku z czym język kazań nawet przy pobieżnym czytaniu w sposób widoczny różni się od języka prac przyrodniczych autora, ale bez systematycznego zbadania tekstu kazań nie można wysnuwać bardziej szczegółowych wniosków” (Maryniakowa 1989: 176).

W świetle prowadzonych badań udało się jednak ustalić, że rękopis kazań nie jest autografem⁶ ks. Krzysztofa Kluka, ale kopią, wykonaną najprawdopodobniej tuż po śmierci podlaskiego przyrodnika przez bliżej nieznaną osobę (zob. *Uwagi o rękopisie kazań ks. Krzysztofa Kluka*). Powyższe spostrzeżenie nie przekreśla jednakże wartości kazań jako źródła do poznania idiolektu Krzysztofa Kluka. Ciągłe mamy bowiem do czynienia z tekstem księdza Kluka, choć zapewne w jakimś stopniu zniekształconym przez kopistę – czy to poprzez świadomie wprowadzane poprawki językowe, czy też na skutek przenikania głównie przyzwyczajęń graficznych, fonetycznych, a zapewne także w jakimś zakresie i fleksyjnych przepisywacza. Z pewnością jednak rękopis kazań bliższy jest idiolektowi ks. Kluka niż jakiegokolwiek prace drukowane, którym ostateczny kształt językowy nadali korektorzy⁷. Można założyć, że kopista, nawet jeśli nieumiejętnie i nie do końca wiernie przepisał kazania, przynajmniej jeśli chodzi o intencje, starał się oddać tekst jak najbliżej oryginału. Jeśli więc w rękopisie zostały wprowadzone zmiany językowe, należy przypuszczać, że dotyczą one przede wszystkim grafii, ortografii (z fonetyką) oraz fleksji. W mniejszym stopniu zniekształcone zostały zapewne takie płaszczyzny języka, jak słowotwórstwo, leksyka czy składnia. Ponadto trzeba podkreślić, że w tym wypadku manuskrypt zupełnie nie traci na znaczeniu dla badań nad polszczyzną północno-wschodniego Mazowsza i Podlasia, podobnie jak na wartości dla badań nad regionalnym zróżnicowaniem polszczyzny nie straciły *Pamiętniki* Jana Chryzostoma Paska, które zachowały się jedynie w odpisie z XVIII wieku (Czapliński 2003: LXVI), a stały się podstawą opracowań z zakresu historii języka i dialektologii (zob. Siekierska 1989, Rybicka-Nowacka 1991, Kuraszkiewicz 1992).

Mając na uwadze powyższe ustalenia, wszelkie opisywane przeze mnie zjawiska językowe staram się odnosić do stanu ogólnego polszczyzny lite-

⁶ Przez rękopis rozumiem zapis rękopiśmienny w ogóle, natomiast autograf to rękopis autorski (Loth 2006: 35).

⁷ Zob. I. Bajerowa 1964: 11, S. Hrabec 1959, K. Szamryk 2012.

rackiej tego okresu. Swojej pracy nie ograniczam więc do zarejestrowania i opisu form tylko różnych od współczesnych, gdyż ważniejsze wydaje mi się wskazanie, jakie elementy języka kazań ks. Kluka mogły być już archaiczne, a jakie innowacyjne. W związku z tym, pisząc o archaizmach językowych⁸, zawsze będę miał na myśli formy przestarzałe w odczuciu użytkowników polszczyzny końca XVIII stulecia, a nie za takie uważane obecnie. Analogicznie rzecz się ma z formami innowacyjnymi.

Druga połowa XVIII wieku to czas przełomowy, kiedy w historii polszczyzny kończy się dobra średniopolska, a rozpoczyna nowopolska (Klemensiewicz 1985: 495). Stanisław Dubisz dodaje, że wtedy ostatecznie też krystalizuje się opozycja między językiem mówionym a pisanym, a także wyraźnie zaznacza się język ogólnopolski na tle odmian regionalnych oraz dialektów ludowych (Dubisz 2002: 41). Ostatecznie też kształtuje się *n o r m a t e o r e t y c z n a*⁹, której powstanie wiązać należy w dużej mierze z *Gramatyką dla szkół narodowych* Onufrego Kopczyńskiego. Oczywiście już wcześniej pisano gramatyki i poradniki językowe, ale dopiero praca Kopczyńskiego skierowana była przede wszystkim do Polaków – a nie obcokrajowców – i miała powszechną siłę oddziaływania (Siuciak 2010: 271–272).

Jako bliski współpracownik Komisji Edukacji Narodowej w latach 1778–1789 (Brzęk 1977: 149) Kluk musiał słyszeć o *Gramatyce dla szkół narodowych* Kopczyńskiego. Niewykluczone, że nawet z niej korzystał. Nie mogła ona jednak znacząco wpłynąć na ukształtowanie się języka podlaskiego kanzodziei, gdyż pierwsze wydania gramatyki ukazały się w latach 1778–1781,

⁸ Wobec różnego rozumienia terminu *archaizm językowy* (forma archaiczna) wprowadzam rozróżnienie zaproponowane przez Kwirynę Handke (1997b: 78–79), gdzie *archaizm przeniesiony (kontynuujący)* oznacza jednostkę systemu językowego zachowaną bez zasadniczych zmian z wcześniejszej epoki rozwojowej języka. *Archaizm właściwy* to jednostka języka, która przeszła do archiwum językowego, natomiast *archaizm względny* jest elementem językowym będącym w fazie spadku żywotności lub schodzenia na peryferie językowe, zaliczanym do archaizmów na płaszczyźnie ogólnej języka, ale zachowujący zdolność funkcjonalną na płaszczyźnie innej odmiany (regionalnej, dialektalnej). *Z kolei archaizm stylistyczny* to element językowy pochodzący z minionej epoki historycznej, który wyszedł z powszechnego użycia, ale jest stosowany w celach stylistycznych, kazaniom zwykle nadając funkcję podniosłą.

⁹ *Norma teoretyczna* jest to norma zalecana przez teoretyków (gramatyków) w wypowiedziach metajęzykowych, takich jak poradniki, gramatyki, słowniki (Bajerowa 1986: 9).

gdy Kluk był już dorosłym – blisko 40-letnim – mężczyzną, który swoją edukację szkolną zakończył prawie dwie dekady wcześniej. Wydaje się więc, że przez to uczony z Ciechanowca jest również przedstawicielem jednego z ostatnich pokoleń, jakie wychowały się bez wskazówek poprawnościowych głównego językoznawcy doby oświecenia, a jedynie pod wpływem normy języka mówionego (uzusu) oraz języka druków. I choć spora część postulatów Kopczyńskiego nie przyjęła się, to pod wieloma względami jego gramatyki zmieniły system nauczania i funkcjonowania polszczyzny (Siuciak 2010: 271–272).

UWAGI FILOLOGICZNE O RĘKOPISIE KAZAŃ KRZYSZTOFA KLUKA

Rękopis kazań¹⁰ liczy 372 strony¹¹ formatu in 4-to i przechowywany jest w Dziale Rękopisów Biblioteki Ossolińskich we Wrocławiu (sygn. 3285/1). Jest to chronologicznie nieuporządkowany, przeplatany łacińskimi passusami, zbiór kazań, wygłaszanych przez księdza Kluka w latach 1782–1794 w Ciechanowcu, Kalinówce, Kobylinie, Tykocinie i Siemiatyczach (wszystkie miejscowości leżą na Podlasiu). Pismo zabytku jest stosunkowo staranne i jednolite pod względem charakteru. Nie ma zbyt wielu skreśleń i miejsc trudnych bądź niemożliwych do odczytania. Na stronie 357 rozpoczyna się dodatek zatytułowany *Notata in Varium*, w którym znalazły się różnego rodzaju zapiski (m.in. przepis robienia musztardy, likieru, wskazówki dotyczące uprawy tytoniu, przepisy na lekarstwa oraz okolicznościowe pozdrowienia), ale też dalsze, czasem nawet kilkustronicowe, fragmenty kazań.

Na ostatniej karcie nadliczbowej zeszytu znajduje się informacja: „Ex Libris Andr. Ługowski post mortem Mich. Zwiryński [?] Congr. Miss. donati 1816” (za Z. Wójcik 2012: 35).

Lesław Gruszczyński uważa, że Kluk przepisał teksty swoich wystąpień do czystopisu, a końcową, mniej staranną część, tłumaczyć należy pogarszającym się stanem zdrowia podlaskiego kaznodziei (1996: 131). Zgodzić mi się wolno jednak tylko z tym, że musiał istnieć jakiś tekst wcześniejszy – być

¹⁰ W niniejszej pracy posługuję się terminem *kazanie*, zgodnie z podziałem zaproponowanym przez M. Korolkę na kazania tematyczne i homilijne (1971: 188–191).

¹¹ Brak stron 11, 12, 21, 22, dwukrotnie numerowane są strony 221 i 222.

może rozproszone, w różnych miejscach zapisywane kazania albo same ich konspekty, które dopiero później zostały przepisane do jednego zeszytu. Ale zachowanej kopii ks. Kluk nie wykonał własnoręcznie, o czym świadczą przynajmniej dwie przesłanki.

Charakter pisma i grafia badanych kazań znacząco różnią się od charakteru pisma i grafii autografów niewątpliwych¹² ciechanowieckiego plebana. Dla porównania zestawiam fragment badanego rękopisu (fragment 1) z potwierdzeniem odbioru dziesięciny przez Kluka (fragment 2) oraz niewielki fragment listu Kluka do Marcina Poczobuta, Rektora Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie (fragment 3). Wydaje się, że fragmentów 1 i 2 nie pisała ta sama osoba, natomiast fragment 2 i 3 najprawdopodobniej wyszły spod jednego pióra.

Uprzed. Błogosławieństwo to o którym wzmianka
o sobie napisałem. Najświętsza Boga naszego
Matka przopowiedziała. Jakiś wiek i wsi i wie
woda będzie W. S. Nie maż bowiem prorodnie
maż Boga i ktorzyby najczelniejsze
po Boga. Może. Jakiś wiek i wsi i wie
nowe nie b. Jakiś wiek i wsi i wie
nych w. S. Jakiś wiek i wsi i wie
są. Każdą Boga na uwagę, b. S. Jakiś wiek i wsi i wie
o dy stawiaki. Jednym b. S. Jakiś wiek i wsi i wie
tekt, co za s. Jakiś wiek i wsi i wie
ma, z do czego s. Jakiś wiek i wsi i wie
w. S. Jakiś wiek i wsi i wie
Przyp. Jakiś wiek i wsi i wie
y dy mowki b. S. Jakiś wiek i wsi i wie
w. S. Jakiś wiek i wsi i wie
gu dalsze mowy wzmianka.

Fragment 1: Rękopis kazań ks. Krzysztofa Kluka z lat 1782–1794.

¹² Za autografy niewątpliwe Kluka uznają tylko dwa teksty: rękopis Kluka z roku 1772 (zbiory Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu nr. inw. III/3699), w którym proboszcz potwierdza odręcznie otrzymanie dziesięciny ze wsi Malec, związanej z gruntami będącymi uposażeniem parafii Trójcy Przenajświętszej w Ciechanowcu (Tomaszewski 2000: 290) oraz list z 1787 roku podlaskiego przyrodnika do Marcina Poczobuta rektora Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie (Biblioteka Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, Dział Rękopisów, sygn. F7-1836, pierwodruk: Wójcik 2000: 78–80).

Niżej na podpisie wyrażony rewanż i odobratem od W. Pana
 Jozefa Suchodolskiego Mieszmi Mielny Dziedzica Dobro Malca,
 Dziesięciny z Malca Kościoła w Cichanowieckiemu malekocy za
 rok 1771 Iłotek Iłotki Dziedzici pięć l. 35 1/2 której
 zupełnie odobratem swituis, y ma to się podpisać. Dada w Cie-
 chanowcu. J. 20. Aprilis. 1772. A. J. Krzysztof Kluk. Kluk

Fragment 2: Odręczna notatka ks. Kluka z roku 1772, w której potwierdza otrzymanie dziesięciny ze wsi Malec, związanej z gruntami będącymi uposażeniem parafii Trójcy Przenajświętszej w Cichanowcu.

czynić radość, niewiem. Jakiu rękę dobroczynną: całuy nogi Pana,
 i pod nie dziyki moie składam. Składam dziyki całemu oraz
 Zgromadzeniu Szkoły Głównej, które przychilając się do woli Pańskiej
 uczynienia mi łaskę, nieukliżyło mi chociaż niegodnemu pomieszczenia
 w Towarzystwo święte. Do Minimis Apostolorum pod wszystkie
 się Adgi sciele, a w szczególności Pańskiej, i przy najuroczystym
 ustanowieniu wyznać się być

Jasnie Wielu Pana Dobro
 Najmilszym Kluk
 J. K. Kluk. Kluk

1549 i Wyznanie Wiary

Fragment 3: List Krzysztofa Kluka do Marcina Poczobuta, rektora Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie (1787 r.)

Porównanie grafologiczne może budzić pewne wątpliwości i zastrzeżenia, gdyż charakter pisma zmienia się w ciągu życia, dlatego ważniejszy i bardziej przekonujący wydaje się argument filologiczny. Na 364 stronie kazań znalazła się notatka (fragment 4), która z całą pewnością wyklucza ks. Kluka spośród grona osób przepisujących. Jest ona napisana tym samym charakterem pisma co całość kazań, ale jej treść oraz podana data odnoszą się do wydarzeń, jakie zdarzyły się już po śmierci kaznodziei, czyli po roku 1796 (fragment 4):

Dobra Koscielec, galowymy wspar
cieca w nagłych potrzebach stralepu
czego Helmut VIII Krol Angielski za
Jawal wielki: Krol i manifestowim:
Je tem niewiady Manaroba yabit ko
krosz ktora musz nosila State iaia.
NB w Roku 1807 Krol Pruski przez
wojny z Francuzami pod dowodztwem
studen Cef. Franc. Bonaparte, utracil
z kraiu posiadane dawniey ogolem
Mil kwadratowych 2402,
Obywatelow zaś 3,742,311.
Z gazet Neywiedzkich. Die 11 Aug.
Zoblato przy nim 3199 Mil kwa
dratowych, a Obywatelow ludzi
5,553,688.

Fragment 4: Strona 364 kazań, na której znajduje się notatka dotycząca wojny Francji z Rosją i Prusami, podpisania traktatów pokojowych w Tylży w roku 1807 oraz informacja, w której Napoleon Bonaparte określony został tytułem cesarza.

[113/NB?] w roku 1807 Krol Pruski przez wojnę z Francuzami pod dowodztwem Cef. Franc. Bonaparte, utracił z kraiu posiadane dawniey ogolem Mil kwadratowych 2402., Obywatelow zaś 3,742,311.

Z gazet Neywiedzkich. Die 11 Aug. zostało przy nim 3199 Mil kwadratowych, a Obywatelow ludzi 5,553,688.

Podane informacje odnoszą się do wojny Francji z Rosją i Prusami w latach 1806–1807, którą zakończyło podpisanie traktatów pokojowych w Tylży (7–9.07.1807). Na mocy tych porozumień Królestwo Prus utraciło ziemie na zachód od Łaby, powstało Wolne Miasto Gdańsk, a z pruskich terenów II i III rozbioru Rzeczypospolitej utworzono Księstwo Warszawskie. Ponadto Napoleon Bonaparte określony został mianem cesarza, a jak wiadomo tytuł otrzymał podczas koronacji 2.12.1804 roku. W rękopisie znalazły się więc wzmianki o wydarzeniach, które odbyły się już po śmierci księdza Krzysztofa Kluka.

W świetle powyższych wniosków rękopiśmienne kazania ks. Kluka nie mogą być traktowane jako autograf, czyli rękopis autorski, a w związku z tym należy do nich podchodzić z jeszcze większą ostrożnością. Nie wiemy bowiem, kim był kopista, skąd pochodził, jakie miał wykształcenie i czym się kierował przepisując Klukowskie teksty, a tym bardziej, z jaką dokładnością oddał stan oryginału oraz czy wprowadzał poprawki, a jeśli tak, czy robił to konsekwentnie. Rękopis pochodzi z księgozbioru Andrzeja Ługowskiego – księgarza i bibliofila. Na tym etapie badań nie udało się jednak ustalić, kim był wspomniany Michał Zwiryński (Zbigniew Wójcik zaznacza, że nie ma pewności co do dokładności odczytania nazwiska).

Warto się jednak zastanowić, kiedy niniejsza kopia mogła powstać. Wiadomo, że stan zdrowia Kluka pogorszył się znacząco w ostatnich dwóch latach życia (Wójcik 2012: 58). Nie można więc wykluczyć, że odpis mógł powstać lub zacząć powstawać nawet w tym czasie, czyli około roku 1794. Na ten okres datowane jest również chronologicznie ostatnie kazanie (s. 133) – przyjmuję więc, że jest to *terminus ante quem*. Ostatnią datą, która pojawia się w związku z omawianym rękopisem, jest rok 1816, co stanowić będzie *terminus post quem*. Wstępnie ramy powstania manuskryptu ograniczyć więc można do lat 1794–1816. Najbardziej prawdopodobne wydaje się jednak, że kazania zostały przepisane w roku 1807 (być może w roku 1808), czyli w okresie, którego dotyczy notatka o pokoju w Tylży. Można przypuszczać bowiem, że kopista, który w zasadzie miał już przepisany niemal cały rękopis (notka znajduje się na 364 stronie, a całość rękopisu liczy ich 372), po przeczytaniu w prasie tak ważnej wiadomości, mógł ją zapisać na arkuszu, jaki w tym momencie miał pod ręką.

Zarówno więc wstępna analiza grafologiczna, jak i wewnętrzna krytyka tekstu, pozwalają poczynić pewne ustalenia – badany rękopis nie jest autografem, ale kopią kazań ks. Kluka wykonaną najprawdopodobniej na początku XIX wieku przez bliżej nieznaną osobę.

Nieniejsza książka ma układ tradycyjny, powszechnie praktykowany w opracowaniach dotyczących różnych odmian polszczyzny historycznej. Składa się z rozdziałów poświęconych grafii i ortografii, fonetyce, fleksji, słowotwórstwu i leksyce. Pominęto w niej zagadnienia składniowe, gdyż ze względu na silne osadzenie w wymogach stylu retorycznego, składnia stanowi osobny problem, z pewnością zasługujący na szersze opracowanie. Podobnie rzecz się ma z frazeologią czy stylistyką, które w przyszłości staną

się przedmiotem osobnych szkiców i artykułów. Ostatnia uwaga dotyczy rozdziału o słowotwórstwie – mimo nazwy dominuje w nim głównie perspektywa leksykalna. Podobne rozwiązanie zastosowano jednak w innych pracach językoznawczych (zob. Doroszewski 1949, Trypućko 1957, Sokólska 1999, Sicińska 2013).

Niniejsza książka stanowi zmienioną wersję rozprawy doktorskiej o tym samym tytule. W tym miejscu chciałbym serdecznie podziękować Panu Profesorowi Bogusławowi Nowowiejskiemu za opiekę promotorską oraz cenne wskazówki. Pani Profesor Alicji Pihan-Kijasowej oraz Pani Profesor Elżbiecie Skorupskiej-Raczyńskiej gorąco dziękuję za wnikliwe recenzje oraz życzliwe uwagi. Podziękowania za przyjazne wsparcie w pracy językoznawczej składam Pani Profesor Dorocie Krystynie Rembiszewskiej, natomiast Pani Profesor Irenie Maryniakowej składam wyrazy wdzięczności za zachęcenie mnie do podjęcia badań nad językiem pism Krzysztofa Kluka.

GRAFIA I ORTOGRAFIA

W dziejach kształtowania się grafii i ortografii polskiej badacze wyróżniają dwa okresy. Pierwszy, gdy grafia polska pozostaje pod wpływem obcym, a próby dostosowania łacińskich liter do polskich głosek podejmują w swych skryptoriach przede wszystkim anonimowi, średniowieczni mnisi. I drugi, kiedy przepisy ortograficzne są ustalane, najpierw przez środowiska drukarskie, a od XIX wieku uchwałami odpowiednich instytucji (Urbańczyk 1955: 81–93). Przełomowy wpływ na rozwój grafii i ortografii polskiej wywarli w pierwszej połowie XVI wieku drukarze i korektorzy krakowskich drukarni Floriana Unglera, Jana Hallera, Hieronima Wietora. To właśnie im przypisuje się stworzenie podwalin wydawania druków w języku polskim (Wiśniewska 2009: 30–35). W tym niełatwym zadaniu pomocna okazała się również *Ortographia* Stanisława Zaborowskiego. Wydany przez oficynę Unglera w 1514 roku, a następnie wielokrotnie wznawiany, traktat ortograficzny Zaborowskiego pomyślany został najprawdopodobniej jako swoista instrukcja dla drukarzy, która miała im pomóc w uporządkowaniu polskiej pisowni (Walczak 1999: 132–133).

Inaczej niż w drukach rzecz się miała w rękopisach. Manuskrypty XVI-wieczne pod względem pisowni w zasadzie nie różnią się jeszcze od średniowiecznych (Walczak 1999: 135). Dla kwestii zapisu kluczowe w tamtym czasie były przede wszystkim pochodzenie, wykształcenie, przyzwyczajenie i staranność piszącego. Pewne przejawy postępującej normalizacji w zakresie grafii i ortografii zauważa się w rękopisach XVII-wiecznych (Cybulski 1992: 17–25), jednak tekstom tego okresu, jak i wieku następnego, wciąż daleko było do takiego uporządkowania, jakie panowało w drukach. Właściwie nawet w rękopisach początku XIX wieku panowała jeszcze spora dowolność ortograficzna i graficzna (zob. Bajerowa 1983, Kuć 2013: 126–145).

Pisownia rękopiśmiennych kazań ks. Krzysztofa Kluka pod względem grafii i ortografii oddaje stan, jaki zaobserwować można w manuskryptach końca XVIII i początku XIX wieku. W zabytku wyraźnie widać skłonność do

postępującej normalizacji i dokładności zapisu oraz odchodzenie od dawnych (w zasadzie staro- i średniopolskich) przyzwyczajzeń ortograficznych.

PISOWNIA SAMOGŁOSEK

W badanych kazaniach pod względem graficznym nie zostały wyodrębnione samogłoski ścieśnione *é*, *ó* oraz jasna *á*. Brak diakrytów nad samogłoskami, zwłaszcza w manuskryptach, był jednakże zjawiskiem powszechnym w drugiej połowie XVIII wieku, co doskonale ilustrują inne rękopisy z tego okresu (Wiśniewska 1975: 15, Handke 1993: 114, Hawrysz 2003: 223–224, Zawilska 2011: 47, Sicińska 2013: 89). Rzadkie przykłady kreskowania samogłosek znaleźć można w *Dzienniku księżnej Teofili z Jabłonowskich Sapieżyny z lat 1771–1774* (Szczepankowska 2004: 131), u Staszica (Szober 1959: 99) czy w XIX-wiecznych inwentarzach kościelnych (Szydłowska 2011: 18–19), co wskazuje jednak na utrzymywanie się w niektórych manuskryptach tego okresu dawnych zwyczajów graficznych.

Również w zakresie pisowni *i* oraz *y* opisywane kazania właściwie oddają stan bardzo zbliżony do współczesnego. Z ważniejszych różnic zauważa się przede wszystkim konsekwentny zapis spójnika *i* jako *y*, zarówno przed spółgłoskami: *ogłaszać y podawać* 1¹³, *wstyd y boiaźń* 307, *godność y pożytek* 8 jak i przed samogłoskami, np.: *Kościola y Oyczyzny* 184, *hostyą y ofiarę* 9, *zmyślenia y obłudę* 10.

Spolszczony zapis samogłoskowy, czyli polskie *y* zamiast łacińskiego *i*, ma już większość wyrazów obcych, np.: *fanatyzmem* 3, *trybunale* 20, *Chrystus* 88, *Augustyn* 111, *Faryzeuszow* 318. Jedynie w wyrazach *spiritus* 356, *Libertynow* 4, *Timoteusza* 112 (obok: *Libertyni* 67, *Libertyńskie* 57) zachowano *i* w pisowni, mimo zapewne panującej już wymowy *z y*.

PISOWNIA SPÓŁGŁOSEK

W kazaniach Kluka spółgłoska *d* zapisywana jest jako *d* oraz *ð*, np.: *odkrycie* 5, *dowodem* 29, *diabła* 48, *według* 50, *wstyð* 61, *wyðawać* 62, *oddanych* 64,

¹³ Liczba występująca po przykładzie oznacza numer strony rękopisu kazań Kluka, na której znajduje się cytowana forma. Natomiast liczba w nawiasie oznacza, ile razy dana forma pojawia się w całym tekście.

a *dz*, *dź* oddawane są jako *dz*, *dź*, *dz*, *dzi*, np.: *zasadzki* 5, *spowiedź* 20, *niewchodź* 44, *bądźcie* 66, *miłosierdzia* 41, *świętokradzkie* 43, *poprzedziła* 48, *bardzo* 50, *sądzą* 60, *naprowadzenia* 64. Wydaje się, że grafemowe warianty *d*, *ð* używane są sposób dowolny, choć *ð*, zarówno pojedynczo, jak i w dwuznaku, pojawia się zdecydowanie rzadziej niż *d*.

Spółgłoskę *s*, zgodnie z XVII- i XVIII-wiecznym zwyczajem, należało pisać w nagłosie, śródgłosie i w dwuznakach za pomocną znaku *f* (*s* długie), a w wygłosie i w połączeniu ze znakiem diakrytycznym jako *s* (por. Smolińska 1983: 15). W badanych rękopisach zasada ta nie jest przestrzegana. Konsekwentnie oznacza się tylko podwojone *ss* jako *fs*: *Mifsya* 100, *Mifsonarze* 101, *Mifsyonarz* 103, *Mefsyasza* 232, *konfesyonały* 273. Ponadto literę *f* często stosuje się również w wyrazach zakończonych na *-stwo*, zarówno w mianowniku, jak i przypadkach zależnych, np.: *dostoieństwo* 40, *złorzeczeństwa* 100, *błogosławieństwem* 104, *Nabożeństwa* 107, *przekleństwa* 110, *panieństwo* 171, *bluźnierstwa* 271, choć trafiają się i formy zapisywane przez *s*, np. *Błogosławieństwo* 1, *Nabożeństwem* 3, *pospolstwa* 105. Wprawdzie *f* pojawia się przeważnie w osobowych formach czasownika *być*, np.: *iefem*, *ieścieś*, *ieft*, niemniej jednak wyrazy te oddane są też za pomocą krótkiego *s*, np.: *iesteście* 36, 108, *iestem* 255, *iesteś* 256, a warianty graficzne pojawiają się nawet obok siebie, np.: *ieft*, *iest* 6. Dotyczy to zresztą również innych wyrazów, które zapisywane są, nawet w stosunkowo niewielkiej odległości, za pomocą obu liter, np. *Siostry* 2, *Siostr* 5, *Bofkiego* 105, *Boski* 107, *łafki* 251, *łaskę* 252, *łaski* 254.

Podobną dowolność w stosowaniu długiego *f* zauważyła się w rękopisach XVIII-wiecznych (Hawrysz 2003: 230–231, Szczepankowska 2004: 134, Zawilska 2011: 47), a nawet XIX-wiecznych (Szydłowska 2011: 24, Kuć 2013).

Jeszcze w XVIII wieku powszechnym zwyczajem było używanie liter *i* (w nagłosie lub przed samogłoską) oraz *y* (przed spółgłoską oraz z wygłosie *y*) zamiast *j*¹⁴. Badane manuskrypty potwierdzają, że Kluk konsekwentnie stosował tę zasadę¹⁵:

¹⁴ Jota w języku polskim została upowszechniona przez Alojzego Felińskiego w roku 1816. Warto jednak dodać, że już wcześniej posługiwali się nią chociażby Jan Kochanowski czy J. Januszowski, a także jotę zastosowano w *Biblii gdańskiej* z 1632 roku (S. Jodłowski 1979: 81–82).

¹⁵ O wyjątkach związanych z pisownią wyrazów zapożyczonych zob. Wymowa grup *-ija-*, *-yja*.

i=j w nagłosie: *ieżeli* 20, *iasnieiący* 39, *ieđynym* 40, *iednosci* 98, *iuż* 98, *ięzykiem* 162.

i=j w śródgłosie (przed samogłoską): *nieprzyiaciela* 20, *Doznaiecie* 24, *nieuspokoienia* 24, *kraiu* 39, *dostoięństwa* 40, *taiemnice* 54, *obyczaie* 62, również w połączeniach *ij* przed samogłoską, np.: *piiństwa* 78, *biie* 158, *zabiiać* 171, *obiiiać* 197.

y=j w śródgłosie (przed spółgłoską): *nayweselszych* 24, *spokoynego* 25, *znaydował się* 39, *poymować* 39, *nayobszerniejsze* 40, *posłuchaycie* 52, *stayni* 54, *oyczyzna* 62.

y=j w wygłosie: *wszelkiew* 20, *pierwszey* 25, *dopełniay* 40, *rodzay* 52, *swoiey* 54, *barđziej* 62, *więcey* 98, *pokoy* 99, *zwyczay* 174, *raczey* 263.

Jota jako majuskuła używana jest na początku wyrazów, zarówno na oznaczenie *j*, np.: *Jeżeli* 20, *Jan* 20, *Jezusa* 25, *Jakoż* 62, *Ja* 209, *Jego* 255, jak również *i*, np.: *J tu iuż* 25, *Jzaiasz* 47, *Jmienia* 50. W śródgłosie pisana jest tylko w wyrazie *majestat*: *majestatu* 54, 69, 80 (obok pojedynczego zapisu *Maiestat* 86). Wydaje się, że w kazaniach ks. Kluka zakres stosowania joty jest mocno ograniczony, gdyż w innych rękopisach z XVIII i początku XIX wieku literą *j* posługiwano się – choć niekonsekwentnie – to jednak w nieco większym zakresie (por.: Hawrysz 2003: 229, Kuć 2013: 132–134).

Ponadto w tekście zapisuje się grupę *yj* jako *yi* (*i* na oznaczenie *j*) przed samogłoską: *spryiaiać* 3, *nieprzyiacioły* 4, *wyiawienie* 23, *wyiawić* 24, *przyięcia* 79, *przyiemniejsza* 84 oraz przed spółgłoską: *przyimował* 10, *przyidzie* 24, *Cypryiskiew* 38, *przyimowała* 52, a także w końcówkach fleksyjnych rzeczowników na *-ja*, np.: D. lp. *kondycyi* 198, 205, *historyi* 173, w Mc. lp. *Francyi* 363, czy w D. lm. *kondycyi* 37, 205 oraz w czasownikach 2 os. lp. trybu rozkazującego, np.: *spoyzrzy* 256, *przeźrzy* 265.

Grupa spółgłoskowa *ks* w omawianych kazaniach oddawana jest najczęściej za pomocą litery *x*, np.: *Alex.* 28, *Xiąże* 78, *Xiążenia* 296, *Xięgę* 222, *xięgach* 173, *Xsienstwa* 179, choć obok tego trafia się też zapis z *ks*, np.: *Księgę* 222, *ksiąszki* 51, 57. W drugiej połowie XVIII wieku dopuszczalne były oba warianty pisowni, a wahania zapisu *ks* || *x* spotyka się jeszcze w tekstach XIX-

-wiecznych (Kurzowa 1972: 13, Hrabec 1955: 9–18, Szydłowska 2011: 32–33). O. Kopczyński opowiada się raczej za pisownią przez *x*: „Już, przez wzgląd na Etymologią i na przykład pobratymskich języków, nie można ganić pisania wyrazów przez dwie litery *k, s*, zamiast jednej *x* (...) Oba te pisania sposoby, zgadzaia się z wymawianiem: sama oszczędność w pisaniu, mniej nad więcej obierać każe” (Kopczyński 1808: 45). Oprócz tego, w kazaniach Kluka litera *x* bywa używana także jako skrót na oznaczenie imienia *Chrystus*: *Xtus* 9, 20, *Xsa* 10, 14 (obok pełnego zapisu *Chrystus* 232).

Zagadnieniem z pogranicza ortografii i fonetyki jest kwestia pisowni *z/s*, która odzwierciedla wahania ortografii fonetycznej i etymologiczno-morfologicznej w funkcji przyimka lub przedrostka, np.: *zkąd* 39, 71, 98, *zpadnie* 44, *zprzeciwiali się* 48, *ztwierdza* 3, 32, 96, 113, *zkazić* 9, *zpod* 145, 146, *ztąd* 16, 28, 39, 187, *zprowadza* 124, *ztąpił* 71, 162, *zciągnięcia* 169, 183, *zpadły* 196, *zplonęły* 228, *zplywające* 292, *nayoczywiztszy* 340 (obok: *skąd* 71, *sprzeciwia się* 93, *nieskazitelna* 28, *sprofniejsze* 59). W pewnych przypadkach dotyczy to także innych spółgłosek: *krodkości* 230 (obok: *krotka* 198, *krotkiemi* 6).

ZMIĘKCZENIA I DIAKRYTY

Na oznaczenie spółgłosek *ś, ć, ź, ż, ź, ń* w kazaniach Kluka stosuje się przeważnie, zgodne z dzisiejszą normą, litery lub dwuznaki ze znakami diakrytycznymi, np.: *dziś* 3, *uprzedzałeś* 104, *czynić* 3, *trwać* 100, *proźbie* 124, *życie* 5, *używać* 255, *spowiedź* 18, *bydź* 165, *pańskiego* 75, *ogień* 102. Zdarza się jednak, że zamiast pochylonej kreseczki nad literami *s, c, n* znajduje się kropka, np.: *Część* 1, *Rożanca* 2, *tydzień* 100, *piiaństwu* 101, *słyszec* 102, *pomnażać* 252. Taki sposób kreskowania uznać należy za manierę graficzną.

Wydaje się, że w odniesieniu do manuskryptów Kluka trudno mówić o konsekwentnym stosowaniu diakrytów. Zresztą początek kreskowania spółgłosek szeregu ciszącego w rękopisach przypada dopiero na ostatnie lata wieku XVIII (Bajerowa 1986: 33), co potwierdzają również manuskrypty z różnych regionów z tego okresu (por. Wiśniewska 1975: 15, Handke 1993: 115, Umińska-Tytoń 1998: 160, Zawilska 2011: 47, Sicińska 2013: 97-98). Z drugiej jednak strony stwierdzenie, że Kluk oznaczał miękkość spółgłosek w sposób przypadkowy, byłoby zbyt dużym uproszczeniem.

Pewną prawidłowość stanowi nieoznaczanie spółgłosek miękkich *ś, ć, ź, dź*, jeśli znajdują się w pozycji przed *l, r* lub przed spółgłoską miękką przez *i*¹⁶, np.: *Kosciele* 1, *własciwie* 5, *Chrzescianie* 103, *swiecie* 2, *swięci* 6, *oswiecenia* 10, *swiat* 253, *smierc* 129, *szczęśliwą* 6, *prześladowania* 9, *myslicie* 100, *pomysłność* 105, *slepoty* 110, *zgrzyliwosci* 24, *złe* 102, *terazniejszego* 1, *terazniejszych* 5, *posrednika* 9, *wsrednim* 62, *bądźcie* 66. Ponad 90% wszystkich przypadków opuszczenia diakrytów dotyczy właśnie pozycji przed spółgłoską miękką przez *i*¹⁷.

W kazaniach znajdziemy również rzadkie przykłady (około 5%), gdzie kreskuje się poprzedzającą spółgłoskę, np.: *własności* 9, *zaciętości* 20, *nieprawości* 20, *iesteście* 26, *zacności* 43, *abyście* 100, *bliźniego* 29, w *poźniejszych* 62, *bądźcie* 66, a nawet – choć i tym razem niezbyt często (5%) – iż kreskuje się obie spółgłoski, zarówno bezpośrednio miękką przez *i*, jak i poprzedzającą ją, np.: *piękności* 28, *namiętności* 28, *nieszczęśliwości* 41, *własności* 43, *surowości* 49.

Diakryty stosuje się nad obiema spółgłoskami, jeśli ostatnia z nich nie została miękką przez *i*, np. *uroczystość* 1, *cześć* 2, *wieczność* 7, *wiadomość* 9. Sporadycznie trafia się też zapis z oznaczeniem miękkości tylko ostatniej spółgłoski: *godność* 8, *boiazń* 27, *przyiazń* 100, również w śródgłosie: *Rożańca* 1, *nabożeństwa* 5, *powinniśmy* 8.

Zapis bez znaku diakrytycznego nad spółgłoską, jak chociażby w następujących wyrazach: *bronic* 4, *Rożańca* 1, *każda* 63, *pozywał* 70, *iestes* 255 należy tłumaczyć raczej niestarannością piszącego, zwłaszcza że w badanym tekście przeważają formy zapisane poprawnie, np.: *bronić* 50, *obronić* 125, *Rożańca* 1, *każda* 2, *życie* 1, *iestes* 256.

Spółgłoska *ń* kreskowana jest zgodnie ze współczesną normą, np.: *sakramencie* 9, *fundamencie* 27, *brońcie* 105, *odmieńcie* 49, *zostańcie* 105, *Rożańca*

¹⁶ Podobną zasadę w niestosowaniu znaków diakrytycznych przed głoskami miękkimi *p', v', m', l, ń* oraz w grupie *-sci* zauważa Irmina Kotlarska w rękopiśmiennym *Dzienniku ks. Juliana Antonowicza, nauczyciela domowego Jana Bogdana Tarnowskiego z lat 1814–1823* (2010: 304–305). Badaczka odnosi jednak opisywane zjawisko do płaszczyzny fonetycznej.

¹⁷ Badania statystyczne dotyczące grafii przeprowadzono na 25-stronicowej próbce tekstu.

(wyjątkowo: *Rożanca* 1), *nabożeństwa* 1, *Chrześcijańskich* 5, *dostojeństwa* 40, *kończę* 40¹⁸.

Wśród historyków języka nie ma zgodności, czy wahania S:Ś uznac należy za cechę graficzną, czy też fonetyczną. Najwięcej wątpliwości wzbudzają zwłaszcza te przykłady, w których na miejscu dzisiejszych spółgłosek Ś znajdują się spółgłoski szeregu S, gdyż oprócz niedbałej ortografii¹⁹, trzeba tu uwzględnić również szerszy niż współcześnie zakres alternacji S:Ś w XVIII i XIX wieku (Bajerowa 1964: 34, 1986: 122).

Maria Weiss-Brzezina wahania S:Ś w rękopisach z XVIII i początku XIX wieku tłumaczy jako pozostałość procesów staropolskich, które odnosi do płaszczyzny fonetycznej (1971: 129). Z kolei Irena Bajerowa wprowadza pewne rozróżnienie – w przypadku ziem etnicznie polskich opowiada się za wyjaśnieniem graficznym, ale już w odniesieniu do Kresów za interpretacją fonetyczną, związaną z wpływami języków wschodniosłowiańskich oraz litewskiego (1983: 21). Za powiązaniem z mową chwiejności S:Ś w tekstach kresowych opowiadało się wielu badaczy polszczyzny XVIII (Kurzowa 1993: 94–96, Smolińska 1983: 55, Weiss-Brzezina 1971: 107–131) i XIX wieku (Kurzowa 1972: 47–49, 1993: 236–237, Trypućko 1969: 45–47, Klemensiewicz 1961b: 285). Zdaje się to tym bardziej uzasadnione, że wnioski z badań filologicznych dodatkowo potwierdzały wypowiedzi dawnych gramatyków oraz materiał dialektologiczny (Bednarczuk 1974: 54). Ale nie brakuje też opinii, w których nieobecność kresek nad *s*, *z*, *c*, i to również w tekstach z Kresów, tłumaczona jest wyłącznie jako zjawisko graficzne (por. Wiśniewska 1975: 15, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 14–15, Szczepankowska 2004: 139–140).

Ciekawy głos w dyskusji przyniosły badania prowadzone przez Zofię Sawaniewską-Mochową i Annę Zielińską (2001: 305–313). Wynika z nich, że wiele właściwości dotychczas przypisywanych polszczyźnie kresowej, w tym zakłócenia w repartycji spółgłosek S:Ś, w mowie Polaków kresowych nie występuje. Badaczki klasyfikują więc brak diakrytów jako cechę jednoznacznie graficzną i przestrzegają, również w odniesieniu do materiałów historycz-

¹⁸ O pewnych odstępstwach w kreskowaniu *n:ń*, ze względu na powiązanie z wymową, piszę w części poświęconej fonetyce (rozdział II).

¹⁹ O. Kopczyński zwraca uwagę na niestaranność w kreskowaniu spółgłosek środkowojęzykowych, i to zarówno w drukach, jak i w rękopisach (1808: 47).

nych, przed mechanicznym uznawaniem wszystkich wahań na płaszczyźnie tekstu pisanego za wierne odzwierciedlenie systemu fonetycznego (2001: 306). Warto również przytoczyć wnioski Alicji Pihan-Kijasowej dotyczące polszczyzny XVII wieku – brak diakrytów w nagłosie i śródgłosie dotyczy właściwie w takim samym stopniu druków z ziem kresowych i etnicznie polskich. Jeśli już zdarzały się opuszczenia kresek, to głównie na Kresach północnych przed spółgłoskami palatalnymi (1999: 133–134).

Mając na uwadze powyższe spostrzeżenia oraz to, że Ciechanowiec leży na ziemiach etnicznie polskich²⁰, w mieszaniu spółgłosek syczących i ciszących badanego rękopisu skłonny jestem wiedzieć raczej zjawisko graficzne (zwłaszcza w kwestii braku kresek nad spółgłoskami ś, ź, ć) niż fonetyczne.

GEMINATY

Podwojenie spółgłosek występuje tylko w zapisie wyrazów obcego pochodzenia: *Officerowie* 15, *Ekklezyasyka* 316, *kommunikował* 75, *kommunią* 75, 81, *kommunii* 78, 79, *mammony* 181, 182, *tyrannem* 64, *applauzow* 4, *Miśsyonarzach* 85, *Miśsyą* 86, 87, 101, *Miśsyi* 88, 97, 103, 247, *Meśsyasza* 232, 242, *konfesyonały* 273, *konfesyonałami* 264.

Być może nie wszystkie przytoczone przykłady z geminatami odzwierciedlają zjawiska wyłącznie graficzne, jednak na podstawie zapisu trudno orzec, w których wyrazach mamy do czynienia z manierą graficzną, a w których z odbiciem wymowy piszącego. Warto jednak zauważyć, że pewne wyrazy łacińskie zostały zapisane bez podwojenia, np. *Sakramentalney* 20, *Sakramencie* 132, co przemawiać może za przeprowadzoną już adaptacją fonetyczną (uproszczoną wymową) tych wyrazów w języku polskim, a jedynie obcą pozostałością pisowni (Bajerowa 1964: 24). W polszczyźnie zapis z pojedynczą głoską ustalił się dopiero w połowie XIX wieku (Bajerowa 1986: 3–40). O silnych tendencjach polonizacyjnych w zakresie tych wyrazów świadczy również to, że w wyrazach rodzinnych nie mamy do czynienia z dublowaniem spółgłosek, co zdarzało się jeszcze chociażby Teofili Sapieżynie (Szczepankowska 2004: 130) czy Bohomolcowi (Węgier 1972: 12).

²⁰ Współcześnie mieszkańcy okolic Ciechanowca wymawiają spółgłoski zgodnie z normą języka literackiego (Maryniakowa 1986: 165, Rembiszewska 2002: 73–74).

UŻYCIE WIELKICH I MAŁYCH LITER

W rękopisie kazań Kluka użycie dużych i małych liter zgodne jest z XVIII-wiecznym zwyczajem, a pod wieloma względami przypomina również stan panujący w XVII-wiecznych drukach (Cherek 2003, 2004). Konsekwentnie wielką literą zaczyna się nowe zdanie. Natomiast zgodnie z kryterium semantycznym, wielką literą zapisywane jest między innymi:

- szeroko rozumiane słownictwo religijne, np.: *Bracia* 2, *Siostry* 2, *Biszkup* 341, *Prorok* 14, *Kapłan* 76, *Apostoł* 113, *Księgi* 13, *Kazania* 1, *Rożaniec* 1, *Niebo* 32, *Sakramenta* 4, *Religia* 8, *Cnota* 27, w tym przymiotniki i zaimki odnoszące się do treści wiary i religii, np.: *Świętą* 212, *Rzymscy* 271, *Katolicki* 112, *Chrzesciańskie* 52, *Przedwieczny* 9, *Nayswiętsza* 1. Wielką literą zapisuje się również nazwy wyznawców religii i wyznań nierzymskokatolickich, np.: *Albigensow* 2, *Deistow* 4, *Libertyni* 59, *Żydow* 133 (obok: *żydow* 129).

Wielką literą rozpoczyna się wyraz *Bóg* oraz jego synonimy, np.: *Stworca* 71, *Zbawiciel* 25, *Pan* 69, *Oyciec* 95, *Stworzycielowi* 8, *Odkupiciel* 95, *Prawodawca* 9, *Sędzia* 14. Podobnie rzecz się ma z Chrystusem: *Syn Boży* 39, *Następcy* 3 i *Maryją*: *Matka* 1, *Oblubienica* 38. Użycie wielkiej litery wyraża cześć i szacunek piszącego dla danego przedmiotu lub osoby, dlatego w taki sposób zapisywane są rzeczowniki funkcjonujące w sferze sacrum.

- słownictwo godnościowe (zawody, godności, funkcje, tytuły), np.: *Krol* 14, *Monarchow* 37, *Xiążę* 2, *Faraona* 159, *Doktor* 20, *Pisarzow* 13, *Rodzice* 80, *Sędzia* 14, *Rządcy* 15,
- nazwy geograficzne, np.: *Warszawy* 183, *Tykocin* 343, *Polska* 170, *Krolestwo Francuskie* 264, *Europie* 363,
- nazwy etniczne, np.: *Francuzami* 364, *Ammonitow* 213,
- osobowe nazwy własne, np.: *Jan* 20, *Dominikowi* 1, *Maryja* 1, *Dawid* 19, *Augustyn* 20,
- słownictwo związane z organizacją państwa, np.: *Kraiu* 1, *Krolestwa* 13, *Korona* 142, *Rzeczypospolitey* 15, *Miasta* 36, *Prowincye* 36.

W zakresie użycia wielkich i małych liter nie można jednak mówić o konsekwencji, a jedynie o zapisie dominującym. Zdarza się bowiem, że nawet w bliskim sąsiedztwie w tekście ten sam wyraz raz napisany został wielką literą, a innym razem małą, np.: *Nayswiętsza* 1, *Nayswiętszym* 12, obok: *nay-*

świętsza 2, najsświętsze 3, najsświętszych 14; Nieba 3, 104, niebo 54; Spowiedzi 112, spowiedź 18.

PISOWNIA ŁĄCZNA I ROZDZIELNA

W badanym tekście brak konsekwencji w zakresie pisowni łącznej i rozdzielnej, co stanowi jednak zjawisko powszechne jeszcze w XVIII wieku. Najczęściej łącznie zapisywane są zestroje akcentowe, na przykład partykuła przecząca *nie* z czasownikiem: *Niemasz* 1, *Niedziwuyciesię* 3, *niepowiodł* 158, a także przyimki *z*, *w* z rzeczownikami, np.: *wnauce* 4, *wdzień* 20, *wpokoiu* 100, *wewszystkich* 208, *wżywocie* 281, *wpostuszeństwie* 158, *zokolicznosciami* 42, *zust* 52, *znieba* 54, *zgruntu* 55, *nakoniec* 117. Zdecydowanie rzadziej w zapisie łączy się spójnik z rzeczownikiem lub przymiotnikiem, np.: *ymiłosnik* 68 czy tworzone są połączenia trójwyrazowe, np.: *yslabyiest* 152, *wsądzslugą* 44.

INTERPUNKCJA

Do znaków interpunkcyjnych wykorzystanych w tekście należą: przecinek, kropka, dwukropek, wykrzyknik, znak zapytania i średnik. Na ogół zgodnie z dzisiejszymi zasadami stosuje się kropkę, dwukropek, wykrzyknik i znak zapytania. Z większą swobodą natomiast wykorzystywane są przecinek i średnik. Dzieje się tak przede wszystkim dlatego, że w badanym rękopisie interpunkcja ma charakter intonacyjny, a przecinek (ewentualnie średnik) nie pełni jeszcze funkcji rozczłonkowania składniowego. Czasem brak wyraźnych pauz między częściami zdania, np.: *Nieomylnne postępowania prawidła są tę wszystkie oswiecenia y nauki ktore podaie wiara aby się niemi rządzić tęwszystkie przestrogi y ustawy ktorych ona trzymać się każe aby od grzechu być dalekim etc.* 10.

WNIOSKI

Pisownia kazań Krzysztofa Kluka wydaje się całkiem uporządkowana i stosunkowo nowoczesna jak na przełom XVIII i XIX wieku. Pod wieloma względami rękopis oddaje stan, jaki w tym czasie panował w drukach.

Względnie ujednolicone, zwłaszcza w porównaniu z innymi manuskryptami z tego okresu, zostały znaki diakrytyczne (por. Szczepankowska 2004: 131–135). Brak zapisu *u* jako *v*, z którym można było spotkać się jeszcze w rękopisach z pierwszej połowy XVIII wieku (por. Sicińska 2013: 94), nie stosuje się również liter: *ʒ*, *β*, *ÿ*, *ÿ*, ani dwuznaków: *ph*, *th*, (por. Wiśniewska 1975: 15–17, Smolińska 1983: 13–14, Kurzowa 1972: 14, Sicińska 2013: 99), jakie w pewnym zakresie trafiały się nawet w manuskrytach XIX-wiecznych (Kuć 2004: 87–88). Z kolei używanie liter *ð*, *f* oraz *x* było dość częstym zwyczajem jeszcze w XVIII, a nawet XIX wieku. Ponadto o silnych tendencjach do polonizacji pisowni rękopisu świadczy także ograniczenie geminat tylko do wyrazów obcych oraz dominacja polskiego *y* (zgodnego z wymową) nad etymologicznym *i* w wyrazach pochodzenia łacińskiego²¹. Bardzo prawdopodobne, że postępowy charakter grafii i ortografii analizowanego tekstu wynika w dużej mierze z tego, że mamy do czynienia z wykonaną na początku XIX wieku kopią, a nie autografem kazań księdza Kluka.

²¹ W dalszych rozdziałach stosuję grafie współczesną: *f*=*s*, *ð*=*d*, *š*=*ś*, *č*=*ć*.

FONETYKA

W niniejszym rozdziale za punkt wyjścia analizy zjawisk fonetycznych przyjmuję te zapisy, które nie mieszczą się w normie współczesnego, ogólnopolskiego języka literackiego²². Orzekanie jednak o zjawiskach fonetycznych na podstawie ortografii jest zadaniem trudnym, skazującym często badacza na domysły i różne możliwości interpretacyjne, dlatego też często, aby pokazać dany proces językowy dokładniej, przywołuję również warianty zgodne ze stanem obecnym polszczyzny.

Ponieważ mamy do czynienia z rękopiśmienną kopią kazań ks. Kluka, a nie Klukowskim autografem, analizowanej płaszczyzny fonetycznej, zrekonstruowanej na podstawie zapisanego tekstu, nie można bezpośrednio odnieść do idiolektu ciechanowieckiego proboszcza. Opisywaną w tej części pracy fonetykę utożsamiać raczej należy z regionalną, mazowiecko-podlaską odmianą polszczyzny przełomu XVIII i XIX wieku, której podlaski uczony i kaznodzieja był użytkownikiem, nie ściśle z wymową Kluka.

WOKALIZM

Samogłoski ścieśnione

Pisownia kazań świadczy o jednakowej wymowie *a* zarówno w miejscu dawnego *a* krótkiego, jak i długiego. Pojedyncze przykłady zapisu *o* zamiast *a*, np.: *zdotnieyszy 62*, *boć się 129* wynikają raczej z niedokładności rękopisu, w którym czasem trudno rozróżnić obie litery (na tej samej stronie pojawia się również zapis *Bać się 129*)²³. Większość badaczy zgodna jest co do tego, że

²² Jako *poliszczynę współczesną (język współczesny, język dzisiejszy, język literacki)* rozumieję język polski ostatniego półwiecza.

²³ Jako usterki graficzne podobne przypadki traktuje Józef Trypućko u F. Mickiewicza (1969: 54).

w połowie XVIII wieku proces utożsamienia *ǫ* i *a* był już zakończony (Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2003: 130, Klemensiewicz i in. 1964: 93), a przypadki pisania litery *o* w miejscu *a* były w XVIII wieku niezmiernie rzadkie (Bajerowa 1964: 44). Nawet w autografach Wojciecha Chrościńskiego z początku wieku *ǫN > oN* pojawia się głównie w rymach (Siekierska 1974: 16)²⁴.

W badanym rękopisie także realizacja *e* zasadniczo nie odbiega od dzisiejszej normy. Tylko w pojedynczych formach znaleźć można przykłady *e* ścieśnionego, które uległo podwyższeniu do *i/y*, głównie jednak na skutek działania dodatkowych czynników artykulacyjnych²⁵. I. Bajerowa uważa, że w polszczyźnie XVIII wieku przypadki zrównania *e* ścieśnionego z *i/y* nie były zbyt powszechne (1964: 53), co zdają się potwierdzać zarówno kazania Kluka, jak i XVIII-wieczne materiały rękopiśmienne z różnych regionów Polski (Wróbel 1987: 51, Hawrysz 2003: 237, Szczepankowska 2004: 136–137, Wiśniewska 1975: 20). Dość częste przykłady przejścia *é > i/y* jeszcze w XVIII i na początku XIX wieku zostały poświadczane w materiałach kresowych (Kurzowa 1972: 22–25, 1993: 68, Szpiczakowska 2001: 27–31).

Na podstawie analizowanego materiału trudno jednoznacznie orzekać o artykulacji *o* ścieśnionego. W badanym manuskrypcie nie stosuje się znaków diakrytycznych nad samogłoskami, więc litera *o* mogła zostać użyta na oznaczenie zarówno *o*, jak i dzisiejszego *ó*, które w XVIII wieku na ziemiach etnicznie polskich wymawiano już jak *u* (Bajerowa 1964: 56). Współczesnej repartycji *o* i *ó* nie można jednak automatycznie przenieść na stan panujący w opisywanym tekście, gdyż jak wykazały badania, zakres *ó* w XVIII stuleciu był zdecydowanie szerszy niż obecnie (Bajerowa 1964: 56–58), a polszczyznę północnokresową charakteryzowało dodatkowo większe rozchwianie *o||ó* niż język ziem etnicznie polskich (Kurzowa 1993: 72–75, Szpiczakowska 2001: 34). Należy mieć na uwadze także to, że w gwarach okolic Ciechanowca nawet obecnie w mowie mieszkańców zachowało się *o* ścieśnione (Rembiszewska 2002: 38–40, 139). Ostatecznie więc przyjąć trzeba, że w badanym rękopisie pod literą *o* mogły kryć się trzy fonemy: *o*, *ó* oraz *u*.

²⁴ W pracy została wykorzystana czcionka ZR Cola, udostępniona przez zespół Atlasu Ogólnosłowiańskiego.

²⁵ Z tego też względu przykłady przejścia *é > e* omawiam w części poświęconej zmianom artykulacji samogłosek przed spółgłoskami półotwartymi.

Na tle powyższych spostrzeżeń wynotowane z rękopisu kazań Kluka formy, w których zauważa się wahania o||u i niezgodny z normą współczesną zapis z o przed spółgłoską inną niż NRL²⁶ w następujących wyrazach, np.: *pobodki* 51, *pobodkę* 336 (obok: *wzbudza* 3, 15, *pobudką* 28, *pobudka* 36), *naydłozey* 103, *dłozey* 356 (obok: *długim* 9, *dłużey* 31, *według* 50, *przydłużey* 86), *słozących* 208 (obok: *służący* 2, *sług* 3, *zastugi* 20), *okrocieństwie* 243, *okrotny* 340, *okrotni* 340 (obok: *okrutną* 30), *prawnoki* 280²⁷ interpretować należy jako regionalną tendencję do hiperpoprawnego unikania w wymowie *u* nawet tam, gdzie było ono etymologicznie uzasadnione. Podobnie tego typu przykłady interpretują inni badacze (por. Smolińska 1983: 27–28, Wiśniewska 1986: 331, Waszkis 1973: 174, Kurzowa 1983: 75, Nowowiejski 1989: 119). W SK, w przypadku wahań *o* – *u* (*ó*), na miejscu *u* najczęściej występuje *ó* (Rembiszewska 2007: 15–16).

W XVIII-wiecznym uzusie mieścił się natomiast zapis imienia *Jakob* 33, *Jakoba* 268 (SL: JAKUB, JAKÓB), gdyż wyraz ten w swej pisowni miał etymologiczne *o* (hebr. *Jakov*²⁸), a także forma *boty* 182, w której zachowała się samogłoska historyczna (SL: BOT).

Zmiany artykulacyjne samogłosek w pozycji przed spółgłoskami półotwartymi NRL

W manuskrypcie kazań *u* na miejscu *o* (*ó*) przed spółgłoskami NRL pojawia się w kilku wyrazach: *gur* 53, *gurę* 63 (obok: *gor* 45, *gora* 45, *gorę* 121), *niedożur* 99, *szczegulne* 3, 341, *szczegulnie* 33, 115, 117, *porużnieni* 99, (obok: *rožność* 4, *rożniące* 16, *rozrożnienia* 82), *Mahumetanow* 260, *diabuł* 36, 315, 329. Wydaje się jednak, że wszystkich wymienionych przykładów nie można potraktować tak samo.

Za zgodny z XVII- i XVIII-wiecznym uzusem uznać należy – konsekwentny zresztą w badanym tekście – zapis *szczegulnie* (Bajerowa 1964: 56). Jeszcze w SL w postaci hasłowej podane zostały obie formy: SZCZEGÓLNY

²⁶ Wszystkie wyrazy, w których doszło do zmian artykulacji samogłosek o||u lub e||i/y przed spółgłoskami płynnymi NRL omawiam w podrozdziale *Zmiany artykulacyjne samogłosek w pozycji przed spółgłoskami półotwartymi NRL*.

²⁷ Przytoczone wyrazy w SL i SWil są notowane tylko w zapisie z *u*.

²⁸ SEMSNO: 10.

i SZCZEGULNY (w SWil już tylko SZCZEGÓLNY). Ponadto w XVII wieku na Kresach mieszanie *o* pochylonego z *u* dotyczyło pisowni kilku, powtarzających się wyrazów, takich jak np.: *szczegulny, gura, ogulem, skura* (Pihan-Kijasowa 1999: 68–69). Pozostałe przykłady nie mieściły się w uzusie i tłumaczyć je należy przede wszystkim podwyższeniem artykulacyjnym przed NRL, żywym jeszcze w polszczyźnie kresowej XVIII (Kurzowa 1993: 76), a nawet XIX wieku (Szpiczakowska 2001: 67).

Warto także wspomnieć, że wariant DJABOŁ znajdujemy w SL (obok: DJABEL i *DYABEL²⁹), a oprócz Kluka posługiwali się nim także J.W. Poczobut i A.K. Sapieha (Smolińska 1983: 20).

Drugą grupę stanowią wyrazy, w których na miejscu etymologicznego *u* przed spółgłoskami NRL pojawia się *o* (*ó*), np.: *tłomaczemy* 123 (obok: *tłumaczą* 119, *tłumaczenia* 115), *bontach* 172, *bontow* 178, *bonty* 314, *grontu* 17, *grontowniejszą* 17, *grontowne* 28, *grontowniey* 40 (obok: *gruntowna* 27, *niezgruntowaną* 9, *gruntowne* 28, 29).

Zdaniem I. Bajerowej w XVIII wieku przykłady obniżania artykulacji *u*(NRL) > *o*(*ó*)NRL są już coraz rzadsze, gdyż zjawisko to było przede wszystkim żywe w XVI i XVII wieku. W SL znajdujemy jednak formy hasłowe: TŁUMACZYĆ, TŁÓMACZYĆ³⁰; BUNT, BONT³¹, GRUNT, *GRONT³², można więc przypuszczać, że jeszcze w drugiej połowie XVIII wieku wyrazy te pisano dwójako, choć częstsze były raczej zapisy z *u*.

Wnioski te zdaje się potwierdzać porównanie tych form w rękopisach i drukach Chrościńskiego oraz Kluka. Zapisy *grunt, bunt* z rękopisów Chrościńskiego w krakowskim wydaniu z 1745 roku konsekwentnie poprawiano na *gront, bont*³³, K. Siekierska uważa, że świadczą to „po pierwsze, jak zawodne jest świadectwo druków, po drugie, że norma literacka XVIII w. wyznaczała pravidła nie zawsze zgodne z naszym dzisiejszym wyczuciem”

²⁹ Kwalifikatorem * w SL oznaczane były przede wszystkim archaizmy (wyraz i formy przestarzałe), ale także neologizmy i formy niepoprawne (zob. B. Matuszczyk, 2006: 233–234).

³⁰ ST podaje tylko formę *tłumaczę*, ale SWil *tłómaczyć* i *tłumaczyć*.

³¹ O. Kopczyński nakazuje pisać tylko *bunt* (1808: 52). ST i SL rejestrują tylko formę *bunt*.

³² W ST oraz SWil jest tylko *grunt*.

³³ S. Chrościński, *Józef do braci przedany*, wydanie b.m. (Kraków) 1745 r., podają za: Siekierska 1974: 335.

(1974: 29–30). Sąd badaczki jest całkiem słuszny, bo w wydany w 1777 roku w Warszawie poradniku Kluka *Roślin potrzebnych*³⁴ drukarze konsekwentnie stosują wyłącznie pisownię z *u*, np.: *grunt* 54, 64, 94, *grunta* 57, 64, *gruntu* 218, czyli odwrotnie niż w dziełach Chrościńskiego. Różnice pisowni tego samego wyrazu w drukach Chrościńskiego i Kluka tłumaczyć należy przede wszystkim odmiennymi miejscami wydania, z których Kraków, a ściślej rzecz biorąc krakowska drukarnia, jawił się jako miejsce schlebiające XVII-wiecznej tradycji, natomiast Warszawa skłaniała się ku tendencjom oddającym wymowę. Ścieranie się dwóch wariantów i pewną niekonsekwencję widać też w podlaskich i mazowieckich rękopisach. Jedynie u Paska występują wyłącznie formy z *u*: *grunt*, *gruntownie* (SJPas). Natomiast już w aktach łukowskich z początku XIX wieku mamy *gront* || *grunt* || *grónt* (Kuć 2013), a w rękopisach kościelnych diecezji wigierskiej i augustowskiej tego samego stulecia: *gróntów* i *gruntu* (Szydłowska 2011: 19), czyli podobnie, jak w Klukowskim rękopisie.

Osobno potraktować należy formy *tytuniu* 377, 378 *tytuń* 377. Oprócz kazań Kluka występują również u W. Syrokomli (Trypućko 1957: 109), A. Mickiewicza (SJAM) czy F. Mickiewicza (Trypućko 1969: 73). I choć już w XVIII wieku pojawia się już forma *tytoń* (SEB), to w SL wyraz hasłowy ma postać TYTUŃ.

Zmiana barwy samogłoski *e* przed *NRL* dotyczy tylko kilku wyrazów: *szczyra* 198 (obok częstszego: *szczyrze* 5, 19, 26 *szczyrą* 18, 23, 48, 284), *wstrzymięzliwośći* 35, *trzyzwo* 342, *trzyżwosci* 35, przy czym również i w tym wypadku każdą formę warto omówić dodatkowo.

SL jako postać hasłową podaje formy: SZCZERNY, ob. SZCZERY; SZCZÉRY, SZCZÉRNÝ, *SZCZYRNÝ – akceptowane są więc tylko formy z *e*. Pojawiającą się również sporadycznie w drukach W.S. Chrościńskiego formę *szczyry*, Krystyna Siekierska (1974: 24) tłumaczy wpływami wersyfikacyjnymi lub zachowaniem tradycji drukarskiej. W rękopisach tego autora widnieje już bowiem tylko zapis *szczyry*, podobnie zresztą jak u Paska (SJPas). A. Pihan-Kijasowa sądzi, że formy typu *szczyry* i *szyroki* już w pierwszej połowie XVII wieku były północnokresowymi regionalizmami frekwen-

³⁴ K. Kluk, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych...*, t. 1, Warszawa 1777.

³⁵ A. Pihan-Kijasowa, w odniesieniu do wyrazów *szczyry* i *szyroki* opowiada się za leksykalnym charakterem omawianego zjawiska, a także dopuszcza możliwość wpływów ruskich: białorus. *ščyry*, ukr. *ščyryj* (1999: 64).

cyjnymi (1999: 58–64)³⁵, które występują – jako rzadkie warianty fonetyczne – nawet u A. Mickiewicza (SJAM): *szczery* (80), *szczéry* (3), *szczyry* (wariant), filomatów i filaretów (Kurzowa 1972: 24), a także w języku Polaków z Kresów południowo-wschodnich (Kurzowa 1983: 78).

Z kolei w formie *wstrzymięzliwości* tendencję do fonetycznego podwyższenia artykulacji w sąsiedztwie *NRL* mogła wzmacniać również analogia do wyrazów takich jak, np.: *trzymać*, *wstrzymanie*, *wstrzymywanie*.

Inne zjawiska związane z samogłoskami ustnymi

Pojawiające się w manuskrypcie zapisy *trzyzwo* 342 i *trzyźwosci* 35 świadczą mogą o podwyższeniu artykulacyjnym (lub jego pozostałościach) *e* > *i/y* przed spółgłoską inną niż nosowa. Raczej w XVIII wieku nie były to formy zgodne z uzusem, gdyż nie notują ich ST, SL czy SWil, a *i* u Paska (SJPas) są już tylko: *trzeźwi*, *trzeźwić*, *trzeźwo*, *trzeźwość*. O pewnych wahaniach w zakresie pisowni świadczyć mogą hiperpoprawne formy z *e* < *i/y*, np.: *nadwerężeniem* 63, *powiieszowanie* 364. U Poczobuta i Sapiehy (Smolińska 1983: 32) przejście *e* > *i/y* przed spółgłoską inną niż nosowa jest słabo poświadczane, częste natomiast u filomatów i filaretów (Kurzowa 1972: 21–23).

W formie *powiększy* ‘po większej’ 4 doszło do podwyższenia artykulacyjnego *e* do *y*, a następnie ściągnięcia grupy *-yj* w *-y* w wygłosie. Zjawisko przejścia wygłosowego *-ej* > *-ij||-yj* > *-i*, *-y* znane jest tekstom ziem całej Polski począwszy od XVI w. (Klemensiewicz i in. 1964: 90)³⁶. W XVII i XVIII wieku występowało zarówno w rękopisach (Wiśniewska 1986: 333, Umińska-Tytoń 1998: 161, Hawrysz 2003: 237, Sicińska 2013: 113), jak i w drukach (Pihan-Kijasowa 1999: 60, Burzywoda 2002: 44), a sporadycznie trafiało się nawet w tekstach z drugiej połowy wieku XIX (Bajerowa 1986: 56).

Dwukrotnie poświadczoną formę *rozumi* 112, 118 (3 os. lp. czasownika *rozumieć*) trudno uznać za omyłkę pisarską³⁷ (obok: *rozumie* 113 oraz *rozumie się* 150). Być może zapis ten oddaje przejście *e* > *i* w pozycji nieakcentowanej w języku polskim wschodnich terenów Rzeczypospolitej. Rzadkie

³⁶ W XVI i XVII wieku przejście wygłosowego *-ej* > *-ij||-yj* > *-i*, *-y* najliczniej poświadczono jest w Wielkopolsce (Rzepka 1993: 287, Burzywoda 2002: 44).

³⁷ W badanym tekście 13 razy występuje *rozumie*, ale zawsze w znaczeniu W. lp. od rzeczownika *rozum*, nigdy jako 3. os. lp. od czasownika *rozumieć*.

przykłady potwierdzające występowanie tego zjawiska trafiają się w rękopiśmiennych tekstach kresowych (Smolińska 1983: 35, Z. Kurzowa 1993: 86) oraz drukowanych (Pihan-Kijasowa 1999: 129). Nieco więcej form tego typu zgromadziła W. Weiss-Brzezina (1965: 132).

Samogłoski nosowe

Denazalizacja samogłosek nosowych w śródgłosie

Zmiany samogłosek nosowych obejmują:

- odnosowanie ϵ , φ w śródgłosie przed spółgłoskami płynnymi l , $ł$, np.: *zaczerpneli* 14, *poczeliśmy* 41, *staneła* 92, *wzieli* 106, 166, *wzieliśmy* 159, *wziela* 177, *zginęło* 117, *zgineli* 95, *zagarneli* 168, *niemieliśmy* 175, *tchneli* 189, *zaczęła* 190, *pragneli* 230, *przyieli* 247, *musieli* 111, *zaginął* 17 (obok: *zamknął* 117, *zaczęliśmy* 176).

Utrata nosowości samogłosek ϵ , φ przed spółgłoskami l , $ł$ stanowi powszechną właściwość języka mówionego. Zjawisko to rzadko jednak znajdowało potwierdzenie w XVII- i XVIII-wiecznych drukach (Burzywoda 2002: 49, Bajerowa 1964: 29), częściej natomiast można się z nim spotkać w rękopisach z tego okresu (Kurzowa 1972: 32, Waszkis 1973: 175, Siekierska 1974: 41, Wiśniewska 1975: 27, Kosyl 1978: 109, Smolińska 1984: 23–24, Kurzowa 1993: 79, Szczepankowska 2004: 137, Sicińska 2013: 136).

- denazalizację samogłosek nosowych ϵ , φ (przed spółgłoskami innymi niż l , $ł$), np.: *największą* 59, *wzieto* 251, *wstrzymieźliwość* 324, *rozwiozłym* 48, *rozwiozłość* 57, 61, 127, 149, 241, 251, *rozwiozłością* 154, *rozwiozłych* 180, 188, 268 (częściej jednak: *większy* 14, 31, *większą* 25, *naywiększa* 27, *powziętego* 29, *przedsięwziętey* 35, *obowiązek* 18, *przywiązanej* 30).

Wydaje się, że rzadko poświadczany w XVII- i XVIII-wiecznych materiałach drukowanych proces utraty nosowości przed spółgłoskami innymi niż l , $ł$ (Pihan-Kijasowa 1999: 88–89, Bajerowa 1964), w XVIII wieku może mieć charakter regionalny. Przykłady substytucji samogłosek ustnych w miejscu ogólnopolskich samogłosek nosowych spotykane są w XVIII-wiecznych rękopisach z Kresów (por. Smolińska 1983: 39–40, Kurzowa 1972: 32, Szczepankowska 2004: 147, Kosyl 1978: 110, Sicińska 2013: 120–125).

Denazalizacja samogłosek nosowych w wygłosie

Analiza rękopisu wykazała, że w wygłosie denazalizacji ulegają obie samogłoski nosowe:

- odnosowanie ϵ w wygłosie, np.: *przytocze* 14, *chwale* 38, 137, 154, *nadzieie* 32, 130, *potrzebuie* 10, *pokaże* 45, 135, *troche* 99, *dusze* 19, 123, 143, 158, *dotkne* 177, *prosze* 166, *koszule* 162, 182, *odpuszcze* 186, *ziemie* 171, 186, *naucze* 189, *przedsiębiorie* 193, *reszcie* 248, *dziecie* 256, *dąże* 172, *głosze* 162, *mowie* 173, *mysle* 141, *oyczyzne* 174, *przystąpie* 109, *sie* 195, *xiąże* 78, *zapuszcze* 198 (obok zdecydowanie częstszych zapisów z nosówką, np.: *biorę* 1, *cnotę* 15, *naukę* 23, *sławę* 27, *mówię* 65, *chę* 113).

Stanowiące ogólnopolską właściwość wymowy odnosowanie $\epsilon > e$ w pozycji wygłosowej, sporadycznie tylko trafiało się w XVII- i XVIII-wiecznych drukach (Burzywoda 2002: 49, Bajerowa 1964: 29–30). Częściej można się z nim spotkać w rękopisach, co ilustrują doskonale rękopisy Kluka, jak również inne manuskrypty z XVIII (Siekierska 1974: 41, Wiśniewska 1975: 27, Kosyl 1978: 109, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 11, Skubalanka 1997: 98, Sicińska 2013: 126–127) i początku XIX wieku (Kurzowa 1972: 35, Szpiczawska 2001: 58–59, Kuć 2013: 147).

- denazalizacja φ do o w wygłosie, np.: *muszo* 63, *będo* 43, *siło* 86, *bezsommenno* 81, *zasłono* 96, *częścio* 114, *dadzo* 125, *zgino* 143, *wierzo* 161, 162, *głoszo* 170, *donoszo* 173, *bioro* 184, *święto* 190, *toczo* 197, *stano* 241, 242, *ustano* 85, *obtocho* 188, *obrzydło* 366, *pokažo* 242, *pewno* 104, (obok: *będą* 31, 48, 140, *dadzą* 45, *wydaną* 38, *świętą* 77, *nieprzestaną* 4, *zasadą* 15, *idą* 2, *znayduyą* 67, *maią* 88, *pokutą* 129), a także hiperpoprawna pisownia φ zamiast o , np.: B. lp. *gą* ‘go’, *zdumiewaną*, W. lp. *prawdą* ‘prawdo’, W. lp. *żoną* 82 ‘żono’, W. lp. *tajemnicą* ‘tajemnico’, *działą* ‘działało’.

Przejęcie wygłosowego $\varphi > o$ jest cechą bardzo dobrze poświadczoną w dialektach kresowych (Kurzowa 1972: 35, 1993: 80–81, Smolińska 1983: 40, Pihan-Kijasowa 1999: 90–92, Sicińska 2013: 128–130) oraz w regionach pozostających pod wpływem polszczyzny kresowej (Kosyl 1978: 109, Wiśniewska 1975: 29, Kuć 2013: 147–148), w XIX-wiecznej gwarze okolic Drohiczy-

na (SGD: 143), a także w XX-wiecznych gwarach mazowiecko-podlaskich (Rembiszewska 2002: 45–46).

Wymowa *ę* na miejscu *e*

Przykłady, w których zamiast wygłosowej samogłoski ustnej *e* pojawia się jej odpowiednik nosowy, traktować należy jako wymowę hiperpoprawną wobec ogólnopolskiej tendencji do odnosowienia przedniej samogłoski na końcu wyrazów. W badanym rękopisie zapisów takich jest sporo i dotyczą następujących części mowy:

- czasowników w 3 os. lp., np.: *chcę* 9, 42, 85, *każę* 10, 32, *daruięć* 8, oraz czasowników w 2 os. lm.: *chcecię* 45, 83,
- przymiotników i imiesłówów przymiotnikowych w M. lub B. lm., np.: *uznawanę* 4, *godnę* 16, *danę* 38, *niezawodną* 40, *przeciwną* 51, 67, *prawdziwą* 64, *proźną* 78, *nową* 23, *przyłożoną* 40, *przerażoną* 47, *złagodzoną* 48, *zmaszaną* 75, *gotową* 79, *napelnioną* 83, *skuteczną* 87, *porożnioną* 88, *zasłużoną* 88, *darowaną* 88, *odpuszczoną* 89,
- rzeczowników, np.: Mc. lp.: *w mowię* ‘mowie’ 45, B. lm.: *żądę* ‘żądze’ 28, *duszę* 68, 73 ‘dusze’,
- zaimków w M. lub B. lm., np.: *swoię* 41, 81, 122, *ktorę* 3, 45, 51, 132, *waszę* 83, *owę* 57, 60, 99, *nię* 118, *tę* 1, 3, 4, 10.

Z tego typu wahaniami spotykamy się też między innymi w rękopisach południowokresowych z XVII i XVIII wieku (Sicińska 2013: 13), w dzienniku Sapieżyny (Szczepankowska 2004: 147–148) oraz u Bohomolca (Węgiel 1978: 14) i Jabłonowskiego (Zieniukowa 1978: 14).

Wtórna nosowość w pozycji śródgłosowej dotyczy tylko zapisów: *wszëlkiey* 7 (obok: *wszelkiego* 10, *wszelkiey* 20, *wszelkie* 24) oraz *swiadęctwo* 73 (obok: *swiadectwa* 3, *swiadectwie* 112).

Nie można wykluczyć, że forma *wszëlkiey* jest wynikiem wahań ortograficznych i fonetycznych wobec wyrazów: *wszędę*, *wszędzie*. Ponieważ mamy do czynienia tylko z pojedynczymi poświadczeniami w rękopisie, jest całkiem prawdopodobne, że obie formy stanowią jedynie usterki ortograficzne, jak zresztą interpretują podobne przykłady Barbara Smolińska (1983: 24–25) czy Irena Szczepankowska (2004: 138).

Asynchroniczna wymowa samogłosek nosowych

Tendencja do asynchronicznej wymowy ϵ (być może również σ ³⁸) przed spółgłoskami:

- zwartymi, np.: *wzglendem* 42, 65, 98, *wzglendu* 48, 197, 295, *wzglendy* 154, *przeklente* 144, *przeklentnicy* 313, 315, *przeklenty* 215, *przeklentnik* 321, *przekleńtnikow* 313 (obok: *względu* 30, *względy* 154, *przekleńtnik* 35, *przekleńtnica* 35, *przekleńte* 16),
- zwarto-szczelinowymi, np.: *bydlence* 291, *pamienci* 302, *pamięnci* 181, *wszendzie* 311, *xiążeńciem* 70, *książeńcia* 296, *narzędzia* 344, *poieńciu* 132, *poczeńcie* 249, *poczeńcia* 249, 250, *Zieńciowie* 82 (obok: *pamięć* 24, 35, *Rządzący* 15, *urzędowy* 29).

Zapis oddający asynchroniczny sposób wymowy samogłosek nosowych wiąże się z pozostałościami pisowni fonetycznej. I choć taki sposób oznaczania nosówek w XVII- i XVIII-wiecznych drukach był już bardzo rzadki (Burzywoda 2002: 52, Bajerowa 1964: 29–30), to jednak badania wykazują, że w manuskryptach z tego okresu z fonetyczną pisownią nosówek spotkać się można jeszcze dość często, i to zarówno na Kresach północno- (por.: Kurzowa 1993: 81–82, Szczepankowska 2004: 138, Smolińska 183: 23), jak i południowo-wschodnich (Kosyl 1978: 110, Wiśniewska 1975: 27–28, Sicińska 2013: 123–125).

- szczelinowymi, np.: *szczęscia* 37, 304, *szczęście* 31, 128, *szczęściu* 32, *nieszczęść* 239, *nieszczęściu* 176, *zwycienstwem* 140, 145, *zwycieństwo* 141, 181, 188, *zwyciestwa* 207, 252, *klenski* 277 (obok: *szczęśliwy* 39, 150, 174, *nieszczęśliwość* 160, 180, *szczęśliwie* 176, 177, 199, *zwyciężeniem* 145, *zwycięstwie* 2, *zwycięzone* 23).

Jest to cecha częsta u Sapiehy, kilka razy pojawia się też u Poczobuta (Smolińska 1983: 23) oraz w materiałach z Kresów południowowschodnich (Kurzowa 1993: 81–82, Sicińska 2013: 122).

³⁸ W badanym materiale brak przykładów wskazujących na asynchroniczną wymowę σ przed spółgłoskami zwartymi i zwarto-szczelinowymi.

– przed *k, g*

Pojedynczy zapis *lenkać* 272 daje nikłe podstawy do orzekania o prawdopodobnie asynchronicznej artykulacji samogłosek nosowych przed spółgłoskami tylnojęzykowymi (z przedniojęzykowym, kresowym *n* lub tylnojęzykowym, ogólnopolskim *ŋ*). O tendencji do takiej wymowy może świadczyć również hiperpoprawny zapis *korząki* 357, w którym *on* utożsamione jest z *q*.

Liczne przykłady takiej wymowy potwierdzają pisma z Kresów północnowschodnich: Benisławskiej (Brajerski 1961: 12), filomatów i filaretów (Kurzowa 1972: 33) oraz Syrokomli (Trypućko: 1957: 161–168), a także księgi mieszczan hrubieszowskich (Kosyl 1978: 110).

Synchroniczna wymowa połączeń *em, en*

Synchroniczna wymowa połączeń *em, en* (jako *ę*) przed spółgłoską szczelinową poświadczona została w formach: *zęsta* 119, 144, 228, *zęstę* 101, *więszuię* 92.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy w podanych przykładach mamy do czynienia ze zjawiskiem fonetycznym w postaci silniejszej nazalizacji samogłoski z osłabieniem zwarcia spółgłoski nosowej, czy też z wahaniem wynikającymi z niepewnej ortografii. Sporo tego typu przykładów zanotował Czesław Kudzinowski w dialekcie knyszyńskim (Rembiszewska 2007: 17).

Wyraz *więszuję* należało wymawiać *winszuję* (SJPas, SL, SWil). Zanotowany w badanych kazaniach zapis *powienschowanie* (rozszerzenie przed spółgłoską nosową *iN > ieN*) świadczyć może jednak o wymowie jako *wienschuję*.

W zapożyczonym wyrazie *stempel* wymowa grupy nosowej *eN* przed spółgłoską wybuchową została oddana za pomocą hiperpoprawnej pisowni z nosówką *ę*: *stępla* 66, a w wyrazie *blądynach* 173 grupa *oN* jako *q*. W opinii Zofii Kurzowej (1972: 34, 1993: 82–84) jest to jedynie zjawisko ortograficzne, gdyż swobodna polszczyzna mówiona nie realizuje samogłosek nosowych przed spółgłoskami zwartymi³⁹. Natomiast Jan Zaleski (1969: 111) i B. Smolińska (1983: 38) uważają, że tego typu zapis odbija wymowę kresową, będącą reakcją na rozszczepienie wymowy samogłosek nosowych przed spółgłoskami szczelinowymi.

³⁹ Podobny przykład znajdujemy u J. Ch. Paska (Kuraszkiewicz 1992: 160).

Zastępowanie grup *oń, eń* samogłoskami nosowymi *q, ę*

Tendencja do twardego wymawiania *n* w grupach *oń, eń* przed spółgłoskami zwarto-szczelinowymi twardymi prowadzi do częstych przekształceń (o regionalnej, genetycznie białoruskiej proweniencji), w których grupa *oń, eń* zastępowana jest znakami graficznymi samogłosek nosowych *ę, q*, np.: *skączonym* 30, *nieskączony* 72, *nieskączenie* 79, 302, *kączyć* 41, 174, *kączył* 172, *zakączenia* 43, *zakączyć* 59, *skączyła* 96, *kąca* 330, *odszczępięcy* 127, *odszczępięcow* 293 (obok: *sakrameńcie* 68, 77, 89, 132, 171, *Trydeński*, 24, *trydeńskiego* 113, *fundameńcie* 27, 164, 207).

Zdecydowanie więcej przykładów wskazujących na synchroniczną wymowę (a może tylko hiperpoprawną pisownię) połączeń *en/eń, in/iń, yn/iń, yn/yń, on/oń, an/ań; em/om/am* przed spółgłoskami szczelinowymi znaleźć można w dzienniku Sapieżyńy (Szczepankowska 2004: 148), u I. Krasickiego (Skubalanka 1997:100), F. Mickiewicza (Trypućko 1969: 51), J.U. Niemcewicza (Waszkis 1973: 176) oraz w języku filomatów i filaretów (Kurzowa 1972: 33).

Oboczności samogłoskowe

Kurczenie się oboczności *ę:ɔ* i szerzenie się form innowacyjnych

W analizowanym rękopisie kazań uwidaczniają się wahania dotyczące dystrybucji *q* i *ę*. Spotykamy formy z dawną nosówką⁴⁰ *ę*, np.: *przywiązywały* 41 (SEB: stp. *więzać*), *obciążeni*⁴¹ 73 (SEB: daw. od XVI w. *ciężyc*), *zasiędziesz* 70 (SEB: stp., od XIV w. *sięde*), częściej jednak pojawiają się formy, w których rozkład nosówek zgodny jest ze współczesnym stanem polszczyzny, np.: *przywiązaney* 30, *obciążonego* 9, *obciążony* 116. Dawną nosówkę *ɔ* poświadczają następujące zapisy, np.: *piątnowane* 55 (SEB: daw. od XVI w. *piętno*), *tysiączne* 14, 185, *tysiącznemi* 185, *tysiącznych* 247, *poswiąceniu* 78. Przytoczone formy notowane są w SL, SJPXVIIiXVIII.

⁴⁰ Przez pojęcie **forma dawna** rozumiem formę reprezentującą stan wcześniejszy w języku, która została zastąpiona formą nowszą (EJO).

⁴¹ Formy *przywiązał, cięży* spotyka się jeszcze w pismach J. I. Kraszewskiego (Pihan 1988: 115).

Zdarzają się również formy z nieuzasadnioną nosówką tylną *ą* w miejscu nosówki przedniej *ę*, np.: *zachądźmy* 124 ‘zachęćmy’, *mąźnemi* 139, *naygorącey* 368⁴².

K. Siekierska zauważa, że w pismach Chrościńskiego formy z nosówkami *ę:ɔ* funkcjonują obocznie, a autor wybiera takie, które akurat pasują mu do rymu (1974: 44–46). Występowanie dawnych oboczności samogłosek nosowych opisują również inni badacze polszczyzny XVIII i XIX wieku (Smolińska 1983: 25, Kurzowa 1993: 89, Waszkis 1973: 176, Szpiczakowska 2001: 57, Paluszak-Bronka 2003: 49–50).

Oboczności *ɛ:ą* oraz *ɛ:ò*

W polszczyźnie XVII i XVIII stulecia dochodzi do usuwania w odmianie wyrazów powstałych z przegłosu oboczności *ɛ:ą* oraz *ɛ:ò* (Bajerowa 1964: 61–63, Klemesiewicz i in. 1964: 79–83, Jodłowski 1930: 137). Szerzą się formy z *ą* oraz *ò*, jednak w kazaniach Kluka sporadycznie trafiają się zapisy z *ɛ*, których nie należy traktować jednakowo. W formach: *poważenie* 14 (obok: *poważaiący* 28; SL: POWAŻENIE), *nayczernieysze* 56 (SL: CZERNIEYSZY), *rzemiesle* 121 (SL: RZEMIESŁO, RZEMIOSŁO) do wyrównania morfologicznego do form przegłoszonych. Natomiast wytłumaczenia postaci wyrazu *urodzone* 37 ‘urodzone’ należy szukać w analogii do form: *urodzeniem* 37, *urodzenia* 37, które pojawiają się na tej samej stronie kazań, zaledwie kilka wersów wyżej. Pojedynczy zapis *urodzone* jest raczej omyłką powstałą na skutek wcześniejszego zapisania form z prawidłowym *ɛ*. Podobnie – jako formę analogiczną – można potraktować zapis *wynalezca* 274 (SL: WYNALAZCA ob. Wynalezca), powstały na skutek skojarzenia z czasownikiem *wynaleźć*.

Z kolei *opowiedać* 242 (SL: OPOWIADAĆ) jest genetycznie mazowieckim dialektyzmem (Brajerski 1960: 35–43, Klemensiewicz i in. 1964: 82), który w XVII i XVIII wieku stał się na tyle powszechny, że uchodził już raczej za ogólnopolski kolokwializm (Wiśniewska 1986: 141, Burzywoda 2002: 54, Sicińska 2013: 141), choć K. Siekierska twierdzi, że na samym Mazowszu

⁴² Wyraz *mąźny* tłumaczyć można wyrównaniem do rzeczownika *mąż*, zwłaszcza wobec alternacji w odmianie *mąż:męża*. Podobnie *naygorącey* tłumaczyć należy wyrównaniem morfologicznym do *gorący*.

pod koniec XVII stulecia *powiedać* zaczyna wycofywać się na rzecz *powiadać*, w Wielkopolsce nie występuje, ale utrzymuje się jeszcze w Małopolsce (1974: 35–36). Forma *powiedać* jest powszechna w XX-wiecznych gwarach mazowiecko-podlaskich (Rembiszewska 2002: 24). Mazowiecki charakter ma również forma finitywna *śmieli* 243 (SL: ŚMIAĆ SIĘ, śmiał się, śmieli się...), powstała na skutek analogii do odmiany *miał – mieli, widział – widzieli*, która trafia się w polszczyźnie kresowej XVIII-XIX wieku (Zieniukowa 1968: 37, Bajerowa 1986: 109, Kurzowa 1993: 231), co zasadniczo zgodne jest z obszarem występowania ustalonym przez Karola Dejnę (1993: 221–222, mapa 61).

Za literówki należy uznać również formy, takie jak: *gniowy* 100, *porły* 28. Występują tylko raz w badanym rękopisie. Wyrazy te nie znajdują potwierdzenia w słownikach i źródłach materiałowych poświęconych innym pisarzom XVII–XIX wieku.

Likwidowanie oboczności *e:ø* w przyimkach i przedrostkach

Proces ten rozpoczął się jeszcze w staropolszczyźnie i trwał aż do początków XIX wieku. W XVIII wieku zwiększyło się użycie przyimków *w, z, nad, od* itp. kosztem *we, ze, nade, ode* itp. (Klemensiewicz-Bajerowa 1955: 162–202). W opisywanych kazaniach, oprócz zgodnych z dzisiejszą normą użycie przyimków zakończonych *-ø*, np.: *nad ludzmi* 3, *nad tę obyczajności* 14, *nad niewierności* 16, *od rozkosz* 64, *od was* 80, *od Ciebie* 103, *od wszelkiego* 147, często używa się przyimka zakończonego na *-ø* tam, gdzie dziś należało by posłużyć się wariantem z *-e*, np.: *z strony* 169, 172, 188, *z zródła* 14, *z spowiedzi* 18, 23, *z sługą* 44, *z szlachetnego* 37, *z słowa* 112, *z śmiałości* 125, 127, *z słuchaczow* 132, *z zwycienstwem* 140, *z zgorzeniem* 171, *z świeckimi* 311, *w wszelkich* 106. Rzadziej przyimek zakończony na *-e* pojawia się tam, gdzie współcześnie trzeba użyć przyimka z końcówką *-ø*, np.: *ze krwi* 246, *we trzech osobach* 53, *we cudzoziemskich* 173.

Kurczenie się oboczności *ɛ:ø* obejmowało również kategorię rzeczowników i liczebników, dlatego w drugiej połowie XVIII wieku wchodzi do użycia forma *siedem, osiem* (Bajerowa 1984: 67). Kluk posługuje się starszą formą liczebnika bez wtórnego *e*, np.: *ośm* 375. Podobne zapisy spotkać można jeszcze u J.W. Poczobuta i A.K. Sapielhy (Smolińska 1983: 20).

Wymowa grup *-ija*, *-yja*

Zdaniem badaczy proces ściągnięcia grup *-yja*, *-ija* w języku literackim rozpoczął się w XVII wieku (Chotkowska 1996: 223–239) i trwał jeszcze przez całe XVIII oraz XIX stulecie (Bajerowa 1986: 89–92). Na podstawie badanego rękopisu, zwłaszcza wobec braku konsekwentnego stosowania joty i wielofunkcyjności liter *i* oraz *y*, trudno kategorycznie rozstrzygać o właściwościach fonetycznych wymowy grup *-yja*, *-ija* w wyrazach zapożyczonych⁴³. Najliczniej występujące w tekście formy dopełniacza lp. i lm. oraz miejscownika lp., np.: *Maryi* 1, *intencyi* 10, *kondycyi* 36, *missyi* 69, *hostyi* 76, *mizeryi* 106, *okazyi* 250, *Francyi* 265, *Dycezyi* 364 są niejednoznaczne, gdyż świadczą mogą zarówno o wymowie jednozgłoskowej (*ji*), jak i dwuzgłoskowej (*yi*). Jednak zapisy w postaci *-ia*, *-ya*, np.: *Goliatowi* 3, *Maria* 4 (obok zdecydowanie częstszego: *Marya* 1, 70, 106), *Religia* 10, 15, 16, 56, 62, *filozofia* 14, *Tertuliana* 20, *Ewangelia* 40, *intencyą* 4, *herezyami* 5, *bestyalstwa* 36, *historia* 179, 245, *kondycye* 179, *missya* 15, *Patryarchy* 33, *patryotow* 143, dowodzić mogą panującej już wymowy krótszej, czyli nowszej⁴⁴, z jaką spotykamy się także w południowokresowych listach z XVII i XVIII wieku (Sicińska 2013: 144–145).

Pod względem ortograficznym przywołane zapisy (poza wyrazem *Maria*) są zgodne z uzusem, jaki dla pisowni wyrazów zapożyczonych z *-yja*, *-ija* w XVII-wiecznych drukach zauważyły i opisały I. Bajerowa oraz A. Wieczorkowa – zwyczaj ten zakładał pisownię *-ya* po *s*, *z*, *c*, *d*, *t*, *r* oraz *-ia* po innych spółgłoskach (1989: 13)⁴⁵.

⁴³ I. Bajerowa twierdzi, że o fonetycznej realizacji grup *-yja*, *-ija* można wnioskować przede wszystkim na podstawie wypowiedzi gramatyków, gdyż ortografia tych grup w znacznej mierze nie oddaje fonetyki (1986: 90).

⁴⁴ W kazaniach Kluka nie trafiają się zapisy *-yia*, *-iia*, oddające grupy *-yja*, *-ija* w wyrazach zapożyczonych, choć dość licznie zapisy tego typu poświadczono zostały w wyrazach rodzimych, np.: *zabiiac* 14, *przemiiia* 38, *pijaństwa* 78, *przyiaciele* 82, *sprzyiaiącego* 93.

⁴⁵ Szczegółowe badania wykazały, że w XVII-wiecznych drukach panowała jeszcze spora dowolność w zapisywaniu wyrazów zapożyczonych z *-yja*, *-ija* (por. A. Pihan-Kijasowa 1999: 46–47, Burzywoda 2002: 31–32).

Varia

Badany rękopis w niewielkim zakresie ujawnia te cechy, które wskazują na dialektalnie mazowiecką artykulację samogłosek. Są to właściwie tylko pojedyncze formy, np.: *piersiamy* 182, *bezbożnemy* 43 – ich zapis świadczy o depalatalizacji spółgłoski w grupie *-mi* w narzędniku liczby mnogiej. Twardą wymowę końcówki *-ami* nierzadko można usłyszeć jeszcze we współczesnej mowie mieszkańców Ciechanowca i okolic (Maryniakowa 1986: 164) oraz w XIX-wiecznej gwarze Drohiczyzna (SGD: 145).

KONSONANTYZM

Spółgłoski szeregów *S* – *Š* – *Ś*

Dystrybucja i artykulacja spółgłosek szeregu syczącego (*s*, *z*, *c*, *ʒ*), ciszącego (*ś*, *ź*, *ć*, *ʒ*) i szumiącego (*š*, *ž*, *č*, *ʒ*) jest zasadniczo zgodna ze stanem ogólnym polszczyzny XVIII wieku. Różnice dotyczą pojedynczych przykładów, głównie w odniesieniu do alternacji *z/ź*, np. *przyiazń* 66, 100, *nieprzyiazni* 66, 100, *nieprzyiazń* 101, *zawezmie* 25, *teraznieyszego* 1, *teraznieysi* 13, *teraznieyszych* 51, *boiaznią* 44, *boiazni* 45, 47, *nieboiazliwym* 45 (obok: *bliźniego* 29, *wpóźnieyszych* 62, *bądzcie* 66).

Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, czy powyższe przykłady należy tłumaczyć ortografią czy fonetyką. Kluk zwykle nie stawiał diakrytu nad spółgłoską, jeśli ta znajdowała się w pozycji przed spółgłoską, której miękkość oznaczało w zapisie *i*⁴⁶. Niewykluczone jednak, że w przypadku omawianych wyrazów mamy do czynienia z nakładaniem się czynników fonetycznych i ortograficznych, gdyż zdaniem I. Bajerowej w XVIII wieku było zdecydowanie więcej niż obecnie form, w których użycie *s* i *ś*, *z* i *ź* wahało się tak, jak współcześnie w wyrazach: *spi* || *śpi*, *przyjaznie* || *przyjaźnie* (1964: 36, 1986: 34–35).

⁴⁶ Zob. *Grafia i ortografia*, s. 23–25.

Najprawdopodobniej wynikiem niedokładnego posługiwania się diakrykami są zapisy typu *wodieździe* 103 *wieździe* 122 ‘wiedzcie’, chociaż w przypadku formy *wieździe* bardziej uzasadnione wydaje się oddanie upodobnienia pod względem miękkości.

W rękopisie kazań Kluka brak przykładów, które wskazywałyby na zjawiska mazurzenia czy hiperpoprawnego szadzenia. Trudno bowiem za przekonujące uznać rzadkie zapisy *s* zamiast *sz* w wyrazach: *posli* 58, *sli* 48, *przysliśmy* 257, albo *c:č* w wyrazie *czcony* 39. Zresztą podobne przykłady na podstawie rękopiśmiennego dziennika Sapieżyny I. Szczepankowska komentuje następująco: „W niektórych wahaniach *s/š*, *z/ž* można by się dopatrywać jakichś refleksów mazurzenia i związanych z tym hiperyzmów, jednakże wobec niekonsekwentnego generalnie rozróżniania w pisowni głosek syczących, szumiących i ciszących jest to wniosek niepewny; można jedynie stwierdzić pewne przejawy mieszania tych trzech szeregów głosek (również w polszczyźnie tego okresu), wywołane zapewne wpływem dialektów, które w różny sposób zacierają opozycje między nimi” (2004: 154). Prawdopodobnie też formy typu: *posli*, *sli*, *przysliśmy* (osobowe formy czasu przeszłego od czasownika *iść*) powstały na skutek przejścia grupy *šl* > *śl*, a więc również upodobnienia pod względem miękkości.

Brak mazurzenia w opisywanym manuskrypcie jest o tyle ciekawy, że licznych przykładów tego zjawiska dostarczają autografy wcześniejszych pisarzy, nawet dobrze wykształconego Chrościńskiego (Siekierska 1974: 48–54), pamiętniki mazowieckiego szlachcica Paska (Kuraszkiewicz 1992: 160, Rybicka-Nowacka 1991: 429) czy XVII-wieczne księgi parafialne z Podlasia (Kuć 2004: 93), a nawet słownik XIX-wiecznej gwary drohickiej (SGD: 142). Współcześnie mazurzenie występuje w nadbużańskich gwarach mazowiecko-podlaskich, w tym również w mowie mieszkańców wsi okolic Ciechanowca (Rembiszewska 2002: 69–72). Można przypuszczać tylko, że zjawisko to nieobce było także mowie ludności wiejskiej oraz osób słabo wykształconych w XVIII wieku, choć pewnie osoby wykształcone starały się go unikać. Formy zmazurzone, jak również hiperpoprawne, nie mieściły się w uzusie, a w drukach XVII- i XVIII-wiecznych trafiały się bardzo rzadko i to tylko na terenach mazurzących (Bajerowa 1964: 213–214, Burzywoda 2002: 61). Na Kresach brak mazurzenia potwierdzają badania Z. Kurzowej (1993: 102–104), Cz. Kosyła (1978: 117) i A. Pihan-Kijasowej (1999: 161–163).

Wahania *n* – *ń*

Ze względu na niedokładne stosowanie diakrytów trudno również jednoznacznie rozstrzygnąć, czy wynotowane przykłady, takie jak: *Rożanca* 1, *niebezpieczeństwa* 47, *Chrzesciaskich* 5, *chrześcijaństwa* 96 (obok: *Rożańca* 1, 2, 3, *Chrzesciańskich* 5, *nabożeństwem* 3, *odmieńcie* 49) świadczą o twardej wymowie *n*, czy też o niekonsekwentnym oznaczaniu miękkości⁴⁷. O tym, że przynajmniej w niektórych przykładach mamy do czynienia ze zjawiskiem fonetycznym⁴⁸, przekonuje twarda wymowa *n* w grupach *oń*, *eń* przed spółgłoskami zwarto-szczelinowymi, poświadczona zapisami z *ę*, *ą* w formach: *nieskączony* 72, *nieskączenie* 79, 302, *kączyc* 41, 174, *kąca* 330, *odszczepięcy* 127. Ponadto w rękopisie pojawiły się przykłady, gdzie *n* zastępowane jest przez *ń*, np.: *fundameńcie* 27, 164, 207, *sakrameńcie* 68, 77, 89, 132.

Wśród badaczy nie ma zgodności, czy wahanie *n*:*ń* należy uznać za cechę początkowo ogólnopolską, a regionalną dopiero od końca XVIII wieku⁴⁹, czy za właściwość kresową (przede wszystkim północnokresową, w mniejszym stopniu południowokresową), powstałą pod wpływem języka białoruskiego (Smolińska 1983: 38, 54, Kurzowa 1972: 51–52, 1993: 98, Szpiczakowska 2001: 90–93). W XVII i XVIII wieku miało ono przede wszystkim charakter graficzny o zasięgu ogólnopolskim (Pihan-Kijasowa 1999: 148–150, Burzywoda 2002: 62–63, Weiss-Brzezina 1971: 123–129). Jednak w przypadku Kresów północno-wschodnich wahania *n*:*ń* w zapisie mogły mieć również wartość fonetyczną, gdyż znajdowały potwierdzenie w miejscowym substracie białoruskim (Pihan-Kijasowa 1999: 151, Szpiczakowska 2001: 92–93). Od XIX wieku przejście *ń* > *n* przed spółgłoską twardą uważane jest już tylko za cechę dialektu północnokresowego. Współcześnie wyrazy ze zdepalatalizowanym *ń* > *n* występują dość powszechnie jako formy oboczne w gwarach podlaskich (Rembiszewska 2002: 78–79), co dodatkowo może przemawiać

⁴⁷ W XVIII-wiecznych rękopisach panowała jeszcze duża dowolność. Zdarzały się manuskrypty praktycznie bez diakrytów (zob. Handke 1993: 114, 117), jak i takie, w których nie rozróżnia się tylko *n*:*ń* (zob. Breza 1994: 93).

⁴⁸ W przypadku wyrazu *pomniąc* 47 możemy mieć do czynienia z wyrównaniem morfologicznym do formy *pomnieć*.

⁴⁹ A. Pihan-Kijasowa (1999: 148–150), M. Weiss-Brzezina (1971: 123, 129).

za graficzno-fonetyczną interpretacją tego zjawiska także w rękopisie kazań ciechanowieckiego proboszcza.

Wymowa ř – rz(ž) – rž

W materiale wynotowanym z rękopiśmiennych tekstów Kluka spotykamy formy, w których ř oddane jest za pomocą zapisu *rsz*: *gorszkością* 128, *gorszko* 132 oraz hiperpoprawne *gorżymy* 136, gdzie grupę *rsz* zapisano jako *rž*. Oba typy zapisu mogą przemawiać za tym, że pod względem wymowy nie doszło jeszcze do pełnego utożsamienia fonemów ř i ž, które powszechne było już w drugiej połowie XVIII wieku (Bajerowa 1964: 33).

Powyższe wnioski zdają się też potwierdzać innego typu przykłady. W manuskrypcie Kluka bardzo często (55 razy) można spotkać zapis *rž* zamiast *rz*, np.: *bierżcież* 82, *bierżmy* 165, 169, 205, 256, *burżliwe* 91, *gorżkim* 89, *gorżkości* 67, *iarżmo* 58, 95, 137, 170, *iarżma* 137, 146, 191, 197, *karżcie* 340, *Kazmierż* 190, *Pasterż* 95, *powierżchownych* 31, *powierżchowności* 297, *swierżbiące* 50, *twarż* 255, *wierżcie* 61, 212, 213, 213, 233, *wierżciesz* 273, *wrżeczach* 179, *wierżchnym* 197, 281, *wierżchu* 357, *zwierżchność* 340, *zwierżchności* 81, 340, *żołnierż* 169, 263 (obok: *bierżcie* 4, *bierżmyż* 20, *zburzać* 41, *gorżey* 26, *Kazmierza* 142, *Pasterz* 134, *Pasterzu* 81, 103, *powierżzone* 38, *powierżchownie* 40, *powierżone* 38, *potwarży* 30, 81, 99, 241, *potwarżą* 75, *rzecz* 39, 41, *rzeczy* 36, 45, 111, *wierze* 39, *wierżyć* 10, *żołnierza* 2, 130).

Zdaniem I. Bajerowej kropkowanie ž w XVIII wieku może być tylko manierą graficzną (Bajerowa 1964: 215). Sąd badaczki o graficznej interpretacji opisywanego zagadnienia podziela I. Szczepankowska, która w podobny sposób tłumaczy analogiczne przykłady z dziennika Sapieżyny. W dzienniku tym jednak, oprócz zapisów *rž*, zdarzają się także *čž*, *sž* (2004: 140), natomiast w całym rękopisie podlaskiego kaznodziei dwuznaków typu *čž*, *sž* nie znajdujemy, co zdaje się przemawiać za tym, że u Kluka mamy jednak do czynienia ze zjawiskiem fonetycznym.

Ponadto rękopis kazań Kluka dostarcza także przykładów zjawiska, w którym etymologiczna grupa *r-ž* zapisana jest jako *rz*, np.: *oskarżaiqc* 20, *skarżyć* 20, *oskarżony* 246, *oskarża* 20, *oskarżenia* 45, *oskarżonym* 20, 26, *oskarży* 26 (obok: *oskarżycie* 14, *zaskarżenia* 45). Oczywiście w tym przypadku nie można wykluczyć, że brak kropki nad ž wynika z niedokładności sto-

sowania diakrytów lub stanowi zjawisko leksykalne⁵⁰ (choć SL: SKAR-ŻYĆ). M. Szpiczakowska sądzi jednak, że podobne przykłady, licznie poświadczone w autografie Mickiewiczowskiego *Pana Tadeusza*, stanowią właśnie wynik tendencji hiperpoprawnej wobec wymowy *ř* jako *r+ż* (2001: 101).

Frykatywna wymowa *ř* uznawana jest za zjawisko ogólnopolskie jeszcze do końca XVII wieku. Od wieku XVIII uzyskuje status regionalny, właściwy Kresom⁵¹ (Pihan-Kijasowa 1999: 163–165), gdzie utrzymywała się nawet w wieku XIX (Kurzowa 1993: 104–105, 242–243). Większość badaczy polszczyzny kresowej XVII–XIX wieku opowiada się za występowaniem na Kresach frykatywnego *ř* i rozróżnianiem w wymowie *rz* i *ż* (zob.: Brajerski 1961: 25, Kurzowa 1972: 54–55, 1983: 94–95, 1993: 104–105, 242–243, Wiśniewska 1975: 37, Hrabec 1959: 41, Klemensiewicz 1961b: 285, Waszkis 1973: 179, Szpiczakowska 2001: 100–102, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 15, Szczepankowska 2004: 140, Sicińska 2013: 168).

Reasumując, należy zauważyć, że repartycja *ż* – *rz* – *rż* w rękopisie kazań Kluka zasadniczo w wielu przypadkach zgodna jest ze stanem ogólnopolskim. Pewne odstępstwa, interpretowane na tle opracowań historycznojęzykowych, pozwalają jednak sądzić o niezakończonym procesie utożsamiania wymowy *ř* oraz *ż* na pograniczu mazowiecko-podlaskim przełomu XVIII i XIX wieku.

Oboczność *x:k*

Charakterystyczną dla polszczyzny kresowej oboczność *x||k* w rękopisie Kluka poświadczają przykłady przejścia *k > x* w następujących formach: *dotchnięci* 16, *z tęschnotą* 301 (obok: *dotkne* 117, *tęskni* 31)⁵².

W XVII wieku występowanie oboczności *x||k* miało jeszcze charakter ogólnopolski i obejmowało głównie wyrazy obcego pochodzenia (Burzywoda 2002: 67). W późniejszych wiekach stało się cechą regionalną, spotykaną

⁵⁰ Taką sugestię podaje A. Pihan-Kijasowa (1999: 164–165), która zauważa powtarzanie się zapisu *rsz* (< *rz*) i *rz* (< *rż*) w kilku leksemach.

⁵¹ Poza Kresami, zapis *rsz* świadczący o frykatywniej wymowie *ř*, zauważa też K. Handke w XVIII-wiecznych, rękopiśmiennych inwentarzach pomorskich (1993: 117).

⁵² Forma *machiawelstwa* 216 ma postać właściwą zapożyczeniom. Hasła *machiawelstwo* || *makiawelstwo* notuje SJPD.

głównie w tekstach pisarzy kresowych (Szczepankowska 2004: 152, Zieniukowa 1968: 42, Kosyl 1978: 120, Kurzowa 1972: 56) oraz na Mazowszu, na przykład u Chrościńskiego i Paska (Siekierska 1974: 58). Tendencję do przejścia $k > x$ w języku Kluka mógł wzmacniać wpływ okolicznych gwar, w których omawiane zjawisko utrzymuje się jeszcze do dziś (Rembiszewska 2002: 82).

Przejście $u > w$

W badanym rękopisie znalazły się wyrazy, w których na miejscu samogłoski u występuje spółgłoska w , np.: *wknowanym* 167, *wrodzonym* 348 ‘urodzony’, *wtajonego* 74 (obok: *utaiony* 68). Są to jednak formy rzadkie, których piszący stara się unikać, o czym świadczy chociażby to, że 8 razy pojawia się zgodny z normą zapis *utajony*, a tylko raz wariant z w .

Przejście $u > w$ oraz $w > u$ znane jest dobrze całym Kresom, gdyż wynika z bliskości artykulacyjnej tych głosek w językach ruskich (Kurzowa 1993: 107–108, 1983: 91–92).

W przypadku formy *wrodzony* ‘urodzony’: *aby na Sądzie Boga do zawstydzienia niebyli ile poganie wrodzonym Chrzescianom* 348 zadziałać mogła również analogia do imiesłowu przymiotnikowego o znaczeniu ‘razem z życiem dany, stanowiący czyjąś nieodłączną cechę’ (SL, SWil), który również poświadczony został w badanych kazaniach: *nienawiść w r o d z o n a nam ku naszej Świętey Katolickiey wierze* 170.

Wymowa $x \parallel y$

W manuskrypcie miesza się $ch \parallel h$, np.: *z ochydą* 52, *ochydzac*⁵³ 5, *ochydza* 314, *chańba* 161, *chańbą* 233, *chańbę* 247, 280, *chańby* 119, 179, *zachaniebnie* 54, *chaniębney* 209, *chałas* 101, *chałas* 86, *chonoru* 194, *cherezye* 170 (obok: *heretykow* 2, *heretykom* 2, *herezye* 9, *pohańbienia* 154, *hańbą* 202). Błędy tego typu świadczą o braku opozycji χ (bezdźwięcznego) i y (dźwięcznego, krtańniowego) w języku piszącego. Prawdopodobnie obie głoski wymawiano jednakowo, czyli bezdźwięcznie, zwłaszcza że od XVII wieku niemal na całym obszarze Polski tak je realizowano (Burzywoda 2002: 64). Na Podlasiu już

⁵³ SL w postaci hasłowej podaje warianty zarówno z h , jak i ch : OHYDA, OCHYDA, OHIDA, choć w ilustracji materiałowej tylko w jednym przykładzie pojawia się forma z ch .

w XVI wieku można znaleźć pojedyncze przykłady pomyłek z *ch* i *h* zapisie, co świadczy o wczesnych początkach procesu zacierania się opozycji χ i γ (Kuryłowicz 2005: 32).

W dobie oświecenia fonemy χ || γ rozróżniano jeszcze na Kresach, choć i tu badacze zauważyli tendencje słabnące (Wiśniewska 1975: 37, 42) czy zupełne nierozróżnianie χ || γ przez mieszkańców Hrubieszowa drugiej połowy XVIII wieku (Kosyl 1978: 113–114) oraz przez Paska (Kuraszkiewicz 1992: 161–162). W opinii Z. Kurzowej krtaniowe γ utrzymywało się u filomatów i filaretów (Kurzowa 1972: 55), w polszczyźnie północnokresowej (Kurzowa 1993: 235) oraz na Kresach południowo-wschodnich (Kurzowa 1983: 92–93, Sicińska 2013: 170–171). Dźwięczne γ pojawia się także w gwarach podlaskich, w tym również w okolicach Ciechanowca (Rembiszewska 2002: 84–85).

Rozwój grup **sr*, **zr*, **žr*

Zdaniem W. Śmiecha do końca XVIII wieku realizowana w drukach norma języka literackiego dopuszczała tylko wymowę typu: *śrzoda*, *śrzedni*, *źródło*, *źrzenica* (Śmiech 1953: 156). Sąd ten w dużej mierze potwierdzają wnioski I. Bajerowej, choć badaczka zauważa, że w wyrazach *środa*, *środek* sporadycznie pojawia się już pisownia z *r*, zwłaszcza w drukach mazowieckich, gdzie nowsze formy stanowią w tym okresie prawie połowę zapisów grupy **sr* (Bajerowa 1964: 36, 206).

Różna dla poszczególnych form i zależna od uwarunkowań regionalnych norma dotycząca pisowni grup **sr* **zr* dynamicznie zmienia się na początku XIX wieku. Tylko w pierwszym dziesięcioleciu XIX wieku frekwencja zapisu *śrz* || *śr* w wyrazie *środa* oraz wyrazach pokrewnych rozkłada się niemal po równi. W późniejszym czasie występuje jedynie zapis *śr*. Wtedy też formy innowacyjne największą częstością odznaczają się na Kresach południowo-wschodnich i na Mazowszu (Bajerowa 1986: 113–120). W SL wyrazy z historyczną grupą **sr* zapisywane są różnie: ŚRZEDNI, ŚRZOD; ŚRODA, ŚRODEK *ob.* ŚRZODA, ŚRZODEK; ŹRÓDŁO, SREBRO, choć na przykład A. Feliński zaleca zdecydowanie pisownię *śr* (Feliński 1816: 136).

Druki z przełomu XVIII i XIX wieku ilustrują więc żywotność procesu zmiany grup *śrz*, *źrz* na *śr*, *źr*. Jednakże liczniejsze przykłady na poświadczenie zróżnicowania kontynuantów **sr*, **zr*, **žr* można znaleźć w analizowanych rękopisach Kluka. Jest to zrozumiałe, zwłaszcza że zdaniem badaczy norma

niższa, właściwa rękopisom, była liberalniejsza i dopuszczała więcej zjawisk o charakterze regionalnym⁵⁴.

W manuskrypcie ciechanowieckiego proboszcza grupa **sr* zapisywana jest następująco:

- *sri*⁵⁵, np.: *sriodki* 1, *sriodki* 39, 87 *sriodku* 38, 87, *sriodkow* 39, 115, 124, *sriodkach* 60, 113, *wposriod* 32, 35, 58, 65,
- *sr*, np.: *wsrednim* 62, *posrednika* 9, *srebra* 158, *srebrne* 17,
- *srż*, np.: *srzodkiem* 19, *srzodek* 20, *wposrżod* 47, *srzodkiem* 19, 25,
- *sZR*, np.: *sZredni* 62.

Najczęściej grupę **sr* zapisuje się jako *sri* (28 razy), rzadziej jako *srż* (5 razy) i *sr* (4 razy). Zapis *sZR* trafia się raz. Można więc przypuszczać, że była to wymowa zgodna z typem mazowieckim (Dejna 1993: 243), a spotykane odstępstwa należy interpretować jako wpływ tradycji ortograficznej druków.

Grupa **zr*, występująca w leksemie *źródło*, poświadczona jest wielokrotnie w kilku wariantach:

- *zri*, np.: *zriodła* 20, 23, 110, 273, 310, *zriodeł* 77, *zriodłem* 113, 117, *zriodle* 160,
- *zrz*, np.: *zrzodła* 14, *zrzodłem* 255, 25, *zrzodłem* 255,
- *zrż*, np.: *zrżodła* 32.

⁵⁴ Badania Marka Cybulskiego w odniesieniu do polszczyzny XVII wieku wykazały, że norma językowa tego okresu nie była jednolita: „oprócz bardziej rygorystycznej, dotyczącej druków, istniała też mniej rygorystyczna norma rękopisów, zezwalająca na odzwierciedlanie większej liczby zjawisk fonetycznych (...)” (Cybulski 1992: 21). Badacz ustala, że „mówiąc o normie siedemnastowiecznej polszczyzny, należy precyzować, o jakiej konkretnie normie mówimy, była ona bowiem co najmniej dwuwarstwowa: w drukach realizowana była norma wyższa, bardziej rygorystyczna, w rękopisach natomiast niższa, liberalniejsza, zapewne regionalnie zróżnicowana, której jednak w żadnym wypadku nie można identyfikować z gwarą” (Cybulski 1992: 25). Sąd M. Cybulskiego z dużym prawdopodobieństwem można odnieść również do polszczyzny wieku XVIII.

⁵⁵ Nigdzie w literaturze nie spotkałem się z zapisem *sri*, *zri* na oznaczenie kontynuantów grup **sr*, **zr*. Jedyny zbliżony przykład stanowi wynotowany przez Witolda Śmiecha z *Psałterza puławskiego* wyraz *sZrzyerba* (Śmiech 1953: 31), którym *y* jest graficznym oznaczeniem miękkości. Wydaje mi się, że w rękopisie Kluka jest podobnie. Zapisywane przez Kluka grupy *sri*, *zri* oddają wymowę *śr*, *źr*, a stojąca po grupie spółgłosek samogłoska *i* jest tylko oznaczeniem miękkości tej grupy. Być może taki sposób oznaczania wynikał z niepewności Kluka co do zmieniającej się normy językowej.

Tu również przeważają zapisy *zri* (12 razy) nad rzadszym *zrz* (4 razy) i jednokrotnym *zrz*, co prowadzi do analogicznych wniosków, jak w przypadku grupy **sr* – najpewniej mamy do czynienia z wymową typu *źródło*.

Grupa **zr* w nagłosie poświadczona jest dwukrotnie w formie: *zrzenicy* 98, 238. Więcej przykładów dotyczy śródgłosowej realizacji **zr*, którą zapisa-
no na kilka różnych sposobów:

- *-yzdrz-*, np.: *zayzdrzeć* 90, 107, *podeyzdrzenia* 113, *przeyzdrzał* 265, 265,
- *-zdrz-*, np.: *wyzdrzawszy* 311, *spozdrzecież* 94, *wyzdrzawszy* 311,
- *-yzdr-*, np.: *podeyzdrliwości* 177,
- *-zdr-*, np.: *przezdrał* 230,
- *-yrz-*, np.: *uyrzy* 42, *uyrzemy* 43,
- *-yźrz-*, np.: *przeyźrzy* 265,
- *-yzz-*, np.: *spoyrzy* 256,
- *-zrz-*, np.: *wyzzawszy* 204.

Najczęściej pojawiają się grupy *-yzdrz-* oraz *-zdrz-*, co zasadniczo odbiega od XVIII-wiecznej normy druków, zgodnie z którą formy typu *-jrzeć* należało zapisywać dwojako: *-yrz-* i *-yzz-* || *-yźrz-* (typ *-jrz-* wyraźnie przeważał na Mazowszu) (Bajerowa 1964: 36, 205–206). Już na początku XIX wieku w normie ogólnopolskiej mieści się zapis *-jrz-*, a pisownia typu *-źrz-* lub *-jźrz-* należy do wyjątków, spotykanych jedynie w mało starannych edycjach (Bajerowa 1986: 115), co również zdaje się potwierdzać pisownia odpowiednich haseł w SL: *UZRZEĆ*, *UYRZEĆ*; *SPOYRZEĆ*; *ZAYRZEĆ*, **ZAIZRZEĆ*, **ZAYZRZEĆ*, **ZAZRZEĆ*.

Wytłumaczenia różnorodności zapisu śródgłosowej realizacji **zr* raczej nie należy szukać w dialekcie kresowym. I chociaż Z. Kurzowa pisze, że „wolniejsze tempo [wprowadzania zmian – przyp. K.Sz.] charakteryzuje polszczyzną północną w XIX w.: na jego początku zdarza się nawet forma *dojźrzeć*, gdy w języku literackim panował typ *ujrzeć*” (Kurzowa 1993: 249), to wcześniej jednak zaznacza, że „chronologia przekształceń *źrz* nie całkiem zgadza się w obu odmianach języka, tj. w dialekcie północnokresowym i języku ogólnopolskim, gdy chodzi o grupę *jrz* w czasowniku (*u*)*jrzeć*, ale jedyne przykłady z *jźrz* pochodzą z utworów J. Chodźki z lat 1820–24, a potem jednak nigdy się nie powtarzają” (Kurzowa 1993: 249). Rzeczywiście u J. Chodźki pojawia się forma *dojźrzał* (Turska 1930: 39), ale wariant ten notowany jest też w auto-

grafach I. Krasickiego (Skubalanka 1997: 101) i J.U. Niemcewicza⁵⁶ (Waszkis 1973: 178). Ponadto u F. Karpińskiego panuje spora różnorodność: *jzrz, jźrz, jzr, źrz, jrz* (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 16). Natomiast u innych użytkowników polszczyzny kresowej bezwyjątkowo dominuje typ *-jrz-*, na przykład: u Benisławskiej (Brajerki 1961: 25), filomatów i filaretów (Kurzowa 1993: 241), Mickiewicza (SJAM) oraz w mowie mieszkańców Hrubieszowa (Kosyl 1978: 118).

Z podobną jak u Kluka różnorodnością śródgłosowej realizacji grupy **zř* spotykamy się u W. Chrościńskiego, przy czym warianty *-jźdrz-*, *-jdrz-* oraz *-źdr-* pojawiają się jedynie w rękopisach tego autora (Siekierska 1974: 55). Niemniej jednak u Chrościńskiego w autografach przeważał wariant z *-jrz-*, u Kluka natomiast częstsze są formy z wstawnym *d*, które oprócz Mazowsza, trafiają się także na Śląsku, zarówno w XVII wieku (Burzywoda 2002: 67), jak i w XVIII (Wronicz 2001: 25, 34, 38). Wydaje się więc, że rękopis Kluka może odzwierciedlać mazowiecko-podlaski regionalizm fonetyczny w postaci wstawnego *d* w realizacji śródgłosowej grupy **zř*. Sporo, czasem identycznych przykładów, zanotowano w materiale gwarowym z okolic Sokołowa, Drohiczyzna i Łukowa (Cyran 1960: 138–139).

Różne przekształcenia grup spółgłoskowych

Mnogość zapisów fonetycznych, oddających różnego rodzaju zmiany artykulacyjne, jest jedną z najbardziej charakterystycznych właściwości druków XVIII-wiecznych (Bajerowa 1964: 28, 1986: 41–42), jednak prawdziwą skalę tego zjawiska oddają dopiero rękopisy.

Kazania ciechanowieckiego proboszcza uwidaczniają skłonność skryptora do pisowni fonetycznej, która oddaje między innymi: upodobnienia pod względem stopnia zbliżenia narządów mowy, np.: *iestectwami* 254 (por. *jeststwo*), *plugactwa* 290 (por. *plugastwo*), rozpodobnienia artykulacyjne: *wziąść*⁵⁷ 121, 275, 356, 357 (obok: *wziąć* 375), asymilacje dźwięcznościowe – zarówno

⁵⁶ Formy z *jźrz, jźr* notowane są tylko w materiale XVIII-wiecznym J. U. Niemcewicza. Poza tym w drukach z XIX wieku występują już tylko zapisy z *jrz* (Waszkis 1973: 178).

⁵⁷ Rozpodobnienie artykulacyjne *wziąść* SL oznaczane jest z gwiazdką, a więc jako forma niezalecana: *WZIĄĆ*, **WZIĄŚĆ*, **WZIĄŻĆ*.

ubezdźwięcznienia, np.: *ksiąszki* 51, 57, *ksiąszkę*⁵⁸ 78, *scieszkami* 65, *scieszki* 227, *zciężskich* 107, *ciężkiego* 193 (obok: *ciężarem* 68), *talmucie* 293, *znaleść* 25, 31, 179, 300, *wynaleść* 193, *naleśdź* 245, jak i udźwięcznienia: *proźba* 147, 265, 266, *proźby* 147, *proźbach* 207 (obok: *prośba*⁵⁹ 339), *nayoczywitzszy* 340, *niedopyrze* 'nietoperze' 252; w tym hiperpoprawne wobec tendencji do ubezdźwięczniania wygłosu formy 2. os. lp. z głośką dźwięczną w miejscu uzasadnionej morfologicznie bezdźwięcznej, np.: *wywważ* 68, *zcierpież* 75, *poznaięż* 81 oraz zapis *Krzyszto* 365.

Zapis oddający ubezdźwięcznienie oddawany jest zwłaszcza w przedrostkach: *roz-* > *ros-*, np.: *roskosz* 27, *rospaczy* 199, *rostopność* 157, *rostopny* 212, *rostopności* 66, 213, *rostrząsanie* 147 (obok: *rozkazująca* 1, *rozkoszy* 36, 40, 57, 59, *rozkosz* 49, 50, 52, 60, 61, 63) czy *bez-* > *bes-*, np.: *bezpiecznym* 19, *ubezpieczenia* 25, *bezpiecznie* 90, 104, *ubezpieczy* 45, *niebezpieczeństwa* 47, 96, *bezpieczny* 50, *niebezpieczne* 58, *niebezpieczna* 58, *naybezpieczniejsza* 60, *ubezpieczywszy* 103, *niebezpieczeństwie* 116, 118, 137 (obok: *bezprawia* 191, 192, *bezprzestrzennie* 13, *bezbożne* 57), a także w wygłosie: *azasz* 74, 99, *izalisz* 78, 87, 156, *dayciesz* 82, *możnasz* 85, *wierzyciesz* 94, *jakosz* 30, *czemusz* 166, *nieczyńmysz* 172, *czyńmysz* 183, *byłysz* 187, *tobiesz* 200, *małosz* 243, *lękalisz* 245, *gdziesz* 248 (obok: *czegoż* 4, *alboż* 5, *jakaż* 13, *izaliż* 15, *czyliż* 28, *daścież* 83, *będziecież* 87, *alboż* 97).

W rękopisie kazań Kluka powszechne są zapisy oddające uproszczenia grup spółgłoskowych, na przykład: *ziarko* 35, *rzemieśnik* 121, 311, *rzemieśnicy* 315, *rzemieśnikom* 194 (obok: *rzemiesle* 121), *abo* 128. Forma *ziarko* często pojawiała się w polszczyźnie XVIII wieku (Bajerowa 1964: 28), podobnie jak uproszczona realizacja *rzemieśnik*, którą notuje się u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 58), w polszczyźnie północnokresowej (Kurzowa 1993: 110) czy w języku mieszkańców Hrubieszowa (Kosyl 1978: 120).

Redukcja spółgłoski w w grupie spółgłoskowej typu: *zrocić* 137, *zrociemy* 204, *zroconę* 204, *zrociwszy* 293, *zazięty* 314, w *zierzchnosciach* 346 (SL: ZWRÓCIĆ; ZAWZIĘCIE) nie znajdują zbyt licznego potwierdzenia u innych

⁵⁸ Forma *xąszka* została też utrwalona w odręcznej notatce na wklejce książki G. Bucelin, *Nuclei historiae universalis...*, która należała do Krzysztofa Kluka (zob. Jaszczolt 2009: 186).

⁵⁹ Wariantywność tego leksemu dopuszczał SL: PROŚBA, PROŻBA, choć już na przykład O. Kopczyński gani wymowę *proźba* (Kopczyński 1808: 26).

użytkowników polszczyzny tego okresu. Rzadkie przykłady z redukcją *v* w grupie spółgłoskowej (z wyłączeniem grupy *-wsk-*) notują Z. Kurzowa (1993: 108) i B. Smolińska (1983: 44–45). Ponieważ liczniej opisywaną redukcję poświadcza XIX-wieczny słownik gwary Tykocina (Kuryłowicz 2006a: 59) oraz XX-wieczne gwary Mazowsza i Podlasia (Rembiszewska 2002: 89), można przypuszczać, że mamy do czynienia ze zjawiskiem gwarowym. Na tym tle hiperpoprawny wydaje się pojedynczy zapis *krolewstwa* 283.

Zwraca uwagę częstość pojawiania się form z redundantnym *t*, np.: *młodt-szym* 123, *prędtszego* 107, *mędrtszy* 195, *mędrtszych* 215, *naymędrtszych* 150, *naymędrtszy* 33, *poszedłtszy* 154, *zestromocenie* 4⁶⁰. Nie wydaje się, aby tak mówiono, gdyż realizacja tych grup spółgłoskowych, przynajmniej w niektórych połączeniach (np.: *-dtch-*, *-dtsz-*, *-drtsz-*, *-dłtsz-*) byłaby niezwykle trudna. Raczej są to tylko hiperpoprawne zapisy, które świadczą o silnej tendencji do unikania zjawiska przeciwnego – redukcję *t* w grupach spółgłoskowych. Przykład ilustrujący ten proces w tekście kazań Kluka pojawia się tylko raz: *namiesnicy* 340, ale zdecydowanie więcej tego typu uproszczeń zaobserwowano w gwarach okolic Ciechanowca (Rembiszewska 2002: 89), Siedlec (Cyran 1960: 139), Sokółki (Nowowiejski 1989: 129), w XIX-wiecznej gwarze Tykocina (Kuryłowicz 2006a: 59) oraz w XVI-wiecznych aktach knyszyńskich (Kuryłowicz 2005: 42–43). Również M. Weiss-Brzezina przypisuje procesowi redukcji *t* status regionalny (1965: 142).

Oprócz skłonności do pisowni fonetycznej, uwidaczniają się w rękopisie procesy, które wskazują na zapis wyrazów zgodny z ich prawdziwą lub rzekomą etymologią, np.: *świętokradzctwa* 24, 129, *swietokradzctwy* 116 (obok: *świętokradzki* 24, *świętokradzkie* 43, *świętokradzką* 117; etym. *światokradz-stwo* > *światokradztwo*), *sąsiedzctwie* 106, 175 czy w wygłosie, np.: *bydź* 17, 47, 65, 76 (obok: *być* 9, 16, 17, 31), *strzedz* 41, 51, 52, 79, *zapobiedz* 118, *dopomodz* 133 (obok: *dopomoc* 18), *ustrzedz* 134, *przestrzedz* 23, 109, 269, *naleśdź* 245, *bądz* 87, *zachądzmy się* 124, *przybydkiem* 74.

W kazaniach Kluka występują formy, które wskazują na funkcjonowanie w wymowie form obocznych – starszych bez joty: np.: *chrześcianskich* 5, *chrzescianina* 17, 45, 96, *chrześcian* 9, 16, 150, 196, *ociec* 9, 111, 114, 366,

⁶⁰ Być może w wyniku tendencji do występowania form z redundantnym *t*, w kazaniach pojawia się forma *pierwiostkami* 322, w której doszło do restytucji *t* w miejscu *n* (zob. SEB), albo na skutek skojarzenia z wyrazami *pierwiastek*, *pierwiastka* ‘pierworodząca’ (SL).

miesca 80, 130, 138, 103 i nowszych z jotą: *oyciec* 104, 108, *oycow* 6, 16, 22, *oyca* 33, *oycem* 116, *mieyscu* 85, 86, *mieysce* 85, 86.

Wymowa *chrześcianin* była powszechna zarówno w XVIII-wiecznej polszczyźnie ogólnej, jak i kresowej. Spotykamy się z nią u Sapiehy (Smolińska 1983: 52), w dzienniku Sapieżyny (Szczepankowska 2004: 150–151) oraz w aktach wileńskich badanych przez Kurzową (1993: 106). SL notuje jednak warianty starsze, czyli bez joty: CHRZEŚCIANIN, KRZEŚCIANIN.

Z kolei formy z rozszczepieniem artykulacyjnym spółgłosek palatalnych *ojca*, *ojcu*... pojawiają się już w XVI-wiecznych księgach miejskich Knyszyna (Kuryłowicz 2005: 43). Jednak ich upowszechnianie się przypada dopiero na wiek XVII, przy czym jota najpierw pojawia się w przypadkach zależnych, a dopiero później dostaje się do mianownika (Koneczna 1965: 149). Taki stan przejściowy oddają na przykład rękopisy Skargi, w których pojawiają się formy z jotą w przypadkach zależnych, ale jeszcze bez joty w mianowniku (Borek 2003: 50). U Chrościńskiego⁶¹ obie formy *oyciec* || *ociec* funkcjonują obocznie (Siekierska 1974: 60), podobnie jest w dzienniku Sapieżyny (Szczepankowska 2004: 142) i rękopisach Drużbackiej (Rittel 2007: 66–67). Zdaniem Z. Kurzowej formę *ociec* należy w XVIII wieku traktować już jako archaizm kresowy⁶² (Kurzowa 1992: 112). U Kluka częściej występują zapisy *oyciec* (11) niż *ociec* (7), przy czym w D. pl. używana jest tylko forma *oyca* 68, 71, 91, 172 (10) i ani razu nie pojawia się forma *oćca*.

Miesce (28) i *miejsce* (28) w tekście Kluka pojawiają się tyle samo razy. Ponadto obie formy notowane są u Skargi (Borek 2003: 65), Niemcewicza (Waszkis 1973: 183), a także w polszczyźnie kresowej, gdzie forma bez joty utrzymywała się jako archaizm nawet do XIX wieku (Kurzowa 1993: 112–113).

W wyrazach utworzonych od czasownika *iść* najczęstsze są zapisy oddające wymowę z jotą, na przykład: *poydziemy* 85 *przydzie* 24, 26, 32 (raz nawet hiperpoprawne *uyiść* 23⁶³), a zdecydowanie rzadsze wskazujące na wymowę

⁶¹ Siekierska uważa, że występujący w drukach Chrościńskiego zapis *ociec* wynika z tradycjonalizmu pisowni (1974: 60).

⁶² Pisząc o archaizmach kresowych, mam na myśli archaizmy względne.

⁶³ Być może mamy tutaj do czynienia z pojedynczym poświadczeniem przejścia samogłoski *i* w *j* po samogłosce, a przed spółgłoską, która to cecha zaznacza się w dialekcie północnokresowym (Kurzowa 1993: 244).

starszą, bez joty, na przykład: *podźmy* 14, 20, 64, 231, 245, *Podźcie* 348, *przyść* 116, 232, 336, 340, *przyściem* 349, *przysciu* 242, *przyścia* 247.

Formy świadczące o wymowie bez joty pojawiają się w manuskryptach Chrościńskiego, autografach Poczobuta i Sapiehy (Smolińska 1983: 46), w XVII- i XVIII-wiecznych listach z Kresów południowych (Sicińska 2013: 172), a także u Chodźki (Turska 1930: 33) i Mickiewicza (Kurzowa 1993: 244). Natomiast w drukach Chrościńskiego opisywane warianty występują obocznie, co prowadzi K. Siekierską do wniosków, że rękopisy tego autora odzwierciedlają wymowę (bez joty), a druki narastającą tendencję do zmiany⁶⁴ (Siekierska 1974: 60–61). W SL zanotowano już tylko formy nowsze: POYDŹMY, PRZYIŚĆ, PRZYIŚĆ.

Varia

Zdecydowanie częściej niż nowsze formy: *sumienie* 138, *bezsumiennych* 172, *sumiennych* 173 (10) pojawiają się starsze: *sumnienie* 3, 31, 45, 118 (71) *sumnienia* 18, 19, 23. Jeszcze u Chrościńskiego zarówno w rękopisach, jak i w drukach, trafia się zawsze *sumnienie* (Siekierska 1974: 61). W XVIII wieku oba warianty występowały obocznie (Bajerowa 1964: 68, Rittel 2007: 65–66), a starszy z nich można spotkać w tekstach nawet jeszcze z pierwszej połowy wieku XIX (Bajerowa 1986: 142). Natomiast Z. Kurzowa uważa, że w XVII i XVIII wieku *sumnienie* było już kresowym archaizmem (1991: 48).

Obok pierwotnej formy *nadgroda* 8, 56, 191, 252 występuje także wariant współczesny *nagroda* 182, *nagrody* 182, 214, 225 *nagrodę* 197, który jednak trafia się zdecydowanie rzadziej (28: 6). W drugiej połowie XVIII wieku chyba obie formy były w powszechnym użyciu – jako postać hasłową podaje je SL, a dopiero SWil w przy haśle *nadgroda* odsyła do artykułu *nagroda*.

W XVIII-wiecznym uzusie nie mieściły się raczej formy: *podchlebstwa* 30, 197, *podchlebnych* 59, *podchlebiać* 207, *podchlebcy* 268, *podchlebstwem* 295 (obok: *pochlebstwa* 190, 231). SL kwalifikuje je jako niezalecane (choć SWil przy wyrazach *podchlebca*, *podchlebiać*, *podchlebny* po prostu odsyła do *pochlebca*, *pochlebiać*, *pochlebny*). Jednoznacznie *podchlebstwo* jako wariant niepoprawny traktuje O. Kopczyński (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 645).

⁶⁴ Podobnie w drukach Staszica obecne są oba warianty (Szober 1959: 108).

Oprócz nowszej formy *ufać* 198, 264, występuje jeszcze wariant nieuproszczony *dufać* 272, 273 (SE: *doufać* > *dufać* > *ufać*). Formę notowano w XVIII-wiecznych listach kresowych (Sicińska 2013: 411), w SL nie oznaczono jej żadnym kwalifikatorem. Adnotacja, że jest to forma przestarzała, pojawia się dopiero w SWil.

Z kolei obecny w tekście Kluka zapis *w Polsce* 137, 173, 177, 187 jest jeszcze częsty w dzienniku Sapieżyny (Szczepankowska 2004: 142), a także w XVIII-wiecznej księdze miejskiej Hrubieszowa (Kosyl 1978: 120), u Staszica (Szober 1959: 108) czy w materiałach północnokresowych, przebadanych przez Z. Kurzową (1993: 238). Powszechny w rękopisach Mickiewicza zapis *w Polsce* pozostawiano w drukach lub zamieniano na *w Polsce* (Hrabec 1959: 38). Warto jednak zauważyć, że nawet z natury konserwatywny O. Koczynski opowiadał się za pisownią i wymową *Polsce* (1808: 27, 43).

Odpodobnienie fonetyczne w formie *nicht* 118, gdzie grupa *kt* > *χt*, notowane jest również w materiałach AWK przebadanych przez Z. Kurzową (1993: 112). T. Schreiber twierdził, że w XVIII wieku była to forma używana przez ludzi z gminu (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 478). Formę *nicht* zarejestrowano w XIX-wiecznej gwarze drohickiej (SGD: 145), a obecnie trafia się jeszcze w gwarach okolic Ciechanowca (Rembiszewska 2002: 82–83).

Zapożyczenie 'oficer' (*nm.* *offizier*) występuje w kazaniach Kluka w dwóch wariantach: *officyerow* 363 oraz *officerowie* 15 dopuszczanych również przez SL: OFICER, OFICYER.

Najprawdopodobniej charakter gwarowy mają formy *czostnek* 357, *czostku* 357. Nie zaleca ich SL (*CZOSTEK), natomiast formę tę notują słowniczki gwarowe z północno-wschodniej Polski: *Słownika gwary ludowej w okręgu tykocińskim* Z. Glogera (Kuryłowicz 2006a: 59), SGD, SK, SCiech oraz RSGPSM.

W wyrazie *Pireneńskich* 35 głoskę *j* oddano w zapisie za pomocą litery *ń*. Podobne przykłady, choć bardzo rzadkie, zostały zanotowane w dziewiętnastowiecznym *Słowniku gwary ludowej w okręgu tykocińskim* Zygmunta Glogera (Kuryłowicz 2006a: 57). Zdecydowanie lepiej wahania *ń* || *į* udokumentowano w gwarach Mazowsza i zachodniego Podlasia (Friedrich 1937: 199) oraz w mowie mieszkańców wsi okolic Siedlec (Cyran 1960: 164) i Biłgoraja (1976: 117).

WNIOSKI

Spośród wszystkich dostępnych pism Krzysztofa Kluka manuskrypt kazań wydaje się najwłaściwszy do badań fonetyki polszczyzny północno-wschodniej Polski przełomu XVIII i XIX wieku. Rękopis bowiem odzwierciedla więcej cech fonetycznych niż druki, gdyż realizuje mniej rygorystyczną, a bardziej zróżnicowaną regionalnie, normę języka polskiego (Cybulski 1992: 25). Trzeba jednak pamiętać, że w przypadku badanego tekstu mamy do czynienia z materiałem, który jest kopią autografu. Należy przypuszczać więc, że kazania zapewne w jakimś stopniu poddane zostały przez przepisującego korekcie, czego wynikiem mogło być usunięcie lub poprawienie wyrazów oddających najwyraźniejsze regionalne zjawiska fonetyczne właściwie wymowie ks. Kluka. Mimo jednak tych zastrzeżeń, sięgnięcie do rękopisu – nawet jeśli jest on kopią – wydaje się o wiele wiarygodniejsze niż posługiwanie się powszechnie dostępnymi drukami.

Najbardziej wyrazistą cechą badanego manuskryptu jest wariantywność zapisu wyrazów, dzięki czemu można wyciągać wnioski o dynamice procesów zachodzących w polszczyźnie doby oświecenia. Wiele spośród wskazanych cech miało w XVIII wieku charakter ogólnopolski, jak na przykład: brak ścieśnionego *a*, zasadniczo utożsamienie *e* ścieśnionego z *e* jasnym, denazalizacja samogłosek nosowych *ę*, *o* przed *l*, *ł* oraz *ę* w wygłosie, wymowa nosówki przedniej *ę* jak *en* przed spółgłoskami zwartymi i zwarto-szczelinowymi. Za cechy zgodne z XVIII-wiecznym stanem ogólnopolskim należy uznać także nieobecność mazurzenia czy brak opozycji *χ* (bezdźwięcznego) i *γ* (dźwięcznego, krtaniowego).

Choć w XVIII wieku coraz powszechniejsze stawały się tendencje do fonologizowania i morfologizowania ortografii, to w wielu przypadkach – zwłaszcza w manuskryptach – przejawiały się jeszcze elementy pisowni fonetycznej. U Kluka dotyczą one pisowni oddającej cechy wymowy, takie jak: ubezdźwięcznienie w mało samodzielnych morfemach *roz-*, *bez-* oraz głoski *ż* w wygłosie i w śródgłosie, udźwięcznienia typu *proźba* i uproszczenia grup spółgłoskowych, jak na przykład: *rzemieśnik*, *ziarko*.

Na podstawie analizowanego rękopisu trudno jednoznacznie rozstrzygać o pewnych zjawiskach artykulacyjnych. Dotyczy to chociażby *o* ścieśnionego, które prawdopodobnie wymawiano już jak *u*. Zaświadczone kilkukrotnie zmiany w dystrybucji *o* (*ó*) – *u*, czasem zgodne są ze stanem ogólnopolskim

drugiej połowy XVIII wieku, a niekiedy zbieżne z właściwościami języka Kresów. W rękopisie Kluka widać doskonale, że na powszechną, choć wyraźnie słabnącą, tendencję do mieszania $uNRL \parallel oNRL$, nakładały się wpływy północnokresowe, gdzie do zmian dochodziło także przed spółgłoskami innymi niż półotwarte (Kurzowa 1993: 78). Współwystępowanie tak wielu zjawisk językowych, w połączeniu z brakiem diakrytów nad samogłoskami, właściwie uniemożliwia jednoznaczne rozstrzygnięcia interpretacyjne. Podobnie rzecz się ma w kwestii wahań $n \parallel \acute{n}$, choć najbardziej prawdopodobne wydaje się, że mamy do czynienia raczej ze zjawiskiem fonetycznym, a nie czysto graficznym.

Do innych niż już wspomniane, licznie poświadczonych regionalizmów północnokresowych (w pewnym zakresie kresowych w ogóle), zaliczyć należy: denazalizację $\varphi > o$ w wygłosie, asynchroniczną wymowę ξ przed spółgłoskami szczelinowymi i hiperpoprawną synchroniczną realizację połączeń em, en jako ξ przed spółgłoskami szczelinowymi, denazalizację ξ, φ przed spółgłoskami innymi niż $l, ł$, hiperpoprawną wymowę ξ zamiast e w wygłosie oraz ciągle żywy proces utożsamiania wymowy rz i $ż$. Słabiej udokumentowane, niemniej również obecne w kazaniach Kluka, są takie właściwości polszczyzny północnokresowej, jak: wymowa połączeń $eń, oń$ jako φ, ξ , oboczność $x \parallel k$ i artykulacja w na miejscu u .

Zauważa się, że cechy polszczyzny północnokresowej, które nie znajdują oparcia w gwarach Ciechanowca i jego okolic, w analizowanym tekście zwykle reprezentowane są zaledwie przez kilka słowoform. Uzasadnienia takiego stanu rzeczy można doszukać się w kilku czynnikach. Nie bez znaczenia jest to, że mamy do czynienia nie z autografem Kluka, ale z jego – najpewniej w jakimś stopniu skażoną – kopią. Niemniej wydaje się, że na jednym wytłumaczeniu poprzestać nie można. Znaczące wydają się również uwarunkowania biograficzne podlaskiego kaznodziei – Kluk odbył studia w seminarium ojców misjonarzy w Warszawie oraz utrzymywał kontakty ze środowiskiem inteligencji warszawskiej (współpraca z Komisją Edukacji Narodowej). Uwzględnić trzeba także ograniczony wpływ polszczyzny kresowej na język zachodniego Podlasia i północno-wschodniego Mazowsza. Ponadto język polski ziem wschodniej Rzeczypospolitej był niezwykle dynamiczny, przez wieki ulegał przekształceniom, a wiele cech regionalnych polszczyzny kresowej występowało tylko w określonym przedziale czasowym (zob. Pihan-Kijasowa 1999: 183–188).

Rękopis kazań Kluka nie zdradza w warstwie fonetycznej zbyt wielu cech mazowieckich. Wskazuje jednak na realizację śródgłosowej grupy *zr̥ z wstawnym *d*, jako *-yzdrz-*, *-zdrz-*, *-yzdr-*, *-zdr-*. Opisywane zjawisko, w odniesieniu do obszaru Mazowsza i okolic⁶⁵, zauważone zostało w rękopisach Chrościńskiego przez K. Siekierską (1974: 55) i łączono je raczej z właściwościami polszczyzny mazowieckiej wieku XVII (Burzywoda 2002: 67). Badania kazań Kluka pozwalają przypuszczać, że wstawne *d* w wymowie grupy *-zdrz-/-źdrz-* pojawiało się na Mazowszu i Podlasiu jeszcze przez cały wiek XVIII, przy czym była to cecha wyraźnie regionalna.

Mazowiecko-podlaskich cech gwarowych (w XVIII wieku być może jeszcze regionalnych) jest stosunkowo niewiele, ale za to są one dość dobrze poświadczane. Oprócz już wspomnianych, należy do nich redukcja spółgłosek *w* oraz *t* w grupie spółgłoskowej (przy czym o redukcji spółgłoski *t* w grupie spółgłoskowej świadczą hiperpoprawne zapisy typu: *prędzszego* 107, *młodszym* 123, *mędrtszy* 195). Natomiast dwoma przykładami poświadczona została mazowiecka realizacja zdepalatalizowanej spółgłoski *-mi* jako *-my*.

⁶⁵ Ponadto podobny typ wymowy pojawiał się na Śląsku w XVII (Burzywoda 2002: 67) i XVIII wieku (Wronicz 2001: 25, 34, 38).

FLEKSJA

W niniejszym rozdziale nie opisuję całego systemu fleksyjnego idiolektu Krzysztofa Kluka, a ograniczam się tylko do omówienia tych kategorii fleksyjnych imion i słów, w których zauważyłem odstępstwa od stanu współczesnego polszczyzny. Mam bowiem na uwadze spostrzeżenia I. Bajerowej, że system fleksyjny języka polskiego w XVIII wieku jest już bardzo podobny do dzisiejszego, a w dobie oświecenia obserwujemy tylko końcowe fazy wcześniejszych procesów językowych (1964: 69). Ekscerpując materiał, skupiłem się na formach różnych od współczesnych, a następnie – o ile wydało mi się to merytorycznie uzasadnione i niezbędne – w obrębie wybranych kategorii fleksyjnych materiał uzupełniłem również o formy zgodne ze stanem współczesnym. W ten sposób w opisie wyróżniam zjawiska i procesy właściwe polszczyźnie przełomu XVIII i początku XIX wieku⁶⁶, archaizmy językowe, związane ze stylem modlitewno-biblijnym doby oświecenia⁶⁷ oraz cechy fleksyjne o podłożu regionalnym.

ODMIANA RZECZOWNIKÓW

Deklinacja męska

Liczba pojedyncza
Dopełniacz

Końcówka *-u*, ograniczona historycznie do rzeczowników deklinacji *ũ*-tematowej, wykazuje dużą ekspansję już od XV wieku. Wtedy też zaczyna się ustalać następujący podział: rzeczowniki żywotne mają końcówkę *-a*, na-

⁶⁶ Odwołując się do literatury przedmiotu staram się wskazać również formy nowsze, wskazujące na progresywne tendencje w języku kazań Kluka.

⁶⁷ W SLPO wyróżniono cztery style literatury oświecenia: retoryczny, potoczny, poetycki folkloru ludowego oraz modlitewno-biblijny.

tomiast nieżywotne przyjmują *-a* lub *-u*. (Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2003: 202–203). Mimo że rozkład końcówek dopełniacza skryzalizował się pod koniec epoki staropolskiej, to jednak pewne wahania I. Bajerowa dostrzega jeszcze w XVIII wieku (1964: 70).

W badanym tekście uwagę zwraca tylko jeden przykład użycia dopełniacza: *środku: nie mając żadnego inszego sriodku* 38 (obok: *sriodka* 113). Wahania *środku*||*środką* były jednak dość częste w XVII wieku (Kobylińska 1968: 92, Rejter 2002: 76), a także w okresach późniejszych. Jeszcze na początku XIX wieku Józef Mroziński opowiadał się za wprowadzeniem w wyrazie *środek* następującego podziału: D. lp. *środką* miał oznaczać ‘centrum’, a *środku* ‘sposobu’ (za Bajerowa 1992: 24). Współcześnie leksem *środek* w D. lp. przyjmuje końcówkę *-a* (NSPP).

Stan niemal zgodny ze współczesnym – a więc podobny do tego, jaki obserwujemy u Kluka – panuje już u wielu autorów kresowych począwszy od XVII (Sokólska 1987: 163–264, Smolińska 1983: 66–67, Sicińska 2013: 189–190, Skubalanka 1997: 102, Turska 1930: 47, Pihan 1988: 118–119). Z kolei dość częste u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 71–72) i Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1978:17) wahania *-a/-u* związane są przede wszystkim z dopasowywaniem końcówek dopełniacza do rymów. Nie mają więc charakteru systemowego, a wykorzystywane są przede wszystkim w ramach *licentia poetica*.

Liczne odstępstwa w zakresie *-a/-u* w D. lp. rzeczowników męskich nieżywotnych właściwe są polszczyźnie kresowej, dlatego zanotowano je m.in. w materiałach AWK z XVII i XVIII wieku (Kurzowa 1993: 165), Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 51), w dzienniku Sapieżyny (Szczepankowska 2004: 156), u filomatów i filaretów (Kurzowa 1972: 75–76), F. Mickiewicza (Trypućko 1969: 64), Syrokomli (Trypućko 1957: 256) i Fredry (Zaleski 1975: 10–12).

Wołacz

Reliktowe *-e*, usuwane z rzeczowników twar-dotematowych zakończonych na spółgłoski *-k*, *-g*, *-ch*, przetrwało w kilku wyrazach, np.: *Boże, kupcze, głupcze* (Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2003: 206). W rękopisie Kluka znajdujemy *człowicze* 121, 254, 290. Współcześnie taka postać wołacza ma charak-

ter podniosły (NSPP) i całkiem prawdopodobne, że tak również było w XVIII i w XIX wieku, gdyż wołacz w ogóle jest przypadkiem często nacechowanym ekspresywnie (Bajerowa 1964: 70, 1992: 50).

Liczba mnoga

Mianownik – Wołacz (rzeczowniki męskoosobowe)

Wydaje się, że w kazaniach Kluka w mianowniku i wołaczu form męskoosobowych posłużono się końcówką *-owie*, która pełni podobną funkcję jak we współczesnej polszczyźnie, a więc występuje w nazwach godności, narodowości i stopni pokrewieństwa, na przykład: *mędrkowie* 14, *Ministrowie* 15, *Wiesniaczkowie* 105, *Młodzieniaszkowie* 108, *Sędziowie* 14, *Officerowie* 14, *Magistratowie* 14, *Apostołowie* 155, *Oycowie* 23, 34, *synowie* 202, 4, 82, *Małżonkowie* 82, *Zieńciowie* 82, *szwagrowie* 82, *synowcowie* 82, *pasierbowie* 82, *kmotrowie* 82, *niedowiarkowie* 94, *przodkowie* 142, *Uczniowie* 155, *Albigensowie* 4, *Scypionowie* 362, *Monarchowie* 173, *Ziomkowie* 201, *Filozofowie* 244, *Krolowie* 294. O godnościowym charakterze tej końcówki świadczy również to, że używa się jej jako wyłącznej w rzeczownikach związanych ze sferą sakralną, nawet jeśli współczesna polszczyzna dopuszcza *-owie* jako forme wariantywną, np.: *Aniołowie* 46, 92, *Teologowie* 163, a także tam, gdzie obecnie występuje tylko *-i*, *-y* (< *i*), *-e*, na przykład: *mędracowie* 243, *Statystowie* 216.

U Chrościńskiego i Paska końcówka *-owie* stanowi przede wszystkim element systemowy jako wariant wobec końcówek *-i* (*-y*), *-e* lub jako wyłączone zakończenie M. i W. lm. (Siekierska 1974: 74–75). Podobnie rzecz się ma u innych autorów z XVII i XVIII wieku (Sokólska 1087: 267–268, Smolińska 1983: 68, Zieniukowa 1968: 55–56, Brajerski 1961: 114, Węgier 1972: 23). Z kolei u Drużbackiej formy z *-owie* zaczynają pełnić funkcje stylistyczne, gdyż jeśli występują jako formy oboczne, to mają charakter podniosły (Rittel 2007: 85).

Mianownik – Biernik (rzeczowniki nieżywotne obcego pochodzenia)

Za najbardziej charakterystyczną cechą związaną z zapożyczonymi z łaciny rzeczownikami niemęskoosobowymi liczby mnogiej w mianowniku i bierniku, uznać trzeba występowanie końcówki *-a* w wyrazach *sakrament*

i *talent*, np.: *Święte Sakramenta bezbożnie sromocą* 52, *Sakramenta* 147, *Sakramenta... wzgardzoną y zelżonębywaią* 281, *Sakramenta omamieniem zowią* 4, *Sakramenta... przyiąć mogł* 116, *oni Sakramenta SS. noszo* 273, *ty przeciwnie talenta sobie udzielone* 371, *talenta* 371.

Stan przedstawiony w kazaniach Kluka nie charakteryzuje się większą osobliwością. W XVIII wieku formy typu *momenta*, *talenta*, *fundamenta* były nawet częstsze niż *momenty*, *talenty*, *fundamenty* (Bajerowa 1964: 69, SJPXVIIiXVIII), a do przewagi *-y* nad *-a* dochodzi dopiero w pierwszej połowie XIX wieku (Bajerowa 1992: 38). Dlatego również u autorów XVIII-wiecznych (Siekierska 1974: 74, Smolińska 1983: 68–69, Zieniukowa 1968: 54, Rittel 2007: 86) i XIX-wiecznych (Turska 1930: 48, Kurzowa 1972: 82) rzeczowniki zapożyczone mają głównie *-a*, choć sporadycznie pojawia się też *-y*.

Dopełniacz

W badanym tekście większość rzeczowników osobowych ma w D. lm. końcówkę: *-ow (ów)*⁶⁸. Dotyczy to zarówno rzeczowników twardotematowych, np.: *heretykow* 3, *Namiestnikow* 68, 72, *Kapłanow* 68, *Spowiednikow* 73, *sposobow* 111, *Biskupow* 112, *Sakramentow* 112, *żydow* 129, *Synow* 75, jak i miękkotematowych, np.: *wyznawcow* 129, *Oycow* 82, *Rodzicow* 82, *bluźniercow* 128, *uczniow* 84, *obyczaiow* 2, 127, 251 *rabusiow* 38, *rodzaiow* 269. Także osobowe rzeczowniki miękkotematowe przybierają końcówkę *-ow*, choć współcześnie mają *-i/-y (< i)*, np.: *uczycielow* 50, *nauczycielow* 52, 230, 286, *gwałcicielow* 74, *gorszycielow* 127, *obywatelow* 130, 194, 208, *Moskalow* 208, *poprawicielow* 312, *złodzieiow* 340, *rozsiewaczow* 52, *Pisarzow* 13, *gospodarzow* 62, 82, 99, *Missyonarzow* 87, *śluchaczow* 132, *rycerzow* 228, *Kaznodzieiow* 313⁶⁹ (raz również w rzeczowniku nieosobowym: *mieczow* 139). Jest to

⁶⁸ Kluk nie stosuje znaku diakrytycznego dla oznaczenia *o*. Wydaje się jednak, że przynajmniej w przeważającej większości przykładów końcówka *-ow* oznaczała *-ów*. Nie musi to być jednak w D. lm. reguła bezwyjątkowa, o czym przekonują na przykład studia poświęcone polszczyźnie północnokresowej (zob. Fonetyka, Kurzowa 1993: 70, Rembiszewska 2011: 205).

⁶⁹ W badanym tekście w D. lm. rzeczowników męskich miękkotematowych brak obocznych form z *-i/-y (< i)*.

zjawisko powszechne jeszcze w XVII, XVIII i na początku XIX wieku, dlatego obserwujemy je również u innych pisarzy z różnych regionów (Smolińska 1983: 69, Sokólska 1987: 270–271, Sicińska 2013: 193, Siekierska 1974: 77, Zieniukowa 1968: 59–60, Rittel 2007: 86, Szober 1959: 127, Wronicz 2001: 75, Waszkis 1973: 194–195).

Końcówka *-i(-y)*, początkowo właściwa rzeczownikom *i*-tematowym, z czasem weszła w zakres rzeczowników *jo*-tematowych oraz spółgłoskowych, by we współczesnej polszczyźnie zdobyć nawet nieznaczną przewagę (Klemensiewicz i in. 1964: 280). Jeszcze w XVII wieku *-ów* zdawało się raczej panujące (Rejter 2002: 88), a dopiero na przełom XVIII i XIX wieku przypada w drukach etap najsilniejszej ekspansji końcówki *-i(-y)*. Należy jednak mieć na uwadze, że proces ten nie przebiega równomiernie, gdyż rzeczowniki zakończone na *-arz*, *-ciel* (*-tel*) aż do końca XVIII wieku zachowały końcówkę *-ów* (Bajerowa 1964: 77–78). Spostrzeżenia I. Bajerowej zdaje się potwierdzać materiał wynotowany z rękopisu Kluka, w którym także zdecydowanie panuje końcówka *-ow* (*-ów*).

Jedynym przykładem rzeczownika męskiego, w którym zanotowano dopełniaczową końcówkę *-y* jest forma: *żołnierzy* 2. Po raz kolejny jest to zgodne z obserwacją I. Bajerowej, która twierdzi, że forma *żołnierzy* upowszechniała się najszybciej⁷⁰ (1964: 77). Pojedyncze przykłady form z *-i/-y* w D. lm. trafiają się u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 77), Poczobuta i Sapiehy (Smolińska 1983: 69). Z kolei w księgach przemyskich (Wiśniewska 1975: 46) i chełmińskich (Wróbel 1987: 140), a także u Niemcewicza (Waszkis 1973: 194–195) i filomatów (Kurzowa 1972: 82–83) nowsza końcówka jest już całkiem dobrze poświadczona.

Nieco inaczej przedstawia się kwestia rzeczowników zakończonych na *-anin*, które współcześnie w języku polskim mają już końcówkę zerową (Klemensiewicz i in. 1964: 280). W XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku zdarzało się, że również te rzeczowniki przyjmowały końcówkę *-ów* (Bajerowa 1964: 190, Gajda 1973: 101). U Kluka *-ow* (*-ów*) w D. lm. rzeczowników

⁷⁰ Ekspansję końcówki *-y* w D. lm. w rzeczowniku *żołnierz* dostrzega również Adam Wróbel (1987: 140–141), a także w SJPXVIIiXVIII odnotowano przy tym wyrazie formy oboczne *żołnierzy* || *żołnierzów*.

zakończonych na *-anin* jest wyjątkowe, np.: *parafianow*⁷¹ 353, zwykle w tego typu rzeczownikach panuje końcówka zerowa, np.: *pogan* 148, 198, 243, 245 (6), *Chrzescian* 9, 16, 150, 187, 201. Taki stan może zaskakiwać, zwłaszcza że u większości autorów z XVII, XVIII i początku XIX wieku obserwuje się dominację *-ów* również w rzeczownikach zakończonych na *-anin*. Tak jest na przykład u Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 60), Paska (SJPas), Drużbackiej (Rittel 2007: 96–97) oraz w polszczyźnie północnokresowej (Kurzowa 1993: 169, Kurzowa 1972: 83) oraz południowokresowej (Sicińska 2013: 193, Zaleski 1975: 20). Tymczasem *-ów* obocznie do czystego tematu, choć w zdecydowanej przewadze, występuje u Bohomolca (1972: 24) i w XVIII-wiecznych księgach chełmińskich (Wróbel 1987: 140). Również w SJPXVIIiXVIII mamy tylko formy *Chrzescijanów*, *parafianów*.

Szczupłość materiału, który ilustrują w kazaniach Kluka jedynie trzy leksemy, nakazuje ostrożność przy formułowaniu wniosków. Wydaje się jednak, że Kluk sięga w D. lm. rzeczowników *Chrześcijanin*, *poganin* po końcówkę zerową, aby nadać swoim kazaniom bardziej podniosły charakter. Z tego względu unika form powszechnych w żywej mowie XVII-XVIII w., a sięga po wariant starszy, historycznie umotywowany, będący w XVIII wieku archaizmem stylistycznym (choć współcześnie zgodny z normą). Z przewagą czystego tematu w D. lm. spotykamy się bowiem u Skargi (Muszyński 1968: 170) i Twardowskiego (Szlesiński 1968: 382). Również w SPXVI formy D. lm. zakończone na czysty temat występują obocznie z końcówką *-ów*, np.: *Parochijanów* (1) || *Parochijan* (5), *Poganów* (291) || *Pogan* (66).

Niewykluczone, że na stylistyczne nacechowanie końcówki *-o* w D. lm. mogła mieć wpływ analogia do zerowej końcówki dopełniacza liczby mnogiej rzeczowników męskich zakończonych na *-a*. O. Kopczyński pisze bowiem, że „Przez wyrzucanie zgłoski *ów*, czego mamy przykłady w starych księgach, np. *Woiewód*, zamiast *Woiewodów*, *śług* (mężczyzn) zamiast *śługów*, a to przez wzgląd na drugą formę, na którą się w liczbie pojedynczej przypadkowały te Imiona *Woiewoda*, *śługa*, lubo w liczbie mnogiej wracają się zupełnie do pierwszej formy” (Kopczyński Przyp. II 140 za: Florczak, Pszczołowska 1957(III): 1240).

⁷¹ SL notuje obocznie jako wyrazy hasłowe w M. lp. PARAFIAN i PARAFIANIN. W badanym tekście forma *parafianów* nie musi być więc jedyną, wyjątkową formą rzeczownika *-anin*, a mogła powstać od rzeczownika zakończonego na *-an*.

Biernik

W rękopisie Kluka formy starego biernika rzeczowników męskoosobowych nie są zbyt częste. W badanym tekście znajdujemy tylko kilka przykładów: *wierne pracownicy podzielił* 68, *uczestniki ... o odpuszczenie prosić mamy* 147, *lepiej iść było między pogany y żydy* 102, *cię obalą y syny twoie* 188, *wychoway tę syny y cory Kosciola* 108, *zprowadza na ludzie dla upamiętania* 124, *ludzie* 250. Te same leksemy mają poświadczone użycie również w nowszych formach, na przykład: *uczestnicy* 98, *żydzi* 150, 187, *Poganie* 15, 143, 162, 180 (8) *synowie* 4, 82, 97, 133 (6). Na wzór rzeczowników twar-dotematowych utworzono formy (*nie*)*przyiacioły*, na przykład: *czyńcie sobie przyiacioły z mammony niesprawiedliwosci* 181, *na tę ... nieprzyiacioły* 4. Zdecydowanie częściej występują formy zgodne ze stanem współczesnym: *nieprzyiaciele* 38, 144, 163, 170 (14) *przyiaciele* 82, 182.

Dodatkowo formę nieosobową rzeczownika w liczbie mnogiej, ale w miejscowniku, zdradza przydawka *ktore* (zapisana z hiperpoprawnym *ę*) w wyrażeniu: *o wyraznych tych Posłach ktorę* 243, co zdaje się sugerować, że w języku Kluka funkcjonowała raczej również forma *posły*, a nie *posłowie*⁷².

Zasadniczo do XVII wieku B. lm. rzeczowników równy był M. lm. Wraz jednak z kształtowaniem się kategorii męskoosobowości w M. lm. coraz częściej rzeczowniki męskoosobowe zaczęły przyjmować formę równą D. lm. Proces wyrównywania D. lm. i B. lm. w rzeczownikach datuje się od ostatniej ćwierci XVI wieku do trzeciej ćwierci XVIII wieku, przy czym przełom przypada na połowę XVII wieku (Rzepka 1975: 58–59). Podobne wnioski na podstawie danych statystycznych wyciąga Artur Rejter, choć zaznacza, że proces ten nie został całkowicie przeprowadzony w polszczyźnie XVII wieku, a jedynie można zauważyć jego symptomy (2002: 86–87). I. Bajerowa twierdzi, że na początku XVIII wieku formy starego B. są jeszcze dość częste, ale już pod koniec XVIII wieku stają się rzadkie (1964: 116). Ponadto badaczka zauważa, że w XVIII wieku często powtarzają się formy *posły*, *Turki*, *Chrzescijany*, *syny*, przy czym występowanie tej ostatniej formy uznaje się za najmniej jasne (1964: 117).

Biernik rzeczowników męskoosobowych równy mianownikowi częsty jest jeszcze u Skargi (Muszyński 1968: 170), Chrapowickiego i Maskiewiczów

⁷² W tekście kazań brak poświadczenia form *posły* i *posłowie*.

(Sokólska 1987: 272–273). Z kolei u Jabłonowskiego zdaje się już wkraczać w stadium regresji – rzadko występuje w prozie, częściej w poezji lub utworach religijnych (Zieniukowa 1968: 57, 61–62). Tylko kilka przykładów znajdujemy u Poczobuta (Smolińska 1983: 69), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1978: 18), w księgach chełmińskich (Wróbel 1987: 142) i hrubieszowskich z XVIII w. (Kosyl 1984: 204), listach z XVII i XVIII wieku z Kresów południowych (Sicińska 2013: 194), a także w XVIII-wiecznych kazaniach ks. Brauna (Wronicz 2001: 75)⁷³. Taki stan zdaje się być zgodny z obserwacjami innych badaczy, którzy twierdzą, że stare formy B. już od drugiej połowy XVII wieku mają charakter archaizmów stylistycznych, uwydatniających zabarwienie podniosłe⁷⁴ lub pejoratywne (Rzepka 1975: 62, Bajerowa 1964: 116, Klemensiewicz i in. 1964: 282, Szpiczakowska 2001: 117, Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2003: 208). Rzeczywiście negatywny ładunek emocjonalny w badanym tekście można przypisać formom: *pogany, żydy, nieprzyjacioly* oraz *syny* we fragmencie *cię obalą y syny twoie 188*⁷⁵. Być może charakter podniosły w badanych kazaniach mają formy: *pracownicy, uczestniki, posły, przyjacioly*.

Polemiczne stanowisko prezentuje Z. Kurzowa. Badaczka twierdzi, że stary B. w polszczyźnie północnokresowej drugiej połowy XVII i XVIII wieku miał charakter systemowy, co wskazuje na pewną archaiczność dialektu północnokresowego (Kurzowa 1993: 169–170), podtrzymywaną na Kresach nawet współcześnie (Kurzowa 1996: 60).

Powstała na podobieństwo rzeczowników *jo*-tematowych forma B. *lm. ludzie* (2) (obok zdecydowanie częstszej (19) formy: *ludzi* 8, 44, 54, 101, 110) wyraźnie traci na użyciu już w ostatnich latach XVII wieku (Rzepka 1975: 64). Rejestruje ją jeszcze SJPXVIIiXVIII, a także zdarza się w polszczyźnie kresowej (Kurzowa 1983: 106, 1993: 170), u Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 62) i Poczobuta (Smolińska 1983: 69). W drugiej połowie XVIII wieku uznać ją można już za archaizm, o czym przekonuje wypowiedź Müllera, który już w połowie XVIII stulecia zaznacza, że zaledwie kilka rzeczowników męskich

⁷³ Stare bierniki nie są notowane u Bohomolca (Węgiel 1972), Chodźki (Turska 1930), Niemcewicza (Waszkis 1972), Sapiehy (Smolińska 1983), Sapiężyny (Szczepankowska 2004).

⁷⁴ Także O. Kopczyński uważał formy starego B. za właściwe stylowi retorycznemu (1778: 124).

⁷⁵ Choć to nie tłumaczy, dlaczego częściej jednak pojawiają się formy zgodne ze stanem współczesnym.

sporadycznie przyjmuje w B. Im. -e (za Florczak, Pszczołowska 1957(III): 1240). Konteksty, w jakich pojawia się forma w badanym manuskrypcie, nie wskazują na użycia stylistyczne. Można więc przypuszczać, że zdecydowanie rzadszy biernik liczby mnogiej *ludzie* mógł stanowić po prostu gramatyczny wariant.

Końcówka -ow (-ów) w B. Im. kilku rzeczowników męskoosobowych ma w tekście Kluka szerszy zakres niż współcześnie. Obejmuje między innymi następujące rzeczowniki: *czcicielow: Patrzcie na niezliczonych ... czcicielow 2, się oddawać y poświęcać na ... czcicielow tego Boga 166, naganiaczow: naganiazow ... miały 4, nauczycielow: maią ... Nauczycielow 118, dał nam Bog niezawodnych nauczycielow 286, pasterzow: Pasterzow y Nauczycielow ... zabiać nam y mordować każe 171, Pasterzow pytacie 113, gospodarzow: Mężow, Panow, Gospodarzow ktorescie otrzymali 86, małą na gospodarzow uwagę 99, napominaczow: na ... napominaczow zuchwale powstaią 119, pogardzicielow 280, faryzeuszow 318. Zjawisko to obserwuje się też u innych pisarzy⁷⁶, jak na przykład: u Poczobuta, Sapiehy (Smolińska 1983: 70), Paska (Siekierska 1984: 77), sporadycznie też u S. Maskiewicza (Sokółska 1987: 273).*

W drukach XVIII-wiecznych niekiedy trafiały się przypadki B. Im. równe D. Im. rzeczowników męskozwierzęcych z końcówką -ów (Bajerowa 1964: 117, Gajda 1973: 101). W kazaniach Kluka znalazłem na to tylko jeden przykład: *umieycie zaiadlych tych wilkow na trzodę 4*, co właściwie nie odbiega od stanu, jaki obserwujemy u innych pisarzy z XVIII (Zieniukowa 1968: 58, Wronicz 2001: 66), a nawet pierwszej połowy XIX wieku (Waszkis 1973: 196, Zaleski 1975: 21, Książek-Bryłowa 1992: 150).

Narzędnik

W rękopisie Kluka znajdujemy tylko kilka odstępstw w zakresie N. Im. Formę *roznemi czasy 10* uznać należy w XVIII wieku za archaizm kontynuujący (Bajerowa 1964: 87), który spotyka się jeszcze w utartych zwrotach i wyrażeniach nawet w późniejszych okresach (Rzepka 1985: 66, Bajerowa 1992: 102).

⁷⁶ Końcówka -ów pojawia się zwłaszcza u tych pisarzy, u których tylko w szczątkowej postaci występowały stare formy B. rzeczowników męskoosobowych.

Również wynotowane z rękopisu Kluka formy: *nieprzyaciółami* 30, 39, 128, 132, 134, 366, *nieprzyacielmi* 281 (obok: *przyaciółmi* 155) trafiają się jeszcze w XVIII i XIX wieku (Kurzowa 1993: 172, Siekierska 1974: 78, Bajerowa 1992: 105, Gajda 1973: 101, Zaleski 1975: 21), mimo że w rzeczowniku (*nie*)*przyjaciel* już w XVI i XVII wieku przeważała końcówka *-mi* (Rzepka 1985: 60–61).

Stan staropolski zdaje się kontynuować forma *krolmi* 70, 78. Rzeczowniki męskie *i*-tematowe miały bowiem w N. lm. końcówkę *-mi*, zastąpioną w późniejszym czasie przez *-ami*. Wydaje się więc, że formę *krolmi* należałoby uznać już w XVIII wieku za archaizm, zwłaszcza że w SJPXVIIiXVIII występuje tylko *królami*. Wojciech Rzepka zwraca jednak uwagę, że w XVIII i na początku XIX wieku wystąpiła – idąca od języka potocznego – tendencja do ostatecznego likwidowania *-mi* również w rzeczownikach *i*-tematowych. Z tego względu pojawiły się niepoprawne, często gwarowe formy, takie jak: *ludziami*, *koniami*. Być może więc względy hiperpoprawnościowe miały wpływ na podtrzymanie w języku Kluka dawnego narzędnika *krolmi*. *Hapaks legomenon* w rękopisie stanowi także forma *kaznodziejmi* 271.

Podsumowując, należy stwierdzić, że w rękopisie Kluka większość rzeczowników rodzaju męskiego ma w N. lm. końcówkę zgodną ze współczesnym stanem języka polskiego, a więc *-ami* w rzeczownikach twar-dotematowych oraz *-mi* alternujące z *-ami* w rzeczownikach miękkotematowych (Długosz-Kruczabowa, Dubisz 2003: 209)⁷⁷. W zasadzie podobny stan spotykamy w prozie Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 63) oraz u Chrapowickiego i Maskiewiczów⁷⁸ (Sokólska 1987: 274–275), Paska (Siekierska 1974: 78), Niemcewicz (Waszki 1973: 198), F. Mickiewicza (Trypućko 1969: 65). Wydaje się to potwierdzać opinię W. Rzepki, że zamknięcie procesu normalizacji w maskulinach musiało dokonać się jeszcze w pierwszych dziesięcioleciach XVIII wieku (1984: 71–72). Niemniej jednak pisarze często sięgali po dawną końcówkę narzędnika w formach poetyckich⁷⁹ – tak na przykład dzieje się

⁷⁷ Rzeczowniki zakończone w N. lm. na *-mi* są przede wszystkim motywowane leksykalnie, a nie gramatycznie (Rzepka 1985: 58).

⁷⁸ U. Sokólska wynotowuje sporo przykładów z dawnym *-y*, jednak zdaniem badaczki żywotność tej końcówki jest pozorna i ogranicza się do kilku leksemów (1987: 274–275).

⁷⁹ Właściwie nie pojawia się w komediach Bohomolca (Węgier 1972: 24–25).

u Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 63), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 19), filomatów i filaretów (Zieniukowa 1972: 90–91), Słowackiego (Klomensiewicz 1961: 291–292), Fredry (Zaleski 1975: 21).

Z kolei na Kresach dawny N. Im. *-y* mógł się utrzymywać nieco dłużej, nawet jako żywa kategoria gramatyczna, co poświadczają dość dobrze m.in.: materiały AWK z XVII i XVIII wieku (Kurzowa 1993: 170–171), księgi przemyskie (Wiśniewska 1975: 46), a nawet pisma Kraszewskiego z pierwszej połowy wieku XIX (Pihan 1988: 120–121, 1992: 4–5). Rękopis Kluka w zakresie N. Im. rodzaju męskiego wydaje się być całkiem progresywny.

Być może przykładem użycia końcówki *-e* w N. Im., którą w języku Syrokomli dostrzegł J. Trypućko (1951: 160–165), jest wynotowana z kazań Kluka forma: *takimi gorszyciele* 340. Pojawia się ona też u filomatów (Kurzowa 1972: 92) oraz w innych źródłach z pierwszej połowy XIX wieku (Gajda 1973: 102–103).

Miejscownik

Od XVII wieku końcówka *-ach* zdobywa już znaczącą przewagę w tekstach (Rzepka 1985: 124, Rejter 2002: 92–93), dlatego też w rękopisie Kluka występują formy zgodne z dzisiejszą normą, np.: *wyrazach* 42, *tajemnicach* 3, *Krolestwach* 5, *rozumach* 42, *wyrokach* 43, *Sakramentach* 100. Jedynie w *ostatnich czasiech* 10 (obok: *czasach* 38, 167) stanowi pozostałość – w zasadzie zakończonego już pod koniec XVII wieku – procesu demorfologizacji Mc. Im. (Rzepka 1985: 120). Zdarza się jednak, że *-ech* pojawia się jeszcze w kilku formach w XVIII⁸⁰ (Bajerowa 1964: 87, Kurzowa 1993: 171), a nawet w XIX wieku (Gajda 1973: 110–110, Rzepka 1985: 120, Kurzowa 1972: 84), będą to więc archaizmy kontynuujące. Miejscownik w *czasiech*, jako forma zleksykalizowana⁸¹, używany był potocznie jeszcze w pierwszej ćwierci XIX wieku (za Rzepka 1985: 120).

⁸⁰ Pojedyncze przykłady notowane są u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 78, S. Maskiewicza (Sokólska 1987: 275), Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 63–64), Sapieżyny (Szczepankowska 2004: 155), Niemcewicza (Waszkis 1973: 198).

⁸¹ Siedem razy w *czasiech* pojawia się u Niemcewicza (Waszkis 1973: 198).

Ponadto w deklinacji męskiej warto zwrócić uwagę na rzeczowniki *sędzia* i *książę*, których odmiana w XVIII wieku wykazywała jeszcze niekiedy pewne odstępstwa od stanu współczesnego.

Liczenie poświadczony w kazaniach Kluka leksem *sędzia* odmienia się w liczbie pojedynczej według deklinacji mieszanej: D. *sędzięgo* 44, 49, 242, 248, 315, N. *sędzią* 129, 241, a w wołaczcu ma formę równą mianownikowi: *O! Sędzia niesprawiedliwy* 316. Taki wzorzec deklinacyjny pojawił się już w XV wieku, choć jeszcze w następnych stuleciach sporadycznie spotykane były resztki odmiany rzeczownikowej, na przykład u Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 65–66) i Mickiewicza (Taszycki 1964: 20–25).

Z kolei leksem *książę* deklinuje się według paradygmatu: lp. D. *xiążeńcia* 296, N. *Xiążeńciem* W. *xąże*, Im. M. *xiążęta* 294, D. *xiążąt* 37, 177 i ma już wyłącznie rodzaj męski, podobnie jak chociażby u Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 67).

Deklinacja żeńska

Liczba pojedyncza Dopełniacz

Wielokrotnie poświadczona forma *krwie* 50, 129, 167, 187 (11) (obok tylko raz zastosowanej: *krwi* 98) stanowi już w XVIII wieku archaizm (Bajerowa 1964: 81), choć jej użycie dokumentują jeszcze druki XIX-wieczne (Bajerowa 1992: 81, Gajda 1973: 104). Zwykle pojawia się w zwrotach i tekstach podniosłych, które autorzy świadomie stylizują, wydaje się, że mamy więc do czynienia z archaizmem stylistycznym. Tak też dzieje się w tekście podlaskiego kaznodziei, np.: *do rozlania krwię bronić gotowi* 50, *Jeżeli niebędzie pożywać ciało Syna człowieczego y pić krwię Jego* 75, *wylewu ia tego krwię niewinney nie pochwalam* 174.

Od nacechowanych stylistycznie użyć rzeczownika *krwie* nie stronią także inni autorzy z XVIII wieku, na przykład: Chrościński (Siekierska 1974: 79), Jabłonowski (Zieniukowa 1968: 72), Družbacka (Rittel 2007: 78), Karpiński (Kwaśniewska-Mżyk 1978: 19), Braun (Wronicz 2001: 74) i Niemcewicz (Waszkis 1973: 187).

Raczej jako usterkę językową potraktować należy pojedynczy zapis: *kommuni* 77 (obok: *Kommunii* 76, 79, 84), w którym zapisano tylko jedno *i*.

Również te rzeczowniki pochodzenia przymiotnikowego, które jeszcze na początku XIX wieku deklinowały się według wzorca przymiotnikowego lub rzeczownikowego (Gajda 1973: 104), w kazaniach Kluka odmieniają się przede wszystkim jak rzeczowniki: *Krolowy* 2, *wygrany* 169, 169, *narody Krolestwa Rzeczypospolite* 13 (jeden raz: *Rzeczypospolitey* 15).

Wydaje się więc, że Kluk unika końcówki *-ej* w rzeczownikach, zwłaszcza tam, gdzie jej użycie ma charakter fakultatywny, co prowadzi do uproszczenia systemu gramatycznego w zakresie dopełniacza. Z podobnym zjawiskiem spotkać się można u Jabłonowskiego, co Jadwiga Zieniukowa tłumaczy właśnie urzeczownikowieniem odmiany na tle tendencji do rugowania *-ej* (1968: 73–74)⁸².

Biernik

W okresie staropolskim końcówkę *-ę* w bierniku miały następujące rzeczowniki rodzaju żeńskiego: twaridotematowe zakończone na *-a*, miękkotematowe zakończone na *-ica*, *-ca*, rodzime na *-ja*, a także te miękkotematowe, które w M. lp. kończyły się na *-a*. Natomiast rzeczowniki miękkotematowe, które w mianowniku kończyły się na *-ã* lub na *-i*, przyjmowały w bierniku *-q* (Klemensiewicz i in. 1964: 290).

Jeszcze w XVII wieku rzeczowniki miękkotematowe kontynuują stan staropolski (Rejter 2002: 99). Zasadniczo do ekspansji końcówki *-ę* w rzeczownikach miękkotematowych doszło około połowy XVIII wieku, przy czym najwolniej nową końcówkę przyjmowały rzeczowniki zakończone na *-yja*, *-iya* (Bajerowa 1964: 83–84), dlatego nawet jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku w zapożyczonych wyrazach miękkotematowych częściej występuje *-q* niż *-ę* (Bajerowa 1992: 60).

W badanym tekście rzeczowniki obce miękkotematowe przyjmują w B. lp. końcówkę *-q*, np.: *Maryq* 3, 37, 222, *Kommuniq* 77, 81, *Hostyq* 75,

⁸² Być może jednak przykłady D. pl. *krolowy*, *wygrany* powstały pod wpływem fonetycznego przejścia *ej > yj > y*, które również zostało poświadczone w badanym tekście (zob. Fonetyka).

missyą 85, 86, 87, 101, *historyą* 129, kilkakrotnie poświadczoną także w leksemach rodzimych, np.: *wolą* 10, 107, 284, 336 (8), *niewolą* 191, 195, 208, *swywolą* 38, *swawolą* 195, (obok: *wolę* 230), *kłotnią* 101, *puszczą* 269 i jeden raz w rzeczowniku twardotematowym: *Woyną* 173 (częściej jednak *wojnę* 2, 4, 197, 291, 364). Pozostałe rzeczowniki żeńskie mają w bierniku *-ę*.

Reparycja *-ę* i *-ą* w bierniku badanego rękopisu Kluka wydaje się być zbliżona do stanu polszczyzny przełomu XVIII i XIX wieku, jaki opisują badacze na podstawie materiału drukowanego (Bajerowa 1964: 83–85, 1992: 60–65, Gajda 1973: 105–106). Tylko u Chrościńskiego, Paska (Siekierska 1974: 80–81) i Sapiehy (Smolińska 1983: 74) w rzeczownikach zapożyczonych i miękko-tematowych występuje wyłącznie *-ą*. W tym samym typie rzeczowników u innych autorów (od XVII do 1 poł. XIX wieku), jak na przykład: u Chrapowickiego, Maskiewiczów (Sokólska 2010b: 87), Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 74–75), Drużbackiej (Rittel 2007: 75–76), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1978: 19–20), filomatów (Kurzowa 1972: 86), Słowackiego (Klemensiewicz 1961: 290), A. Mickiewicza (Szpiczakowska 2001: 120), F. Mickiewicza (Trypućko 1969: 65) oraz w XVIII-wiecznej polszczyźnie kresowej (Kurzowa 1993: 174, Sicińska 2013: 203) końcówki *-ą* i *-ę* występują obocznie, choć ta pierwsza ma jeszcze wyraźną przewagę.

Wołacz

Użycie mianownika w funkcji wołacza sięga już staropolszczyzny (Klemensiewicz i in. 1964: 292), a jest powszechne nawet we współczesnym języku polskim. Kluk używa więc rzeczowników żeńskich albo w formie wołacza zakończonego na *-o*, np.: *Panno* 70, albo w formie równej mianownikowi, np.: *Marya* 70, 106, *Matka* 70, *O! Boska wiara Katolicka* 159.

Liczba mnoga

Mianownik i Biernik

W badanym rękopisie zauważa się przede wszystkim, że kilka rzeczowników spółgłoskowych rodzaju żeńskiego kontynuuje jeszcze starą końcówkę *-i* (po stwardniałych *-y*), np.: *potwarzy* 30, 241, *rozkoszy* 40, 59, 59, 64, 67, 67, 328 *słodczy* 67, *przemocy* 303, *nieprzyjaźni* 99, mimo że współcześnie rzeczowniki te mają w M. i B. lm. *-e*, przejęte z deklinacji *ja*-tematowej. Eks-

pansywność końcówki *-e* rozpoczyna się dość wcześnie, bo już w XIV wieku (Klemensiewicz i in. 1964: 299), jednak przez następne stulecia opisywanej grupie rzeczowników daleko jeszcze do pełnego uporządkowania. Nawet w XIX wieku, gdy zwiększa się częstość występowania nowego *-e*, normalizacja w zakresie M. i B. rzeczowników spółgłoskowych rodzaju żeńskiego postępuje w różnych kierunkach i nie we wszystkich formach jest jednakowo silna (Bajerowa 1992: 66–67). Badacze zwracają również uwagę na leksykalną możliwość uwarunkowania tego zjawiska (Bajerowa 1992: 67, Książek-Bryłowa 1992: 153). Sami gramatycy (Kopczyński, Feliński, Jakubowicz) nie mogą ustalić reguły w zakresie występowania *-i (-y)* oraz *-e* w rzeczownikach żeńskich spółgłoskowych, podążają w zasadzie za uzusem (Bajerowa 1992: 70).

Rzeczowniki spółgłoskowe w M. i B. lm. mają *-i (-y)* u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 82), Poczobuta i Sapiehy (Smolińska 1983: 75) oraz u Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 76).

U innych autorów widać już jednak powolne wkraczanie nowej końcówki *-e* do rzeczowników spółgłoskowych. Kilka wyjątków *-i (-y)* zamiast *-e* trafia się u Chrapowickiego i Maskiewiczów (Sokólska 2010b: 90), a także u Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1978: 20), Beniśławskiej (Brajerski 1961: 126), Chodźki (Turska 1930: 50), filomatów (Kurzowa 1972: 88) i F. Mickiewicza (Trypućko 1969: 66) oraz w listach południowokresowych z XVII i XVIII wieku (Sicińska 2013: 205).

Dopełniacz

Nie można jednoznacznie orzec, czy zapisy typu: *kondycyi* 37, 65, *okazyi* 339 (obok: *kommunii* 79, *Ewangelii* 124, 159) świadczą o wymowie typu *kondycyj*, *okazyj* czy *kondycji*, *okazji*. Badacze wielokrotnie zwracali już uwagę na tę problematyczną kwestię⁸³ (Klemensiewicz i in. 1964: 293, Książek-Bryłowa 1992: 156, Bajerowa 1992: 74).

W badanym tekście rzeczownik *rozkosz* przyjmuje w D. lm. końcówkę *-ø*: *rozkosz* 52, 60, 63, 64, 65, 256 na wzór D. rzeczowników samogłoskowych (Klemensiewicz i in. 1964: 299). Nie jest to swoista właściwość języka badanego tekstu, gdyż czysty temat w D. lm. żeńskich rzeczowników spółgło-

⁸³ Jest to zagadnienie z pogranicza fonetyki i fleksji, dlatego szerzej omawiam je w rozdziale poświęconym fonetyce.

skowych trafiał się w większym niż dziś zakresie nawet jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku (Bajerowa 1992: 73, Gajda 1973: 108). Podobne formy występują także w niektórych rzeczownikach żeńskich u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 82), Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 77), Niemcewicza (Waszkis 1973: 197), Słowackiego (Klemensiewicz 1961: 290) oraz w aktach AWK (Kurzowa 1993: 176).

W XVIII i XIX wieku w dopełniaczu deklinacji żeńskiej pojawiała się, przeniesiona z odmiany męskiej, końcówka *-ów* (Klemensiewicz i in. 1964: 294, Bajerowa 1964: 72, 1992: 76, Gajda 1973: 108). Jej ekspansja została zahamowana przepisami gramatyków dopiero pod koniec XIX stulecia (Książek-Bryłowa 1992: 299). W tekście Kluka końcówkę *-ow* (*-ów*) w deklinacji żeńskiej zauważono tylko w jednym wyrazie: *wsiów* 105. Zdaniem O. Kopczyńskiego formy tego typu były częste na Mazowszu i Kresach (Kopczyński 1808: 44), co dobrze poświadczają pisma Chrościńskiego i Paska (Siekierska 1974: 82), Niemcewicza (Waszkis 1973: 197), filomatów (Kurzowa 1972: 88), a także księga miejska Hrubieszowa (Kosyl 1984: 204). Inni badacze notują tylko pojedyncze przykłady (por.: Smolińska 1983: 76, Sokólska 2010: 91, Szczepankowska 2004: 82, Turska 1930: 50, Kurzowa 1993: 176, Zieniukowa 1968: 77, Wiśniewska 1975: 49).

Deklinacja nijaka

Liczba pojedyncza

Celownik

Właściwie jedyny przykład niezgodny z normą współczesną stanowi zapis *sumnieniowi* 329 (obok zdecydowanie częstszego: *sumnieniu* 52, 66, 86). Występowanie końcówki *-owi* w rzeczownikach rodzaju nijakiego już w XIX wieku było dość rzadkie (Bajerowa 1992: 96, Gajda 1973: 109), choć sporadycznie, jako forma niepoprawna, trafia się i w XX wieku (Klemensiewicz i in. 1964: 303). Konsekwentnie *-owi* pojawia się u Sapiehy w wyrazie *imię* (Smolińska 1983: 77). Podobne przykłady notowane są u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 83), Jabłonowskiego (Zieniukowa 1978: 81), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1978:20) i Niemcewicza (Waszkis 1973: 184).

Liczba mnoga Dopełniacz

Zdaniem badaczy w XVIII wieku przeniesiona z deklinacji męskiej końcówka *-ów* stanowi w rzeczownikach rodzaju nijakiego zjawisko marginalne (Rzepka 1985: 175–177, Klemensiewicz i in. 1964: 306, Książek-Bryłowa 1992: 159). Dotyczy to także XVIII i pierwszej połowy XIX wieku, kiedy to obserwuje się jej największą żywotność w neutrach i feminach (Bajerowa 1964: 72, 1992: 92–95, Rzepka 1985: 177), mimo nawet zdecydowanego sprzeciwu, jaki wzbudzała u O. Kopczyńskiego (1808: 65).

W tekście Kluka tylko dwa leksemy rodzaju nijakiego przybierają w dopełniaczu lm. końcówkę *-ow(-ów)*: *uszow* 100, *oczow* 213 (2). Równie rzadko *-ów* w deklinacji nijakiej pojawia się u innych autorów, na przykład: u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 84), Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 81), w XVIII-wiecznych listach z Kresów południowych (Sicińska 2013: 208), Sapiężyny (Szczepankowska 2004: 154), filomatów (Kurzowa 1972: 90). Nieco liczniej poświadczona została u Niemcewicza (Waszkis 1973: 197), Chodźki (Turska 1930: 51) i Fredry (Zaleski 1975: 36).

Z kolei w formie *usz* 288 kontynuowana jest końcówka zerowa⁸⁴, spotykana także u Syrokomli (Trypućko 1957: 274) i Niemcewicza (Waszkis 1973: 197), filomatów i filaretów (Kurzowa 1972: 90) oraz u Fredry (Zaleski 1975: 36).

Narzędnik

Dawna końcówka N. lm. *-y*, niemal nieobecna w rzeczownikach rodzaju męskiego analizowanego tekstu, ujawnia się w rodzaju nijakim. Badania statystyczne wyraźnie wykazały, że neutra częściej poświadczają użycie końcówki *-y* (41) niż *-ami* (14), choć dotyczy to przede wszystkim leksemu *słowy* 4, 6, 10, 26, 36 (aż 33 razy), rzadziej natomiast *-y* pojawia się w innych wyrazach, np.: *usty* 26, 55, 160 (tylko raz: *ustami* 70), *laty* 63, 269, *przekleństwa* 75, *świętokradzctwy* 116, 248 (*-ami* 5 razy użyto w formie *oczami* 58, 102, 226, 266, 312).

⁸⁴ Współczesne formy *oczu*, *uszu* pochodzą z l. podwójnej.

Badacze na ogół zgodnie twierdzą, że w polszczyźnie ogólnej w drugiej połowie XVIII wieku proces demorfologizacji N. lm. był już zakończony (Rzepka 1985: 65, Bajerowa 1968: 86–87). W. Rzepka uzupełnia jednak swoje spostrzeżenia uwagą, że końcówka *-ami* zdecydowanie wolniej wkraczała do deklinacji nijakiej niż do męskiej. Ponadto, zwłaszcza w wyrazach *słowo, lato, usta* podtrzymywana była dawna końcówka N. lm. *-y*, gdyż formy te licznie występowały w tekstach, co mogło sprzyjać ich leksykalizacji (Rzepka 1985: 63, Bajerowa 1964: 87).

Pisma XVIII- i XIX-wiecznych autorów przedstawiają jednak stan dość zróżnicowany. Dawna końcówka *-y* w N. lm. jest już rzadka w księdze miejskiej Hrubieszowa (Kosyl 1984: 204), XVIII-wiecznych listach południowo-kresowych (Sicińska 2013: 208), u Jabłonowskiego²⁰ (Zieniukowa 1968: 82), Sapięhy i Poczobuta⁸⁶ (Smolińska 1983: 77–78), Niemcewicza (Waszkis 1973: 198). Zdaniem Urszuli Sokólskiej także w pamiętnikach Chrapowickiego i Maskiewiczów dominuje *-ami* nad *-y*, choć badaczka wylicza sporo przykładów użycia starszej końcówki (Sokólska 2010b: 94). Z kolei archaiczny (archaizm względny) N. lm. *-y* utrzymywał się w polszczyźnie kresowej (Kurzowa 1993: 173), u Chrościńskiego⁸⁷ (Siekierska 1964: 84), filomatów (Kurzowa 1972: 90–92), Syrokomli (Trypućko 1957: 267–269), Fredry (Zaleski 1975: 36–37), a nawet u Słowackiego (Klemensiewicz 1961b: 291–292). Trzeba jednak pamiętać, że na początku XIX wieku – pod wpływem poetyki stylu romantycznego – obserwuje się w tekstach poetyckich powrót końcówki *-y* w N. lm. (Bajerowa 1992: 101–104).

Niemniej jednak archaiczny stan N. lm., właściwy systemowo w XVIII wieku polszczyźnie kresowej, mógł sięgać również, choć zapewne w słabszym zakresie, aż na Podlasie. Co więcej, także B. Kuryłowicz, już na podstawie XVI-wiecznych akt miejskich Knyszyna, zauważyła wolniejsze tempo wpro-

⁸⁵ Najczęściej *-y* w N. lm. występowało jako rym w utworach poetyckich.

⁸⁶ B. Smolińska uważa, że w N. lm. rzeczowników nijakich w polszczyźnie północno-kresowej XVII/XVIII wieku w prozie dominowała końcówka *-ami*, a dawna *-y* przeważała w poezji (1983: 77–78). Zdecydowanie nie zgadza się z tym Z. Kurzowa, która twierdzi, że *-y* w N. lm. stanowiło jeszcze do XIX wieku jedną z cech archaicznych dialektu wileńskiego (1993: 173).

⁸⁷ U Chrościńskiego, Fredry, filomatów *-ami* przeważała również w deklinacji męskiej i żeńskiej.

wadzania nowej końcówki narzędnika w neutrach⁸⁸ tekstów podlaskich (2005: 61).

Reasumując, należy stwierdzić, że na tak silną przewagę *-y* nad *-ami* rzeczowników nijakich w kazaniach Kluka mogło mieć wpływ kilka czynników: wolniejsze wkraczanie *-ami* do deklinacji nijakiej właściwe polszczyźnie ogólnej, leksykalizacja form *słowy*, *laty*, *usty* (stanowią one 93% użycić dawnego N. lm. w badanym tekście), a także wolniejsze tempo demorfologizacji N. lm. właściwe polszczyźnie północnokresowej i podlaskiej.

DUALIS

Przyjmuje się, że granica żywotności liczby podwójnej przypada na drugą połowę XVI wieku (Klemensiewicz i in. 1964). Badacze zwracają jednak uwagę, że jeszcze w tekstach XVII-wiecznych *dualis* nie osiąga stadium całkowitego zaniku⁸⁹ (Rejter 2002: 101–102, Migdał, Rzepka 2002: 141–167). W kazaniach Kluka, nawet z liczebnikami *dwa*, *oba*, które sprzyjały podtrzymywaniu form dualnych⁹⁰ (Klemensiewicz i in. 1964: 310, Migdał, Rzepka 2002: 142), występują przede wszystkim rzeczowniki w liczbie mnogiej, np.: *dwa tę prawa* 96, *dwa są rodzaie* 113, *dwa wzglądy* 154, *dwa nayosobliwsze pożytki* 183, *oba te fałsze* 343, *obie te rzeczy* 41, *dwie tę rzeczy* 135, *dwie myśli* 141, *dwie prawdy* 176. Podobny stan oddają akta łukowskie z początku XIX wieku (Kuć 2013: 160).

W zasadzie za zleksykalizowany archaizm kontynuujący można w XVIII wieku potraktować *dwie niedzieli*⁹¹ 356 (Grybosiova 1996: 310–311, Migdał,

⁸⁸ B. Kuryłowicz nie notuje ani jednego przykładu użycia końcówki *-ami* w N. lm. rzeczowników nijakich, mimo że końcówka ta upowszechniała się już w drugiej połowie XVI wieku (Kuryłowicz 2005: 61).

⁸⁹ Niemniej jest już traktowany jako archaizm, o czym informują między innymi wypowiedzi XVII-wiecznych gramatyków (Zwoliński 1952: 388–394). Do dziś przetrwały już tylko resztki form dualnych: *ręce*, *oczy*, *uszy*, *rękoma*, *oczyma*, *uszyma*, *w ręku*, *oku*, *uchu* oraz w przysłowia: *Trzy gęsi, dwie niewieście uczyniły jarmark w mieście; Mądrej głowie dość dwie słowie*.

⁹⁰ U Paska występuje *dualis* z *dwa/oba* oraz w rzeczownikach naturalnie parzystych (Kuraszkiewicz 1992: 163).

⁹¹ M. Siuciak zauważyła, że rzeczowniki pozostające w dystrybucji z *dwie* znacznie dłużej zachowywały końcówki dualne niż formacje męskie (2008: 60).

Rzepka 2002: 148), którego użycie wydaje się zrozumiałe ze względu na homiletyczny charakter badanego tekstu. Zresztą nie tylko Kluk sięgał po to wyrażenie – 6 razy zanotowano je u Paska (Kuraszkiewicz 1992: 163). Ponadto występuje w polszczyźnie południowokresowej XVII i XVIII wieku (Sicińska 2013: 210), a także jako ilustracja materiałowa hasła NIEDZIELA w SJPXVIIi-XVIII.

W związku z odmianą wyrazów *oko*, *ucho*, *ręka* należy zauważyć, że przeważają formy zgodne z dzisiejszą normą. Do wyjątków należą formy *uszow* 100, *oczow* 213, 213, *usz* 288 (zob. D. Im. deklinacji nijakiej).

Hapaks legomena stanowią formy *oczyma* 207 i *oczema* 76. Pierwsza z nich występuje powszechnie w tekstach XVI-wiecznych, choć trafia się także w okresach późniejszych, na przykład u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 85), Paska (Kuraszkiewicz 1992: 163), Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 82) oraz w listach z XVIII-wiecznych Kresów południowowschodnich (Sicińska 2013: 210). Od początku XIX wieku wykorzystywane było głównie w celach stylizacyjnych (Książek-Bryłowa 1992: 60, Gajda 1972: 110). Natomiast *oczema*, które oprócz tekstu Kluka pojawia się także u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 85) i Twardowskiego (Szlesiński 1968: 388), powstało zdaniem Jana Łosia z formy *oczyma* na skutek rozszerzenia *i, y > e* przed półotwartymi *-yma > -ema* (1922: 129).

Badany manuskrypt potwierdza, że pod koniec XVIII wieku wyrażenie *w ręku* było używane w znaczeniu liczby mnogiej, np.: *Trzymasz Ty w ręku Twoich* 41, *w ręku swoich trzyma* 69, *składam los swój wręku Pana* 340. Niemniej jednak dla badanego okresu – a nawet nieco wcześniej – trafiają się przykłady ilustrujące użycie tego zwrotu również w funkcji liczby pojedynczej. Tak jest m.in. u: Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 84), S. Maskiewicza (Sokólska 2010b: 97) oraz w listach południowokresowych (Sicińska 2013: 210). Do ostatecznego przekształcenia *w ręku* w liczbę pojedynczą doszło w pierwszej połowie XIX wieku (Wepsięć 1934: 72–74), choć jeszcze u Niemcewicza (Waszkis 1973: 199), Mickiewicza (Wepsięć 1934: 78) i Fredry (Zaleski 1975: 31–32) wyrażenie to używane jest zarówno w funkcji liczby pojedynczej, jak i mnogiej.

RZECZOWNIKI ZBIOROWE

Kluk posługuje się rzeczownikiem *żołnierz* zarówno w formie kolektywu, np.: *z małą garstką żołnierza na tak wielkie uderza woysko 2, w tym 250 żołnierza tylko regularnego znaydowało się 130*, jak i w liczbie mnogiej, np.: *kiedy prawemi żołnierzami się staniemy Xsa 33, którego woysko z 1500 żołnierzy tylko złożone było 2*. Na podobne użycia w *Pamiętnikach* Paska zwróciła uwagę Danuta Lankiewicz (1958: 403–408), a u F. Mickiewicza Józef Trypućko (1969: 64).

Ponadto dobrze zachowała się odmiana rzeczownika *bracia* według paradygmatu rzeczowników rodzaju żeńskiego w liczbie pojedynczej, czyli w funkcji kolektywów, np.: *czyni współbracią y towarzyszami swemi 70, Tym świętym y sakramentalnym obrządkiem członkami Chrystusowego staliśmy się ciała, Kościołem Nayswiętszego Ducha, synami woiiującego na ziemi kościoła, a za tym Bracią samego Jezusa 159, ktoreście w ofiarach waszych pokazali do tąd nad bracią swoją 182, a iakie bezprawia y niesprawiedliwości wykonał nad współmieszkańcami y bracią 192, Żaluiecie teraz zbytnich dla braci waszey wobozie będących na ich odzienie dać koszul 173*, obok jednak odmiany według paradygmatu liczby mnogiej, np.: *naucza Braci 2, y braci naszych 85, iako bracia z iedney krwi Chrystusowey odrodzeni 97, y bracia wasi 103, braciom 182*.

W kazaniach Kluka obserwujemy więc taki stan języka, gdy formy kolektywne zaczynają pełnić funkcję liczby mnogiej. Podobny etap rozwoju tego zjawiska opisano u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 86), Paska (Rykiel 1958: 351–359), aktach przemyskich (Wiśniewska 1975: 59–50), w polszczyźnie południowokresowej XVII i XVIII wieku (Sicińska 2013: 209), aktach łukowskich z początku XIX wieku (Kuć 2013: 153) oraz aktach wileńsko-kowieńskich (Kurzowa 1993: 171). Ponieważ u Chrapowickiego i Maskiewiczów (Sokólska 2010b: 95–96), a także u Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 66), Bohomolca (Węgier 1972: 25) i filomatów (Kurzowa 1972: 73) znaczenie kolektywów jest dominujące lub wyłączne, można przyjąć, że język podlaskiego kaznodziei oddaje stan postępowy, w którym formy kolektywne zaczynają ustępować regularnym użyciom liczby mnogiej. Pod tym względem zaznacza się więc w idiolekcie Kluka tendencja do upraszczania systemu językowego i niwelowania redundantnych struktur.

ODMIANA PRZYMIOTNIKÓW I IMIESŁÓWÓW PRZYMIOTNIKOWYCH

Odmiana rzeczownikowa

W tekstach XVIII- i XIX-wiecznych spotyka się jeszcze pewne ślady odmiany niezłożonej przymiotników i imiesłówów przymiotnikowych, choć są to już tylko pojedyncze przypadki (Bajerowa 1964: 119–120, 1992: 127–130). Stadium rozwoju, jakie pod tym względem prezentuje rękopis kazań Kluka, nie odbiega od stanu ogólnego polszczyzny w tym okresie. Obok powszechnej odmiany złożonej sporadycznie trafiają się przymiotniki i imiesłowy przymiotne w odmianie prostej:

- w rodzaju męskim, przeważnie w funkcji orzecznika, np.: *Aże wiek te-
raznieyszy pełen iest tego rozdzaiu ludzi 65, niemasz stanu tego któryby
był wolen od tych zarażonych rozpustnemi zdaniami osob 65, że gotow
był ieden za drugiego umierać 50, Już iest osądzony, iuż potępien 113,
Jego poważała iak był godzien 256, zaż niegodzien iest, aby tez niezyl
nawieki bez kary? 355, ginącego zstrony sprawiedliwey uwielbion 174,*
rzadko w funkcji przydawki, np.: *dla zachęcenia was do życia zgadzaią-
cego się zwiarą podział godzien pilneywaszey uwagi 155, wszystkiego co
widzisz bydż potrzebnego, miłości w łaskawie nam udzielić racz 136.*

Najczęściej w kazaniach powtarzają się formy: *pełen* 44, 54, 65, 127, *gotów* 50, 76, 80, 165, 189 i *(nie)godzien* 77, 155, 189, 257, 257, 353, 368. Zauważa się, że określone przymiotniki wykazują indywidualną skłonność do formy niezłożonej, a wśród nich znajdują się właśnie *pełen* i *gotów* (Klemensiewicz 1927: 128), które jako formy oboczne występują nawet w polszczyźnie współczesnej (Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2003: 241). Z kolei częstą obecność przymiotnika *godzien* można tłumaczyć religijnym charakterem tekstu. Cytowane w kazaniu Kluka wyrażenie: *Panie nie iestem godzien 77* przetrwało do dziś i jest powtarzane podczas mszy świętej. Zresztą zauważa się, że skłonność autorów do odmiany prostej uwidacznia się głównie w tekstach o charakterze religijnym (Siuciak 2002: 131).

- w rodzaju nijakim: *Będzie rzeczono kiedykolwiek 33, to drugim czynić
będziecie co wam samym przyiemno y miło byłoby 102, Słyszeliście iż
rzeczono iest starym niebędziesz zabiiał 173, ieżeli uczynicie wszystko
co wam przykazano iest 156, Odpuscie a będzie wam odpuszczono*

186, *Daycie a będzie wam dano* 186, *cokolwiek wotrzymaniu przeciwnego iest powinno*. 298, *obmyslono iest aby grzesznik otwierał Niebo* 363.

Większość z przytoczonych przykładów rodzaju nijakiego stanowią użycia imiesłowu biernego w funkcji *passivum*, które były podtrzymywane w XVIII-wiecznej polszczyźnie północnokresowej jako archaizmy (względne) (Kurzowa 1993: 181, 1972: 98).

Zdarza się, że nie można jednoznacznie orzec, czy dana forma jest przymiotnikiem w rodzaju nijakim, czy też formą przysłówka, np.: *Wiadomo wam iest* 32, *bylebym chciał dac baczenie łacno* 17. Co prawda formy niezłożone przymiotników w funkcji przysłówek, zwłaszcza w rodzaju nijakim, od XVI wieku wycofują się z funkcji orzecznika (Klemensiewicz 1927: 129), to jednak w XVII wieku dominują w tekstach religijnych, choć pewnie nie ograniczały się tylko do tego stylu (Siuciak 2002: 129–131).

Resztki niezłożonej odmiany przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych (w rodzaju męskim i nijakim) występują jeszcze u Poczobuta i Sapiehy (Smolińska 1983: 78–79), Chrościńskiego (Siekierska 1974: 87–89), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1978: 21), Bohomolca (Węgier 1972: 25–26), Chodźki (Turska 1930: 52). Nieco więcej jest ich u Jabłonowskiego (Zieniu-kowa 1968: 91–96) i Staszica (Szober 1959: 131). Przypuszcza się, że z kolei u A. Mickiewicza (Petr 1969: 58, Szpiczakowska 2001: 125–126), filomatów (Kurzowa 1972: 98) i Słowackiego (Klemensiewicz 1961: 292) takie użycia przymiotników stanowiły już świadomą stylizację.

Odmiana przymiotnikowo-zaimkowa Narzędnik lm. przymiotników

W polszczyźnie XVIII wieku w N. lm. niemal powszechnie panowała końcówka *-emi* (Bajerowa 1964: 211), a stan taki utrzymał się do połowy wieku następnego (Bajerowa 1992: 121), mimo że autorzy gramatyk próbowali wprowadzać tu pewne zmiany⁹². Nawet polszczyzna północnokresowa nie różniła się w tym zakresie od języka ziem etnicznie polskich (Kurzowa 1993: 185).

⁹² Najbardziej znany zdaje się postulat spopularyzowany przez O. Kopczyńskiego, który proponował, aby przymiotniki męskoosobowe miały w N. lm. końcówkę *-ymi*, a niemęskoosobowe *-emi*.

Pod tym względem rękopis Kluka nie wyróżnia się niczym szczególnym. Zdecydowanie dominują w nim formy zakończone na *-emi*, które stanowią niemal 99 % wszystkich użyc (392), np.: *krotkiami* 6, *prędkiami* 26, *duchownemi* 31, *wewnętrzznemi* 31, *prawemi* 31, *oczywistemi* 33, 39, *rzadkiami* 37, *szczęśliwemi* 41, *oznaymującemi* 43, *wyuzdanemi* 47, *zawstydzonemi* 47, *wszystkiemi* 107, *wymowionemi* 109, *przytomnemi* 109, *podobnemi* 111, *żądniemi* 111, *gorszemi* 115, *świętymi* 116, *szkaradnemi* 116, *przestrzeżonemi* 117, *winnemi* 119, *biegłemi* 121, *mądrzemi* 126, *sprawiedliwemi* 133, *wszystkiemi* 135, *mężnemi* 139, *następującemi* 139, *tysiącznemi* 119, *drugimi*⁹³ 192. Końcówka *-ymi* (*-imi*) pojawia się 5 razy: *mężnymi* 139, *Świętymi* 165, *inszymi* 192, *dalekimi* 198, *swieckimi* 311.

Niemal całkowitą dominację *-emi* obserwuje się u wielu XVII- i XVIII-wiecznych autorów z całej Polski (Smolińska 1983: 81–82, Zieniukowa 1968: 89–90, Siekierska 1974: 92, Szczepankowska 2004: 156, Hawrysz 2003: 251, Wiśniewska 1975: 53, Wróbel 1987: 167, Sicińska 2013: 216). Z kolei u Twardowskiego (Szlesiński 1968: 393), Chrościńskiego (Siekierska 1974: 92) oraz w XVII-wiecznych księgach przemyskich formy zakończone na *-emi* || *-ymi* (*-imi*) funkcjonują obocznie, co jednak nie powinno dziwić, gdyż stan taki był powszechny w wieku XVII (Siuciak 2002: 105–107).

ZAIMKI

Jednorodzajowe

W XVIII i XIX wieku rywalizują dłuższe i krótsze formy zaimków: *mnie* || *mię*, *ciebie* || *cię*, *siebie* || *się*. Formy *mię*, *cię*, *się* wycofują się z użycia w połączeniu z przyimkami (Bajerowa 1964: 99). Proces ten jednak nie został całkowicie przeprowadzony nawet w wiekach późniejszych (Bajerowa 1992: 133–135). U Kluka zdarzają się przypadki, gdy forma krótsza została użyta po przyimku nie tylko w połączeniach zleksykalizowanych, jak np.: *przed się*

⁹³ Dwie ostatnie formy włączam w obręb przymiotników, choć zdaję sobie sprawę, że w klasyfikacji semantycznej są to liczebniki. Postępuję jednak zgodnie ze współczesnymi ujęciami, gdzie liczebniki porządkowe uznaje się za przymiotniki (SGJP: 65), a klasę leksemów kwantyfikujących numerycznie ogranicza się do tradycyjnych liczebników głównych i zbiorowych (Siuciak 2002: 135).

brać 44, ale również w niezleksykalizowanych, np.: *dowiedzie na mię grzechu* 133, *Przidą na cię mowił dni* 188, *Przydą na cię dni* 186, *przyęła na się ciało* 115, *na się oswiadcza* 150.

Zaimek *mię* (11) || *mie* (6) trafia się jeszcze tylko w B. lp., choć częściej Kluk używa w tym przypadku formy *mnie* (24). Z kolei w D. lp. pojawia się już tylko *mnie* (20).

U Chrościńskiego (Siekierska 1974: 93), Poczobuta i Sapiehy (Smolińska 1986: 82) opisywane zaimki mają formę krótszą, dłuższa natomiast pojawia się sporadycznie, co jest jednak zgodne ze stanem XVII-wiecznym polszczyzny (Siuciak 2002: 123–124). Podobny jak u Kluka stan zaimków osobowych w przypadkach zależnych zauważa się u Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 99), Bohomolca (Węgier 1972: 26–27) i u Mickiewicza (Szpiczakowska 2001: 131–133). Z kolei dominację form krótszych po przyimkach, którą obserwuje się m.in.: u Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 22) oraz u filomatów i filaretów (Kurzowa 1972: 94), trzeba już uznać w XVIII i XIX wieku za archaizm kresowy (Kurzowa 1993: 188).

Rodzajowe

Zdarza się, że zamiast zaimka *to* Kluk pisze *te*, np.: *te życie* 289, przeważnie jako hiperpoprawne *tę*, np.: *tę rozbierał słowo* 35, *tę wesele* 150, *tę uwolnienie* 251, *tę kalectwo* 307. Do niepoprawnego użycia *te* w miejscu *to* dochodzi pod wpływem odmiany miękкотematowej⁹⁴. Dość dobrze to zjawisko, również na przykładzie innych zaimków, ilustrują materiały północnokresowe AWK (Kurzowa 1993: 189), księgi miejskie Hrubieszowa (Kosyl 1984: 206–207), a także pisma Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 96), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 22), filomatów i filaretów (Kurzowa 1972: 95) oraz Syrokomli (Trypućko 1957: 130), Słowackiego (Klemensiewicz 1961: 292). Pojedyncze przypadki użycia *te* zamiast *to* trafiają się u Staszica (Szober 1959: 131). Współcześnie tego typu usterki językowe zdarzają się w mowie nawet

⁹⁴ Z. Klemensiewicz uważa, że występowanie *te* zamiast *to* na Kresach Wschodnich stanowi rezultat bezpośrednich wpływów języków wschodniosłowiańskich (Klemensiewicz 1961: 292). Zdaniem Katarzyny Sicińskiej jest to kresowy regionalizm frekwencyjny (2013: 223).

dobrze wykształconych Polaków, co zdaje się przemawiać za ogólnopolską interpretacją opisywanego zjawiska (por. Szpiczakowska 2001: 134).

Niektóre zaimki w B. lp. mają jeszcze końcówkę *-ę*, np.: *ktoreę* 45, 167, 243, 251, *swoię* 166, 213, 282, *owę* 57, 57, 57, 57, 60, choć większość przyjmuje już współczesne *-ą*. W kazaniach Kluka zaimek *swoią* zdecydowanie dominuje nad starszą formą *swoię* (31:3), ale już na przykład *owę* (6) występuje jako forma wyłączna, co być może należy traktować jako zabieg stylizacyjny, zastosowany ze względu na homiletyczny charakter tekstu.

Na język Kluka raczej nie miały wpływu przepisy O. Kopczyńskiego, które według I. Bajerowej na przełomie XVIII i XIX wieku zachwiały procesem ujednolicenia odmiany zaimków żeńskich w B. lp. (Bajerowa 1964: 89, 1992: 137–138). Gdy zaczęła ukazywać się *Gramatyka dla szkół narodowych* (pierwszy tom w roku 1778), podlaski duchowny był już niemal człowiekiem czterdziestoletnim o ukształtowanym i ustabilizowanym idiolekcie. Badany rękopis potwierdza raczej sąd B. Smolińskiej dotyczący upowszechnienia się *-ą* w języku mówionym szybciej niż wskazują na to druki czy gramatyki (Smolińska 1986: 84). Również w rękopisach Chrościńskiego *-ą* pojawia się znacznie częściej niż w drukach (Siekierska 1974: 94), ponadto dość dobrze nową końcówkę potwierdzają pisma Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 22–23), a także materiały przebadane przez Z. Kurzową, gdzie *-ą* trafia się już od połowy XVII wieku (1993: 189).

Osobno potraktować należy odmianę zaimka *ta* w B. lp. W opisywanym manuskrypcie zwykle pojawia się zgodna ze współczesną normą forma *tę* 4, 5, 40, 48, 51 (42), sporadycznie występuje jednak *tą*, np.: 166, 172, 217, 352, 360. Współcześnie *tę* jest wyjątkiem, dlatego dość często, nawet w mowie osób wykształconych, dochodzi do mieszania *tę* || *tą*, mimo że w polszczyźnie pisanej oraz w starannym języku mówionym nadal obowiązuje *tę* (Dolacka 1993: 107–108).

N. lm. zaimków kończy się niemal zawsze na *-emi*, np.: *niemi* 10, 32, 39, 50, 51, *ktoremi* 51, 180, 194, *temi* 36, 124, 124, 137, 143, *takiami* 172, *swoiemi* 2, 132, 199, *iakiami* 15, *innemi* 117, *swoiemi* 132, 199, *swemi* 137, 139, 182, co oddaje stan podobny do tego, jaki zaobserwowano w deklinacji przymiotników. Końcówka *-emi* była zresztą powszechna w wieku XVIII (Bajerowa 1964: 178–179) oraz w pierwszej połowie następnego stulecia (Bajerowa 1992: 121). Wyjątkowo u Kluka trafiają się zaimki zakończone na *-ymi* (*-imi*), np.: *ktorymi* 194, *tymi* 222, *takimi* 9.

Oboczność *-emi* || *-ymi (-imi)* charakterystyczna jest dla polszczyzny XVII wieku, co dokumentują jeszcze pisma Chrościńskiego (Siekierska 1974: 95), Poczobuta i Sapiehy (Smolińska 1986: 84). W innych materiałach (Zieniukowa 1968: 97, Kosyl 1984: 206, Sicińska 2013: 226) przeważa *-emi*, (Zieniukowa 1968: 97), co oddaje stan podobny do tego, jaki spotykamy w kazaniach Kluka.

W analizowanym tekście zwraca ponadto uwagę upodobanie Kluka do używania w przypadkach zależnych staropolskich form pochodzących od tematu *on-*, np.: *onych* 18, 26, 29, 115, 117, 137, 163, *onego* 44, *onę* 111, *onym* 112, *one* 58, 114, 113, 115, *onemu* 321, *Wziął tedy Jezus on chleb* 127. Zdaniem B. Smolińskiej na przełomie XVII i XVIII były to już archaizmy kresowe (1986: 96)⁹⁵. Z kolei Halina Wiśniewska uważa resztki twar-dotematowej odmiany zaimków *on*, *ona*, *ono* w przypadkach zależnych za gwaryzmy końca XVIII wieku (Wiśniewska 1975: 54). Z tą opinią nie zgadza się A. Wróbel (1987: 168–169), gdyż twierdzi, że w mowie mieszkańców Chełmna XVII i XVIII wieku były to formy jeszcze żywe. Jego sąd zdają się potwierdzać badania ksiąg miejskich Opola, gdzie równie często trafiają się zaimki *onego*, *onych*, mimo że skrypcy starannie unikali form gwarowych (Hawrysz 2003: 252). W drukach XIX-wiecznych tego typu zaimki należą już do rzadkości (Bajerowa 1992: 136–137).

Wśród badaczy nie ma więc zgodności co do statusu twar-dotematowych form zaimków *on*, *ona*, *ono* w przypadkach zależnych w polszczyźnie drugiej połowy XVIII wieku. Trudno więc jednoznacznie rozstrzygnąć, czy w idiolekcie podlaskiego kaznodziei i przyrodnika pełniły one funkcję równoprawnego wariantu systemowego, czy już miały nacechowanie stylistyczne. Niewykluczone, że mogły mieć jeszcze charakter systemowy, chociaż w opisywanych kazaniach, przynajmniej w kilku przypadkach, dawne zaimki służą wzmocnieniu podniosłego charakteru tekstu. Świadczy o tym chociażby kontekst poniższych przykładów: *cwiczenie cnot przyzwoitych (...) nabywanie onych uweselało w Bogu y cieszyło* 29, *iak wielki obowiązek na was pada uczenia dziatki waszych y oddawania onych do nauki tym* 115, *iako słońce oswieca oczy nasze, y odkrywa onym rzeczy ziemskie* 112.

⁹⁵ Również K. Sicińska tworzoną w przypadkach zależnych od tematu *on-* zaimkom osobowym przypisuje status regionalny, kresowy (Sicińska 2013: 221).

Nieco rzadziej, choć również chętnie, Kluk wykorzystuje zaimki *owy, owa, owo*, np.: *ow* 16, 35, 40, 43, 44, *owych* 28, *owe* 57, *owa* 32, 56, 102. Wydaje się, że ich użycie oraz funkcja jest podobna do tej, jaką pełnią zaimki *on, ona, ono* w przypadkach zależnych odmiany twardotematowej.

Analogicznie do form *weń* i *zań* 368, które stanowią kontynuanty związku przyimka z pierwotnym zaimkiem **jь* w B.⁹⁶, powstały *oń* 339, *doń* 154, *nań* 313 – formy te w tekście Kluka stanowią *hapaks legomena*. Opisywane zaimki oznaczają zwykle rodzaj męski (Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2003: 231), choć J. Zieniukowa zauważa, że w pismach Jabłonowskiego forma *oń*, która również pojawia się tylko raz, odnosi się do rodzaju żeńskiego (1968: 98). Ponadto badaczka zwraca uwagę na brak u Jabłonowskiego form analogicznych, takich jak *odeń, doń, dlań*, co jej zdaniem potwierdza słuszność sądu J. Łosia, że powstały one dopiero w XIX wieku. U Kluka jednak *doń* występuje, podobnie zresztą jak u Beniśławskiej spotyka się *odeń* (Brajerski 1961: 130), co zdaje się przemawiać za tym, że opisywane formy pojawiły się w polszczyźnie jednak trochę wcześniej, czyli już pod koniec XVIII wieku.

LICZEBNIKI

Opis liczebników jest utrudniony ze względu na to, że przykłady użycia tych części mowy w tekście są bardzo rzadkie, a jeśli już liczebniki pojawiają się w kazaniach, często są zapisywane cyframi. Moje wnioski ograniczone są więc w zasadzie do wynotowania materiału i drobnych spostrzeżeń.

Liczebniki główne: *jeden, dwa*

Obok formy B. *iednę* 35, 67 występuje również *iedną* 45, 262, 377. W zasadzie stan jest podobny do tego, jaki panuje w zaimkach rodzaju żeńskiego, choć trudno wyciągać wnioski na podstawie tak szczupłego materiału. Chrościński i Pasek stosują tylko formę *jednę* (Siekierska 1974: 96), która zdaniem Klemensiewicza była w użyciu jeszcze w XIX wieku (Klemensiewicz 1930: 5).

⁹⁶ W formach *zań, weń, przedeń* doszło do połączenia przyimka z *-ń*. To *-ń* < **njь* powstało z połączeń **ʂɔn jimь, *vɔn jimь, *kɔn jimь* na skutek procesu perintegracji, a następnie absorpcji morfologicznej, dzięki czemu nastąpiło przesunięcie przyimkowego *-ń* do zaimka (Klemensiewicz i in. 1968: 313, Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2003: 230–231).

Wyłącznie taką formę notuje również Kurzowa (1993: 190), u Staszica występują obie (Szober 1959: 134), podobnie jak w listach południowokresowych (Sicińska 2013: 226).

W XVIII wieku mianownikowe i biernikowe formy *dwa*, *oba*, *obadwa* ustępują męskoosobowym *dwaj*, *obaj*, *obydwaj*. Proces ten ilustrują pisma Chrościńskiego (Siekierska 1974: 96), Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 104), Bohomolca (Węgier 1972: 27) oraz księgi chełmińskie (Wróbel 1987: 153). Zdaniem Z. Klemensiewicza *dwa* w połączeniu z męskoosobowym rzeczownikiem trafia się w XVIII wieku już sporadycznie, choć takie użycia dopuszczał jeszcze O. Kopczyński (Klemensiewicz 1930: 7).

W manuskrypcie, ze względu na skąpość materiału, proces ten jest niemal zupełnie niezauważalny, a jedyny przykład w tym zakresie stanowi użycie formy *dwa Scypionowie* 362 (brak form *dwaj*, *obaj*, *obydwaj*). Stara forma mianownika w rodzaju męskoosobowym występuje również u Poczobuta i Sapiehy (Smolińska 1983: 85) i F. Mickiewicza⁹⁷ (Trypućko 1969: 71).

W rodzaju nijakim Kluk używa liczebnika *dwa*, np.: *Dwa tę prawa* 96, co jest już zgodne z nowszymi tendencjami. U innych autorów, m.in. u Sapiehy (Smolińska 1983: 85), Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 104), Bohomolca (Węgier 1972: 27), Chodźki (Turska 1930: 53), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1978: 23) oraz w polszczyźnie przemyskiej XVII i XVIII wieku (Wiśniewska 1975: 56) i chełmińskiej tego samego okresu (Wróbel 1987: 153–154) oraz w materiałach przebadanych przez Kurzową (1993: 191) z rzeczownikami w rodzaju nijakim czasem łączą się także formy *dwie*, *obiediwie*, *obie*. W pierwszej połowie XVIII wieku jest to jeszcze powszechne, ale mniej więcej od połowy XVIII wieku następuje normalizacja w zakresie *dwa*, *oba* w połączeniu z rzeczownikami rodzaju nijakiego (Siuciak 2008: 63–64), przez co już w drugiej połowie XVIII stulecia połączenia *dwie*, *obie* z neutrami trzeba uznać za cechę ustępującą, a w XIX wieku za archaizm, jaki na przykład raz pojawia się u filomatów i filaretów (Kurzowa 1972: 101).

W celowniku występuje historycznie umotywowana forma *dwierma*, np.: *Nie możecie dwierma Panom służyć* 299, *Nie może żaden dwierma Panom* 321, która była jeszcze powszechna w XVII wieku (Siuciak 2002: 145, 2008: 71), ale już w następnym stuleciu jej użycie znacząco spada (Siuciak 2008: 71). Często

⁹⁷ J. Trypućko zwraca uwagę, że formy z *dwaj* są powszechne u A. Mickiewicza, W. Syrokomli, J. Słowackiego i J. Korzeniowskiego (1969: 71).

sięgali po nią Chrościński (Siekierska 1974: 97), Bohomolec (Węgier 1972: 27) i Staszic (Szober 1959: 134), a także pisarze ksiąg chełmińskich (Wróbel 1987: 154).

Począwszy od XVI wieku pojawia się forma *dwom*, która tylko raz została zanotowana w badanym przeze mnie tekście: *tym dwom rzeczom* 268. *Dwom* występuje także u Jabłonowskiego (Zieniukowa 1964: 105) i wyjątkowo w XVII-wiecznej polszczyźnie przemyskiej (Wiśniewska 1975: 56) oraz chełmińskiej (Wróbel 1987: 154). W XVIII wieku *dwiema* w celowniku uznać trzeba za formę zdecydowanie ustępującą, a w XIX stuleciu już za mocno archaiczną (archaizm właściwy)⁹⁸ (Bajerowa 1992: 148).

Z kolei w narzędniku z rzeczownikami w rodzaju nijakim Kluk stosuje już nowszą formę *dwoma*: *przed dwoma laty* 269. W XVII wieku jeszcze regularną formę narzędnika stanowiło *dwiema* (Siuciak 2002: 146), które spotyka się powszechnie w pismach różnych autorów i materiałach również z XVIII wieku (Zieniukowa 1968: 105, Siekierska 1974: 97, Węgier 1972: 27, Turska 1930: 53, Kurzowa 1993: 191, Wróbel 1987: 165, Wępięć 1938: 8)⁹⁹. U Poczobuta i Sapiehy (Smolińska 1983: 86), sporadycznie u Bohomolca (Węgier 1972: 27), a także raz w aktach AWK (Kurzowa 1993: 191) trafia się *dwuma*¹⁰⁰. Natomiast w księgach chełmińskich (Wróbel 1987: 165) oraz listach południowokresowych (Sicińska 2013: 227) z rzadka występuje w N. Im. *dwoma*. Ograniczony zakres materiału nie pozwala wyciągać dokładniejszych wniosków, ale teksty kazań zdają się potwierdzać wnioski badaczy, że zapewne jeszcze pod koniec XVIII wieku obie formy funkcjonowały obocznie (Siuciak 2008: 74).

Liczebniki nieokreślone: *wiele, tyle, kilka, siła*

Użycie form z *-u*, a więc męskoosobowych liczebników nieokreślonych w mianowniku i bierniku, osiągnęło już znaczną przewagę w XVII wieku (Siuciak 2002: 138–139), choć proces kształtowania się rodzaju męskoosobowego w liczebnikach żywy jest jeszcze w wieku XVIII (Bajerowa 1964: 91),

⁹⁸ O. Koczyński zaleca już tylko *dwom* (Wępięć 1938: 7).

⁹⁹ Formy *dwoma* nie notuje ani ST, ani SL.

¹⁰⁰ Forma *dwuma* (< *dwoma*) powstała w wyniku północnokresowego zwężenia pochylonego o do *u* (Smolińska 1983: 26). U Bohomolca również w zapisie *dwóma* (Węgier 1972: 27).

a pewne jego refleksy pojawiają się nawet w XIX stuleciu (Bajerowa 1992: 155–156).

W rękopisie kazań Kluka końcówka *-u* nie ma jeszcze w pełni wyspecjalizowanej funkcji określania rzeczowników męskoosobowych i występuje obocznie z formami pierwotnego mianownika, np.: *Wiele wezwanych mało wybranych* 242, *jest y dziś zdraycow wiele na Oycyzne* 173, obok współczesnych, np.: *Wielu też pamiętało na duszę przytey* 225 *wielu znich nigdy po tym niemieli* 245, *Wielu z ludzi pragnących zbawienia* 327, *tylu ma dla siebie każdy obrońcow* 142 oraz w bierniku, np.: *Ma wiele z żyjących na świecie ludzi nieprzyjaciół swoich Troyca Święta* 365, *A wieleż mi po miastach wsiach y domach znajdziecie z Katolików* 366, *Ile grzesznych prawdziwie nawracających się poiednali* 72, obok nowszych: *wsidla swoje zaciagnaią wielu* 4, *Jezus Chrystus wielu uzdrowił niemocnych* 232, *Niewinność życia ma wielu nieprzyjaciół* 267, *widząc codziennie tylu na duszy umarłych* 218, *tylu ma dla siebie każdy obrońcow* 142.

W zasadzie identyczny stan obserwujemy u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 101) oraz Jabłonowskiego (Zieniukowa 1968: 108). Benisławska używa tylko *wiele* (Brajerski 1961: 139), podobnie jest w księgach kamlarskich z Chełmna (Wróbel 1987: 162) oraz w XVIII-wiecznych listach południowokresowych (Sicińska 2013: 329), co od drugiej połowy XVIII wieku wydaje się już mocno archaiczne.

Należy jednak pamiętać, że proces wyodrębniania się kategorii męskoosobowości w liczebnikach nieokreślonych nie przebiegał jednakowo, a na jego dynamikę wpływ miała kategoria przypadku¹⁰¹ oraz zależał od poszczególnych form. I. Bajerowa zwraca uwagę, że szczególnie długo utrzymuje się liczebnik *kilka*, który z rzeczownikami męskoosobowymi trafiał się jeszcze w XIX wieku (1992: 156). Również u Kluka mamy przykład takiego użycia: *ledwo się kilka znalazło ktorzy* 244, jakkolwiek jest to już raczej archaizm¹⁰².

¹⁰¹Formy męskoosobowe liczebników nieokreślonych szybciej wkraczały do biernika, dlatego też na przykład w XVII-wiecznych rękopisach przy rzeczownikach męskoosobowych dominują już nowsze formy dopełniaczowe, choć w mianowniku zasadniczo jeszcze przeważa *wiele*, zarówno przy rzeczownikach męsko-, jak i niemęskoosobowych (Siekierska 1962: 57–58).

¹⁰²Dopełniaczowa forma *kilku* już w XVII wieku zaczęła dominować w bierniku, lecz nie ogarnęła jeszcze mianownika (Siekierska 1962: 56). Kluk posługuje się nią właśnie w B., co dodatkowo przemawia za interpretacją tej formy jako archaizmu.

Natomiast formy narzędnika *wielą, kilką*, występujące także u Kluka, np.: *wielą 35, między wielą innemi 55, 250, albo kilka dniami pierwey 78*, były jeszcze powszechne w XVII i XVIII wieku (Siuciak 2002: 155, Bajerowa 1964: 91). Wypieranie *-q* z *N*. to proces, który uzyska przewagę dopiero w drugiej połowie XIX stulecia (Bajerowa 1992: 157–158).

Raz w rękopisie trafia się nieodmienne *tylo: od Troycy Prze. Jedynego Boga tylo udarowani łaskami 366*, które spotykamy także u Paska (SJPas) oraz w materiałach kresowych (Zieniukowa 1968: 109, Sicińska 2013: 230, Kurzowa 1993: 193, Brajerski 1961: 139), co może przemawiać za tym, że forma *tylo* mogła być już w XVIII wieku archaizmem kresowym¹⁰³, używanym również w tamtym okresie na Mazowszu i Podlasiu.

Ponadto w badanym tekście posłużono się archaicznym już liczebnikiem nieokreślonym *siła* ‘dużo, wiele’: *albo przydłużey zabawiliscie się w Kosciele siła przykrosci y umartwienia znosząc 86*.

KONIUGACJA

Czas terażniejszy i przyszły prosty

W kazaniach Kluka czasowniki iteratywne z przyrostkiem *-wa-*, *-ywa-*, *-owa* pojawiają się 13 razy w formach osobowych czasowników np.: *doznawa 158, doznawaią 179, stawacie 69, nierozoznawaią 69, zwoływam 92, przekonywa 141, 143, dokonyway 41, przekonywaią 142, wykonywaymy 210, zostawu-ię¹⁰⁴ 97, zostawuiemy 97, 107*. Zdecydowanie częstszy jest jednak typ nowszy z *-uj-*, *-aj-*, którego formy w analizowanym tekście występują 154 razy i stanowią prawie 93% wszystkich użyć form finitywnych czasowników zakończonych na *-ować*, *-awać* i *-ywać*, np.: *powołuie 73, przywołuia 116, Wywołuie 316, sprawuie 56, znayduie 64, daię 65, dodaiesz 121*.

Czasowniki *dawać*, *stawać* oraz ich derywaty prefiksalne z przyrostkiem *-wa-* trafiały się w polszczyźnie jeszcze do połowy XIX wieku (Śmiech 1965:

¹⁰³Formę *kilko* za XVIII-wieczny dialektizm kresowy uważa również P. Zwoliński (1952: 387).

¹⁰⁴Czasownik *zostawać* w badanym tekście jako formę iteratywną tworzy: *zostawować 324*.

55, Bajerowa 1992: 201). Stary typ odmiany przez całe XVIII stulecie utrzymują również formacje prefiksalne utworzone od rdzenia *-znaw-* (Śmiech 1967: 56, 91). Z kolei *-uj-* w formach osobowych czasowników zakończonych na *-ywać* (*-iwać*) pojawia się począwszy od XVII wieku¹⁰⁵, ale formy wcześniejsze trafiają się jeszcze aż po wiek XIX (Śmiech 1967: 108–109).

Język kazań Kluka, w którym formy z *-wa-*, *-ywa-* (*-iwa-*) oraz *-owa-* należą do rzadkości, wydaje się więc postępowy. Podobny stan oddają XVIII-wieczne rękopisy z różnych regionów (Sicińska 2013: 233, Wróbel 1987: 171, Hawrysz 2002: 253) oraz autograf Mickiewiczowskiego *Pana Tadeusza* (Szpiczakowska 2001: 140). Z kolei u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 102), w materiałach AWK oraz u niektórych pisarzy z połowy XIX wieku dominujący jest jeszcze dawny wzorzec odmiany (Kurzowa 1993: 195, 277).

W 1. os. lm. koniugacji *-ę*, *-isz* (*-ysz*) zdecydowaną większość użyć stanowią formy *-emy* (39), np.: *widziemy* 9, 31, 136, 166, *czyniemy* 19, *myślimy* 31, 149, *cierpiemy* 31, *nieprzychodziemy* 36, *przenosiemy* 41, *niewidziemy* 179¹⁰⁶, wobec rzadszych *-imy* (*-ymy*) (13), np.: *widzimy* 169, *zalecimy* 205, *przywrocimy* 205, *boimy* 208, *rzadzimy* 217, *zanosimy* 222, *życzymy* 145, 176, 189, 206.

Analogicznie rzecz się ma w zakresie form czasu przyszłego prostego dokonanego: *uczyniemy* 19, 33, 157, *uyrzemy* 43, *obaczemy* 63, *zapomniemy* 106, *zobaczemy* 107.

Począwszy od XVII stulecia częstość *-imy* (*-ymy*) spada na rzecz *-emy*, a na początku XVIII wieku znajduje się nawet w wyraźnej recesji (Siuciak 2002: 163). Proces ten jednak zostaje wyhamowany w połowie XVIII wieku i przyjmuje kierunek odwrotny (Bajerowa 1964: 176). Gramatycy już stosunkowo wcześniej uważają użycie *-emy* w 1. os. lm. koniugacji *-ę*, *-isz* (*-ysz*) za błąd¹⁰⁷, niemniej jednak końcówka ta była dość powszechna w uzusie, nawet w pierwszej połowie XIX wieku.

¹⁰⁵Jak zauważa M. Siuciak, w XVII wieku przekształcenie *-ywa-* w *-uj-* dokonało się głównie w polszczyźnie mówionej, natomiast w tekstach drukowanych dominował wzorzec starszy (Siuciak 2002: 160–161).

¹⁰⁶Raz nawet w koniugacji *-m*, *-sz*: *zawdzięczemy* 103, co najprawdopodobniej trzeba uznać za wyrównanie analogiczne do form typu *widziemy*, *czyniemy*.

¹⁰⁷O. Kopczyński zmienia *-emy* z pierwszego wydania gramatyki (1778 r.) na *-imy* w wydaniu drugim (1780 r.). Kończówkę *-emy* wyraźnie krytykował też A. Feliński (Bajerowa 1992: 168).

Zdarza się, że w 1. os. lm. czasowników Kluk posługuje się formami zakończonymi na *-m* zamiast *-my*, np.: *niemożem* 125, *możem* 29, 164, 169, 230, 281, *idziem* 251, *zowiem* 267, *będziem* 169. W XVIII wieku są to już jednak archaizmy (Bajerowa 1964: 92, 121), gdyż powstałe pod wpływem zaimka osobowego *my* czasowniki typu: *idziemy*, *robimy*, *znamy* już na początku XVII wieku mają zdecydowaną przewagę (Siuciak 2002: 163), a pod koniec następnego stulecia osiągają 95% wszystkich użyć (Bajerowa 1964: 121). Jak wykazują badania języka autorów XVII i XVIII wieku, końcówka *-m* była dość często wykorzystywana w utworach poetyckich (Siekierska 1974: 103–104, Szlesiński 1968: 397, Szober 1959: 136, Zieniukowa 1968: 113, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 23–24), w pisanych wierszem komediach Bohomolca (Węgier 1972: 28), choć już prawie nie pojawia się w prozie Paska (Siekierska 1974: 103)¹⁰⁸. Dwa przykłady notuje H. Wiśniewska w księgach miejskich Przemyśla (1975: 57), a M. Hawrysz zauważa, że w księgach miejskich Opola występuje wyłącznie *-my* (2003: 253). Sporo przykładów z *-m* trafia się u Poczobuta i Sapiehy (Smolińska 1986: 97), Chrapowickiego i Maskiewiczów (Sokólska 2010a: 61), w materiałach północnokresowych AWK (Kurzowa 1993: 196–197), u filomatów i filaretów (Kurzowa 1972: 1062), Kraszewskiego (Pihan 1992: 5) oraz u Słowackiego (Klemensiewicz 1961: 293). Wydaje się więc, że krótszą formę uznać należy w XVII i XVIII wieku w tekstach prozatorskich za archaizm kresowy, podtrzymywany najprawdopodobniej przez sąsiedztwo gwar ruskich, a w polszczyźnie literackiej ziem etnicznie polskich za wariant stylistyczny, dopuszczany jedynie w ramach *licentia poetica*.

Jako regularną w XVIII wieku potraktować należy formę *tycze się* 104, 140 – 3. os. lp. od czasownika *tyczeć się* – podają ją zarówno SJPXVIIIiXVIII, jak i SL¹⁰⁹.

Czasownik *zwać (się)* odmieniał Kluk według dawnego paradygmatu *zowie, zowiesz, zowie*, o czym świadczą następujące formy: (my) *zowiem* 267, *zowią* 4, 56, 149, 360. W badanym tekście tymczasem brak form, które wskazywałyby na odmianę nowszą według paradygmatu: *zwę, zwiesz, zwie*.

¹⁰⁸W listach północnokresowych z XVII i XVIII wieku brak form 1. os. lm. z końcówką *-m*, co jednak K. Sicińska uważa za dość zaskakujące (2013: 235).

¹⁰⁹SL notuje również TYCZYĆ, ale w znaczeniu ‘podpierać tyczkami’.

SL podaje dwa paradygmaty odmiany tego czasownika. Najprawdopodobniej w badanych kazaniach, ze względu na religijny charakter tekstu, spotykamy się z starszym wzorcem.

Czas przeszły

Oprócz regularnych, zgodnych z językiem literackim form 1. os. lm. zakończonych na *-śmy* (brak w tekście form niemęskoosobowych w 1. os. lm. czasu przeszłego), trafiają się również pojedyncze przykłady bez słowa posiłkowego: *chodzili* 104, *nietrafiali* 119, *okradali* 119, *nieprzyszli* 208, *niepowinni* 218, *powinni* 229, zwykle poprzedzone zaimkiem osobowym *my*. Najprawdopodobniej w zdaniach: *Nigdyśmy mówią takiey nie mieli chańby, nigdy na takiego nietrafili* 119, *nikogośmy niezabili, nikogo nie okradli* 119 nie użyto słowa posiłkowego, ponieważ pojawiło się ono we wcześniejszej części zdania złożonego, choć norma nakazuje w takich przypadkach je powtórzyć.

Równie rzadkie przykłady tego zjawiska zauważa I. Bajerowa (1964: 93), przy czym badaczka twierdzi, że w polszczyźnie XVIII wieku mogły one powstać pod wpływem ruskim. Być może dlatego też sporo form typu: *my byli, my widzieli* zanotowano w polszczyźnie północnokresowej (Kurzowa 1993: 198, 1972: 108), w tym u Poczobuta (Smolińska 1987: 98), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 24–25), Chodźki (Turska 1930: 55) i Słowackiego (Klemensiewicz 1961: 294). Ponadto pojawiają się one w mowie mieszkańców wsi Mazowsza i Podlasia (Rembiszewska 2002: 95).

Oprócz tego badacze zwracają uwagę, że u tych autorów, u których norma językowa jest wyraźnie osłabiona, na skutek działania tendencji hiperpoprawnościowych dochodzi do podwojenia końcówki osobowej w czasie przeszłym (por. Kosyl 1986: 206, Zieniukowa 1968: 116, Rittel 1972: 88–98). U Kluka jednak konstrukcji z redundantnymi końcówkami osobowymi czasu przeszłego nie zauważyłem.

W rękopisie poświadczona została ponadto forma *patrzali* 191, z którą spotykamy się m.in. u Staszica (Szober 1959: 139). Brak oczekiwanej wymiany *a:e* w formie czasu przeszłego Szober tłumaczy jako wyrównanie analogiczne do formacji czasu teraźniejszego *patrzam – patrza*.

Kluk używa również regionalnej formy *śmieli się: z ich się nauki śmieli* 243, właściwej dialektom północnopolskim, a więc również Mazowszu i Pod-

lasiu (Urbańczyk 1981, Rembiszewska 2002: 98), a szerzącej się także współcześnie w języku literackim¹¹⁰.

Czas zaprzeszy

I. Bajerowa zwraca uwagę, że w XVIII wieku zdecydowanie częściej niż współcześnie pojawiały się konstrukcje czasu zaprzeszłego (1964: 92–95), przy czym formy czasu zaprzeszłego najczęściej występowały w czterech typach zdań:

- typ I (ok. 70 %) – w zdaniach podrzędnych, w których orzeczenie wyraża czynność wcześniejszą od czynności zdania nadrzędnego,
- typ II (ok. 30 %) – jako orzeczenie zdania współrzędnego, wyrażające czynność wcześniejszą niż orzeczenie drugiego zdania,
- typ III (rzadkie) – jako orzeczenie zdania nadrzędnego, wyrażające czynność wcześniejszą od czynności zdania podrzędnego,
- typ III (rzadkie) – w zdaniu, które syntaktycznie nie wiąże się z żadnym innym zdaniem, a czynności tego zdania nie da się uszeregować w następstwie czasowym.

W rękopisie Kluka formy czasu zaprzeszłego występują 10 razy, i tak jak w badaniach I. Bajerowej, najczęstszy jest typ I: *S. Augustyn uważa iż Syn Boży który zwykł był dawać zbawienne nauki ktorych uzdrawiał nigdy nienauczał umarłych ktorych wskrzeszał...40, Widzielibyśmy y wtych wiekach (...), gdyby strumień występów y potok namiętności nieprzerwały były tamy... 16, Oto ow człowiek nieprzyiazny który się był przeprosił woczach wszystkiego ludu 101. Dwa razy trafiły się przykłady typu II: *Oto ow piianica który (...) niekrawemi łzami ięczał, piiństwa był poprzestał... 101, to było przywileiem Jey samey tylko udzielonym od Boga, y przeszedłszy na swiat mogła się była odezwać 251.**

Zasadniczo więc Kluk prawidłowo używa czasu zaprzeszłego na oznaczenie czynności uprzedniej. Zdarza się jednak, że kaznodzieja posługuje się czasem zaprzeszłym również w zdaniu pojedynczym, przy czym zdanie to wyraża wtedy czynność uprzednią względem czynności określonej w zdaniu wcześniejszym, np.: *Ta miłość serca czystosci nauczyła doskonale Świętych wżyciu 1. Wczym się kochać byli powinni dla upodobania Bogu 7.*

¹¹⁰W NSPP forma *śmieliśmy się* poprzedzona jest kwalifikatorem *reg.*

Z podobnymi użyciami czasu zaprzeszłego w zdaniach niezłożonych spotykamy się w XVII- i XVIII-wiecznych materiałach rękopiśmiennych z różnych regionów Polski (Kurzowa 1993: 199, Sokólska 2010a: 71, Sicińska 2013: 250, Kosyl 1984: 208, Hawrysz 2003: 254).

Tryb rozkazujący

W analizowanych kazaniach zauważa się pewne osobliwości w zakresie form trybu rozkazującego 2. os. lp. i lm. Są to przede wszystkim utworzone na wzór czasowników koniugacji *-m, -sz* formy: *Depty* 290, *żebray* 146, *wierzaycie* 58 oraz nieściągnięta, archaiczna partykuła *niechay* 15¹¹¹. Podobne przykłady – najprawdopodobniej w funkcji stylistycznej – znajdujemy u Benislawskiej (Brajerski 1961: 154) oraz u Słowackiego (Klemensiewicz 1961: 294).

Wyłącznie w formie *spoyzrzy* 256 zachowała się jeszcze dawna końcówka *-i* w trybie rozkazującym, którą dobrze jeszcze poświadczają teksty drukowane z XVII (Siuciak 2002: 166) oraz pierwszej połowy wieku XVIII (Zieniukowa 1968: 114), ale już nie z drugiej połowy XVIII stulecia (Bajerowa 1964: 96)¹¹². Starsze rozkaźniki od drugiej połowy XVIII i w XIX wieku są już regionalizmami północnokresowymi (Turska 1930: 54, Brajerski 1961: 154, Węgiel 1972: 20–30, Kurzowa 1972: 107, 1993: 282).

Z kolei w formie *przypomnieycie* 224 pojawia się rzadka, występująca przejściowo w XVIII i w pierwszej połowie XIX-wieku, końcówka *-ej* (Bajerowa 1964: 96, 1992: 171).

Imiesłowy

Imiesłów terażniejszy czynny

Zdarza się, że Kluk posługuje się imiesłowem czynnym czasu terażniejszego w konstrukcjach typowych dla staropolszczyzny:

¹¹¹Stosunek *niechaj* do *niech* w badanym tekście wynosi 2:45.

¹¹²Brak form trybu rozkazującego na *-i* w materiałach z drugiej połowy wieku XVIII (Kwaśniewska-Mżyk 1979, Szczepankowska 2004) i początku wieku XIX (Trypućko 1957, Zaleski 1975, Szpiczakowska 2001, Kuć 2013).

- imiesłów zakończony na *-ący* w funkcji przysłówkowej, np.: *najswiętsza Marya rozkazująca Dominikowi Smu ogłaszać y podawać ludziom rozaniec wyraziła własności 1, tamte naganiaczow potępiających swiat cały miały; tę nasładowcow y chwalcow znayduią 4, Wmiłosci dobrego wam zyczące y pożegnamy się zwami 88, Ze wszystkimi pokoy maiący, z każdym tu po odieździe naszym żyć wpokoiu będziecie 102,*
- imiesłów na *-ąc* w funkcji równoważnika zdania przy braku zgodności podmiotu zdania nadrzędnego i równoważnika, np.: *Ta to ta pycha... przyprawdza ich do tego zuchwalstwa, iż sądząc (oni – przyp. K.Sz.) że ich rozum wszystko przeniknąć y poić powinien 56, A co za pociecha... będzie widząc (my – przyp. K.Sz.) was Niebu pozyskanych 87, abyscie nie byli zaraz prędcty..., czekaiąc (my – przyp. K.Sz.) troche poprawy, albo napominając (my – przyp. K.Sz.) łaskawie 99.*

Z podobnymi użyciami imiesłowu czynnego terażniejszego spotykamy się jeszcze w polszczyźnie północnokresowej (Kurzowa 1993: 200).

Imiesłów przeszły czynny *-(w)szy*

Według Z. Kurzowej imiesłów przeszły czynny użyty w zdaniu pojedynczym ma w polszczyźnie północnokresowej znaczenie czasu przeszłego dokonanego (1993: 201). Również u Kluka trafia się przykład takiego zastosowania: *tak ludzi smiertelnych powinność nieuchronna iest nieco się z a b a w i w s z y w t y m ż y c i u d o w i e c z n o ś c i p o w r a c a ć 174.*

W badanym tekście pojawia się także forma utworzona od czasownika niedokonanego: *szedłszy 312*, mimo że imiesłowy zakończone na *-wszy, -szy* tworzy się tylko od czasowników dokonanych.

Imiesłów czasu przeszłego bierny

Z kazań wynotowałem następujące formy imiesłowu czasu przeszłego biernego na *-n-*: *wpłynionych 139, sciągniona 227*. Niemal równie rzadko w analizowanym tekście pojawiają się imiesłowy przymiotnikowe, zakończone na *-ęty*, np.: *scisnięte 35, zamknięte 69*. H. Oesterreicher uważa, iż formy na *-ęty* pojawiają się w drugiej połowie XVII wieku, ale należą do rzadkości jeszcze do końca wieku XVIII (1926: 19), co tekst Kluka zdaje się potwierdzać.

VARIA

W analizowanym rękopisie zwracają uwagę również inne, drobniejsze zjawiska związane z użyciem czasowników. I tak na przykład męskoosobowa forma czasownika raz towarzyszy niemęskoosobowemu podmiotowi: *Czemuż drugie narody za udzieleniem tychże łask od Niego porzuciwszy bałwochwalstwo chwycili się* 244. Nieco więcej tego typu przykładów zauważyła U. Sokólska w pamiętnikach Maskiewiczów (2010a: 79), całkiem sporo notuje Z. Kurzowa w materiałach AWK (1993: 199), a kilka trafia się też u F. Mickiewicza (Trypućko 1969: 75). Z. Kurzowa zwraca uwagę, że choć podobne pomyłki zdarzały się sporadycznie na ziemiach etnicznie polskich, to w polszczyźnie północnokresowej pojawiają się znacznie częściej ze względu na oddziaływanie języków ruskich, które nie znają kategorii męskoosobowości.

WNIOSKI

W płaszczyźnie fleksyjnej badanych kazań ujawniły się różnego rodzaju zjawiska właściwe idiolektowi Krzysztofa Kluka. Z przeprowadzonej analizy form deklinacyjnych i koniugacyjnych wynika przede wszystkim, że badany tekst ma wiele cech właściwych polszczyźnie literackiej XVIII i pierwszych dziesięcioleci XIX stulecia. Należy do nich zaliczyć przede wszystkim:

- występowanie końcówki *-a* w M. i B. lm. rzeczowników zapożyczonych, np.: *talenta, sakramenta*,
- szerszy niż współcześnie zakres końcówki *-ow (ów)* w D. i B. lm. rzeczowników męskich,
- występowanie końcówki *-q* w B. lp. miękko tematowych (głównie zapożyczonych) rzeczowników żeńskich,
- częstsze niż współcześnie występowanie końcówki *-i (-y)* w M. i B. lm. żeńskich rzeczowników spółgłoskowych,
- *daulis w ręku* w znaczeniu liczby mnogiej,
- N. lm. przymiotników i zaimków rodzajowych zakończony na *-emi*,
- mieszanie zaimków *to* i *te*,
- celownik liczebnika *dwiema* w połączeniu z rzeczownikami rodzaju męskiego,

- liczebnik nieokreślony *wielą* w narzędniku,
- występowanie form iteratywnych z przyrostkami *-aw-*, *-ywa-*, *-owa-* w odmianie czasowników,
- występowanie końcówki *-emy* w formach 1. os. lm. czasowników terażniejszych i przyszlých,
- częstsze niż współcześnie użycie czasu zaprzeszłego,
- imiesłowy czasu terażniejszego w konstrukcjach typowych dla staropolszczyzny, a więc w zdaniach podrzędnych, w których orzeczenie wyraża czynność wcześniejszą od czynności zdania nadrzędnego, a także jako orzeczenie zdania współrzednego, wyrażające czynność wcześniejszą niż orzeczenie drugiego zdania,
- szcążtkowe występowanie końcówki *-ej* w trybie rozkazującym.

Żywotność wymienionych powyżej procesów i zjawisk językowych potwierdzają monografie poświęcone polszczyźnie końca XVII, XVIII i początku XIX wieku, a także opracowania pism autorów z różnych obszarów ziem polskich tego okresu.

W badanym rękopisie zauważono również takie właściwości języka, z którymi nie spotykamy się powszechnie w polszczyźnie literackiej opisywanego okresu. Są to przede wszystkim archaizmy, które w wielu przypadkach, ze względu na homiletyczny charakter badanego rękopisu (styl modlitewno-biblijny), pełnią w tekście Kluka funkcje stylistyczne, jak na przykład:

- końcówka zerowa w D. lm. rzeczowników męskich typu *-anin*,
- pojedyncze przykłady B. równego M. rzeczowników męskoosobowych,
- dość częste występowanie przymiotników męskich i nijakich w odmianie prostej,
- szerszy niż współcześnie zakres końcówki *-owie*, która najprawdopodobniej pełniła już funkcję godnościową,
- archaizmy fleksyjne o uwarunkowaniach leksykalnych: N. lm. *czasy*, Mc. lm. *w czasiech*, dualis *dwie niedzieli*, D. lp. *krwie*, W. lp. *człowiecze*, dualis *oczyma*,
- odmiana twaridotematowa zaimków *on*, *ona*, *ono* w przypadkach zależnych,
- częstsze niż współcześnie występowanie zaimków *owy*, *owa*, *owo*,

- użycie archaicznej formy partykuły *niechaj* oraz formy trybu rozkazującego tworzone na wzór koniugacji *-m, -sz*.

Jak wiemy z dotychczasowej literatury, obecność nacechowanych chronologicznie form gramatycznych, obok przestarzałego i podniosłego słownictwa, stanowi jedną z cech również współczesnego języka religijnego (Zdunkiewicz-Jedynak 2008: 116) czy języka podniosłego w ogóle (Kurkowska, Skorupka 1959: 36). Ten zabieg stylistyczny znany też był autorom wcześniejszym (Skubalanka 1988: 369–370, Urbańczyk 1979: 222). T. Skubalanka zwraca nawet uwagę, że pisarze XIX-wieczni w funkcji stylistycznej szczególnie chętnie stosowali formy, które wyszły z użycia stosunkowo niedawno, a zdecydowanie rzadziej sięgali po formy w ich odczuciu chronologicznie dawne (1988: 369–370), dlatego w odniesieniu do tekstów z epok minionych trudno jednoznacznie i kategorycznie rozstrzygnąć, czy dana forma stanowi jeszcze archaizm względny, obecny systemowo w idiolekcie danego autora, czy też jest już archaizmem stylistycznym.

Niektórym jednak archaizmom językowym, a także pewnym innowacyjnym użyciom końcówek fleksyjnych, nie można przypisać funkcji stylistycznej. Prawdopodobnie te cechy językowe ujawniają regionalne, mazowiecko-podlaskie podłoże badanego tekstu, a w wielu przypadkach wspólne są cechom polszczyzny kresowej XVIII wieku, np.:

- końcówka fleksyjna *-e* w N. lm.,
- częstsza niż w polszczyźnie ogólnej końcówka *-y* w N. lm. rzeczowników nijakich,
- krótsze formy czasowników 1 os. lm. czasu teraźniejszego, np.: *idziem, możem*,
- brak słowa posiłkowego dla czasowników 1. os. lm. czasu przeszłego, np.: *my chodzili, okradali, nieprzyszli*,
- szczątkowe występowanie dawnych form trybu rozkazującego w 2. os. lp. z końcówką *-i*,

Niemniej jednak kazania podlaskiego księdza przyrodnika nie tylko poświadczają użycie form archaicznych, ale także ujawniają pewne tendencje postępowe, dopiero pojawiające się w języku użytkowników polszczyzny XVIII i początku XIX wieku. Można do nich zaliczyć m.in.:

- D. lm. *-y* rzeczowników męskich, których temat kończy się spółgłoską funkcjonalnie miękką: *żołnierzy*,

- bliską współczesnej polszczyźnie repartycję *-ami*, *-mi* w N. lm. rzeczowników męskich,
- przekształcanie form kolektywnych w liczbę mnogą,
- wprowadzanie *-ą* w B. lp. zaimków rodzajowych,
- pojawienie się, analogicznych do *weń*, *zań*, form *oń*, *doń*, *nań*,
- kształtowanie się nowego paradygmatu liczebnika *dwa*, w którym forma *dwa* łączy się z rzeczownikami w M. i B. rodzaju nijakiego, *dwom* w C. rodzaju męskiego, a *dwoma* w N. z rzeczownikami nijakimi,
- kształtowanie się kategorii męskoosobowości w liczebnikach nieokreślonych *wiele/wielu*.

SŁOWOTWÓRSTWO

W niniejszym rozdziale omawiam te formacje, które w dzisiejszym języku są nieużywane lub daje się odczuć ich archaiczny, rzadki lub podniosły charakter. Zwykle są to takie wyrazy, które w SJPD rejestrowane są z kwalifikatorem wskazującym nacechowanie chronologiczne (*daw.[ne]*, *przestarz.[ałe]*, *wychodzące z użycia*¹¹³), terytorialne (*gw.[arowy]*, *reg.[ionalny]*), a w wyjątkowych przypadkach również stylistyczne (*książk.[owy]*, *poet.[tycki]*, *podn.[niosły]*, *pot.[oczny]*, *rzad.[ki]*), lub też nienotowane w jednojęzycznych słownikach języka polskiego: ST, SJPXVIIiXVIII, SL, SWił, SW, SJPD¹¹⁴. Wyekscerpowany materiał zestawiam ponadto z opracowaniami języka autorów oraz monografiami poświęconymi polszczyźnie XVII, XVIII i pierwszej połowy XIX wieku oraz z pracą Zofii Florczak i Lucylli Pszczołowskiej (1957(III)).

Klasyfikacji formacji rzeczownikowych dokonuję najpierw według podziału na części mowy, a następnie według kategorii słowotwórczych. Dopiero wtedy przeprowadzam próbę interpretacji i przypisania nacechowania chronologicznego, stylistycznego z perspektywy drugiej połowy XVIII wieku. Z kolei przymiotniki, imiesłowy przymiotnikowe, przysłówki oraz czasowniki porządkuję według formantów.

Należy jednak pamiętać, że opis słowotwórstwa historycznego wiąże się z określonymi trudnościami. Przede wszystkim w badaniach diachronicz-

¹¹³W SJPD kwalifikator *daw.[ne]* określa wyraz lub znaczenie nieznanne dzisiejszemu językowi; kwalifikator *przestarz.[ałe]* wskazuje wyraz lub znaczenie dziś jeszcze spotykane, ale już wychodzące z użycia (SJPD: XL). Jako polszczyzna dzisiejsza w SJPD rozumiany jest stan języka z połowy XX wieku, a więc wyrazy kwalifikowane jako dawne w SJPD będą *archaizmami właściwymi*, a wyrazy przestarzałe w SJPD to *archaizmy względne* (zob. Handke 1993b: 76–78).

¹¹⁴Zasadniczym celem pracy nie jest ukazanie życia wyrazów w aspekcie diachronicznym, ale przedstawienie XVIII-wiecznego słownictwa kazań Kluka w ujęciu synchronicznym, dlatego też w rozdziale IV i V tylko w ograniczonym zakresie wykorzystuję *Słownik polszczyzny XVI wieku*, głównie przy tych hasłach, które nie występują w późniejszych leksykonach.

nych odchodzi się od konieczności potwierdzenia bezpośredniej podstawy słowotwórczej, a interpretacja wyrazów pochodnych opiera się przede wszystkim na definicjach słownikowych, które mają charakter leksykalny, a nie na peryfrazie słowotwórczej wyrazów. Tylko w niektórych przypadkach w definicji pojawiają się elementy opisu słowotwórczego (Gala, Gala 2006: 13–14, Sicińska 2013: 340).

RZECZOWNIKI

Nazwy czynności i stanów

Formacje typu *nomina actionis* w tekście Kluka najczęściej tworzone są za pomocą przyrostków *-anie*, *-enie*¹¹⁵, choć produktywne w tym zakresie okazały się również przyrostki *-stwo* (*-ctwo*) oraz *-ość*.

Formanty *-anie*, *-enie*

docieczenie ‘zrozumienie, dojście do czegoś’: *ani przez umiejętność albo docieczenie rozumu* 111. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, SL, SWil oraz SW. Brak w SJPD.

dokonanie ‘skonanie’: *ani na koniec szczęśliwego dokonania życia spodziewać się mozem* 166. SL rejestruje tylko czasownik *dokonać* w znaczeniu ‘dokonać życia’, ale w cytatach XVIII-wiecznych. W SWil wyraz ten z kolei ma znaczenie ‘spełnienie, wykonanie’. W SW *dokonać* jako ‘dokończyć, skończyć, skończyć (życie)’ kwalifikowane jest jako wyraz staropolski, a w SJPD brak tego znaczenia. Być może derywat rzeczownikowy ma charakter rzadki lub potencjalny.

¹¹⁵Oprócz nazywania czynności rzeczowniki odczasownikowe zakończone na *-anie*, *-enie*, na skutek konkretyzacji znaczeniowej, często otrzymują – zwłaszcza gdy podstawę słowotwórczą stanowi czasownik dokonany – wtórne znaczenia, np. sposobu wykonania lub rezultatu czynności (Grzegorzczkova, Puzynina 1979: 263–270). Krystyna Kleszczowa dodaje, że derywaty zakończone na *-anie*, *-enie* w okresie staropolskim przyjmowały wiele znaczeń, ale nie wszystkie wartości semantyczne rzeczowników da się włożyć w ramy wydzielonych zbiorów, gdyż wyrazy ulegają leksykalizacji, metaforyzacji czy asocjacji (Słowotwórstwo 1996: 197–198). W niniejszej pracy formacje zakończone na *-anie*, *-enie* traktuję jako prymarne *nomina actionis*.

dowiadowanie ‘dowiadywanie’: *czyliż możesz lepiej czas się trawić iako na dowiadowaniu się tego czego Bog chce ponas* 85. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (obok form: *dowiadywanie* oraz *dowiad*; w cytatach z XVI–XVIII w.) oraz SWil. W SW kwalifikowana jako staropolska. W SJPD brak.

dystygowanie ‘wyróżnianie, odznaczanie’: *to chęć owa dystygowania się między drugimi mądrościami swiatową* 56. Rzeczownik notowany tylko w SW. Czasownik będący podstawą słowotwórczą tego wyrazu rejestrują SJPXVIIiXVIII, SL (odsyła do *popisywać się*), SWil, SW oraz SJPD. Najprawdopodobniej jest to formacja rzadka.

omieszkanie ‘zaniedbać, nie dopilnować, zaniechać’: *zeczolili bez omieszkania szukali y znaleźli* 348. ST podaje wyrazy *omieszka*, *omieszkanie*, *zamieszkanie*, *zmuda*, *mieszkanina*, jednak w ilustracji materiałowej hasła występuje tylko formacja *omieszkanie*. Podobnie SL oraz SWil rejestrują *omieszka*, *omieszkanie*, *omieszkanina*. W SW formacja *omieszkanie* kwalifikowana jest jako rzadka, a w SJPD użytkownik odsyła do czasownika *omieszkać*, który opatrzone kwalifikatorem *daw*.

podziwienie ‘podziw’: *we wszystkich czasach z podziwieniem mowić bedziemy o odwagę młodey Cypryiskiey Panienki* 38. Formacja notowana w ST, SL (cytaty XVIII-wieczne), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Słowniki te podają również derywat *podziw* (w SL w cytatach z XVI–XVIII w.), a SL dodatkowo także *spodziw*. W kazaniach Kluka wyraz *podziw* nie występuje.

pomiarkowanie ‘powściągliwość, umiar’: *w żądzach pomiarkowanie y cichość* 91. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

potykanie się ‘walczenie z kimś z bronią w rękę’: *Puszczą naszą do potykania się nieustannego z diabłem* 269. Formacja występuje w ST, SL (z odwołaniem do czasownika *potykać się*, w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (odwołanie do czasownika *potykać się*, którego znaczenie opatrzone zostało kwalifikatorem *daw*).

przekładanie ‘dawanie pierwszeństwa komuś lub czemuś’: *a zatym kochana poważana y przekładana być od nas ma* 8. Wyraz notowany w ST, SWil, SW oraz SJPD (odwołuje do czasownika *przekładać*, który znaczenie to podaje z kwalifikatorem *przestarz.*).

rozkazanie ‘rozkaz’: *O rozkazanie mamy od Boga* 311. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Notuje ją również Wiśniewska w polszczyźnie przemyskiej XVIII w. (1957: 69). Wszystkie te słowniki rejestrują równorzędnie formację *rozkaz*, która zdecydowanie przeważa w kazaniach Kluka (11: 1).

rozrządzenie ‘rozporządzenie, zarządzenie’: *Bog nie iest sprawiedliwy, y oczywiscie dobry, ani mądry w swych rozrządzeniach, což iest proszę innego* 55. Formacja notowana w ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*), a także u pisarzy doby oświecenia (Węgier 1973: 29) oraz w łukowskich aktach notarialnych z początku XIX wieku (Kuć 2013: 282). SL podaje również formę *rozrząd*.

spółkowanie ‘przebywanie z kimś’: *pożnoby Cię kochał, próznoby pożądał, y pragnął Twoiego błogosławionego spółkowania!* 254. Wyraz rejestrowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil (obok *współkowanie*), SW oraz SJPD (jako derywat od czasownika *spółkować*, który oznaczony został kwalifikatorem *daw.*).

uciemężenie ‘ucisk, niesprawiedliwość’: *zle zażywaią wolności aż do uciemężenia drugich* 194. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

ucieszenie ‘uradowanie, rozradowanie’: *y ucieszenia się z zemsty sprawiedliwej nad nieprzyjaciółami zawiera się tajemnica* 127. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (w cytatach z XVII wieku), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). U Kluka przeważa jednak formacja *uciecha* (11:1).

udręczenie ‘stan udręki’: *dochodzić rzetelnych przyczyn spadających na siebie do udręczenia y bólu ciężkiego nieszczęśliwości* 193. Wyraz notowany w ST, SL (obok *utrapienie* i niezalecanej formacji *udręczność*), SWil oraz SJPD.

ukontentowanie ‘ucieszenie, uradowanie, zadowolenie’: *Cnota gruntowne serca ukontentowanie człowiekowi przynosi* 27. Wyraz rejestrują SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL (licznie w cytatach z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *przestarz. dziś książk.*).

ukrzywdzenie ‘krzywda, skrzywdzenie’: *za ukrzywdzenia sierot y wdow w dochodach swoich* 194. Forma notowana w ST, SWil oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). W SL są podane formacje *ukrzywdzić, ukrzywdziciel*. Występuje też u Bohomolca (Węgier 1972: 44).

umartwienie ‘zmartwienie, troska’: *w niewypowiedzianym zostaie umartwieniu y utraapieniu* 60, również jako ‘to, co umartwia, zadaje cierpienie fizyczne’: *prowadzili ich do umartwienia zmysłów y ciała* 245. Wyraz notowany w ST, SL, SWil, SW, SJPD (z kwalifikatorem *daw.*), a także w komediach oświeceniowych (Węgier 1973: 29) oraz u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 46).

uniknienie ‘uniknięcie’: *co za sposoby są dla u n i k n i e n i a od nich szkody na duszy* 270. Formacja rejestrowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty XVIII-wieczne), SWil, SW (odsyła do *uniknięcie*) oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Występuje też u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 46) oraz F. Bohomolca (Węgier 1972: 44). ST, SWil oraz SW obocznie podają także formę *uniknięcie*, która w kazaniach Kluka nie występuje.

upamiętanie ‘opamiętanie, zreflektowanie’: *woyny przymuszony sprawiedliwoscią swoją zprowadza na ludzie dla u p a m i ę t a n i a* 124. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL (cytaty z XVI–XVII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

urąganie ‘złorzeczenie, naigrywanie się, drwina, szydzenie’: *oni bowiem tym samym urąganiem swoim wydaią się iakiemi są, y co za owoce* 296. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, ST, SJPD (jako derywat od czasownika *urągać*).

uszcześliwienie ‘szczęście, stan szczęścia’: *Wiem teraz że wszelkie u s z c z ę s l i w i e n i e, ktoregom nie mógł używać na tym padole* 255. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, SWil, ST oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). SL podaje tylko czasowniki *uszcześcić* i *uszcześliwić*. Derywat rzeczownikowy *uszcześliwienie* występuje w XVIII-wiecznych komediach (Węgier 1973: 29).

utonięcie ‘utonięcie’: *y bliskie niebezpieczeństwo u t o n i e n i a* 298. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SWil (obocznie do *utonięcie*), SW (odsyła do *utonięcie*). Brak w SL. W SJPD jest tylko *utonięcie*.

użalenie ‘litość, politowanie, współczucie’: *alboż w niey nie widzicie dobroci, miłosierdzia y u ż a l e n i a się nad grzesznikami znakow* 132. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, ST oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Występuje też u Bohomolca (Węgier 1972: 45).

wydzwignienie się ‘wydzwignięcie się’: *myślmy o powszechnym ratowaniu się wspólnie, y z niebezpieczeństw w y d z w i g n i e n i a sposobie* 145. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL, SWil (obocznie do *wydzwignięcie się*), SW

(odsyła do *wydzwignięcie się*). Brak w ST. SJPD rejestruje tylko derywat *wydzwignięcie się*.

wyłanie się ‘żywiłowa serdeczność, szczerłość, życzliwość’: *Wyłanie się na rozkoszy ciała do wzgardy duszy* 330. Formację rejestrują SWil, ST oraz SJPD (z kwalifikatorem *książk.*). SL podaje tylko czasownik *wylewać się*. W ST brak omawianego znaczenia.

zabiezenie ‘niedopuszczenie, aby coś się wydarzyło’: *Dla zabiezenia więc temu złemu mówić dziś do was o dobrym zażywaniu wolności przedsiębiorce* 193. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST (odsyła do *zabieganie*), SWil oraz SW. SL podaje czasownik *zabiegać* w znaczeniu ‘zapobiegać’. Brak w SJPD.

zachwycenie ‘zachwyt’: *w zachwyceniu by byli nad iey pięknością* 28. Rzeczownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*), a także pojawia się u komediopisarzy oświeceniowych (Węgier 1973: 30). SL podaje obocznie derywat *zachwyt*, który jednak w badanych kazaniach nie występuje.

zawstywienie ‘wzbudzenie wstydu, zażenowania’: *chować będzie grzechy jego na zawstywienie czasu swego* 316. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD. Ponadto występuje u komediopisarzy oświeceniowych (Węgier 1973: 30), a także u Benisławskiej (Brajerski 1961: 57).

zażywanie ‘doświadczanie, używanie czegoś’: *Złe zażywanie wolności wszystkich nieszczęść które spadły na Polskę przyczyną była* 193. Formację rejestruje SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *wychodzące z użycia*).

zepsowanie ‘zepsucie’: *haniebne rozumu, brzydkość, zepsowanie obrzydliwość duszy ztrąconey z zacności swoiey* 43. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Słowniki te podają równorzędny derywat *zepsucie*, który też zdecydowanie częściej występuje w kazaniach Kluka (17:2).

Rzeczowniki odczasownikowe tworzone przez dodanie przyrostków *-enie* || *-anie* były szczególnie produktywne w polszczyźnie średniowiecznej (Rospond 1961: 194). I choć XVI wiek zahamował tworzenie tego typu derywatów, to jednak na tyle mocno wrosły one w polszczyznę, że nawet w XVIII-wieku formanty *-anie* || *-enie* stanowią jedną z najżywotniejszych kategorii

słowotwórczych. Potwierdzają to zarówno kazania ks. Kluka, gdzie oprócz przywołanych derywatów występują także inne odczasownikowe *nomina actionis*, często nazywające czynności o charakterze religijnym np.: *darowanie, karanie, kazanie, nawiedzenie, nawrócenie, objawienie, oczyszczenie, odkupienie, odpuszczenie, odrodzenie, pomazanie, potępienie, powołanie, ukrzyżowanie, wierzenie, wzdychanie, zbawienie, zwiastowanie*, jak i inne teksty z XVII–XVIII wieku (Siekierska 1974: 178, Wiśniewska 1975: 69–70, Sokólska 1999: 43–46, Brajerski 1961: 55–58, Węgier 1972: 41–45, 1973: 27, Sicińska 2013: 361–366). U filomatów i filaretów następuje regres form tego typu (Kurzowa 1963: 69–71), co może przemawiać za ograniczeniem produktywności formantów *-enie* || *-anie* na początku XIX wieku. Pewnych symptomów tego zjawiska można doszukać się w analizowanych kazaniach. Jeśli w kazaniach Kluka występują jako ekwiwalenty słowotwórcze formy dłuższe z *-anie/-enie* oraz krótsze, oświeceniowy kaznodzieja zdecydowanie częściej posługuje się tymi drugimi, np.: *rozkazanie* (1) || *rozkaz* (11); *ucieszenie* (1) || *uciecha* (11); *zepsowanie* (2) || *zepsucie* (17). Z drugiej jednak strony w badanym tekście zupełnie brak form zakończonych na *-cie*, np.: *utonięcie, uniknięcie*, a są jedynie ich odpowiedniki zakończone na *-enie*. Podobny stan obserwuje się w listach południowokresowych z XVII–XVIII wieku (Sicińska 2013: 355) oraz w pismach J. I. Kraszewskiego, gdzie *nomina actionis* utworzone za pomocą *-enie* || *-anie* stanowią nienacechowany stylistycznie element słowotwórstwa pisarza (Pihan 1992: 6).

Formant *-isko*

naśmiewisko ‘kpina, szyderstwo’: *Bo nie mają wzglendu na Boga ktorego czci przez dobrych przeszkadzaią n a s m i e w i s k a m i swemi* 296. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST (obocznie do *naśmiewanie*), SL (cytaty z XVI i XVII w.), SWil (odsyła do *pośmiewisko*) oraz SW (jako wyraz staropolski). Występuje także w pismach Chrościńskiego (Siekierska 1974: 173). Brak w SJPD. W kazaniach Kluka *naśmiewisko* pojawia się 5 razy, a *pośmiewisko* 2 razy. Najprawdopodobniej w oświeceniu mógł to być już archaizm względny.

obmowisko ‘obmowa, oszczerstwo’: *o b m o w i s k a obgadywania szarpania ich sławy* 219. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST (obocznie do *obmowa, obmawianie*), SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem

daw.). Ponadto występuje w pismach Chrościńskiego (Siekierska 1974: 173) i u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 44). Oprócz derywatu *obmowisko* występuje także w kazaniach *obmowa*, a stosunek obu form wynosi 3:2.

Formant *-isko* zwykle w staropolszczyźnie tworzył nazwy miejsc (Słowotwórstwo 1996: 160), co w kazaniach Kluka potwierdzają derywaty takie jak: *pastwisko* czy *siedlisko*. W analizowanych powyżej przykładach (podobnie jak w derywatach *pośmiewisko*, *widowisko*, również wynotowanych z kazań), przyrostek *-isko* stanowi wykładnik tworzący odczasownikowe nazwy czynności. Z podobnymi przykładami spotykamy się chociażby u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 173) czy Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 44–45). Wydaje się, że jako nazwy czynności i stanów mogły to być formacje o silnym, negatywnym ładunku emocjonalnym (Klemensiewicz i in. 1964: 222).

Formant *-nia*

katownia ‘tortury, katusze’: *Spowiedz nie iest to iak heretycy mowią katownia dusz ale y owszem przeciwnie wynaleziona iest na uspokoienie sumnienia* 23–24. Wyraz notowany w ST, SL (cytaty z XVII–XVIII), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

Formant *-nia* oznaczał najczęściej nazwy miejsc (Grzegorzczkova 1984: 48) – takie zresztą znaczenie ‘miejsce tortur’ podają również wspomniane słowniki. Renata Grzegorzczkova i Jadwiga Puzynina podkreślają jednak znaczenie tej formacji jako nazwy czynności (1979: 253), które znane było także staropolszczyźnie (Słowotwórstwo 1996: 195). Zwykle za pomocą przyrostka *-nia* tworzone były derywaty od czasowników zakończonych na *-ować* (w tym wypadku formacja *katownia* pochodziłaby od czasownika *katować*).

Formant *-ek*

postępek ‘postąpienie, krok, uczynek’: *Na tym Sądzie swoim Bog pokaże sprawiedliwość postępku swojego da iasno uznać Madrość* 242. Formacja notowana w ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*), a także w polszczyźnie przemyskiej XVIII w. (Wiśniewska 1975: 70).

Formant *-ek* motywował przede wszystkim formacje deminutywne, jednak w okresie staropolskim często tworzył także derywaty o charakterze synonimicznym do podstawy słotwórczej (Słowotwórstwo 1996: 126).

Formant *-ch*

pośmiech ‘naśmiewanie się, szyderstwo’: *dziś najswiętsze wiary tajemnicę idą w wątpliwość Sakramenta w pogardę słowo Boskie w posmiech* 148. W kazaniach ks. Kluka występuje ponadto formacja *pośmiewisko*, a jej stosunek do wyrazu *pośmiech* wynosi 3:2. Obie formacje notują SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL (*pośmiech* w cytatach z XVI–XVIII w., a *pośmiewisko* z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (*pośmiech* z kwalifikatorem *daw.*). Ponadto słowniki rejestrują formy *pośmianie* (SL w cytatach z XVI w., SWil) oraz *pośmiewowisko* – SWil, SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

Formacje typu: *temat czasownikowy + formant zerowy*

poswar ‘sprzeczka, kłótnia, niezgoda’: *między wami o najmniejszą rzecz bywało kłótni poswarow y serc rozroźnienia* 82. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, SL (cytaty z XVI–XVII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Posługuje się nią również Chrościński (Siekierska 1974: 115), a także została poświadczona w polszczyźnie przemyskiej XVIII w. (Wiśniewska 1975: 70).

przeciąg ‘odległość w czasie, bieg czasu, trwanie’: *nic podobnego nigdy w całym przeciagu wiekow* 42. Forma występuje w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 115), Bohomolca (Węgiel 1972: 46), SWil, SW, SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

przystęp ‘dostęp, możliwość dojścia, dostania się gdzieś’: *co większa przystępu postronni miec nie będą ieżeli pomocnikow w was nieznydą* 268. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL (ale tylko w znaczeniu miejsca), SWil oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Zdaniem Ignacego Włodka w XVIII wieku była to już forma nacechowana chronologicznie (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 752).

zamysł ‘zamiar, przedsięwzięcie’: *Bog w zamysłach y czynach na pomocy będzie* 137. Formacja rejestrowana w SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL

(cytaty z XVIII w.), SWil, SW, SJPD. Sięgali po nią również autorzy XVIII-wieczni (Węgier 1972: 47, 1973: 18).

zawód ‘gonitwa, wyścig’: *iż wszyscy w z a w o d z i e biegamy y tak się ubiegać powinniśmy żebysmy osiągneli wieniec?* 33. Wyraz notowany w ST, SL (cytaty z XVI–XVII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Występuje także w tekstach K. Benisławskiej (Brajerski 1961: 43).

W staropolszczyźnie zamiana paradygmatu czasownikowego na rzeczownikowy, która służyła przede wszystkim tworzeniu nazw czynności, procesów i stanów (Słowotwórstwo 1996: 303), miała szerszy niż współcześnie zakres (Kleszczowa 1998: 66). Opisywany typ derywacji powszechny był ponadto w XVIII wieku, zwłaszcza przy tworzeniu derywatów typu *nomina actionis* (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 35–37, Siekierska 1989: 93, Sicińska: 370–371). W utworach Chrościńskiego służył na przykład budowaniu napięcia emocjonalnego (Siekierska 1974: 111–122).

Formacje typu: *temat czasownikowy + a*

odwłoka ‘zwlekanie, odwlekanie czegoś’: *Pokuta bydź ma prędką bez odwłoki* 278. Forma rejestrowana w SJPXVIIiXVIII, SJPas, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*), a także u innych pisarzy XVIII-wiecznych (Węgier 1972: 47, 1973: 26).

przygana ‘upomnienie, nagana’: *nie chcę tey podlegać przyganie* 176. Wyraz poświadczają SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW, SJPD (z kwalifikatorem *wychodzące z użycia*), pisma Benisławskiej (Brajerski 1961: 52) oraz teksty komediowe z XVIII wieku (Węgier 1973: 26).

Zdaniem K. Kleszczowej w okresie staropolskim odczasownikowe formacje żeńskie zakończone na *-a* stanowiły kategorię produktywną (1998: 65–66, Słowotwórstwo 1996: 322). U Karpińskiego był to najbardziej produktywny typ słowotwórczy wśród wszystkich formacji rzeczownikowych (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 43–44).

Nazwy abstrakcyjnych cech i pojęć

Rzeczowniki z formantami *-ość* typu *nomina essendi* stanowią liczną grupę w kazaniach ks. Kluka. Podobny stan prezentują pisma innych autorów (por. Sokólska 1999: 31–34, Szlesiński 1970: 192–193, Brajerski 1961: 48–50,

Węgier 1973: 18–22, Siekierska 1974: 161–166, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 40–43, Zaleski 1975: 121–122, Pihan 1991: 7, Sicińska 2013: 251–253).

Formant -ość

bezwstydnosc ‘brak wstydu’: *bezbożność w zdaniach, bezwstydnosc w słowach, smiała w obyczajach rozwiązłość* 208. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW, SJPD. Posługują się nią również oświeceniowi komediopisarze (Węgier 1973: 18). W SJPXVIIiXVIII, SL, SWil, SW oraz SJPD obocznie podawana jest także forma *bezwstyd*, która jednak w kazaniach Kluka oraz w ST nie pojawia się.

brzydkosć ‘brzydota’: *Uyrzemy na ow czas wszelką brzydkosć grzechu* 44. Forma notowana w ST, SL, (w cytatach z XVII w.), SWil, SW, SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*) oraz u komediopisarzy doby oświecenia (Węgier 1973: 18) czy Fredry (Zaleski 1975: 121). Wydaje się, że w XVIII wieku powszechna staje się także forma *brzydota* (nie występuje u Kluka), którą licznie cytatami, wyłącznie z XVIII-wiecznych autorów, ilustruje SL (notowana także SWil, SW oraz SJPD). Ponadto SL oraz SWil rejestruje także formę *brzydność* (brak cytatów).

bytnosc ‘istnienie, egzystencja’: *z Tobą połączeni o Panie używamy szczescia bytnosci wziętej od Ciebie* 254. Wyraz notowany w ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Formację zanotowano w XVII- i XVIII-wiecznych księgach przemyskich (Wiśniewska 1975: 71) oraz u Fredry (Zaleski 1975: 121). W aktach łukowskich z XIX wieku występuje *niebytnosc* (Kuć 2013: 224). W omawianych opracowaniach leksykograficznych jako ilustracja materiałowa podawane są wyrażenia charakterystyczne dla stylu religijnego lub naukowego, choć zdaniem Franciszka Peplowskiego była to formacja jeszcze powszechna w XVIII w., a jej żywotność uległa ograniczeniu dopiero na początku XIX wieku (1961: 16, 21)¹¹⁶.

¹¹⁶F. Peplowski twierdzi, że w XVIII wieku leksemy *istność, jestestwo, bycie, byt, bytnosc* oraz *egzystencja* stanowiły synonimy. W publicystyce oświecenia najczęściej występowały wyrazy *egzystencja, bytnosc* i *jestestwo*. Z czasem jednak, im bardziej upowszechniały się wyrazy *egzystencja, byt* oraz *istnienie*, tym bardziej ograniczał się zakres używalności *istności, jestestwa* i *bytności* (1961: 16–21). W kazaniach Kluka frekwencja omawianych leksemów jest następująca: *jestestwo* (5), *bytnosc* (3), *istność* (2). Pozostałe nie są notowane.

cichość ‘cisza, milczenie’: *serce odmienione dusza uspokojona, w żadzach pomiarkowanie y c i c h o ś ć* 92. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI i XVIII w.), SWil, SW, SJPD (z kwalifikatorami *przestarz.* dziś. *książk.*), a także u Beniślawnkiej (Brajerski 1961: 48), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 41), Bohomolca (Węgier 1972: 35) i Jeża (Doroszewski 1949: 184). Zdaniem Krystyny Kwaśniewskiej-Mżyk była to formacja ekspresywna (1979: 43).

ciężkość ‘dolegliwość, przykrość’: *Przypominaycie sobie raczey SN. w waszych uciskach y ciężkośc i ach Sgo Krola Dawida przykład 314, aby wprzod miał uczuć c i ciężkość nieszczęścia, nim go przykrość iego ucisnie* 238. W takim znaczeniu jak u Kluka, wyraz notuje SL (w cytatach z XVI–XVIII w.) oraz SW (jako wyraz staropolski). W pismach Chrościńskiego oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*) omawiana formacja ma znaczenie ‘trudna sytuacja’, w SWil ‘trudność fizyczna lub moralna’, a w SJPXVIIiXVIII ‘kłopotliwe położenie’ (za SJPas). U Bohomolca *ciężkość* jest żartobliwym zwrotem godnościowym (Węgier 1972: 35). Być może formacja *ciężkość* na przełomie XVIII i XIX wieku w opisywanym znaczeniu stawała się powoli archaizmem względnym.

gorącość ‘zapalczliwość, zapał, gorliwość’: *Wy tylko wszyscy w gorącośc i serca waszego* 84. Derywat notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVII–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Występuje też u F. Karpińskiego i zdaniem K. Kwaśniewskiej-Mżyk była to formacja archaiczna (1979: 41, 43).

gwałtowność ‘przemoc, ucisk’: *Gdyby nam się chcieli ci wszyscy naiezdnicy Narodu naszego przyznać co ich do tey gwałtowności z Polakami pobudza* 170. Znaczenie notowane w SJPXVIIiXVIII oraz w SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*, w cytatach z autorów XVIII-wiecznych). U komediopisarzy doby oświecenia wyraz ten ma znaczenie ‘przymus’ (Węgier 1973: 18), w SL oraz SWil ‘skłonność do używania gwałtownych sposobów’, a w SW znaczenie ‘gwałt (przemoc)’ oznaczone zostało jako staropolskie.

istność ‘istnienie’: *znaią Boga y Jego przyznaią istność* 55. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Zdaniem F. Pełłowskiego w XVIII wieku była to formacja rzadsza niż na przykład synonimiczne *jestestwo* czy *bytność* (por. *bytność*) i występowała najczęściej poza tekstami publicystyczno-dziennikarskimi

(Pełowski 1961: 16). Pisma innych autorów z tego okresu oraz z czasów nieco późniejszych poświadczają *istność* dość dobrze (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 41, Węgier 1972: 36, Sicińska 2013: 354, Zaleski 1975: 122).

obyczajność ‘dobre obyczaje, przyzwoitość’: *ludziom iest wszelką dobrą obyczayność psować takie są nowosci nauki terazniejszych* 306. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

osobność ‘samotność, odosobnienie’: *pierwey udaiąc się na modlitwę, osobność y oddalając się od wszelkich uciech* 77. Forma w tym znaczeniu notowana jest w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (liczne cytaty z dzieł autorów XVIII-wiecznych), SWil, SW, SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*) oraz u Bohomolca (Węgier 1972: 37).

poddaność ‘podległość, podporządkowanie’: *Wiara z poddanoscią rozumu do posłuszeństwa na objawionę prawdy* 335. Wyraz w tym znaczeniu notuje ST, SL (cytaty z XVI i XVII w.), SWil, SW (jako wyraz staropolski) oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). K. Kwaśniewska-Mżyk zaznacza, że jest to forma w XVIII wieku archaiczna (1978: 42). ST, SL, SW oraz SJPD podają ponadto derywat *poddaństwo*. Kluk co prawda posługuje się leksemem *poddaństwo*, ale tylko w znaczeniu ‘zależność chłopca od właściciela ziemi’: *przekupne y wzglendę sądy do tego przywiodły wolności swoiey nieumieiących zażywać, że poddaństwa iarżmo cudzey władzy włożyła na nich* 139.

pojętność ‘łatwość, zdolność pojmwania czegoś’: *nie może więcey uczynić nad to co naszą poiętność przechodzi?* 261. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytat z XVIII w.), u Bohomolca (Węgier 1972: 38), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*). SL (również w cytatach XVIII-wiecznych) oraz SJPXVIIiXVIII rejestrują formacje *pojętość* i *pojętliwość*, ale już w SWil oraz SJPD jest tylko *pojętliwość* (oba słowniki odsyłają przy tym hasła do *pojętność*).

polubność ‘pożądliwość, żądza’: *owę powszechą polubność rozkoszy* 57. Formacja nienotowana w SJXVIIiXVIII, ST, SL, SWil oraz SJPD. Rejestrują ją jednak Sstp, SPXVI, Cn a także SW (jako formację staropolską) – wydaje się więc, że w XVIII wieku był to archaizm właściwy; por. Leksyka.

pożądliwość ‘pożądanie’: *to iest pożądliwość ciała, pożądliwość oczu, y pycha żywota* 350. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI i XVII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). W słownikach

pojawia się także forma *pożądnosc* – w SL jednak bez ilustracji materiałowej, w SWil z kwalifikatorem *nieuz.* (*ywane*), a w SW jako wyraz rzadki. SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD rejestrują też *pożądanie*.

pożyteczność ‘bycie pożytecznym, przynoszenie pożytku’: *znaydować można ukontentowanie prawdziwe pożyteczność istotną* 27. Wydaje się, że jest to formacja rzadka lub nawet potencjalna – notują ją co prawda SL (tylko z jednym cytatem jako ilustracją materiałową), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*). Brak jej natomiast w SJPXVIIiXVIII oraz ST, które rejestrują formację *pożytek*.

przytomność ‘obecność’: *Parafianie kochani w przytomności Pasterza waszego was pytam* 94. Formacja w tym znaczeniu notowana w SL (cytat z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). W XVII i XVIII wieku wydaje się jeszcze powszechna (por. Siekierska 1974: 162, Szlesiński 1970: 192, Węgier 1972: 38, Wiśniewska 1975: 71, Wronicz 2001: 105, Sicińska 2013: 253). W kazaniach Kluka jest to wyraz dobrze poświadczony, gdyż pojawia się 7 razy.

skrytość ‘ukrycie’: *coscie uczynili w skrytosci przed Bogiem, to teraz dziś zaraz wypełniecie przed ludzmi* 81. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), w języku komediopisarzy doby oświecenia (Węgier 1973: 21), u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 42), w SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

spokojność ‘spokój, uspokojenie’: *nie można żyć z spokojnością y ukontentowaniem* 15. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVII–XVIII w.), SWil, SW, SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*) oraz u Beniśławskiej (Brajerski 1961: 49) i F. Karpińskiego, przy czym zdaniem K. Kwaśniewskiej-Mżyk była to formacja ekspresywna i podniosła (1979: 42–43).

szczęśliwość ‘szczęście’: *ci ludzie do żywota powroceni całą swą szczęśliwość zakładaliby na ćwiczeniu się w grontowney pobożności* 40. Forma notowana w ST, SL (w cytatach z XVII–XVIII w.), SWil, SW, SJPD (z kwalifikatorami *przestarz. dziś. podn.*). Występuje w XVII-wiecznej polszczyźnie kresowej (Sicińska 2013: 253) oraz u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 41). SL obocznie podaje również formę *szczęsnosc* (powtórzona w SWil), dla której jednak nie przytacza żadnego cytatu.

szpetność ‘brzydkość’: *dla szpetności smrodu y zarazy* 312. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytat z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

usilność ‘staranie się, gorliwość, wielki wysiłek’: *za naypierwszą sobie zakładali u s i l n o ś ć cwiczenie się w tey świętey Religii* 17. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST (obocznie do *usiłowanie*), SL (cytat z XVII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Ponadto SL podaje formy *usił* (oznaczony jako forma poetycka; również w cytatach z XVIII w.) oraz *usiłek* (cytaty z XVI–XVIII w.). *Usiłek*, z licznymi cytatami z autorów XVIII-wiecznych, rejestrowany jest również w SJPD z kwalifikatorem *daw*.

wiadomość ‘wiedza, poznanie, umiejętność’: *sama w i a d o m o ś ć żydowskiego narodu iak prawdziwego Boga wyznawców wielką dla pogaństwa była łaską* 243. Forma notowana w ST, SL (jednak z ilustracją materiałową tylko na *niewiadomość*), w SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw*). Poświadczona została także u autorów XVII- i XVIII-wiecznych (Siekierska 1974: 164, Wiśniewska 1975: 71, Sicińska 2013: 254, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 42).

wszeteczność ‘nierząd cielesny, rozpusta’: *wdowom nawet żadnych w pełnieniu bezwstydney wszeteczności przebaczać nie pozwala* 171. Oprócz formy *wszeteczność* w polszczyźnie występowała także *wszeteczeństwo* (w kazaniach Kluka jednak nie pojawia się). Obie formacje notują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (*wszeteczność* w cytatach z XVI w., *wszeteczeństwo* z ilustracją materiałową z XVI–XVIII w.), SWil (odsyła do *wszeteczeństwo*), SW oraz SJPD (podobnie jak w SWil; obie formy z kwalifikatorem *przestarz.*); por. Leksyka.

zacność ‘cennaść, ważność, znakomitość, czcigodność’: *zepsowanie obrzydliwość duszy ztrąconey z z a c n o ś c i swoiey oczernioney zeszcpeconey* 43. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw*).

zelżywość ‘zelżenie, obelga’: *za owę wywoływania zelżywości y potwarzy, w oczach obecnego Boga przeprosiliscie się* 99. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (tłumaczona przez *zelżenie*; cytaty z XVII–XVIII w.), u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 165), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). W kazaniach Kluka występuje również forma *zelżenie*, a jej stosunek do formacji *zelżywość* wynosi 1:3.

zewnętrznność ‘zewnętrzny wygląd, cechy czegoś’: *zdaią się być dotkliwemi na z e w n ę t r z n o ś ć rozkoszy są atoli wrzeczy samey nieczułem na to co się w nich zawiera* 67. Wyraz notowany w SL (bez ilustracji materiałowej), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Nie notuje ST.

zgryźliwość ‘zmartwienie’: *wynaleziona iest na uspokojenie sumnienia y wszelkich iego zgryzliwosci oddalenie* 24. Formę rejestrują SJPXVIIiXVIII,

SL (cytat z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Brak w ST.

zmyślność ‘zmysłowość, cielesność’: *dla zdań podłych y nikczemnych, zdań ciała y zmyslnosci* 65. Występuje w SL (za Knapiuszem), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*), a także u Benisławskiej (Brajerski 1961: 50). ST rejestruje tę formację, ale w innych znaczeniach.

żałobność ‘stan żałoby, żalu’: *ustawy od wiary od wiary naszey Katolickiey podane w załobności y iak zowią fanatyzm obleczone zostały* 149. Formacja notowana w SWil oraz SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*). Brak jej w ST, SL oraz SW.

żałość ‘przejmujący smutek, żal’: *wszystkie przyczyny żałosci oddala zawczasu* 323. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SWil i SJPD (z kwalifikatorem *książk.*), a także u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 40).

W kazaniach ks. Kluka występują również zakończone na *-ość nomina essendi*: *bacność, bezwstydnność, brzydność, chciwość, chwalebność, chytrność, częstość, doczesność, grzeszność, miałość, nadętość, obrzydliwość, opatrność, oziębłość, piękność, płochność, podłość, powinność, pożyteczność, prawość, prawowierność, próżność, przeciwność, przychylność, roztropność, rozwiązłość, skłonność, szlachetność, śmiałość, światłość, trudność, uczynność, ufność, umiejętność, uroczyść, ważność, wesołość, wieczność, wstydlivość, zdrożność, zwierchność, żwawość.*

Widać więc doskonale, że rzeczowniki z formantami *-ość* stanowią bardzo liczną grupę w kazaniach ks. Kluka. Podobny stan zresztą oddają różnego rodzaju pisma innych autorów (por. Sokólska 1999: 31–34, Szlesiński 1970: 192–193, Brajerski 1961: 48–50, Węgiel 1973: 18–22, Siekierska 1974: 161–166, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 40–43).

Wydaje się, że spośród przytoczonych formacji na *-ość*, którymi posługuje się ks. Kluk, zdecydowana większość mieściła się w normie języka literackiego drugiej połowy XVIII wieku – w SL są bowiem ilustrowane cytatami z dzieł XVIII-wiecznych lub notowane w opracowaniach języka autorów doby oświecenia.

Ograniczony zakres użycia (przestarzały, podniosły, rzadki) w tym okresie przypisać można tylko kilku wyrazom: *ciężkość, gorącość, gwałtowność, poddaność, pożyteczność, spokojność, żałobność*. Ponadto pewną osobliwość, ze względu na nieobecność w kilku słownikach, stanowi formacja *polubność*.

Formant *-stwo*, (*-estwo*, *-ctwo*)¹¹⁷

jestestwo ‘istnienie’: *na moment ieden bez tego w swoim iestestwie utrzymać sie niemogłby żaden* 284. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST (jako wyraz rzadki), SL (w cytatach z XVI–XVIII w., obok form *jesteństwo*, *jestwo*, *jestność*), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Zdaniem F. Peplowskiego w XVIII wieku była to formacja dość powszechna (1961: 16).

katolictwo ‘katolicyzm’: *Czemu się żydowskiego w oderwaniu swoim od katolictwa niechwycili w początkach obrządku* 260. Wyraz rejestrują SJPXVIIiXVIII, SL (cytaty z XVII–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). W kazaniach Kluka brak wyrazu *katolicyzm*; por. Leksyka.

kradziejstwo ‘kradzież’: *nieustanney świadczonogo do kradzieystwa na wzor Dawida* 181. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (w cytatach z XVII w.), SWil oraz SW (oznaczona jako staropolska, użytkownik odsyłany jest do rzeczownika *kradzież*). ST podaje tylko *kradnienie* i *kradzież*, a SL *kradzież* (w cytatach z XVII i XVIII w.). SJPD wyrazu *kradziejstwo* nie rejestruje. Wydaje się, że w XVIII wieku mógł to być archaizm religijny.

łupiestwo ‘kradzież, złodziejstwo’: *Łupiestwa, spustoszenia, od ognia y miecza kraiu y innę iakie były nieszczeńscia* 195. Forma notowana w ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Obocznie słowniki podają także *łupież* (ST, SL), *łupienie* (ST). W XVIII wieku wyraz ten mógł mieć charakter podniosły (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 286).

machiawelstwo ‘oszustwo, bycie przebiegłym’: *owe przewrotnych chytrosi wykrety ma ch i a w e l s t w a y wyuzdaną bezbożność poczytali za mądrość* 216. Formacja występuje w SJPXVIIiXVIII, natomiast nienotowana w ST, SL, SWil, SW oraz SJPD. Ten ostatni słownik rejestruje *machiawelizm* oraz *makiawelizm* w znaczeniu ‘postępowanie nacechowane przebiegłością, wyrachowaniem, brakiem skrupułów w dążeniu do zamierzonych celów’.

¹¹⁷Podobnie jak w przypadku derywatów zakończonych na *-anie*, *-enie*, również formacje z *-stwo* (*-estwo*, *-ctwo*) mogą tworzyć wyrazy z klasy *nomen actionis* (poza kolektywami typu *ptactwo*, *bractwo*), niektóre jednak formacje otrzymują wtórne znaczenie przedmiotowe (Słownikotwórstwo 1996: 282), w innych z kolei dominuje znaczenie czynnościowe nad rzeczownikowym, p.: Renata Grzegorzczkowska (1984: 33). Przywołane formacje na *-stwo* (*-estwo*, *-ctwo*) traktuję jako nazwy abstrakcyjnych cech i pojęć, podobnie jak H. Wiśniewska (1975: 71), B. Kuryłowicz (2005: 146–147).

nicestwo ‘nicość, rzecz nieistniejąca’: *a swą sprawiedliwość wywierał na nicestwo, na rzecz już niebędącą* 355. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (w cytatach z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *książk.* albo *przestarz.*). U Beniśławskiej występuje w formie *niecestwo* (Braterski 1961: 54). W kazaniach Kluka nie występuje forma *nicość*.

pielgrzymstwo ‘pielgrzymowanie, pielgrzymka’: *życie terazniejsze mieć za pielgrzymstwo do Ojczyzny* 300. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty XVI-wieczne), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). ST podaje obocznie również formacje *pielgrzymka* i *pielgrzymowanie*, które jednak w kazaniach Kluka nie występują. *Pielgrzymstwo* pojawia się także w utworach Bohomolca (Węgier 1972: 50).

porubstwo ‘nierząd z osobą stanu wolnego’: *Azasz mało wszelkiew niczystosci rodzaiem plugawiących ciała każiroctwem porubstwem cudzołóstwem a podobno y świętokradzctwem* 74. Podane znaczenie potwierdzają SL, SWil, SW oraz I. Wołodek (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 673). W SJPD z kwalifikatorem *daw*.

przyjacielstwo ‘przyjaźń, przyjazne stosunki’: *stanowi prawa, czci przyjacielstwa, powinowatym y dzieciom rozdaie urzędy* 36. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST (ale w ilustracji materiałowej w nawiasach podawana jest forma *przyjaźń*), SL (cytaty z XVI i XVII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *przestarz.* *dziś gw.*). Ponadto występuje w pismach filomatów i filaretów (Kurzowa 1963: 68). U Kluka zdecydowanie częstsza jest formacja *przyjaźń* – w tekście występuje 16 (*przyjacielstwo* tylko jeden raz).

szalbierstwo ‘oszustwo, szachrajstwo’: *w rzeczy zaś samey bałamuctwo, szalbierstwo y iawną przeciwność rozumu w sobie zamykaiące* 56. Formacja rejestrowana w SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW, SJPDJ oraz u komediopisarzy oświeceniowych (Węgier 1972: 51, 1973: 33).

szulerstwo ‘szulerka’: *złodzieystwa, marnotrawstwa, przekleństwa próżnowania, szulerstwa, oszukania gorę wzięły* 188. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (ale bez cytatów, podczas gdy obocznie podane *szulerka* i *szulerya* mają XVIII-wieczną ilustrację materiałową), SWil (podaje także *szuleria*), SW (obok *szulerka*) oraz SJPD (odsyła do hasła *szulerka*). Być może był to wyraz rzadki.

wydzierstwo ‘grabież, rabunek’: *ztąd zamieszania, krzywdy, zdrady, oszukania w y d z i e r s t w a , y gwałty o pomstę wołaiące do Nieba* 195. Rzeczownik

występuje w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*) oraz w pismach Chrościńskiego (Siekierska 1974: 174).

zdradziectwo ‘zdrada’: *z dr ad z i e c t w a Oyczyzny, pochlebstwa cudzoziemskim dworom, łakomstwa na pieniądze y chonory a nadewszystko nasze grzechy* 190. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). ST obocznie podaje też rzeczownik *zdrada*. Stosunek występowania form *zdrada* do *zdradziectwo* w badanym tekście wynosi 4:6.

Ponadto za pomocą sufiksów *-stwo* i *-ctwo* (oraz inwarianty *-ństwo*, *-two*) utworzono *nomina essendi*: *bałamuctwo, bluźnierstwo, chrześcijaństwo, diabelstwo, kapłaństwo, kłamstwo, nabożeństwo, niedowiarstwo, nienabożeństwo, odstępstwo, odszczepieństwo, pasterstwo, pogaństwo, przekleństwo, przestępstwo*, a także złożenia: *bałwochwalstwo, błogosławieństwo, dobrodziejstwo, cudzołóstwo, kazirodustwo, krzywoprzysięstwo, świętokradztwo, wiarołomstwo, złorzeczeństwo* (por. złożenia i zrosty). Z kolei znaczenie kolektywne mają utworzone *bractwo, duchowieństwo* i *towarzystwo*.

Formant *-ota*

gryzota ‘zgryzota’: *ostrzega upomina czyni wymowki niewierność wyrzucając na oczy y wzbudza sprawiedliwe a nayostrzeysze gryzoty* 15. Wyraz poświadczony w SJPXVIIiXVIII, SL (ilustrację materiałową stanowi jeden cytat z XVIII w.), SWil (z odwołaniem do *zgryzota*), SW, a także u Beniśławskiej (Brajerski 1961: 51). Brak w SJPD. W kazaniach Kluka zdecydowanie przeważa forma *zgryzota* (6:1).

sromota ‘wstyd, hańba, niesława’: *Lecz co za s r o m o t a dla ciebie dopuścić tego w sobie* 121. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, SJPas, w polszczyźnie południowokresowej XVII wieku (Sicińska 2013: 360), SL (cytaty z XVII–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *przestarz. dziś ksiązk.*). Zdaniem I. Włodka, w XVIII wieku był to wyraz rzadko używany (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 873), z czym chyba nie do końca można się zgodzić.

zgryzota 1. ‘zmartwienie, troska’: *Matko Nayswiętsza Marya bądź im tu pociechą w utrapieniach z g r y z o t a c h y chorobach* 106. Forma notowana w SL (cytaty XVIII-wieczne), SWil, SW oraz SJPD, a także u Beniśławskiej (Brajerski 1961: 51) i Staszica (Szober 1959: 118). W tekście Kluka pojawia się

też znaczenie 2. ‘wyrzuty sumienia’: *Ci zas ktorzy szczęście swoje w niegodziwych pokładaią uciechach zawsze są z g r y z o t a m i ucisnieni ktore rozrywka-mi w pewnych chwilach zagłuszone byc mogą* 31, które notuje również SJPD (w wyrażeniu *gryzoty sumienia*, z kwalifikatorem *daw.*), a także pojawia się u T. T. Jeża (Doroszewski 1949: 183); por. *gryzota* oraz rozdz. Leksyka.

U Kluka jako nazwy abstrakcyjnych cech i pojęć z przyrostkiem *-ota* występują jeszcze derywaty: *istota, prostota, robota, ślepotą*. Kilka formacji tego typu notuje K. Siekierska u Chrościńskiego (1974: 210) oraz Paska (Siekierska 1989: 98), nieco więcej Tadeusz Brajerski u Benisławskiej (1961: 51) oraz Witold Doroszewski u Jeża (1949: 182–183). Pojedyncze formacje omawiają U. Sokólska (1999: 40) i K. Sicińska (2013: 360). Zdaje się to potwierdzać spostrzeżenia K. Siekierskiej, że w XVIII i XIX wieku nastąpiło wyraźne ograniczenie zakresu występowania tego sufiksu (1974: 166–168).

Formant *-unek*

starunek ‘staranie, zabieganie o coś’: *dopiero my się do pracy y starunku około cnoty brali* 63. Derywat poświadczony w SJPXVIIiXVIII, SL (w cytatach z prasy XVIII-wiecznej), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw. dziś gw.*).

trefunek ‘przypadek, traf’: *opatrzność Boska wszystkiemi na tym świecie kieruie y rządzi rzeczami y że się nic niedzieie t r e f u n k i e m* 54. W SJPXVIIiXVIII leksem ten licznie ilustrują przykłady z pism różnych autorów (m.in. N. Trepki, S. Zimorowica, A. Morsztyna). W ST *trefunek* jest formą neutralną, podczas gdy pojawiający się obocznie *traf* oznaczony został jako forma niezalecana lub rzadko używana. W SL z kolei *trefunek* stanowi wytłumaczenie hasła *traf*, które tym razem licznie poświadczają cytaty z autorów XVI–XVIII-wiecznych, przy czym w przeważającej większości właśnie z tego ostatniego stulecia. SWil rejestruje tę formację bez kwalifikatorów, SW jako rzadką (odsyla do *trafunek*), a SJPD z opisem *daw. dziś gw.* Wydaje się więc, że początkowo powszechnie używana formacja *trefunek* (również jako *trafunek*), z czasem – najprawdopodobniej właśnie w XVIII wieku – ustępuje na rzecz formacji *traf*.

Warto odnotować, że wyraz *traf* i formacje *trafunek, trefunek* pochodzą z języka niemieckiego (niem. *treffen* ‘trafić’). Z tego też języka przejęto pod koniec XV wieku formant *-unek* (z niemieckiego *-ung*), który początkowo

występował w rdzeniach obcych, a później również w rodzimych (Klemensiewicz i inni 1964: 190). J. Puzynina twierdzi, że połowa z zachowanych we współczesnej polszczyźnie derywatów z *-unek* pojawiła się w polszczyźnie w XIX lub nawet XX wieku (1969: 47). W kazaniach Kluka występują ponadto wyrazy: *rabunek*, *rachunek*, *ratunek*, *szacunek*, wszystkie znane już polszczyźnie XVII i XVIII wieku, gdyż notuje je chociażby SJPXVIIiXVIII wieku.

Nazwy wykonawców czynności

W analizowanych kazaniach *nomina agentis* tworzone są za pomocą następujących formantów:

Formant *-ciel* ||*-yciel*

czciciel ‘wielbiciel, wyznawca’: *iak się oddawać y poświęcać na wyznawcow nieustannych y czcicielow tego Boga* 160. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, SL, SWil, SW i SJPD (bez kwalifikatora). W tekstach komediopisarzy doby oświecenia użyty jest innym znaczeniu – ‘adorator’ (Węgier 1973: 12).

czyniciel ‘osoba, która wykonuje coś, sprawca, działacz’: *Bądźcie czynicielami słowa a nie słuchaczami tylko oszukuięcemi was samych* 353. W SJPXVIIiXVIII oraz w SL wyraz ten ilustrują głównie przykłady z XVII-wiecznych tekstów religijnych. Ponadto występuje w SWil, w SW kwalifikowany jako staropolski, ale już nie rejestruje go SJPD. Być może w oświeceniu *czyniciel* był już archaizmem względnym, choć trafia się jeszcze u Bohomolca (Węgier 1972: 45).

pogardziciel ‘ten, który czymś gardzi, wzgardziciel’: *pogardzicielow y nie przyiacioł gorszych do przesladowania* 280. SL i SWil notują dwie formacje – *pogardziciel* i *pogardźca* (u Kluka pierwsza występuje tylko raz, druga jest nienotowana), przy czym w ilustracji materiałowej w SL znajduje się tylko *pogardziciel* (cytaty z XVI–XVIII w.). Ponadto wyraz ten występuje u Bohomolca (Węgier 1972: 45), SW, a w SJPD opatrzony został kwalifikatorem *daw*.

poprzedziciel ‘poprzednik’: *Szczęśliwy Jan S. Poprzedziciel Chrystusow* 234. W kazaniach Kluka występuje również *poprzednik*: *tylko zadatkami y poprzednikami nieskączonego uszczęśliwienia* 255 (stosunek formacji *poprzedziciel* do *poprzednik* w badanym tekście wynosi 2:1). Wydaje się, że

w XVIII i XIX wieku *poprzedziciel* mógł być formacją o użyciu ograniczonym głównie do tekstów religijnych. W SL występują obocznie *poprzednik* i *poprzedziciel*, jednak już w ilustracji materiałowej przeważa zdecydowanie ta pierwsza formacja, a *poprzedziciel* pojawia się tylko raz, i to w tekście religijnym z 2. połowy XVIII wieku. W SWil *poprzedziciel* znalazł się w obrębie artykułu hasłowego *poprzednik*, w SW kwalifikowany jako wyraz staropolski, a SJPD w ogóle go nie notuje, choć wszystkie wspomniane leksykony rejestrują *poprzednika*.

poświęiciel 'ten, kto coś święci, konsekратор': *Chrzescianie w tym obecnym Sakramencie iest Poswiecciciel dusz waszych* 94. Wyraz notują SJPXVIIi-XVIII, ST, SL (w tekstach religijnych z XVI wieku), SWil oraz SW. Posługuje się nim również K. Beniśławska (Brajerski 1961: 40). Brak w SJPD.

uczyciel 'nauczyciel': *ale według swoich poządliwości nagromadzą sobie uczycielow mając swierzbiące uszy* 50. Wydaje się, że w XVIII wieku jest to formacja przestarzała (archaizm właściwy) – w ST oznaczona jako rzadko używana, w SL jako niezalecana. SWil natomiast odsyła do hasła *nauczyciel*, SW kwalifikuje jako staropolską, a SJPD wcale jej nie notuje. Również u Kluka nieporównywalnie częstsza jest forma współczesna *nauczyciel*, której stosunek do *uczyciel* wynosi 21:1. *Uczyciel* występuje jednak jeszcze u S. Staszica (Szober 1959: 115).

ustanowiciel 'twórca, organizator, założyciel': *Zapatrujemy się na przykład Ustanowiciela y dokonywacza wiary naszej* 295. Formacja nienotowana w ST, ale w SL pojawiają się przy niej cytaty z XVIII-wiecznej prasy, posługuje się nią również S. Staszic (Szober 1959: 115). Rejestrowana również w SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

wzgardziciel 'ten, kto czymś gardzi': *Swoim wzgardzicielom zuchwałym* 207. Wydaje się, że w XVII i XVIII wieku była to formacja zdecydowanie najczęstsza. SL notuje co prawda ponadto formacje *wzgardzacz*, *wzgardca* i *wzgardźca*, ale kwalifikowane są one jako niezalecane. Z kolei SWil za oboczne uznaje derywaty *wzgardziciel* i *wzgardzacz*, pozostałe kwalifikując jako przestarzałe. Tylko formacja *wzgardziciel* notowana jest w ST, SJPXVIIi-XVIII, w języku komediopisarzy oświecenia (Węgier 1973: 13) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Z kolei w SW *wzgardziciel* oznaczony jest jako forma staropolska.

Przytoczone nazwy z formantem *-ciel* są formacjami odczasownikowymi, spotykanymi również u innych pisarzy tego okresu (por. Szober 1959: 115, Węgiel 1972: 45–46, Siekierska 1974: 138) czy lat późniejszych (Doroszewski 1949: 162–163, Pihan 1991: 7), co być może wynika z tego, że formant *-(i)ciel* był produktywny do końca XVIII wieku (Pepłowski 1974: 179–180). Ponadto w kazaniach występują derywaty: *gorszyciel*, *gwałtciciel*, *kusiciel*, *mauczyciel*, *odkupiciel*, *oskarżyciel*, *pocieszyciel*, *stworzyciel*, *zbawiciel*.

Poza normą języka ogólnego XVIII-wieku znalazły się wyrazy: *uczyciel*, *poprzedziciel* i być może *poświęciciel*. Pierwszy z nich ma charakter wyraźnie przestarzały (archaizm właściwy), a pozostałe stanowią raczej archaizmy kościelne (względne).

Formant *-acz*

dokonywacz ‘wykonawca’: *Zapatrujemy się na przykład Ustanowiciela y d o k o n y w a c z a wiary naszej* 295. Forma notowana w SL (obocznie do *dokonawca*, obie bez ilustracji materiałowej) i SWil (obok *dokonawca*, odsyła do hasła *wykonawca*), w SW kwalifikowana jako rzadka. Brak jej w ST oraz SJPD.

naganiacz ‘ten, kto gani, potępia’: *tę skryte y tajemne będąc wsidła swoje zaciągają wielu, tamte n a g a n i a c z o w potępiających świat cały miały* 4. Wyraz notowany w SL (cytaty z XVII–XVIII wieku), SWil, SW oraz w SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Brak w ST.

napominacz ‘ten, kto napomina, ostrzega’: *daiemy przestrogi urażają się y na onychże samych n a p o m i n a c z o w zuchwale powstają* 119. Wyraz rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Zdaniem I. Włodka w XVIII wieku był to już wyraz przestarzały (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 465).

opowiadacz ‘głosiciel, opowiadający; apostoł’: *To samo układa na nas słowa Boskiego o p o w i a d a c z o w obowiązek* 269. Forma notowana w ST, SL (cytaty z XVIII w.), pismach komediopisarzy oświecenia (Węgiel 1973: 14), u filomatów (Kurzowa 1963: 39), Jeża (Doroszewski 1949: 157), w SWil, SW oraz SJPD. W ilustracji materiałowej słowników powtarza się jednak wyra-

żenie *opowiadcz Ewangelii* (SL, SWil) czy *opowiadacz chrześcijańskiej nauki* ‘apostoł’ (SJPD).

rozsiewacz ‘ten, kto sieje, rozsiewa’: *rozsi ewaczow nauk teraznieyszych* 268. SJPXVIIiXVIII, SL, SWil, SW oraz SJPD notują zarówno formacje *rozsiewacz* i *rozsiewca*. W ST jest tylko *rozsiewacz*. Zdaniem I. Włodka jest to wyraz przestarzały (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 787).

wykonywacz ‘wykonawca, wykonujący polecenia’: *wy Boga swoim wykonywacze m złośliwych dekretow ięzykiem wyrażonych mieć tylko w przekleństwach chcecie* 321, por. *dokonywacz*. W XVIII-wiecznej polszczyźnie współwystępowały trzy derywaty: *wykonacz*, *wykonywacz* i *wykonawca* (notowane w SJPXVIIiXVIII oraz w podanej kolejności w SL). Dwa pierwsze rejestruje też ST, co zdaje się przemawiać za tym, że w czasach oświecenia mogły być powszechniejsze niż *wykonawca*. Formacją *wykonywacz* posługuje się również F. Karpiński (1978: 31). Z kolei *wykonacz* przez I. Włodka uznawany jest za wyraz dawny, zaniedbany (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 1109). W SWil przy derywatach *wykonacz* i *wykonywacz* użytkownik odsyłany jest do *wykonawca* (podobnie w SW), a SJPD kwalifikuje *wykonacza* i *wykonywacza* jako formy dawne.

Omawiane przykłady to wyłącznie derywaty dewerbalne o typie *nomina agentis*. Podobne formacje znajdziemy u innych użytkowników polszczyzny XVII–XIX wieku (Siekierska 1974: 130–131, Wiśniewska 1975: 68, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 31, Węgiel 1973: 13–14, Doroszewski 1949: 155–156, Zaleski 1975: 119, Pihan 1991: 6), choć w dobie nowopolskiej formant *-acz* traci swoją produktywność (Klemensiewicz i inni 1964: 181). Oprócz przywołanych formacji, w kazaniach znalazł się jeszcze tylko jeden tego typu derywat: *śluchacz*.

F. Peplowski derywatom utworzonym za pomocą sufiksu *-acz* przypisuje w XVIII wieku ujemne zabarwienie emocjonalne (1974: 75–77), choć z drugiej strony zwraca uwagę na pewną produktywność przyrostka *-acz* w tekstach artystycznych (Peplowski 1974: 76, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 31). W kazaniach Kluka na wartościowanie *in minus* wskazują tylko konteksty wyrazów: *naganiacz*, *napominacz*, *rozsiewacz*, *wykonywacz*. Z kolei W. Doroszewski zauważa, że formacje z sufiksem *-acz* w testach T. T. Jeża nabrały pewnej popularności (1949: 157), co chyba należy rozumieć jako ich przesunięcie się w kierunku warstwy polszczyzny potocznej.

Formant *-ca*

chwalca ‘czciiciel, wielbiiciel, wyznawca’: *O prawdziwych chwalcach Boga w Troycy iedynego dziś do was mowić będą* 365. Takie znaczenie tej formacji podają SJPXVIIiXVIII, SL (cytaty z XVI i XVII wieku), SWil oraz SW. Ponadto notuje je T. Brajerski u Benisławskiej (1961: 38). Z kolei u oświeceniowych komediopisarzy wyraz *chwalca* oznaczał ‘lubiącego chwalić’, co potwierdzają SL, SWil, SW oraz SJPD, choć w kazaniach Kluka to znaczenie nie pojawia się.

naśmiewca ‘ten, kto się naśmiewa, szyderca’: *Jeżeli w krotym czasie to nayosobliwiey w tym naśmiewcow z Xsa Boga naszego* 280. W SL zanotowano formacje *naśmiewca* i *naśmiewacz* – obie poświadczone cytatami z XVI i XVII wieku. Ta druga jednak w kazaniach ks. Kluka nie występuje. W ST również jest tylko *naśmiewca*, podobnie zresztą u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 30) czy filomatów (Kurzowa 1963:36). SWil przy wyrazie *naśmiewca* odsyła do hasła *naśmiewacz*, a z kolei w SW i SJPD jest odwrotnie (przy czym w SW obie formy kwalifikowane są jako staropolskie, a w SJPD opatrzone zostały kwalifikatorem *daw.*). Być może w XVIII wieku *naśmiewca* był już archaizmem.

potwarca¹¹⁸ ‘ten, kto rzuca potwarz, oszczerca’: *zatrzymuie się z potwarca mi na Boga wiare y cnotę* 131. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytat z XVII-wieku), SWil, SW oraz SJPD. Występuje też u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 30). W artykułach hasłowych SL oraz SWil podano także formacje *potwarznik* i *potwarzyciel*, których ST, SJPXVIIiXVIII oraz SJPD nie notują.

przyczyńca ‘ten, który prosi, wstawia się za kimś’: *do Nieba przesyłać Świętych y mieć z nich przyczyńcow za sobą* 333. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (cytaty z XVI–XVII w. tekstów religijnych), w pismach Twardowskiego (Szlesiński 1970: 190) oraz Chrościńskiego (Siekierska 1974:

¹¹⁸Rzeczownik *potwarca* pochodzi od staropolskiego czasownika *potwarzyć* ‘rzucić oszczerstwa, stawiać bezpodstawne zarzuty, oczerniać, szkalować, obmawiać’ (notowane od XIV w.), który z kolei powstał od rzeczownika *potwarz* ‘bezpodstawne zarzuty, oszczerstwo, oczernianie’ (notowane od XIV w.) (SEB).

129), SWil, SW. Brak jej natomiast w SJPD. Według I. Włodka w XVIII wieku był to już wyraz przestarzały (Florczak, Pszczołowska 1957 (III): 740).

wydzierca ‘ten, kto wydziera coś siłą, łupieżca, rabuś’: *Rozlew krwi ludzkiej z strony, wydziercow cudzego potępia* 198. Wyraz notowany razem z formą *wydzieracz* w SJPXVIIiXVIII, SL (obie formacje w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil oraz SW. W SJPD forma *wydzieracz* jest nienotowana, a *wydzierca* opatrzony został kwalifikatorem *daw.* Ponadto *wydzierca* trafia się u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 30) i A. Fredry (Zaleski 1975: 119).

zbójca ‘zbój’: *człowieka od z b o y c o w złupionego y po zadanych ranach napoły umarłego* 201. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD. SL podaje również formacje *zbój* i *zbójnik*, ale tylko forma *zbójca* jest neutralna (pozostałe kwalifikowane są jako niezalecane) oraz jako jedyna pojawia się w ilustracji materiałowej (cytaty z XVII i XVIII w.) – wydaje się więc, że w XVIII wieku była najpowszechniejsza. Wyraz ten występuje u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 30). Z drugiej jednak strony Adam Kazimierz Czartoryski uważa, że był to wyraz rzadko używany (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 1164). Ponadto w SWil *zbójca* znalazł się w ramach artykułu hasłowego *zbój*, a w SJPD kwalifikowany jest jako *przestarz.*

zdzierca ‘łupieżca’: *Oto ow zdzierca ktory cudzę oddał y miał wolą resztę nadgrodzić* 101. Wyraz notowany w ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). W SL obocznie pojawia się też derywat *zdzieracz* (w SWil *zdzieracz* odsyła do formy *zdzierca*), która jednak w kazaniach Kluka nie jest notowana.

Wydaje się, że większość z przytoczonych formacji zakończonych na *-ca* mieściła się w normie XVIII-wiecznej – być może jedynie *chwalca*, *przyczynca* i *naśmiewca* zaczynały charakteryzować się spadkiem żywotności (archaizmy względne). Formacje zakończone na *-ca* tworzono głównie od podstaw czasownikowych – taki też typ jest najczęstszy u innych autorów (Sicińska 2013: 340–341, Doroszewski 1949: 155–156, Zaleski 1975: 119, Kuć 2013: 218), choć podstawą słowotwórczą tych rzeczowników mogły być też formacje nazywające czynności oraz nominalna postać tematu czasownika (Grzegorzczkowska 1984: 40). Wydaje się, że właśnie przykładem motywacji *nomina actionis* > *nomina agentis* jest derywat *zbójca*. Powstał on prawdopodobnie od rzeczownika *zbój* w znaczeniu czynności ‘napaść

zbrojna, zwykle na drodze publicznej, połączona z grabieżą, rozbój, rabunek' (Sstp).

Zdaniem badaczy w okresie średniopolskim za pomocą sufiksu *-ca* tworzone wyrazy o dużym ładunku emocjonalnym, właściwe przede wszystkim literaturze religijnej (Pepłowski 1974: 136–139, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 31). Wydaje się, że wynotowany z kazań i przeanalizowany materiał potwierdza te spostrzeżenia, gdyż oprócz omówionych formacji, w tekście znalazły się także derywaty: *bałwochwalca*, *barbarzyńca*, *bluźnierca*, *przestępca*, *świętokradca*, *winowajca*, *zabójca*, *zdrajca*, ale także neutralne, np.: *dawca*, *następca*, *naśladowca*, *obrońca*, *prawodawca*, *rządca*, *sprawca*, *stwórca*, *woźnica*, *wyznawca*. W dobie nowopolskiej formant *-ca* ogranicza swoją produktywność (Klemensiewicz i inni 1964: 181, Pepłowski 1974: 141–142).

Formanty *-ik (-yk)* || *-nik*¹¹⁹

najeźdnik 'najeźdźca': *Gdyby nam się chcieli ci wszyscy naiezdniccy Narodu naszego przyznać co ich do tey gwałtownosci z Polakami pobudza* 170. Formację w tym znaczeniu podają SJPXVIIiXVIII, ST (obok *najeźnik*), SL (obok *najeźnik*, *najeźdźca*), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Sięgają po nią także Maskiewicz (Sokólska 1999: 24), Chrościński (Siekierska 1974: 133) oraz Karpiński (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 31) – wydaje się więc, że w XVIII wieku mogła być jeszcze w powszechnym użyciu.

namiestnik 'zastępca, następca, naśladowca': *Już przez słowa namiestnikow swoich Kapłanow zprowadzony iest na ziemię* 68. Wydaje się, że była to forma powszechna w XVI–XIX w., notują ją bowiem SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z dzieł XVI–XVIII-wiecznych), SWil, SW oraz SJPD. Oprócz niej jednak pojawia się derywat *namiastek*, który obocznie podają ST i SL (kwalifikowany jako niezalecany), SWil oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Wymienione opracowania leksykograficzne przy *namiastku* odsyłają jednak do *namiestnika*.

pożyczalnik 'ten, kto pożyczca, pożyczkodawca lub pożyczkobiorca': *za niewyplaconę długi kupcom, szynkarzom y wszystkim pożyczalnikom*

¹¹⁹Niektórzy badacze osobno omawiają formanty *-ik (-yk)* oraz *-nik* (por. Sokólska 1999: 22–23), inni, ze względu na podobne funkcje, charakteryzują je razem (por. Siekierska 1974: 131–136, Węgier 1973: 16, Domaradzki 1997).

194. Formacja notowana w ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW (jako wyraz rzadki) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Zdaniem I. Włodka w XVIII wieku był to już wyraz przestarzały (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 694). Ponadto SL, SWil oraz SW podają obocznie formację *pożycznik* (w SL również w cytatach z XVI–XVIII w., w SW jako wyraz staropolski), której ST oraz SJPD nie notują.

setnik ‘człowiek mający nadzór nad stu ludźmi’: *J na ten to koniec z Setnikiem mowiemy* 77. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *hist.*). Posługuje się nim także Chrapowicki (Sokólska 1999: 24). Jednak zdaniem I. Włodka w XVIII wieku był to wyraz przestarzały (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 827).

Wśród analizowanych wyrazów z sufiksami *-ik*, *-nik* ograniczony zakres użycia w XVIII wieku mogły mieć formacje: *pożyczalnik* i *setnik*. Ponadto w kazaniach znalazły się *nomina agentis*: *ogrodnik*, *rolnik*, *rozbójnik*, *rzemieślnik*, *spowiednik*, *uczestnik*, *urzędnik*.

Nazwy nosicieli cech

Formanty *-ik* (*-yk*) || *-nik*

błądnik ‘człowiek, który błądzi, grzesznik’: *Dla tegoże się błędnikom w wierze świętej osłabić nie dali* 48. Formacja notowana w SL (cytaty z tekstów religijnych z XVII i XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

cieleśnik ‘człowiek żyjący rozwiązle, ulegający pokusom ciała’: *Pozwoliciesz mi dziś o sposobach do poprawy cielesnikow służących pomowić* 287. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI i XVIII w.), SWil oraz w SW (jako rzadki). Brak w SJPD.

eklezjastyk ‘eklezjasta’: *Mowi Duch S. przez Eklezyastyka w Ro. 8. 316*. Formację notuje SJPXVIIiXVIII, SWil (odsyła do formy *eklezjasta*), SW (jako rzadka). Brak w ST, SL oraz SJPD. Formacji *eklezjasta*, która w kazaniach ks. Kluka nie występuje, nie rejestrują także ST i SL, ale jest w SWil, SW oraz SJPD. Wydaje się, że bez względu na formant, był to wyraz rzadko używany.

miłośnik ‘człowiek, który miłuje coś’: *choćby y w obcym znaydował się kraiu, dość że cnoty miłośnik czcony y chwalony będzie od wszystkich* 39. Formacja w tym znaczeniu notowana jest w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty

z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*), a także u Beniśławskiej (Brajerski 1961: 40).

przeklętnik ‘człowiek przeklęty, zły, niegodziwy’: *Wy się przeklętnicy odrzekacie Boga was też Bog nie chcą mieć za swoich* 321. Wyraz notowany w ST, SL (ilustracja materiałowa z XVIII w.), SWil oraz SJPD (jako *daw. dziś gw.*).

W kazaniach odnaleźć można ponadto utworzone za pomocą formantu *-nik* następujące *nomina attributiva*: *grzesznik, męczennik, niewolnik, pomocnik i przeciwnik*.

Formant *-ek*

mędredek ‘człowiek przemądrzały, mądrała’: *Mowią teraznieysi mędrkowie Rozum y filozofia będą prawami ocalającemi porządek y zabiegającemi błędowi* 13. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD. Słowniki ponadto podają oboczne: *mędrełka, mędroszka, mędrka* (ST), *mędroszek, mędrela, mędrełka, mędrełka, mędroszka, *mędrohelek, *mędrohel* (SL), *mędral, mędredek* (SWil). Formacja *mędredek*, podobnie jak u K. Beniśławskiej (Brajerski 1961: 37), posiada wyraźnie ujemne zabarwienie emocjonalne.

odrodek ‘człowiek wyrodny’: *alboż nie widzimy iawnie owocow dobrych y złych drzewa, polakow prawdziwych y o drodkow zamiarow* 179. Forma rejestrowana w SJPXVIIiXVIII, ST, pismach Chrościńskiego (Siekierska 1974: 124), SL (cytat z XVIII w.), SWil (odsyła do hasła *wyrodek*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

Omówione formacje mieszczą się w normie polszczyzny drugiej połowy XVIII wieku i – oprócz wyrazu *mędredek* – mają charakter neutralny.

Formant *-owiec*

synowiec ‘syn brata, bratanek’: *Przyiaciele y krewni Zieńciowie szwagrowie, synowcowie, pasierbowie, kmotrowie, kumostwa* 82. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz w SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Ponadto poświadczono ją u Maskiewicza, Chrapowickiego (Sokólska 1999: 26), w listach południowokresowych z XVIII wieku (Sicińska 2013: 341) oraz u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 262).

Formant *-anin*

młodzianin ‘młodzieniec’: *ani dziatki małe ani czeladka; ani Młodziannie a Panienki usatkwować się chcą* 101. Forma notowana w ST, SL i SW (jako rzadka). Brak jej w SWil oraz SJPD. Natomiast wszystkie wymienione słowniki rejestrują formę *młodzian* (w SL ilustracja materiałowa dotyczy tylko tej formy), a SJPXVIIiXVIII, SL, SWil oraz SJPD również *młodzieniec*. W kazaniach Kluka formacja *młodzianin* pojawia się raz, co zdaje się potwierdzać sąd Bogusława Kreji, że miała raczej charakter efemeryczny (1999: 56).

Formant *-anin* (dawniej posiadał funkcję miękczącą) tworzy przede wszystkim nazwy oznaczające mieszkańców państw i krajów oraz różnego rodzaju wyznawców, członków zakonów oraz zwolenników ruchów wyznaniowych. W takiej funkcji występuje zresztą u Paska (Siekierska 1989: 94). Zdaniem B. Kreji był jeszcze dość produktywny w XVIII wieku (1999: 47).

Osobowe nazwy żeńskie

Formant *-ica*

oblubienica ‘przyszła małżonka’: *Ta Oblubienica ciesli zasłużyła byc Matką tego od ktorego mu klucze danę są* 38. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *podn.*).

przeklętnica ‘kobieta przeklęta, potępiona’: *O gdyby przeklętnik lub przezklętnica u których nacyjęsciey diabuł y wszelkie złe słowa węgbie w czasie gniewu y porywczosci swoiey Tę sobie miał od kogo przypomniane słowa Cnota do Nieba drogą* 35–36. Formację notują SL (cytat XVIII-wieczny), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

służebnica ‘kobieta, która służy komuś, służąca’: *słudzy y służebnice za nic u was były owę narzekania* 86. Wyraz występuje w ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). ST notuje obocznie *służebna*, a SL ponadto *służebniczka* oraz *służeczka*.

Sufiks *-ica* motywuje formacje żeńskie, utworzone od nazw męskich, np.: *grzesznik* – *grzesznica*, *oblubieniec* – *oblubienica*, *przeklętnik* – *przeklętnica*, *służebnik* – *służebnica*, a ponadto *(Boga)rodzic* – *(Boga)rodzica* (zob. wyrazy złożone).

Nazwy miejsc

Formant *-ek*

przybytek ‘mieszkanie; świątynia’: *Pragnę Boga żywego, ale na koniec przybędę do owego szczęśliwego przybytku, w którym twarz Jego mam oglądać* 255. Formację *przybytek* rejestruje ST, SL (cytaty z XVI i XVIII w.), SWil (w ramach hasła *przybyt*), SW oraz SJPD. K. Kwaśniewska-Mżyk podaje, że u F. Karpińskiego wyraz ten oznaczał ‘siedzibę Boga’ i uznać go należy za archaizm kościelny (1978: 27); por. Leksyka.

Formant *-ownia*

szynkownia ‘szynk’: *po karczmach y szynkowniach po rynkach y ulicach miejskich tacza się* 101. Wyraz notowany w SWil, SL (cytat z XVIII wieku), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Brak w ST.

W podanej formacji formant *-ownia* pełni funkcję lokatywną, co zgadza się z główną funkcją wyróżnionego przyrostka (Grzegorzczkowska, Puzynia 1979: 261).

Formant *-anie*

pomieszkanie ‘mieszkanie’: *utrzymacie z Bogiem na zawsze uczyniony pokoy zachowuiac się spokojnie w pomieszkaniach y granicach waszych* 97. Wyraz notowany w ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). W identycznym znaczeniu występuje w tekstach XVIII-wiecznych (Węgier 1973: 28, Kwaśniewska-Mżyk 1978: 46, Brajerski 1961: 56, Sicińska 2013: 366), ale w polszczyźnie XIX-wiecznej funkcjonuje już jako archaizm kresowy (Kurzowa 1993: 409, Doroszewski 1949: 335–336).

Formant *-(n)ica*

świątnica ‘świątynia’: *Odnowiliscie między sobą pokoy wtey samey swiątnicy przy wystawionym Nayswiętszym Sakramencie* 99. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil, SW

(jako archaiczne), SJPD (z kwalifikatorem *daw.*), a także u S. Twardowskiego (Szlesiński 1970: 191), F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 40), w listach południowokresowych z XVII–XVIII w. (Sicińska 2013: 351) oraz u filomatów (Kurzowa 1963: 58). SL podaje ponadto formację *świętnia*, której w kazaniach Kluka nie ma, podobnie jak formacji *świętynia*.

spowiednica ‘konfesjonał’: *was w spowiednicach z miłą czekamy ochotą* 85. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, SL, SWil, SW oraz w SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*).

Ponadto w kazaniach Kluka jako *nomina loci* występują następujące derywaty z przyrostkiem *-(n)ica*: *granica, okolica, stolica, szubienica* (SEB: pierwotne znaczenie ‘miejsce wymierzania chłosty’), *ulica*.

Nazwy wytworów

Formant *-ica*

ranica ‘rana’: *pod pozorem poratowania oyczyzny y raniczy zleczenia członki iey rozrywaią* 173. Formacja nienotowana w SPXVI, SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD.

W kazaniach Kluka ponadto występują wyrazy *włosiennica* ‘koszula z ostrej tkaniny, noszona dla umartwienia się z powodu pokuty lub żałoby’ oraz *tajemnica, różnica* i *prawica*.

Formant *-ica* zasadniczo pełni funkcję neutralnego formantu strukturalnego, używanego do tworzenia derywatów od podstawy rzeczownikowej lub przymiotnikowej, jak na przykład: *rana* – *ranica*, *włosienny* ‘zrobiony z włosów’ – *włosiennica*. Taka funkcja formantu *-ica* dominuje u Twardowskiego (Szlesiński 1970: 191), Paska (Siekierska 1989: 95), Chrapowickiego i Maskiewicza (Sokólska 1999: 34–35), w pismach Chrościńskiego (Siekierska 1974: 154–155) oraz u filomatów (Kurzowa 1963: 57–58). W oświeceniowych komediach formacje z przyrostkiem *-ica* tworzyły wyłącznie przezwiska (Węgier 1973: 25). W okresie nowopolskim formant *-ica* charakteryzował się ciągle pewną wieloznacznością, gdyż mógł tworzyć nazwy osób, zwierząt, roślin, przedmiotów, miejsc, części ciała, a nawet chorób (Dmaradzki 1999: 42–43). B. Kuryłowicz zauważyła jednak, że sufiks *-ica* był bardzo produktywny w XIX-wiecznej gwarze Tykocina, gdzie tworzył głównie formacje odrzeczownikowe (2007a: 88).

Formacje typu: *temat czasownikowy + formant zerowy*

nakład ‘dodatkowa ilość czegoś, naddanie’: *gdyby tylko ile Chrzestianie z temi do Boga swego odzywali się słowy pomstę wszelką za uciemężenia w poddaństwie y n a k ł a d y, za ukrzywdzenia sierot y wdow w dochodach swoich* 194. Jednostka w tym znaczeniu notowana w SL (cytaty z XVI w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

Negativa rzeczownikowe

nieczułość ‘brak dbałości, troski’: *nad chorym nie czułość od wszelkiej nielitosci nad blizniem odwodziłaby was* 201. Formacja notowana w SJPXVIIi-XVIII, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Ponadto występuje u komediopisarzy z 2 połowy XVIII wieku (Węgiel 1973: 68).

niedozór ‘brak dozoru’: *przez nie dozur i niewierność dobr Pańskich* 99. Wyraz rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Występuje także u komediopisarzy oświeceniowych (Węgiel 1973: 68). Brak w SL.

niegodność ‘bycie niegodnym czegoś’: *wzgardę y niegodność każdego bądź z Duchownych bądź z swieckich* 73. Formacja notowana w SJPXVIIi-XVIII, ST, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). SL oraz SWil podają tylko formację przymiotnikową *niegodny*.

nielitość ‘brak litości, srogość, okrucieństwo’: *od wszelkiej nielitosci nad blizniem odwodziłaby was* 201. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil SW (jako wyraz staropolski) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

niemiłość ‘nieprzyjaźń, niechęć’: *ieżeli miał po odieździe naszym w niezgodzie y niemiłości wzajemney prowadzić życie* 101. Wyraz poświadczony w SJPXVIIiXVIII, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Brak w ST, SL oraz SWil.

nienabożeństwo ‘brak pobożności’: *mowię na owę niewiarę nie nabożeństwo, y grubiańskie że tak rzekę obchodzenie się z Bogiem* 78. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII oraz w SL (pod hasłem *nabożeństwo*, w cytatach z XVII w.), a także w XVII-wiecznych kazaniach (Szlesiński 1978: 55). Brak w ST, SW oraz SJPD. ST podaje *nienabożność*, *niepobożność*, a SJPD *nienabożny* (z kwalifikatorem *przestarz.*, choć w cytacie z pism J. Chodźki). Wydaje

się więc, że w XVIII-wieku mogła być to już formacja przestarzała (archaizm względny); por. Leksyka.

niepojęcie ‘brak zrozumienia, niezrozumienie’: *mizerny człowiecze nie składay na Boga ani Gą obwiniay z przyczyny twego niepojęcia zmyśloney* 121. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII oraz u komediopisarzy oświeceniowych (Węgier 1972: 68). ST, SL, SWil, SW oraz SJPD nie rejestrują.

niepojętność ‘brak pojęcia czegoś, zrozumienia’: *A na czas dalszy w wątpliwosciach y niepojętnosci waszey radźcie się Pasterzow pytaycie z podufaloscią* 123. Formacja notowana w SL (pod hasłem *pojętność*) oraz w SJPD. Brak w ST oraz SWil.

nieprawość ‘czyn nielegalny, nieszlachetny’: *aby nam odpuścił grzechy nasze, y oczyscił nas od wszelkiew nieprawości* 20. Forma w tym znaczeniu notowana w ST, SL (pod *prawość*), SWil (również pod *prawość*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *przestarz.* *dziś podn.*). Występuje też u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 41) oraz u F. Bohomolca (Węgier 1972: 36).

nieprzyjaźń ‘wrogie stosunki z kimś, wrogość’: *między wami mało rozróżnienia przekleństw y nieprzyjazni bywało* 82. Rzeczownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (pod *przyjaźń*), SWil (odsyła do *przyjaźń*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *książk.*).

nierozum ‘nierozumność, brak rozumu, nierozsądek, niedorzeczność’: *Przydzie ten czas kiedy żałować się będą tacy na swoy nierozum* 26. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SWil (odsyła do *rozum*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Ponadto występuje u komediopisarzy oświeceniowych (Węgier 1973: 68). Brak w ST i SL.

nierząd ‘chaos, nieład, zamęt’: *przyczyna kryminalow, błędow, niesprawiedliwosci, grzechow, krzywoprzysięstw y nierządow w wszystkich* 216. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Jest również u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 122) oraz u komediopisarzy oświeceniowych (Węgier 1973: 68).

niespokojność ‘niepokój’: *O duszo moia! porzuć niespokojność y trwoę* 240. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). W SL są *niespokoić*, *niespokojnik*, *niespokój*, ale brak derywatu na -ość. Występowanie formacji *niespokojność* w polszczyźnie oświeceniowej potwierdzają także badania J. Węgier (1972: 37, 1973: 69) oraz K. Kwaśniewskiej-Mżyk (1978: 41).

nieszczęśliwość ‘nieszczęście’: *to będzie kara naywieksza z strony Boga, nieszczęśliwość ostatnia do zatracenia z strony ludzi* 130. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (pod *szczęśliwość*), SWil (obocznie do *nieszczęsność*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*; ilustracja materiałowa wyłącznie z utworów oświeceniowych), w komediach XVIII-wiecznych (Węgiel 1973: 69), u Bohomolca (Węgiel 1972: 37), a także częsta u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 41). ST notuje tylko *nieszczęście* i wydaje się, że derywaty *nieszczęśliwość* i *nieszczęście* mogą stanowić w tym okresie ekwiwalenty słowotwórcze. Ich stosunek w tekstach Kluka wynosi odpowiednio 10:6.

nieumiejętność ‘brak wykształcenia, wiedzy’: *przestrzegam że wymowki żadney z nieumiejętnosci swoiey mieć nie będziecie* 123. Forma notowana w ST, SW i SJPD (z kwalifikatorem *daw.*, ale z ilustracją materiałową z dzieła F. Zabłockiego). Brak w SL oraz SWil.

nieuspokojenie ‘niepokój, brak spokoju’: *ustaią natychmiast nie u s p o k o i e n i a wszelkie ktore po grzechu nastąpiwszy nayweselszych rozrywek psuły zabawę* 24. Formacja nienotowana w słownikach. SJPXVIIiXVIII, ST, SWil oraz SW podają przymiotnik *nieuspokojny*.

nieuszanowanie ‘brak szacunku do czegoś’: *zkąd wynikały tę wszystkie nieuszanowania y nieuczciwosci utaionego w Sakramencie Boga?* 71. Wyraz poświadczony w SJPXVIIiXVIII, ST, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *książk.*). Brak w SL.

niewczas ‘nieodpowiednia, niestosowna pora’: *dla zastaniania się od zimna y niewczasow zimowych* 60. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST (obok *niewczesność*), SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Ponadto występuje u XVII-wiecznych pamiętnikarzy (Sokółska 1999: 77) oraz komediopisarzy oświeceniowych (Węgiel 1973: 69).

niewiadomość ‘brak wiedzy, nieświadomość czegoś’: *zkąd w Chrzescianach Katolikach pochodzi ta nieszczęśliwa tych rzeczy zbawiennych niewiadomość* 108. Wyraz rejestrowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (przy formie niezaprzeczonej), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*), a także u autorów XVIII-wiecznych: Bohomolca (Węgiel 1972: 37), Benisławskiej (Brajerski 1961: 59), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 42) oraz komediopisarzy doby oświecenia (Węgiel 1973: 69).

niewstydnosc ‘bezwstydnosc’: *pod pokrywka cnoty grzech zachwalaią y mowią w niewstydnosciach* 163. Formację rejestruje SWil (odszyła do

niewstydlivość, bezwstydnosc). SL notuje *niewstydl, niewstydlivy, niewstydlnyk*, SWil *niewstydl* oraz *niewstydlivość*, a w SW *niewstydnosc* oznaczono jako formację rzadką.

niezbożność 'bezbożność, czyn bezbożny': Powiecie mi podobno nie masz niezbożności między nami którą nam wyrzucisz Kapłanie 279. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil (odsyła do *bezbożność*), SW (jako staropolska) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Występuje także u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 163) oraz u XVII-wiecznych pamiętnikarzy (Sokółska 1999: 78).

Wydaje się, że spośród omówionych formacji, rzadkie w XVIII wieku były następujące: *niemiłość, niepojęcie, niepojętność, nierozum, nieuspokojenie, niewstydnosc*. Z kolei *nienabożeństwo* to raczej archaizm kościelny.

U Beniśławskiej zdecydowanie przeważają formacje przymiotnikowe i przysłówkowe (Brajerski 1961: 58), podobnie zresztą jak u XVII-wiecznych pamiętnikarzy¹²⁰ (Sokółska 1999: 76–78). Natomiast w kazaniach Kluka zwraca uwagę zwłaszcza obecność formacji rzeczownikowych. W ten sposób tworzone są przede wszystkim nazwy czynności lub abstrakcyjnych cech lub pojęć, które wyrażają przeciwieństwo lub brak czegoś, jak na przykład: *niebezpieczeństwo, niecierpliwość, niedbalstwo, niedbałość, niedostatek, niedowiarstwo, niedowierzanie, niełaska, nieomyślność, niepoddanie się, niepomysłność, nieporządek, nierówność, niesprawiedliwość, nieuczciwość, nieuszanowanie, niewiara, niewierność, niezgoda*. W. Doroszewski (1949: 196–197) zwraca uwagę, że formacje z *nie-* mogą przekazywać treść intensywniejszą niż wyraz podstawowy, np. *nieśława* 'zła sława, zła opinia', *nieczystość* '1. grzech; 2. nierząd', *niekarność* 'swawola', *nieszczęście* 'niesprzyjający bieg zdarzeń', *nieśmiertelność* 'życie wieczne' (zob. Leksyka). Liczne formacje rzeczownikowe w postaci negatywów poświadczają w XVIII wieku teksty komediopisarzy oświeceniowych (Węgier 1973: 67–69).

¹²⁰U. Sokółska wynotowała tylko 3 rzeczowniki: *niecnota, niewczas* oraz *niezbożność*, z czego dwa ostatnie występują również w kazaniach Kluka.

Wyrazy złożone

Złożenia i zrosty

W kazaniach Kluka występują przede wszystkim *composita* znane XVIII-wiecznej polszczyźnie, choć nie brak w nich słownictwa archaicznego, podniosłego, przestarzałego i rzadkiego.

Rzeczowniki

białogłowa ‘białogłowa, kobieta’: *Coż w biały ch głowach nad Przenaybłogostawieńszą Maryą sławnieyszego?* 37. Forma notowana w ST, SL (jako zestawienie w cytatach z XVI w.), SW (jako staropolska), SJPD, u XVII-wiecznych pamiętnikarzy (Sokólska 1999: 41), w XVIII-wiecznych listach południowokresowych (Sicińska 2013: 375), u Bohomolca (Węgier 1972: 53) oraz jako zestawienie u Benisławskiej (Brajerski 1961: 60). Brak w SWil. Wydaje się, że w 2 połowie XVIII wieku mógł to być już archaizm względny.

białogłowa ‘kobieta’: *napomnienie daie pobożney białogłowie* 38. Formę rejestrują ST, Sokólska (1999: 41), SL (cytaty z XVI i XVII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *daw. dziś żart.*). Zdaniem T. Brajerskiego był to już archaizm (1961: 182). Zarówno zrost *białogłowa*, jak i złożenie *białogłowa*, w kazaniach ks. Kluka użyte zostały tylko raz.

Bogarodzica ‘Bogurodzica’: *za przyczyną Bogarodzicy Panny* 88. Forma rejestrowana w SJPXVIIiXVIII, SL, SW, SJPD. W ST występuje *Bogorodzica*, a SL i SWil *Bogarodzicielka*. Spośród form *Bogurodzica*, *Bogorodzica* i *Bogarodzica* od XVI wieku niemal wyłącznie spotykana jest ta ostatnia. Wyraz ten rzadko pojawiał się w tekstach w ciągu całej historii polszczyzny i zwykle miał charakter podniosły, poetycki, z wyraźnym nawiązaniem do średniowiecznej, polskiej pieśni (Kucała 1988: 133–134); por. Leksyka.

jawnogrzesznik ‘człowiek grzeszący rozpustą jawnie, bez liczenia się z opinią publiczną’: *na koniec faryzeusza y i a w n o g r z e s z n i k a dziś przed oczy stawiany przykład wezwiemy na uwagę pilną* 193. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI i XVII w., ale oznaczona jako niezalecana), SWil (bez żadnych uwag), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

królobójca ‘zabójca króla’: *Kary K r o l o b o y c o w, zaboycow, kazirodcow, złodzieiow* 340. Formacja obecna w ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

nowowiernik ‘wyznawca nowej (niekatolickiej) wiary, reformator’. Formacja notowana w ST (brak *nowowierca*), SJPXVIIiXVIII, SL (obok *nowo-*

wierca i *nowowierek*), SWil (pod hasłem *nowowierca*). W SW oznaczona jako rzadka (użytkownik odsyłany jest do formy *nowowierca*). Zdaniem I. Włodka w XVIII wieku był to wyraz przestarzały (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 509). Brak w SJPD.

samowiernik ‘ten, kto dąży do zbawienia jedynie poprzez wiarę lub pogardliwe określenie protestantów’: *dziś obławienia Boga nie znajduią u samowiernikow wiary* 148. Forma notowana w SL, SWil oraz SW (obie jako staropolskie) obok derywatu *samowiarek*. Brak w SJPD. Być może jest to archaizm kościelny; zob. rozdz.: Leksyka.

siejostowiec ‘gadula, osoba dużo mówiąca, ale bez potrzeby’: *Niektorzy Filozofowie słuchając go mówili między sobą czego chcę ten sie i o s ł o w i e c ?* 245. Forma nienotowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SWil, SW oraz SJPD. W SL jest tylko *siejostowca* (poświadczony cytatem z XVI-wiecznej Biblii). Ten sam zresztą przykład podaje SW (jako wyraz staropolski).

ubłogostawienie ‘błogosławienie, uszczęśliwienie’: *Na koniec zupełne ubłogostawienie człowieka nie jest ieżeli dusza z ciałem wiecznie złączona nie będzie* 344. Forma notowana w SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Brak w ST i SL.

wiarołomstwo ‘złamanie danego słowa, przyrzeczenia, przysięgi’: *wiarołomstwa uczynionych przysięg widzieć się dały* 188. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *książk.*). W ST jest tylko derywat *wiarołomność*, który notują też SL, SWil oraz SJPD (z kwalifikatorem *książk.*). Formacją zakończoną na *-stwo* posługują się także komediopisarze 2. połowy XVIII-wieku (Węgier 1973: 36), choć najprawdopodobniej w tym okresie uznać ją trzeba za wyraz o charakterze podniosłym (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 1041).

wielowładność ‘wielowładztwo, wielka potęga’: *Boską wielowładność w rządzeniu ludzmi ztwierdzamy* 215. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (w cytatach z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). ST, SL oraz SW notują także formę *wielowładztwo*, a SL ponadto *wielowład* (jako niezalecaną).

współbliźni ‘bliźni’: *teyże samey usługi wyciągają w spółbliźni y bracia wasi* 103. Formacja notowana w SWil (obocznie do *spółbliźni*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*). Brak w ST i SL.

współbrać ‘brać’: *razem zwami zasiadając czyni współbracją y towarzyszami swemi* 70. Forma notowana w SJPD (z kwalifikatorem *daw.*, ale

w cytacie z dzieł Krasickiego). SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil oraz SW notują tylko formę *współbrat*.

współpomocnik ‘ten, kto pomaga komuś lub czemuś w jednym czasie z inną osobą’: *J wam współpomocnicy pobożni Kapłani którzy się w uczestnictwie z nami na wieczną zarabiali sobie zapłatę za pomoc y skwapliwą ochotę waszą dziękujemy* 104. Formacja notowana w SW. Brak w SJPXVIIiXVIII, ST, SL oraz SJPD. W ST pojawia się derywat *współpomagacz*, którego jednak wymienione słowniki nie rejestrują. Najprawdopodobniej *współpomocnik* był formacją rzadką.

współziomek ‘ziomek, rodak, ten, kto pochodzi z tej samej ziemi lub kraju’: *krew bronila od nieprzyacioł dla w s p o ł z i o m k o w* 190. Formacja notowana w SL i SWil (w obu słownikach obocznie do *spółziomek*) oraz SJPD.

złorzeczeństwo ‘złorzeczenie’: *iuż duchem pychy nienawisci zazdrosci umysłem piiństwa, y z ł o r z e c z e ń s t w a trzymając was* 92. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST (obocznie do *złorzeczenie*), SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW a także w pismach Chrościńskiego (Siekierska 1974: 175). Stosunek form *złorzeczeństwo* do *złorzeczenie* w kazaniach ks. Kluka wynosi 4:2.

Z kazań Kluka wynotowano ponadto *composita* rzeczownikowe, które współcześnie nie mają nacechowania chronologicznego: *bałwochwalca*, *bałwochwalstwo*, *błogosławieństwo*, *cudzołóstwo*, *dobrodziejstwo*, *jednomysłność*, *kazirodztwo*, *krzywoprzysięstwo*, *prawodawca*, *świętokradca*, *świętokradztwo*, *prawowierność*, *współmieszkaniec*, *złorzeczenie*, *zmartwychwstanie*.

Przymiotniki, przysłówki i inne części mowy

jakokolwiek ‘jakkolwiek’: *co o Luterskiej Kalwińskiej y Deistow i a k o k o l w i e k mianowanych Religii* 16. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST (obok *jakożkolwiek*), SL (obok *jakkolwiek*, obie w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

jednonarodzony ‘jednorodzony, jedynak’: *zachować od pierworodnego grzechu (...) przyszlą i e d n o n a r o d z o n e g o przed wieki Syna swego Matkę* 249. Formacja nienotowana w słownikach. SL podaje *jednorodny*, który tłumaczy przez ‘jednorodzony, jedynak’. Wydaje się, że formacja *jednonarodzony* mogła powstać właśnie na wzór *jednorodzony*.

jednorodzony ‘jedynak’: *Syna swego iednorodzonego dać nie żałował* 283. Wyraz notowany w ST, SJPXVIIiXVIII, SL (jako wytłumaczenie formy

jednorodny), SWil odsyła do ‘jednorodny, jedynak’, w SW (obok *jednorodny*). SJPD nie notuje.

kilkorako ‘różnie, różnorodnie, kilka razy’: *y owa fontanna krwisto kilkorako rozdzielona sprawuie wnim wzdryganie* 188. Formacja notowana w ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

świętokradzki ‘świętokradczy’: *na żalu y skrusze zbywało, z czego nieomylnie s więto kra dzka pokuta idzie* 24. Wyraz rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (obok niezalecanej *świętokrajski*), SWil, SW oraz SJPD.

tylekrotnie ‘tylekroć’: *o czemuż nas po tylekrotnie przestrzegać zagrzewać zastraszać potrzeba* 40. Formacja notowana w SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*, ale z przykładem z dzienników Staszica). Brak w ST, SL, SWil oraz SW. Jeden raz w kazaniach Kluka użyty został również przysłówek *tylekroć*.

wielowładny ‘mający wielką władzę’: *rządz tu niemi iako w i e l o w ł a d n y Pan* 108. Przymiotnik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (obok niezalecanego *wielkowładny*), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Wyraz dobrze poświadczony w źródłach XVIII-wiecznych (Siekierska 1974: 197, Brajerski 1961: 78, Węgier 1973: 38, Sicińska 2013: 388), najprawdopodobniej jednak w oświeceniu miał charakter podniosły (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 1055).

Ponadto w kazaniach występują przymiotniki złożone: *prawowierny i bogobojny*.

Autorzy XVII-wieczni niezbyt chętnie sięgali po *composita* – kilka przykładów notuje K. Siekierska u Chrościńskiego (1974: 142, 171–172) i Paska (Siekierska 1989: 94, 98) oraz U. Sokólska u Chrapowickiego i Maskiewiczów (1999: 41). Ten sposób tworzenia wyrazów stał się popularniejszy dopiero w okresie oświecenia. I tak na przykład spośród 71 *compositów*, które Janina Węgier wynotowała z utworów komediopisarzy oświecenia, zdaniem autorki 47 (66%) z nich powstało właśnie w 2 połowie XVIII wieku (1973: 34–35). Również język Benisławskiej charakteryzuje predylekcja do posługiwania się *compositami* (zwłaszcza przymiotnikami), które zresztą często są indywidualizmami poetki (Brajerski 1961: 81). Chętnie własne złożenia wymyślali: Staszic (Szober 1959: 110–112), Karpiński (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 57–60) oraz filomaci (Kurzowa 1963: 103), ale już na przykład Bohomolec posługuje się tylko takimi *compositami*, które notują słowniki tego okresu, a więc powszechnymi w polszczyźnie XVIII-wiecznej (Węgier 1972: 53–54). W języku mieszczan przemyskich XVII i XVIII *composita* stanowią niewielką grupę

wyrazów (Wiśniewska 1975: 81–82). Wydaje się więc, że im bardziej podniosły styl i oryginalny język danego pisarza, tym więcej *compositów* (zwłaszcza indywidualnych).

Wykorzystanie przez Kluka głównie *compositów* znanych polszczyźnie XVIII wieku lub wcześniejszym stuleciom sprawia, że język Klukowskich kazań bliższy jest polszczyźnie codziennej, potocznej niż stylowi artystycznemu (pewną osobliwość na tym tle stanowi *jednonarodzony*). W badanym tekście zdecydowanie przeważają *composita* w formie złożzeń nad zrostami (31: 9).

Przymiotniki i imiesłowy przymiotnikowe

Formanty *-ny*, *-any*, *-ony*, *-owny*

chwalebny ‘zaszczytny, chlubny’: *żeby do chwalebne go zmartwychwstania przysposobione były* 344. Imiesłów notują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Występuje też u Benisławskiej (Brajerski 1961: 62).

duchowny ‘duchowy, dotyczący duszy’: *Że toż się prawie dziwie z radościami duchownemi y wewnętrznymi uciechami* 32. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Kluk posługuje się również w omawianym znaczeniu przymiotnikiem *duchowy*; por. Leksyka.

duszny ‘dotyczący duszy, duchowy’: *Ciało wewnętrznym myślom przyniesionym do głowy od nieprzyjaciela dusznego* 91. Przymiotnik notują ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW SJPD (z kwalifikatorem *daw.*), a także pojawia się u Benisławskiej (Brajerski 1961: 62), XVII-wiecznych pisarzy cieszyńskich (Wronicz 2001: 88) oraz u Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1978: 52), przy czym K. Kwaśniewska-Mżyk uważa – chyba całkiem słusznie – że jest to archaizm kościelny, spotykany niekiedy także w poezji. W SW formacja *duszny* w podanym znaczeniu nie została opatrzona kwalifikatorem wskazującym na ograniczony zakres użycia, ale już wiele kolokacji uznano za staropolskie.

dowodny ‘dający się dowieść, uzasadnić, niewątpliwy, prawdziwy’: *że o was to słyszeć będziemy co o Chrzescianach dowodnych* 102. Formę imiesłowu rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

dopuszczony ‘popęlniony’: *dopuszczane grzechy płaczem karzcie* 49. Formacja nienotowana w tym znaczeniu w słownikach. ST, SL, SWil i SJPD podają jednak czasownik *dopuszc się*.

istotny ‘prawdziwy, faktyczny’: *tu obecny iest nazywa się Jezus Bog istotny* 94. Wyraz notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SWil, SW oraz SJPD. SL kwalifikuje jako formę niezalecaną i odsyła do *jestestwienny*. Zdaniem Andrzeja Gawrolińskiego był to wyraz rzadki w 2. połowie XVIII wieku (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 238).

malowany ‘fałszywy, powierzchowny, pozorny’: *Umiera na koniec ten malowany Katolik* 116. Imiesłów w tym znaczeniu notują ST oraz SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil oraz SW. Brak w SJPD.

mniemany ‘nieprawdziwy, pozorny, rzekomy’: *życie pocziwe każdy według swoiey wiary choć tylko mniemany* 216. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVIII w.), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

nagotowany ‘przygotowany’: *a potym wieczney nadgrody służącym Tobie nago towane uczestnikami stali się* 371. Imiesłów nienotowany w słownikach. Czasownik *nagotować* rejestrują SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil (odsyła do *przygotować*) oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Brak w SW.

niedocieczony ‘niedający się zbadać, zrozumieć, niepojęty’: *do uznania prawdy, porzucenia błędów, y przyięcia wiary Boskiej lubo nie docieczone y nakłaniała z ochotą* 149. Wyraz notowany w SL (w cytatach XVIII w.), SWil, SW (jako wyraz rzadki) oraz SJPD (z kwalifikatorem *książk.*). Brak w ST.

niegruntowny ‘niesolidny’: *szczęśliwość, wy iey nie wierzcie, bo iest fałszywa niegruntowna y niestateczna* 66. Formacja notowana tylko w SL. Brak w ST, SWil, SW oraz SJPD.

niemocny ‘taki, który nie ma władzy, nie może niczego zrobić’: *Bog ktorego wyznaią y czczą niemocny iest* 161. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil (obok *niemocen*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

nienagrodzony ‘taki, którego nie można wynagrodzić, naprawić, niepowetowany’: *muszę upolewaiąc nad chańbą krzywdą y szkodą nie-nadgrodzoną wiary naszej Świętey Katolickiey* 233. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (cytat z XVIII w.) oraz SW (cytat z pism Kraszewskiego). Brak w ST, SWil oraz SJPD. ST podaje w tym znaczeniu formację *nienagrodny*.

nieoddzielny ‘nieodłączny, nierozłączny, powiązany na stałe z czymś’: *Trzy tę rzeczy nie oddzielne od sądu Boskiego każdemu widzieć się dadzą* 46. Wyraz rejestrują SJPXVIIiXVIII, SL, SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Brak w ST, SWil oraz SW.

nieodmienny ‘stały, niezmienny’: *zawsze są ztwarzą wesołą y cieszą się nie odmiennym ukontentowaniem* 31. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW (odsyła do *niezmienny*) oraz SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*).

nieodpuszczony ‘taki, który nie został odpuszczony’: *Grzech trwający y nie odpuszczony od Boga, iaka wszystkiego nieszczęścia na ludzi przypadającego iest początkiem* 223. Formacja notowana w SL w wyrażeniu *grzech nieodpuszczony* (w cytacie ze Skargi) oraz SW. Brak w ST, SWil i SJPD. Wydaje się, że wyraz w tym znaczeniu ograniczony był głównie do tekstów religijnych.

niepomiarowany ‘niepohamowany, nie zachowujący umiaru’: *Nie masz nie masz wierźcie mi SN. żadnego dowodu mocnego y gruntownego, któryby mógł usprawiedliwić nie o mi a r k o w a n e rozkosz swiata tego zażywanie* 61. Wyraz poświadczony w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

nieporządny ‘niemoralny, rozwiązły’: *Miłość nieporządna swiata Chrzescianina do zapomnienia o swoim powołaniu przywodzi* 327. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

niestateczny ‘niestały, zmienny’: *szczęśliwość, wy iey nie wierźcie, bo iest fałszywa niegruntowna y niestateczna* 66. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *wychodzące z użycia*). Brak w SWil.

nieszczęsny ‘nieszczęśliwy’: *każde różniące się od tego prawidło przekłete iest y wiedzie do smierci n i e s z c z ę s n e y* 16. Wyraz rejestrują SJPXVIIiXVIII, SJPas, SWil (obok *nieszczęśliwy*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *książk., podn.*). Brak w ST oraz SL. SL podaje formacje *nieszczęśliwy, nieszczęśnik, nieszczęśnica*. W kazaniach Kluka zdecydowanie częściej jednak występuje przymiotnik *nieszczęśliwy* 27: 4.

niewymówiony ‘niewymowny’: *Scisły y niewymowiony każdego zwierżchność maiącego iest obowiazek* 339. Formacja notowana w SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Brak w ST, SL oraz SWil. ST podaje formację

niewymowny. U Beniśławskiej jest *niewymówny* (Brajerski 1961: 65), która w kazaniach Kluka też występuje: *mamy niewymowny na siebie włożony obowiązek pracowania na Niebo 32*, ale stosunek form *niewymowiony* do *niewymowny* w badanym tekście wynosi 5:3.

niezbożny ‘bezbożny, grzeszny, bluźnierczy’: *Krol ten niezbożny cześć Boską zupełnie zgubić pragnący 129*. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil (odsyła do *bezbożny*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

niezgruntowany ‘nieprzenikniony, niezbadany, nieprzenikniony’: *Przez nią widzimy tę niezgruntowaną Tajemnicę miłości Bożej 9*. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, SL (w cytacie z XVIII w.), SWil (w obu słownikach pod *zgruntowany*) i SW. ST oraz SJPD nie notują.

niezmyślony ‘szczerzy, prawdziwy, autentyczny’: *kiedy niezmysloną miłością swoją w sercu człowieka mieszkanie założy 28*. Formację notują ST, SL, SWil oraz SW.

ochotny ‘ochoczy, chętny’: *ochotnego za wiarę męczeństwa nauczony 333*. Formację podają SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil (obocznie do *ochoczy*), SW (odsyła do *ochoczy*) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Jest to derywat częstszy (5) niż tylko raz pojawiający się w tekście Kluka przymiotnik *ochoczy*. SJPXVIIiXVIII podaje (za SJPas), że *ochoczy* oznaczał ‘pochodzący z dobrych pobudek, chęci’, jednak u Kluka ta definicja nie znajduje potwierdzenia.

odrażony ‘odrażony, odepchnięty’: *ale też odrażonem i od nich zostanie na zawsze 61*. Imiesłów rejestrują ST oraz SL (w cytatach z XVIII w.). SW podaje czasownik *odrazić*, podobnie SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

odrodny ‘zwyrodniały, wyrodny’: *nie chcecie do dawney podłosci odrodnym postępowaniem twoim powracać 160*. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW (jako wyraz rzadki) oraz w SJPD (z kwalifikatorem *daw.*, ale również w cytatach z autorów XVIII-wiecznych). ST notuje tylko rzeczownik *odrodek*.

okraszony ‘ozdobiony’: *byle tylko iakąś obyczajnością okraszone były najpiękniejszymi zowią 56*. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST oraz SWil. W SL, SW oraz SJPD brak.

opaczony ‘opaczny, niestosowny, dziwaczny’: *życie prowadzą przeciwnie y opaczone 59*. Forma nienotowana w słownikach. SJPXVIIiXVIII, ST, SL SWil oraz SJPD podają tylko przymiotnik *opaczny*, który w kazaniach Kluka nie pojawia się.

pocieszny ‘pocieszający’: *Nic pocieszniejszego dla nas w boiazni zostaiących* 145. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (obok niezalecanej *pocieszliwy*), SWil, SW (w podanym znaczeniu kwalifikowana jako staropolska) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Wyrazem *pocieszny* Kluk posłużył się dwa razy, a imiesłowem *pocieszający* raz.

poczytany ‘uznany za kogoś’: *z Narodu naszego dziś żaden poczytany bydz nie może* 197. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST oraz SWil. Brak w SL, SW oraz SJPD.

przedni ‘pierwszorzędny, wyborny, doskonały’: *pokazuje przez wzgląd za Nabożeństwem Rożańca iako bowiem z naysprzedniejszych z siebie składa się modlitw* 3. Przymiotnik notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Posługują się nim również XVII-wieczni pamiętnikarze kresowi (Sokólska 1999: 48).

przyobleczony ‘ubrany’: *co się pokazuje wowym podobieństwie Ewangelicznym przez szatę godową, w którą trzeba było przyobleczonym bydz* 76. Wyraz notowany w SW, natomiast ST, SL, SWil oraz SJPD (z kwalifikatorem *wychodzące z użycia*) podają tylko czasownik *przyoblec*.

sądny ‘dotyczący sądu, sądowy; żywe tylko w wyrażeniu *sądny dzień*’: *Nie będzie żadnego potępieńca któryby nie wyznał w dzień sądny że miał tak wiele łask od Boga* 242. Przymiotnik notują ST (obocznie do *sądowy*), SL (w cytatach z XVII i XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

sposobny ‘nadający się do czegoś, odpowiedni, stosowny’: *A któryż to wiek który czas jest sposobniejszy y zdatniejszy do pracy około cnoty y rowny obyczajow?* 62. Formację notują SJPXVIIiXVIII, SL (w cytatach z XVII i XVIII w., obok *sposobisty* w cytacie z XVI w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *przestarz. dziś książk.*).

szacowany ‘szanowany’: *tak głęboko ten talent szacowany w sobie zakopali* 53. Forma notowana tylko w ST. SL, SWil oraz SJPD w tym znaczeniu podają *szacowny*.

szacowny ‘mający dużą wartość, godny poszanowania, szanowany’: *Cnota maiącemu ią szacowne y drogie iest dziedzictwo* 29. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (cytat z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *daw. dziś książk.*). Formacjami *szacowny* i *szanowany* Kluk posłużył się w kazaniach po dwa razy.

udarowany ‘obdarowany’: *Jedynego Boga tylo udarowan i łaskami* 366. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST (jako forma poetycka, podniosła)

oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*, jako imiesłów bierny od czasownika *uradować*). Brak w SL, SWil oraz SW.

umorzony ‘doprowadzony do śmierci’: *umorzony pokutą sumienia robak gryść już nie może* 24. Formacja nienotowana w słownikach. SL, SWil, SW oraz SJPD notują czasownik *umorzyć*.

ubłogosławiony ‘pobłogosławiony’: *wzgardzeni y wyrzuceni będą uczczeni pochwaleni y ubłogosławieni* 42. Formację notuje SJPXVIIiXVIII. W ST, SL, SWil, SW i SJPD są jednak derywaty czasownikowe i rzeczownikowe. Z kolei w kazaniach brak formy *pobłogosławiony*, choć Kluk posługuje się zarówno czasownikiem *pobłogosławić*, jak i *ubłogosławić* (por. czasowniki, formant *u-*).

utajony ‘ukryty’: *Boga w Sakramencie utajonego* 73. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, SL, SW oraz SJPD. Brak w SWil oraz ST.

uwiadamiony ‘powiadomiony’: *Na ten czas uwiadomieni o tym co byśmy zatrwazeni Missonarze czynili* 101. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST oraz SL. SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*) podają tylko czasownik *uwiadamiać*.

wzgardzony ‘odtrącony przez kogoś’: *żeby prawidła wiary do obyczajowi służące wzgardzone nie były* 232. Formacja notowana SJPXVIIiXVIII, ST, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*).

zaciemiony ‘zaciemniony’: *y zaciemionę iest bezrozumne serce ich* 216. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW. Brak w SJPD.

zarażony ‘zepsuty, szkodliwy, trujący’: *zarażonego zostaiecie powietrza* 66. Formę rejestruje SJPXVIIiXVIII, ST oraz SL. Brak w SWil, SW oraz SJPD.

zasadzony ‘ugruntowany, uważany za podstawę czegoś’: *wię bowiem o tym bardzo dobrze na świadectwie zaszadzony Pawła Sgo* 112. Formacja w tym znaczeniu notowana w SL (w cytatach z XVIII w.). ST, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*) notują w tym znaczeniu formację czasownikową *zasadzić*.

zdrożny ‘karygodny, niemoralny’: *nayzłoslwsze ku nim oko nic z drożnego w nim upatrzeć trzeć nie mogło* 156. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *książk.*).

zgojony ‘zagojony’: *aby pozostałe z grzechow na duszy plamy zgoione były* 23. Formacja notowana w SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SW (jako wyraz staropolski) oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Brak w ST oraz SWil.

znaczny ‘znakomity, wybitny, ważny’: *rozmaite uczynki pobożne y dobre, między ktoremi te są znaczniejsze* 78. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *wychodzące z użycia*).

Tworzone od tematów różnego typu formacje zakończone na *-ny* mogły być pospolite u pisarzy XVII- i XVIII-wiecznych (Siekierska 1974: 181, Szlesiński 1970: 210–213, Sokólska 1999: 47–50, Brajerski 1961: 61–68, Węgiel 1973: 56–58). Wśród przeanalizowanych przykładów przymiotnikowych zdecydowanie dominują formacje odczasownikowe (66%), w tym przestarzałe, podniosłe lub nienotowane przez słowniki (38%). Warto dodać, że również Karpiński licznie posługuje się przestarzającymi w XVIII w. (archaizmami stylistycznymi) przymiotnikami na *-ny*, a przy tym w niewielkim zakresie tworzy własne indywidualizmy poetyckie (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 54).

Formant *-owy*

Chrystusowy ‘właściwy Chrystusowi, związany z Chrystusem’: *Ciało Chrystusowe a ten który miał przyimować głośno odpowiadał* 76. Przymiotnik notowany w SJPXVIIiXVIII, w listach południowokresowych z XVII w. (Sicińska 2013: 384), SL (obocznie do *chrystusów* oraz niezależnych form *chrystowy*, *krystowy*), SWil (obok *chrystusów*), SW oraz w SJPD.

godowy ‘ślubny, biesiadny, uroczysty’: *na wzor zaproszonego w Ewangeli i ale nieprzybranego w szatę godową* 69. Forma notowana w ST, SL (w cytatach z XVI–XVIII w., obok *godowny* w cytatach z XVI i XVII w.), SWil (również obok *godowny*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Formacja występuje u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 54).

grzechowy ‘dotyczący grzechu, związany z grzechem’: *pociecho, która duszę niegdyś obciążone ciężarem grzechowym po pracy w nawroceniu swoim na miły wzywaź posiłek* 68. Przymiotnik rejestrują SJPXVIIiXVIII, SL (obok *grzechowny*, oba w cytatach z XVII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). ST podaje tylko przymiotnik *grzeszny*, który też zdecydowanie częściej występuje w kazaniach Kluka (17: 1). Wydaje się więc, że w XVIII w. przymiotnik *grzechowy* mógł być formą przestarzałą (archaizmem względny), a przez to rzadką.

Jezusowy ‘właściwy Jezusowi, związany z Jezusem’: *y one w rany Jezusowe złożyli* 99. Forma notowana w SL, SWil, SW oraz SJPD.

padalcowy ‘właściwy padalcowi’: *Jad padalcowy pod językiem ich* 57. Forma notowana w SL, a w SWil oraz SW obok formy *padalczy*. Brak w ST oraz SJPD. ST podaje tylko przymiotnik *padalczy*, podobnie jak SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Wydaje się, że w XVIII wieku formacja *padalcowy* była zdecydowanie rzadsza niż *padalczy*.

zbawicielowy ‘właściwy zbawicielowi’: *O słodka słow Zbawicielowych pociecho* 68. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, SL, SWil. Brak w SJPD. ST podaje tylko *zbawicielski*, którą również rejestrują SL (jako niezalecaną), SWil oraz SW.

Spośród przytoczonych formacji dwie stanowią przymiotniki dzierżawcze od imion własnych – *Jezusowy* i *Chrystusowy*. Wydaje się, że wszystkie te formacje znane były polszczyźnie XVIII wieku – jedynie przymiotniki *grzechowy* i *padalcowy* można uznać za rzadkie.

W kazaniach Kluka typ słowotwórczy przymiotników z przyrostkiem *-owy* – podobnie zresztą jak u F. Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 54–55) czy Beniśławskiej (Brajerski 1961: 69) – nie jest zbyt produktywny. Zdecydowanie częściej wykorzystywali go XVII-wieczni pamiętnikarze (Sokółska 1999: 52), a także autorzy tekstów o charakterze urzędniczym: pisarze XVII- i XVIII-wiecznych ksiąg miejskich (Wiśniewska 1975: 74–75, Wróbel 1987: 202–203) czy skrypcy XIX-wiecznych aktów łukowskich (Kuć 2013: 231). W tekstach o charakterze administracyjnym zastosowanie przymiotników dzierżawczych służyło oddaniu przynależnościowego charakteru przedmiotów. Jednak przymiotniki typu *-owy* chętnie wykorzystywali także filomaci i filareci (Kurzowa 1963: 90) oraz komediopisarze oświeceniowi (Węgier 1973: 58–59).

Formant *-ski, -cki*

bluźnierski ‘bluźnierczy’: *ich bowiem mowy SN wolne bluźnierskie* 58. Przymiotnik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (w cytatach z XV i XVII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

luterski ‘luterski’: *Co do Luterskiej, Kalwińskiej y Deistów iakokolwiek mianowanych Religii* 16. Przymiotnik podają SJPXVIIiXVIII, SL (obok *luterow, luterowy, lutrowy*, ale tylko forma *luterski* nie jest oznaczona jako niezalecana), SWil, SW (*luterski* kwalifikowana jest jako rzadka) oraz SJPD (obocznie do *luterski*). Brak w ST.

probierski ‘probierny, służący do próbowania czegoś’: *Życie wedle wiary to probierski kamień dla Boga* 157. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (w cytatach z XVIII w., ponadto SL podaje formy *probierny* – również w cytatach z XVII i XVIII w. oraz *probny*), SWil, SW (odsyła do *probierny*) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*, odsyła do *probierny*). Oprócz form, które podaje SL, SWil rejestruje także *próbierny, probierny, próbny, próbierny*.

trydeński ‘trydencki’: *iako mowi Święty Zbor Trydeński* 24. Przymiotnik rejestrują SJPXVIIiXVIII, SL (w formie *trydencki*). Brak w SWil, SW oraz SJPD.

wieśniacki ‘wieśniaczy, wiejski’: *aż trzeba było przybierać do nich corki wiesniackie* 246. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (w cytatach z XVIII w., obok przymiotnika *wieśniaczy* – również w cytacie z wieku XVIII oraz niezalecanej *wieśny*), SWil (obocznie do *wieśniaczy*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

Formant *-liwy*

błędliwy ‘błędny; być może także jako kacerski, heretycki’: *Biada y dziś Francji ktora zgromiwszy Oycow swoich wiary błędliwego chwyciła się rozumu* 265. Przymiotnik notowany w SJPXVIIiXVIII (ale w tym znaczeniu tylko w tekstach religijnych), SL (cytaty z XVII i XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*), a także u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 188), Beniślawskiej (Brajerski 1961: 70), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 55), Bohomolca (Węgier 1972: 64) i Staszica (Szober 1959: 122). ST podaje tylko formę *błędny*. Zdaniem K. Kwaśniewskiej-Mżyk jest to formacja rzadka lub przestarzała (1978: 56), choć trudno się z tym zgodzić wobec tak licznych poświadczeń w tekstach autorów XVIII-wiecznych. Wydaje się, że raczej mogła to być formacja podniosła, dlatego trafia się również w tekstach religijnych.

dotkliwy ‘obraźliwy, delikatny, tkliwy’: *tyle ostrych w serce nieprawie odebralscie razow iakoby was z bolescią w dotkliwe urażono sumnienie* 90. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (w cytatach z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Ponadto formacja ta występuje w listach południowokresowych z XVIII wieku (Sicińska 2013: 384), u komediopisarzy oświeceniowych (Węgier 1973: 59), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979:

55), filomatów (Kurzowa 1963: 96). Zdaniem K. Kwaśniewskiej-Mżyk ma charakter książkowy lub poetycki (1978: 56).

gniewliwy 'gniewający się': *zacięci w nieprzyjazni y nienawisciach g n i e w - l i w i* 99. Przymiotnik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD. Ponadto znaczenie takie, obok 'gniewający się', występuje także w tekstach Chrościńskiego (Siekierska 1974: 188) i Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 55).

niebojaźliwy 'odważny': *Dobre Chrzescianina zycie w dzień straszne-go sądu Boskiego nieboiazliwym gą uczyni* 45. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SWil oraz SJPD. Brak w ST, SL oraz SW. Być może był to wyraz rzadki.

skwapliwy 'chętny, ochoczy, skory do czegoś': *za pomoc y skwapliwą ochotę waszą dziękuiemy* 104. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (obok *skwapny*), SWil (również obocznie podaje *skwapny*), SW oraz SJPD.

spowiedliwy 'dotyczący spowiedzi spowiednika': *y czyliż wystawialiscie u siebie wyobrazenia s p o w i e d l i w e dobr prawdziwych y istotnych* 41. Wyraz nienotowany w słownikach. ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*) podają tylko przymiotnik *spowiedny*.

trwoźliwy 'niepokojący, nabawiający trwogi': *owe mniemane widoki nocne strachy, same sny trwoźliwe* 25. Przymiotnik rejestrują SJPXVIIiXVIII, SL (w cytatach z XVI–XVIII w., obok formy *trwoźny* – w cytatach z XVII i XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD. Występuje także u Benisławskiej (Brajerski 1961: 71). Brak w ST.

zajadliwy 'zajadły': *iako łakomy chciwy i z a i a d l i w y lew zabitego na krzyżu za grzechy pożerałeś Baranka* 70. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (obok *zajadły*), SWil (tak samo jak w SL), SW (jako wyraz rzadki) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Brak w ST.

zdradliwy 'zdradziecki, podstępny': *ich zasadzki na wiarę odkrycie z d r a - d l i w e oszukania w przewroceniu dobrych Chrzesciańskich obyczaiow* 5. Przymiotnik notują ST, SL (obocznie do *zdradny*, cytaty z XVI–XVIII w.), SWil (obocznie do *zdradny*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Ponadto występuje u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 189) i Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 56).

W XIX wieku znaczenie sufiksu *-liwy* jest dwojaki: aktualne lub potencjalne, oznaczające skłonność do wykonywania czegoś (Kurzowa 1963: 96). Czasem jednak, na podstawie pojedynczego użycia, trudno kategorię

orzec, z jakim znaczeniem mamy do czynienia, a często waha się ono między jednym a drugim. Wydaje się, że u Kluka formacje *dotkliwy*, *skwapliwy* mają charakter skłonnościowy, a *błądliwy*, *gniewliwy*, *niebojaźliwy*, *trwożliwy*, *zajadliwy* oraz *zdradliwy* raczej aktualny charakter czynnościowy, jaki dominuje wśród formacji na *-liwy* na przykład u Chrościńskiego (Siekierska 1974: 188), Twardowskiego (Szlesiński 1970: 215), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 56) i Benisławskiej (Brajerski 1961: 70–71). Na tym tle wyjątkowy wydaje się własnościowy przymiotnik *spowiedliwy*, którego nie notują słowniki.

Formant *-isty*, *-ysty*

wieczysty ‘wieczny’: *nadto do życia stałego y wieczystego* 253. Przymiotnik notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytat z XVIII w.), SWil (obocznie do *wiekuisty*), SW (obocznie do *wiekuisty*) oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

Formant *prze-*

Formacje utworzone za pomocą prefiksu *prze-* oznaczają to samo co przymiotnik, ale w stopniu spotęgowanym:

przenajbłogosławiwszy ‘najbardziej ze wszystkich błogosławiony’: *Coż w białychgłowach nad Przenaybłogosławińszą Maryą sławniejszego* 37. Formacja nienotowana w słownikach.

przewielebny ‘tytuł używany w stosunku do najwyższego duchowieństwa’: *A nayprzed odchodzim od ciebie Prze wielebny mosci Xąże Pasterzu* 103. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (odsyła do *wielebny*), SWil, SW oraz SJPD.

przezacny ‘niezwykle zacny, czcigodny’: *Nie brońże Przezacny Pasterzu udzielić Nayswiętszego Sakramentu* 83. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*).

Ponadto w kazaniach Kluka występują formacje *przedziwny* i *przenajświętszy*. Zdaniem S. Urbańczyka występowanie formacji przymiotnikowych z prefiksem *prze-* właściwe było głównie tekstom religijnym. Nawet w SL najwięcej przykładów tego typu wynotowano z utworów Skargi (1945: 80–81), sporo też trafia się na przykład u Benisławskiej (Brajerski 1961: 82), choć

kilka przymiotników z prefiksem *prze-* znaleźć można też u autorów świeckich – Paska czy Chrościńskiego (Siekierska 1974: 202).

Stopniowanie przymiotników

Kluk, podobnie jak inni XVIII-wieczni autorzy (por. Węgiel 1972: 69–70, Węgiel 1973: 62–66, Brajerski 1961: 86, Szober 1959: 122), w bardzo dużym zakresie wykorzystuje stopniowanie sufiksalne, nawet w tych formacjach, które dziś dopuszczają stopniowanie opisowe. Być może ten sposób gradacji form przymiotnikowych służył nadaniu tekstom charakteru podniosłego.

Poniżej podaję tylko kilkanaście przykładów wynotowanych z tekstu:

dobrotliwy: *się cieszy was mili Chrzescianie Naydobrotliwszy Zbawiciel* 95.

godny: *y naygodnieysze czci Sakramenta sprawowanę w Kosciole niesąż to co raz nowę cuda Boskie?* 218.

liczy: *ludziom n a y l i c h s z y m nawet y dzieciom samym daie się y udziela* 72.

mądry: *Co samo wyznaie n a y m ę d r t s z y z ludzi Salomon mowiąc do Pana* 33¹²¹.

słuszny: *a za tym niesprawiedliwszego z strony Polakow nic s ł u s z n i e y - s z e g o z strony woyny bydż nie może* 169–170.

smrodliwy: *bo na wzor tych trędowatych z naygorszego, z nayszkodliwszego, y n a y s m r o d l i w s z e g o (...) trądu oczyszczeni bywamy* 205.

sprawiedliwy: *ten Pan y Krol iest nadwszystkich naymocniejszy, nayłaskawszy, n a y s p r a w i e d l i w s z y* 93.

szczególny: *Tę dwie rzeczy upatruię za n a y s z c z e g u l n i e y s z e dowody wprzekonaniu was o potrzebie poprawienia wsobie złych nałogow* 206.

święty: *sama n a y s w i ę t s z a Marya rozkazuięca Dominikowi Smu ogłaszać y podawać ludziom rozaniec wyraziła własności* 1.

wierny: *przyiaciel n a y w i e r n i e y s z y chronić się przyiaciela będzie* 227.

zdatny: *A któryż to wiek ktory czas iest sposobniejszy y z d a t n i e y s z y do pracy około cnoty y wrowny obyczaiow?* 62.

¹²¹Warto zwrócić uwagę na inny niż współcześnie model stopniowania przymiotnika: *mądry* – *mędrszy* – *najmędrszy*.

znaczny: rozmaite uczynki pobożne y dobre, między ktoremi te są z n a c z - n i e y s z e 78.

W kazaniach Kluka niemal zupełnie brak stopniowania opisowego. W całym tekście znalazłem tylko dwa przykłady, gdzie wykorzystano stopniowanie opisowe przymiotników, przy czym w jednym z nich doszło do kontaminacji dwóch modeli stopniowania przymiotników – opisowego i regularnego: *bardziej sprosniejsze rozkoszy* 159; *gdy naybardziej potrzebni zostanieie* 227.

PRZYSŁÓWKI

W XVIII i w XIX wieku było więcej form obocznych przysłówków niż w polszczyźnie współczesnej (por. J. Węgier 1972: 139–141, 1973: 66–76, Siekierska 1974: 204–206, Szober 1959: 123–124). Stan ten doskonale ilustrują kazania ks. Kluka, gdzie obok form zgodnych ze współczesną normą, pojawiają się również dziś nieużywane lub nacechowane chronologicznie:

Formant -o

nieomylno ‘nieomylnie’: *nie masz pokoiu niezbożnym y to nie o m y l n o* 28 (obok: *nie o m y l n i e: z czego nie o m y l n i e świętokradzka pokuta idzie* 24). Formacja nienotowana w słownikach. W SJPXVIIiXVIII, ST, SWil, SW oraz SJPD jest tylko *nieomylnie*. Wydaje się, że mogła to być formacja powstała pod wpływem języków wschodniosłowiańskich.

przyjemno ‘przyjemnie’: *to drugim czynić będziecie co wam samym p r z y - i e m n o y miło byłoby* 102. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SW (jako wyraz gwarowy) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). ST, SL oraz SWil podają tylko formację *przyjemnie* (w kazaniach Kluka nie występuje) i wydaje się, że ta forma przysłówka była częstsza w XVIII wieku.

Formant -e

dowodnie ‘niewątpliwie, rozstrzygająco, w sposób oparty na dowodach’: *na sobie samych pokazować d o w o d n i e z kąd sławy maią nabywać drudzy* 39. Przysłówki rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Brak w SL.

jaśnie ‘jasno’: *iuż iasnie postrzegam* 255. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST (jako forma rzadko używana, obocznie do *jasno*), SL (obok *jasno*, obie w cytatach z XVIII w.), SWil (odsyła do *jasno*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Ponadto formacją na -o, posługują się Chrościński (Skierska 1974: 204) oraz komediopisarze drugiej połowy XVIII wieku (Węgier 1973: 66), Bohomolec (Węgier 1972: 71) i Staszic (Szober 1959: 124). Kluk wykorzystuje obie formacje, a stosunek *jaśnie* do *jasno* wynosi 2:1.

mile ‘miło’: *panna mile słucha tey nowiny* 346, również z partykułą -że: *mileże* 1, 131. Kluk posługuje się także formacją (*nie*)*miło*: *Miło wam było słyszeć o tym* 131. Stosunek *mile/mileże* do *miło* w tekście wynosi 5:5. Obie formacje rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD.

mocnie ‘mocno’: *sama iedynym lekarstwem na niego iest zachęcić m o c n i e* 18. Postać przysłówka notowana jest w SJPXVIIiXVIII oraz SW (jako staropolska). ST, SL, SWil oraz SJPD rejestrują tylko formację *mocno*, która przeważa u Kluka (7:1): *Co tak m o c n o w sercach Świętych kwitło* 29. H. Wiśniewska twierdzi, że forma *mocnie* powstała pod wpływem polszczyzny północnokresowej (Wiśniewska 1975: 78).

nieuchybnie ‘niechybnie’: *wszystkie przyszłe nie u c h y b n i e przyczynią się do rzetelnego dobra iego* 238. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII oraz SW. SL oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*) notują przymiotnik *nieuchybny*. SWil podaje przysłówek *niechybnie*, który jednak w badanych kazaniach nie występuje.

ochotnie ‘ochoczo’: *nabożny Atenski słuchał o c h o t n i e tego co mu powiadano o Religii* 244. Przysłówek notują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (obok *ochotno*), SWil (obocznie do *ochoczo*, *ochotno*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Ponadto trafia się w XVIII-wiecznej księdze miejskiej Przemyśla (Wiśniewska 1975: 78) oraz u Benisławskiej (Brajerski 1961: 83).

próżnie ‘próżno’: *widzę, że nie p r o ż n i e patrzę* 255. Formacja notowana w SJPD (z kwalifikatorem *daw.*, ale w cytatach XVIII-wiecznych). ST, SL, SWil oraz SW podają tylko przysłówek *próżno*, który również pojawia się u Kluka: *p r o ż n o (b y m) : A wiec p r o ż n o b y m się nauczył poznawać Ciebie* 254. Każdą z form przysłówka Kluk posłużył się w kazaniach tylko jeden raz.

surowie ‘surowo’: *kiedy surowie przykazuje* 75. Przysłówek rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW (jako rzadki) oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*), oraz występuje w tekstach Maskiewicza (Sokólska 1999: 54), Twardowskiego (Szlesiński 1970: 234), Chrościńskiego (Siekierska 1974: 204), Bohomolca (Węgier 1972: 71) i Benisławskiej (Brajerski 1961: 84). ST, SL, SWil oraz SW podają obocznie formację *surowo*.

śmieie ‘śmiało’: *obłudę potępia śmieie* 10, obok: *smiało: smiało w oczy zayzdrzeń nie mogliście* 80. Forma notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW, SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*) oraz w listach południowokresowych z XVII wieku (Sicińska 2013: 391), u Bohomolca (1972: 71) i Benisławskiej (1961: 84). SL, SWil oraz SW podają obocznie również formację *śmiało*, jednak kazaniach Kluka nieznacznie przeważa przysłówek *śmieie* (8:7).

upornie ‘uporczywie’: *żyd chwalonym bydź ma że upornie obiawioney nie wierzy prawdzie* 293. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL, SWil (obocznie do *uporczywie*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

zdradliwie ‘zdradziecko’: *obiecana łaska monarchow aże ta zawadzi zdraadliwie niepamięć* 176. Przysłówek rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SWil (obocznie do *zdradnie*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). SL notuje tylko formację przymiotnikową.

Inne formy przysłówek

omackiem ‘po omacku’: *postępujący bezprzestannie iakby omackiem y w cieniu śmierci* 13. Formację notują SJPXVIIiXVIII, ST (obok: **omaćmie, w omacku*), SL (obok: *omackie, omacką, po omacku, w omacku, omacku*), SWil (obocznie do *omacmie, omacnie, po omacku, w omacku, omacką*), SW (jako rzadka). Brak w SJPD.

zadość ‘wystarczająco dużo’: *a przez coż proszę tym obowiązkom uczyniemy z a d o s ć ieżeli nie przez cnotę?* 33. Przysłówek notowany w SJPXVIIiXVIII, SL (obocznie do *zadosyć*), SWil (w ramach hasła *zadosyć*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *daw. dziś gw.*). ST podaje tylko *zadosyć*.

Z. Kurzowa uważa, że wahania formacji na *-e||-o*, które nie znajdują potwierdzenia w SL, a więc nie są schedą po staropolszczyźnie, powstały pod

wpływem polszczyzny kresowej (1993: 251), co wiązać należy przede wszystkim z osłabieniem na kresach normy językowej oraz wolniejszym wprowadzaniem zmian. W ten sposób w języku Kluka tłumaczyć można występowanie przestarzałych już w XVIII wieku przysłówków *mocnie* i *próżnie* (archaizmy względne). Powstanie formacji *przyjemno*, *nieomylnie* należy wiązać z oddziaływaniem ruszczyzny (por. Kurzowa 1993: 255), gdyż przysłowki odprzymiotnikowe z zakończeniem na *-o* po wpływie ukraińskim tworzyli pisarze kresowi (Śmiech 1957: 70). Podobne formacje występują w gwarach okolic Siedlec (Cyran 1960: 190).

CZASOWNIKI

W zakresie słowotwórstwa czasowników zwraca uwagę odmienna prefiksacja, co jest zresztą zjawiskiem częstym również u innych autorów. W XVIII wieku formacje czasownikowe były bowiem mniej zleksykalizowane, co pozwalało na swobodniejszy dobór prefiksu (Węgier 1972: 81, 1973: 71–72).

Formant *do-*

dokazać ‘dowieść, przekonać, udowodnić’: *obiera sobie takich pomocników bez których nic nie może, ci gdy zanim poyda wszystkiego dokazać zdoła* 267. Czasownik notują SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL (cytaty z XVII i XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

domniemać się ‘domyślić się, przypuścić’: *dociec y domniemać się nie można* 53. Formacja rejestrowana w SJPXVIIiXVIII, SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD.

dopełniać ‘wypełniać, dokonać’: *Boy się Boga y dopełniay wiernie prawo jego* 40. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (cytaty z XVIII w.), SWil (obocznie do *spełnić*, *wypełnić*), SW (cytaty z I. Krasieńskiego) oraz SJPD. Czasownikiem w tym znaczeniu posługują się także komediopisarze z 2. połowy XVIII w. (Węgier 1973: 72) oraz Karpiński (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 61).

dopominać się ‘upominać się’: *wysmianę od grzesznika przekazywania Boskie y Koscielne karania winnego dopominać nad przestępcą dopomi-*

nać się nieprzesaną 130. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil SW oraz SJPD.

doznać ‘doświadczyć’: *z poufałości y towarzystwa z dzisiejszemi Liberty-nami doznaćcie na sobie samych tego prawdy co mówi S. Paweł* 58. Czasownik poświadczony w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD.

dozwalać ‘pozwalać’: *ieżeli więc przytey skłonności dozwalamy wzmacniać się namiętnościom naszym* 63. Czasownik notują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD. Występuje także u Beniśławskiej (Brajerski 1961: 88).

Formant *na-*

namienić ‘nadmienić, uczynić wzmiankę’: *Bo iakom wam wyżey namienił* 116. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil (obok *nadmieniać*), SW (w tym znaczeniu jako rzadka) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Czasownik notowany także u Bohomolca (Węgier 1972: 75) i Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 61).

naprzykrzać się ‘uprzykrzyć się, sprzykrzy się’: *Mężow Panow y Gospodarzow ktoreście otrzymali że albo im naprzykrzałiscie się o pozwolenie na Missyą* 86. Czasownik notują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (w cytatach z XVII i XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD. Ponadto został poświadczony w języku komediopisarzy oświecenia (Węgier 1973: 73).

nasporzyć ‘pomnożyć, powiększyć’: *aby to Bog wam w czymżeście dla tego Odpustu opoznili sobie stokrotnie nasporzył* 105. Czasownik w tym znaczeniu rejestrują SL (cytat z XVI w.), SWil oraz SW (jako wyraz staropolski). Brak w ST oraz SJPD. W XVIII wieku mógł to być już archaizm właściwy.

nawiedzać ‘napełnić, obdarzyć; tylko w znaczeniu o Bogu’: *aby was przytomnością y osobą swą Boską nawiedził* 69. Formację w identycznym znaczeniu rejestrują SL (z kwalifikatorem *teolog.*), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). W znaczeniu ‘odwiedzać’ notują, oprócz SL, SWil, SW oraz SJPD, wyraz ten występuje u XVII-wiecznych pamiętnikarzy (Sokólska 1999: 61), Bohomolca (Węgier 1972: 75), komediopisarzy doby oświecenia (Węgier 1973: 73), Beniśławskiej (Brajerski 1961: 89), a także u Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 61).

Formant o-

obaczyć¹²² ‘zobaczyć, ujrzeć, spostrzec’: *ale obaczemy ieszczce drugi wniossek nierozumny y lekkomyslny* 63. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW, SJPD (z kwalifikatorami *przestarz.* dziś *reg.*) oraz u Bohomolca (Węgier 1972: 80).

obierać ‘wybierać’: *tę zelżywosc z ochotą raczey znosić obierzcie sobie* 59. Formacja rejestrowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW, SJPD, a także w XVII- i XVIII-wiecznych księgach miejskich Przemysła (Wiśniewska 1975: 79) i kazaniach cieszyńskich (Wronicz 2001: 97).

Formant ob-

obmierzać ‘obrzydzać’: *skutek tylko obmierzać y ochydząć wszczęte wieku tego błedy* 2. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (obocznie *omierzić*, obie w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil (obok *omierzać*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

obmyślać ‘układać coś szczegółowo w myślach, planować coś, wymyślać’: *Trzeba nam więc y przyczyną poznać y sposob obmyślić* 193. Wyraz rejestrują SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *rzad.*, *daw.*).

obtoczyć ‘otoczyć’: *o b t o c z o cię nieprzyiaciele twoi wałem* 188. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL, SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). ST, SL oraz SWil podają równorzędnie formę *otoczyć*.

Formant od- (ode-)

odkazać ‘przekazać, zapisać, legować’: *ustępujący do Nieba Zbawiciel wszystkim Testamentem o d k a z a ł* 97. Czasownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI – XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Ponadto występuje w XVII-wiecznej księdze miejskiej Przemysła (Wiśniewska 1975: 80).

¹²²W wyrazie *obaczyć* występuje pierwotnie rdzeń *-acz-* po przyrostu *ob-*. Po wchłonięciu przez rdzeń spółgłoski *b*, przesunęła się *g* między przedrostkiem a rdzeniem, przez co formację tę można pod względem słowotwórczym podzielić następująco: *o-bacz-yć* (Klemensiewicz i in. 1964: 195).

Formant *po-*

poczynać ‘zaczynać’: *duszy spokojności która ledwie zyskiem wyrażona być może zażywać p o c z y n a* 23. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil, SW, SJPD (z kwalifikatorami *przestarz.* dziś. *książk.*), oraz w XVII-wiecznej księdze miejskiej Przemyśla (Wiśniewska 1975: 80) oraz u Beniśławskiej (Brajerski 1961: 90).

poczytać ‘uznać za kogoś, za coś’: *się smieią y za fanatyków słuchania niegodnych p o c z y t u i ą* 118. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *przestarz.*, *książk.*).

pohańbiać ‘okryć hańbą, zniesławić’: *dziś ią przytey Uroczystosci Boga w Troycy iedyngo p o c h a ń b i a ć y potępiac umysliłem* 161. Czasownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD.

pomnieć ‘pamiętać, przypominać sobie’: *Życzyłbym wszystkim o tym p o m n i e ć* 26. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SJPas, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Występuje także u Beniśławskiej (Brajerski 1961: 91).

poróżnić ‘doprowadzić do niezgody’: *y lżą różnę im bezprawia zadaiąc aby p o r u ż n i ć zawadzić* 144. Czasownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVIII w.), SWil (odsyłają do *różnić*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*).

poruczyć ‘oddawać w czyjeś ręce z zaufaniem, oddawać pod czyjąś opiekę, polecać’: *w sądach swoich z prawem zgadzać się Boga nam to samym zostawiono, nam p o r u c z o n o przy łasce* 120. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil (z ilustracją materiałową: *Poruczać się w Bogu*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

powiadać ‘mówić, opowiadać’: *P o w i a d a s z że pamięci nie masz* 120. Formację podają SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

Formant *prze-*

przebieżyć (przebieżeć) ‘roztrząsać, rozpatrywać’: *Przebieżmy S.N. narody Krolestwa Rzeczypospolite, weyrzyimy w Księgi zawieraiące prawa wszystkich narodow* 13. Czasownik notują SWil i SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). SL oraz SW nie rejestrują tego znaczenia.

przekładać 1. ‘dawać pierwszeństwo komuś lub czemuś’: *cnotę przekładać nad wszystko dla iey dochowania* 31, 2. ‘tłumaczyć, wyjaśnić, perswadować, namawiać do czegoś’: *Jeżeli im mowi się y przekłada, radzi y przykazuje aby się uczyli Tajemnic do wiary* 119. Formację podają SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW (w znaczeniu ‘dawać pierwszeństwo’ SW podaje *przekładać*) oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*), a także pisma Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 63).

przepomnieć ‘zapomnieć’: *A o was osierociali y ubodzy Ludzie pewnie rozumiecie że przepomniemy?* 106. Czasownik podają SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVII–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Ponadto występuje u oświeceniowych komediopisarzy (Węgier 1973: 77), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 63) i Beniśławskiej (Brajerski 1961: 93).

przepuszczać ‘darować’: *Miłe dziatki na Rodzicielskich wychowane rękach czyż wam przepuściliśmy w strofowaniu y napominaniu* 98. Formację poświadczają ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD.

Formant przy-

przyodziać ‘ubrać w coś; tu z znaczeniu metaforycznym’: *stał się człowiekiem y takim przyodział się ciałem iako y my* 54. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST (oznaczona jako wyraz poetycki lub oratorski), SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil, SW, SJPD (z kwalifikatorem *przestarz. dziś książk.*) oraz u Beniśławskiej (Brajerski 1961: 94).

przysposobić ‘przygotować, przyszykować, przyrzędzić’: *do tego zaś najlepiej z strony swoiey S.N. przysposobicie się gdy o tey drugiej Rożańca własności szczerze pomyslicie* 5. Czasownik notowany w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (w cytatach z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *wychodzące z użycia*).

przywieść ‘przyprowadzić do jakiegoś miejsca, przyjąć wiodąc kogoś’: *do poznania prawdziwego Boga przywodzić ludzi* 8. Czasownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil oraz SJPD (z kwalifikatorami *przestarz. dziś książk.*).

Formant roz-

rozrządać ‘zarządzać, dysponować czymś’: *nie dokładniej postępowania ludzkiego rozrządać nie może nadtę obyczajności y ustawy prawdziwie Boskie* 14. Formację notują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Ponadto posługują się nią oświeceniowi komediopisarze (Węgier 1973: 78), Benisławska (Brajerński 1961 94), Karpiński (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 63) oraz radcy łukowscy z początku XIX wieku (Kuć 2013: 243).

rozwolnić ‘zrobić luźniejszym, rozluźnić, popuścić’: *za często przyganiać rzeczom dobrym rozwałnić sumnienia boiazliwe* 271. Formacja notowana w ST, SL (cytaty z XVIII w.), SWil (w wyrażeniu *rozwolnić obyczaje*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

Formant u-

ubezpieczyć ‘zabezpieczyć, ochronić, bronić’: *Dobre Chrzescianina zycie w dzień strasznego sądu Boskiego nieboiazliwym gą uczyni, ale ubespiecz y we wszystkim* 45. Czasownik w tym znaczeniu notują ST, SL, SWil, SW oraz SJPD.

ubłagać ‘uzyskać coś błaganiem, prośbą, wybłagać’: *Oycowie y Matki daycesz się ubłagać* 82. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (w znaczeniu ‘uśmierzyć czyjś gniew’, w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil (odsyła do *wybłagać*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*).

ubłogosławić ‘udzielić błogosławieństwa’ *ubłogosławił y serca wasze zagrzał miłością* 69. Czasownik poświadczają SJPXVIIiXVIII, SL (odsyła do *błogosławić*), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Brak w ST. Występuje ponadto u Benisławskiej (Brajerński 1964: 95).

ubogacać ‘uczynić bogatym, wzbogacać’: *niech was ubogaci w Krolestwie Niebieskim* 107. Czasownik podają SJPXVIIiXVIII, ST, SL (odsyła do *bogacić*), SWil (również odsyła do *bogacić*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Ponadto posługują się nim komediopisarze 2. połowy XVIII w. (Węgier 1973: 79) oraz Karpiński (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 64).

uchodzić ‘uniknąć czegoś’: *uchodzić pilnie grzechow nowych* 146. Czasownik podają SJPXVIIiXVIII (jako ustabilizowane połączenie wyrazowe *uchodzić wstyd*), ST, SL (odsyła do *ujść*), SWil, SW oraz SJPD.

uiścić się ‘spełnić się’: *przyidzie czas ktorego owa obietnica Zbawiciela uiscisci się nad niemi* 32. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL (w cytatach z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

ukochać ‘pokochać, umiłować’: *więcey nad inne narody ukochał* 94. Czasownik podają SJPXVIIiXVIII, SL (cytaty z XVII i XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *nieco książk.*). Brak w ST.

uleczyć ‘wyleczyć’: *moim więc zamiarem będzie oboie to uleczyć* 202. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorami *książk., rzad.*).

upamiętać się ‘opamiętać się’: *to cała wiara nasza żeśmy się upamiętać w grzechach nie chcieli kiedyśmy mogli* 188. Formację rejestrują SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

upewniać ‘zapewnić kogoś o czymś, uczynić coś pewnym’: *O tym upewnia nas Jan S. Apostoł* 20. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD. Ponadto występuje u XVII-wiecznych pamiętnikarzy (Sokólska 1999: 69), komediopisarzy doby oświecenia (Węgier 1973: 80) oraz u Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 64).

upodobać się ‘spodobać się’: *upodobało się Oycu Przedwiecznemu dać ci Krolestwo Niebieskie* 95. Czasownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytat tylko z XVI-wiecznej Biblii), SWil oraz SW (również w cytatach z XVIII i XIX wieku), SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Ponadto wyraz w tym znaczeniu występuje u oświeceniowych komediopisarzy (Węgier 1973: 80) i Karpińskiego, choć zdaniem K. Kwaśniewskiej-Mżyk jest to forma przestarzała (1979: 64).

uruszać ‘przemieszczać, przenosić’: *bystrość wody urusza go niechcącego na głąb morza* 355. Formacja nienotowana w słownikach. SW oraz SGP podają jednak czasownik *uruszyć się* w znaczeniu ‘zruszyć się, oberwać się, ciężarem podźwignąć się’ jako wyraz używany w okolicach Lublina.

usłuchać ‘wysłuchać i zastosować się do rady’: *Chcecie dożyć prawdy, usłuchajcie podziału* 199. Formacja występuje w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil oraz SW. Brak w SJPD.

utwierdzać ‘umacniać, wzmacniać’: *Lecz przez spowiedź należytą y szczerą utwierdza z Bogiem pokoy y duszy spokojności* 23. Czasownik rejestrują

ST, SL (odszyła do *twardzić, twierdzić*), SWil, SW, SJPD oraz opracowania poświęcone językowi Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 65).

uweselać ‘czynić wesołym, rozweselać, bawić’: *nabywanie onych u weselało w Bogu y cieszyło* 29. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Ponadto występuje u oświeceniowych komediopisarzy (Węgiel 1973: 81) i Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 64).

uwiadomić ‘informować, zawiadamiać, powiadamiać’: *Kiedy Ewangelia chce nas uwiadomić o ostatecznym sądzie* 42. Czasownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*). Występuje też u komediopisarzy doby oświecenia (Węgiel 1973: 81), Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 64) oraz w łukowskich aktach notarialnych z początku XIX wieku (Kuć 2013: 244).

Formant *w-*

wrażać ‘wpajać, wszczepiać’: *we wszystkich tych ludzkich prawidłach y uprzedzeniach, ktore w r a ż a i ą mi na odprowadzenie od służby Twoiey* 14. Formacja zanotowana w SL (w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil ‘sprawiać, żeby ktoś coś sobie wbił do głowy’, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *wychodzące z użycia*). ST podaje znaczenie ‘wkładać’, które potwierdzają m.in. pisma Benisławskiej (Brajerski 1961: 96). Oświeceniowi komediopisarze używają tego wyrazu w znaczeniu ‘powodować’ (Węgiel 1973: 82). W XVIII w. był to najprawdopodobniej leksem o charakterze podniosłym, oratorskim (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 1088).

Formant *wy-*

wyciągać ‘wymagać, potrzebować, żądać’: *zamiary y postępowania, iakich po mnie wyciąga imie Chrześcianina* 17. Czasownik notowany w ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

wyprzysiąc się ‘wyrzec się’: *wyprzysięgli sie wiary y sa gorszemi za pogan y niewiernych* 115. Formację podają SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Ponadto występuje u oświeceniowych komediopisarzy (Węgiel 1973: 83).

wysadzać ‘wybierać, wyznaczać’: *Poznawaycież Oycowie y Matki z tego co się rzekło, iak wielki obowiązek na was pada uczenia dziatek waszych y oddawania onych do nauki tym, ktorych Bog na to szczegulnie wysadził* 115. Formacja notowana w ST, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *reg.*). Brak tego znaczenia w SL. SWil podaje ‘wydawać z siebie, tworzyć, rodzić’, które w cytowanym kontekście też wydaje się możliwe.

Formant *ws-*, *wz-*

wspomnieć ‘zwrócić na coś uwagę’: *Jeżeli na grzechy wspomni tę pokutą prawdziwą w szczerey a dokładney spowiedzi* 323. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (obocznie do *spomnieć*, w cytatach z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *przestarz.*).

wzgardzić ‘odrzucić, odtrącić kogoś lub coś, pogardzić’: *ludzie coscie zaniedbawszy Boga y duszy wzgardzili tym Odpustem* 107. Formację podają SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*).

wzglądać ‘patrzeć, spoglądać do góry’: *Pomocnicy Pasterza Kapłani Namiestnicy Boga wzglądajcie dobrze, tych upatrując ktorzy w zatwardzialosci serca swojego dzis się poiednać nie zechcą* 81. Czasownik notowany w SJPXVIIiXVIII, SL (w cytatach z XVI i XVII w.), SWil, SW (jako rzadki) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Brak w ST.

wzmiankować ‘czynić wzmiankę o kimś lub o czymś’: *Zycie to nasze (...) nie iest zaprawdę czasem takim w ktorym byśmy za wolnych się sądzić mogli od tych gwoździ ktorę Dawid S. wzmiankuje* 290. Formację podają SL (cytaty z XVIII w.), SWil (obocznie do *wzmieniać*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *książk.*). Brak w ST.

Formant *z-*, *ze-* (*s-*, *ś-*)

sprzyjaźnić ‘zawiazać przyjaźń’: *dzis się z Bogiem sprzyia z nic mam* 74. Formacja notowana w ST, SL (odsyła do *przyjaźnić*), SWil, SW (jako wyraz rzadki) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

strwać ‘wytrwać, przetrwać’: *wyrabiaicie sobie pokarm ktorzy strwa na żywot wieczny* 32. Formacja nienotowana w słownikach.

stwierdzać ‘poświadczać, potwierdzić’: *ona naimocniey nadzieie z t w i e r - d z a* 32. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SJPas, SL (cytaty z XVII i XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *wychodzące z użycia*). Brak w ST.

zgluzować ‘zatrzeć, zmasać, zniszczyć, usunąć’: *to przywiley który lata szanuią, y ktorego nic zgluzować nie potrafi* 38. Czasownik podają SJPXVIIiXVIII, SL (odsyła do *gluzować*), SWil (w znaczeniu ‘wymazać, wyniszczyć, wytępić’), SW (jako wyraz rzadki) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Brak w ST.

zgotować ‘przygotować, urządzić’: *wzywa was y zaprasza na tę ucztę którą zgotowała* 69. Formacja notowana w SL (odsyła do *gotować*), SWil, SW (w tym znaczeniu jako wyraz staropolski) oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Brak w ST. Być może w XVIII wieku był to już archaizm względny.

znikczemnieć ‘pozbawiać wartości, znaczenia, czynić marnym’: *Boga chwalili oni dziękowali, ale znikczemniiali w myslach swoich* 216. Czasownik podają SJPXVIIiXVIII, SL (odsyła do *nikczemnieć*), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). Brak w ST.

Formant *za-*

zabawiać ‘spędzać gdzieś jakiś czas, przebywać, pozostawać gdzieś’: *żeby tylko czas iaki na modlitwie zabawić w Kosciele* 78. Formację notują SL (w cytatach XVIII-wiecznych), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *książk.*). Brak w ST.

zagasić ‘zgasić’: *z a g a s i l i moc ognia* 151. Czasownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*).

zakosztować ‘doświadczyć, doznać, skosztować’: *naykrotsza y naybespieczniejsza droga do poznania mocy rozkosz iest z akosztować ich* 60. Czasownik poświadczony w SJPXVIIiXVIII, SL (obocznie do *kosztować, skosztować*), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *książk.*).

zalecać ‘rekomendować’: *z cnot świętych pochodzą, każda bowiem z nich ma to do siebie że nie tylko człowieka zaleca przed Bogiem* 20. Formację podają SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

zaprzedać ‘sprzedać siebie dla jakichś korzyści: y ktora się sama bezwstydnie z a p r z e d a ł a, czyniąc się niewolnicą wszystkiego tego 43. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem daw.).

zasadzać się ‘opierać się, polegać na czymś, mieć za podstawę czegoś’: *Trwała sława ktorey żyjący na świecie człowiek pragnąc może, taki mieć swoy fundament powinna na którym by si ę z a s a d z a ł a* 37. Czasownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem przestarz.). Ponadto występuje u Beniśławskiej (Brajerski 1964: 99). W XVIII wieku mógł być to wyraz podniosły (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 1153).

zasilać ‘posilać, krzepić’: *tym chlebem Anielskim, chlebem Synow Bożych z a s i l a ć si ę miał* 75. Czasownik notują SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem daw.). Brak w ST. Posługuje się nim również Beniśławska (Brajerski 1961: 99).

zaszczycać się ‘szczyścić się czymś’: *Z a s z c z y c a i ą si ę oni pospolicie wysoką mądrością* 53. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem daw.). Występuje także u Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 66).

zatrudniać się ‘zajmować się czymś’: *w młodym wieku nie trzeba si ę z a t r u d n i a ć staraniem y pracą o cnotę y nabycie dobrych obyczaiow* 61. Czasownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVII i XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem daw.).

zawisnąć ‘zależać’: *izaliż nie z a w i s ł o od wytwornego iey dochowywania* 15. Formację notują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVII i XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem książk.).

zawziąć ‘starać się usilnie’: *Niech tylko obrzydzenie y nienawiść z a w e z m i e taki ku wszystkim grzechom* 25. Czasownik podają ST, SL, SWil oraz SJPD (z kwalifikatorem daw.).

zażalić ‘napęłnić żalem’: *Tego się strzedz co by go obrazić lub z a ż a l i ć mogła* 264–265. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, SL, SWil, SW (jako wyraz rzadki) oraz SJPD (z kwalifikatorem daw.). Ponadto wyraz występuje u Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 66).

zażyć ‘użyć czegoś lub kogoś, posłużyć się kimś lub czymś’: *iako naypierwszy po Bogu Maryi przyczyny zażywa* 3. Czasownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem przestarz.).

Ponadto jest notowany u Karpińskiego (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 66) i Beniślowskiej (Brajerski 1961: 100).

Czasowniki bez prefiksów

naleźć ‘znaleźć’: *Nie masz grzechu tak wielkiego ktorego byśmy odpuszczenia w rozgrzeszeniu na spowiedzi nie nalezli* 19. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST (obok *znajdować*), SL, SWil (odsyła do *znajdywać*), SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*). ST podaje formację *znajdować*. Najprawdopodobniej w XVIII wieku był to już wyraz przestarzały (archaizm względny) (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 460).

ohydzać ‘zohydzać’: *obmierzać y o c h y d z a ć wszczęte wieku tego błedy* 3. Formacja notowana w SJPXVIIiXVIII, ST, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

pożytkować ‘spożytkować, używać czegoś ku swemu pożytkowi’: *ale raczey umieymy z nieszczęścia onych końca nieznaiącego pożytkowac* 164. Czasownik rejestrują SJPXVIIiXVIII, SJPas, ST, SL (cytaty z XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

zwać ‘nazywać, oznaczać coś nazwą’: *byle tylko iakąs obyczaynością okraszzone były naypięknieyszemi z o w i a* 56. Formacja występuje w SJPXVIIiXVIII, SJPas, SL (cytaty z XVI–XVIII w.), SWil, SW oraz SJPD (z kwalifikatorem *rzad.*). Brak w ST.

W kazaniach Kluka najwięcej jest takich czasowników, które współcześnie mają inne prefiksy niż w XVIII wieku, np.: *dopełniać* ‘wypełniać’, *dozwalać* ‘pozwalać’, *nawiedzać* ‘odwiedzać’, *obierać* ‘wybierać’, *poczynąć* ‘zaczynać’. Są to jednak formacje, które w przeważającej większości mieściły się w normie języka drugiej połowy XVIII wieku – poświadczają je bowiem słowniki oraz pisma innych autorów. Tylko część z nich traktować można jako rzadkie: *przebieżyć* ‘rozpatrywać’, *wysadzać* ‘wybierać, wyznaczać’, podniosłe: *wrażać* ‘wpajać, wszczepiać’, *zasadzać się* ‘opierać się na czymś, mieć za podstawę czegoś’, przestarzałe: *nasporzyć*, *naleźć*, *upodobać się*, *zgluzować* czy jako indywidualizmy *uruszać* ‘przemieszczać’ i *strwać* ‘wytrwać’. Z kolei czasownik *nawiedzać*, dość powszechnie używany w XVIII wieku jeszcze w znaczeniu ‘odwiedzać’, u Kluka odnosi się już tylko do relacji Bóg – człowiek i oznacza ‘odwiedzić przez Boga’.

Badacze zwracają uwagę na sporą produktywność i powszechność na wschodnim obszarze językowym Polski formacji czasownikowych z przed-

rostkiem *u-* (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 67). Kazania Kluka zdają się potwierdzać to spostrzeżenie, należy jednak pamiętać, że w ogóle był to prefiks o dużej łączliwości w XVII (por. Szlesiński 1970: 231, Sokólska 1999: 80), XVIII (por. Węgier 1973: 87, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 67) czy nawet XIX wieku (por. Kurzowa 1963: 119–120, Doroszewski 1949: 309).

WNIOSKI

Analiza słowotwórcza kazań ks. Krzysztofa Kluka pozwoliła zauważyć, że język podlaskiego przyrodnika pod wieloma względami wykazuje tendencje zbieżne z rozwojem polszczyzny ogólnej XVIII wieku. Większość spośród omówionych derywatów, choć dzisiaj ma charakter wyraźnie archaiczny (czasem rzadki i/lub podniosły), mieściła się jednak w normie języka literackiego drugiej połowy XVIII wieku. Za przestarzałe (archaizmy właściwe lub względne), często jednak również podniosłe (archaizmy stylistyczne), uznać należy formy: *białogłowa*, *czyniciel*, *gwałtowność*, *naśmiewca*, *naśmiewisko*, *przstęp*, *uczyciel*, *zgotować*, w tym archaizmy związane ze stylem religijnym: *cichość*, *chwalca*, *dokonywacz*, *gorącość*, *jawnogrzesznik*, *kradziejstwo*, *łupiestwo*, *napominacz*, *nasporzyć*, *poddaność*, *polubność*, *poprzedziciel*, *pożądliwość*, *poświęciciel*, *przyczyńca*, *rozsiwacz*, *samowiernik*, *spokojność*, *ubłogosławienie*, *wiarołomstwo*. Ponadto Kluk posługuje się formacjami rzadkimi, być może w pewnym zakresie potencjalnymi, a przez to również nacechowanymi podniosłe: *Bogarodzica*, *białogłowa*, *dokonanie*, *dokonywacz*, *dowiadowanie*, *dystygowanie*, *istność*, *młodzianin*, *omieszkanie*, *padalcowy*, *pocieszny*, *pożyteczność*, *pożyczalnik*, *przyjacielstwo*, *szulerstwo*, *ubłogosławienie*, *współpomocnik*, *wszeteczność*, *zepsowanie*, *zewnętrznność*, *żałobność*, oraz nacechowanymi ujemnie: *mędrek*, *naśmiewisko*, *obmowisko*. Z kolei formacje indywidualne, takie jak: *eklezzjastyk*, *siejosłowiec*, *machiawelstwo* najprawdopodobniej powstały wskutek niedokładnego opanowania normy językowej (w polszczyźnie XVIII w. funkcjonowały *siejosłowca*, *eklezzjasta*, *makiawelizm*). Natomiast *ranica* choć zasadniczo utworzona została zgodnie z tendencjami słowotwórczymi XVII i XVIII wieku, to jednak za pomocą sufiksu *-ica* niezwykle popularnego w gwarach mazowiecko-podlaskich (Kowalska 1979: 93–96).

Podlaski kaznodzieja w pewnym zakresie wykorzystuje także, funkcjonujące w polszczyźnie tamtego okresu, derywaty wariantywne, takie jak: *zelżywość* – *zelżenie*, *poprzedziciel* – *poprzednik*, *zdrada* – *zdradziectwo*, *złorzeczeństwo* – *złorzeczenie*, *obmowisko* – *obmowa*, *zepsowanie* – *zepsucie*. Trudno orzec, na ile ich obecność determinuje codzienna mowa Kluka, a na ile jest uwarunkowana stylistycznie i wynika z religijnego charakteru badanego tekstu. Niemniej jednak w przypadku funkcjonowania wariantów słowotwórczych, kaznodzieja częściej sięga raczej po te formacje, które w XVIII-wieku wydawały się nieco przestarzałe lub, jeśli mieściły się w normie tamtego okresu, ograniczyły swoje użycie w przyszłości (wyjątek stanowią pary *uczyciel* – *nauczyciel* oraz *zepsowanie* – *zepsucie*).

Pisarze oświeceniowi chętnie sięgali po *composita*, a w dziełach literackich nawet tworzyli własne, co miało nadawać ich utworom podniosły charakter. Klukowskie *composita* znane są polszczyźnie XVIII wieku i tylko część z nich to formacje podniosłe i przestarzałe (wymieniam je przy podsumowaniu rzeczowników). Pod tym względem teksty ciechanowieckiego kaznodziei nie realizują tendencji słowotwórczych właściwych literaturze pięknej oświecenia, ale zbliżają się do mówionej, codziennej odmiany języka polskiego tego okresu, która miała być zrozumiała nawet dla mniej wyrobionego intelektualnie odbiorcy.

Uwagę zwraca także niemal zupełna nieobecność zdrobnień. Kluk chętnie za to sięga po rzeczownikowe i przymiotnikowe formacje z *nie-*, z których część była rzadko używana: *niemiłość*, *niepojęcie*, *niepojętność*, *nierozum*, *nieuspokojenie*, *niewstydnosc*, *niebojaźliwy*, *niegruntowny*, *nienagrodzony*, *nieoddzielny*, *nieuchybnie*, *niewymówiony* lub przestarzała: *nienabożeństwo*, *nieodpuszczony* (archaizmy kościelne). Obie te kwestie tłumaczyć można charakterem religijnym tekstu, który z jednej strony miał być przystępny, ale z drugiej nie wolno mu było stracić oficjalnego, podniosłego stylu.

W zakresie słowotwórstwa przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych podlaski duchowny najchętniej wykorzystuje formanty *-ny*, *-any*, *-ony*, *-owny*, a w dużo mniejszym zakresie *-ski*, *-owy* oraz *-liwy*. Nienotowane w słownikach lub rejestrowane tylko w pojedynczych opracowaniach leksykograficznych, a w związku z tym rzadkie, są następujące formacje: *dopuszczony*, *nagotowany*, *przyobleczony*, *szacowany*, *ubłogosławiony*, *udarowany*,

umorzony, zasadzony, padalcowy, zarażony ‘trujący, szkodliwy’, *zgojony*, a być może także: *istotny, utajony, uwiadomiony*. Z kolei formacje *grzechowy, duszny* to archaizmy kościelne.

Jeśli w analizowanych kazaniach pojawiają się przymiotniki i imiesłowy przymiotnikowe nienotowane przez słowniki, to tylko takie, które mają powszechne w XVIII wieku odpowiedniki słowotwórcze: *opaczony* ‘opaczny’, *spowiedliwy* ‘dotyczący spowiedzi’, a także compistitum *jednonarodzony* ‘jednorodzony’. Wydaje się więc, że i tym razem wskazane formacje powstały na skutek niedokładnego opanowania przez Kluka polszczyzny, a nie są artystycznymi nowotworami.

Pewną cechą słowotwórstwa przysłówków w kazaniach Kluka jest brak ostatecznie ustabilizowanej normy językowej, a w związku z tym występowanie form obocznych z *-o||-e*. Przeszarżałe w XVIII wieku przysłówki *mocnie, próżnie* kontynuują stan staropolski, natomiast formacje *przyjemno, nieomylnie* powstały pod wpływem języków ruskich i mogły być właściwe polszczyźnie kresowej.

Pod względem słowotwórczym najbardziej typowe dla polszczyzny drugiej połowy XVIII wieku wydają się w opisywanych kazaniach formacje czasownikowe. Paralelne wnioski wyciągają również badacze języka innych autorów (por. Węgier 1972: 81, 1973: 87–88, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 67).

Wydaje się, że słowotwórstwo kazań ks. Kluka jest zasadniczo zgodne ze stanem polszczyzny drugiej połowy XVIII wieku. Pod wieloma względami bliższe jest ono polszczyźnie potocznej tego okresu niż na przykład językowi artystycznemu, co widać chociażby w braku neologizmów czy literackich indywidualizmów. Pojawianie się formacji nietypowych dla polszczyzny XVIII-wieczu wiąże się albo z niedokładnym opanowaniem przez Kluka normy językowej, albo wynika z religijnego charakteru tekstu.

LEKSYKA

Zasób leksykalny rękopiśmiennych kazań ks. Krzysztofa Kluka jest ciekawy z kilku powodów. Ze względu na poruszaną tematykę, kazania zawierają przede wszystkim inny zakres słownictwa niż ten, jaki znaleźć możemy w pracach botanicznych i zoologicznych ks. Kluka. O ile bowiem w poradnikach zarejestrowana została leksyka związana z realiami wiejskimi, takimi jak na przykład uprawa roślin, hodowla zwierząt, przygotowanie pokarmów, narzędzia i sprzęty rolnicze, prace gospodarskie¹²³, o tyle w kazaniach zasób słownictwa dotyczy przede wszystkim sfery religijnej, charakteru i usposobienia człowieka, psychiki ludzkiej, stosunków i relacji społecznych oraz życia politycznego.

Pod względem leksykalno-stylistycznym kazania Kluka czerpią przede wszystkim ze stylu retorycznego i modlitewno-biblijnego¹²⁴. Niemniej jednak, ze względu na słuchaczy, którymi mieli być wierni parafii katolickich Ciechanowca, Kalinówki, Kobyлина, Tykocina i Siemiatycz (Gruszczyński 1996: 131), teksty Kluka czerpią również z odmiany potocznej. Pierwotnie napisane, choć przeznaczone do głośnego czytania, kazania Kluka musiały być przystępne w odbiorze dla niezbyt wyrobionego intelektualnie audytorium. Przez to też analizowane kazania zbliżają się pod pewnymi względami do polszczyzny przeciętnego użytkownika regionu północno-wschodniej Polski drugiej połowy XVIII wieku.

Niniejszy rozdział poświęcam leksyce kazań ks. Kluka związanej ze sferą religijną, gdyż z kilku powodów zasługuje ona na szczególną uwagę. Między innymi dlatego, że słownictwo religijne w znacznej mierze dotyczy właściwie wszystkich użytkowników polszczyzny XVIII wieku. Trudno wyobrazić sobie

¹²³Próbkę opisu słownictwa związanego z realiami wiejskimi znaleźć można w artykule Doroty Rembiszewskiej (2009).

¹²⁴W SLPO wyróżniono cztery style literatury oświecenia: retoryczny, potoczny, poetycki folkloru ludowego oraz modlitewno-biblijny.

osobę, która w opisywanym okresie nie miała styczności z prozą kaznodziej-
ską, a przez to również ze słownictwem religijnym (w tym także z terminolo-
gią). Już bowiem od drugiej połowy XVII wieku obserwować można proces
tworzenia się katolicyzmu socjologicznego, gdy nauka Kościoła przenika do
struktury społecznej, a przymusy obywatelskie zaczynają działać na rzecz ko-
ścioła (Górski 1986: 224).

Dla najsłabiej wykształconej części społeczeństwa modlitwy, kazania
i homilie stanowiły wzór poprawnej polszczyzny. Kaznodzieja Franciszek
Salezy Jezierski twierdził nawet – może z pewną przesadą – że w drugiej
połowie XVIII wieku „dla ojczystego języka nie zostało nic więcej, tylko
rozmowa jednego z drugim i kazania w kościele” (Rospond 1985: 250-251).
Bezsprzecznie zgodzić się należy z tym, że na przestrzeni dziejów to właśnie
odmiana religijna najbardziej przeniknęła – choć w poszczególnych epokach
w różnym stopniu – życie społeczne, przez co była powszechnie znana i sto-
sowana (Szlesiński 1978: 12), chociażby jeszcze w XVII i w pierwszej połowie
XVIII (por. Wilkoń 2002: 46–47, 155–157). Jednak w drugiej połowie XVIII
wieku rola stylu modlitewno-biblijnego, zwłaszcza w literaturze pięknej, nie-
pomrotnie się zmniejszyła (Skubalanka 1984: 136)¹²⁵.

Ponieważ celem tej części pracy jest właśnie ukazanie całego bogactwa
leksykalnego związanego z tematyką religijną kazań Kluka, rezygnuję z two-
rzenia słownika wyrazów w układzie alfabetycznym na rzecz prezentowania
jednostek wyrazowych w układzie pól leksykalnych. Dzięki takiej meto-
dzie opisu możliwe staje się pokazanie – przynajmniej w pewnym zakresie
– relacji między wyrazami: synonimii, antonimii, hiponimii i hiperonimii
oraz komplementarności. Przy analizie kazań zastanawiało mnie bowiem,
na ile sposobów podlaski duchowny potrafił określić na przykład człowieka
pobożnego, grzesznika, dysydenta, Pismo Święte, niebo i piekło. Aby uzyskać
pełniejszy obraz relacji między jednostkami leksykalnymi, z tekstu wyno-
towuję również szeregi wyrazowe, dzięki którym z jednej strony wyraźniej
ujawniają się zjawiska synonimii, antonimii i komplementarności, a z drugiej
precyzyjniej można ustalić znaczenie określonych leksemów. W pewnych
wypadkach szeregi znaczeniowe pozwoliły również w dalszej analizie uzu-

¹²⁵Kazania i homilie natomiast zaliczyć można raczej do retorycznej odmiany języka reli-
gijnego (por. Zdunkiewicz-Jedynak 2008: 109).

pełnić pola językowe o takie wyrazy, których tradycyjnie nie łączylibyśmy ze słownictwem religijnym, jak na przykład: *rozum, wola, serce, sumienie, bałamuctwo, fanatyzm*.

Tam, gdzie było to możliwe, wskazuję na ograniczony zakres użycia słownictwa. W swojej pracy przyjmuję jednak perspektywę XVIII-wieczną, a ściślej rzecz biorąc drugiej połowy XVIII wieku, dlatego wskazując na nacechowanie chronologiczne, podniosłe czy poetyckie danych jednostek, nie mam na myśli współczesnego punktu widzenia, ale czasy oświecenia. Najbardziej interesuje mnie bowiem, które jednostki leksykalne, obecne w kazaniach ks. Kluka, mogły być odbierane jako nacechowane również przez mu współczesnych. W tym celu wyekscerpowany materiał leksykalny zestawiam z dostępnymi opracowaniami leksykograficznymi (przede wszystkim z SJPXVIIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW, SJPD, SJPas, trzecim tomem pracy *Ludzie oświecenia o języku i stylu* (Florczak, Pszczołowska: 1957)), a także z opracowaniami poświęconymi językowi autorów, gatunków, warstw i grup społecznych oraz z pracami przekrojowymi poświęconymi zagadnieniom leksyki religijnej.

Wyekscerpowany i podzielony w układzie pól leksykalno-znaczeniowych materiał zestawiam z uporządkowanym przeze mnie w tym samym układzie opracowaniem leksyki religijnej kazań katolickich księży XVII-wiecznych Iwona Szlesińskiego (1978). Porównanie zasobu leksykalnego pól semantycznych kazań ks. Kluka z materiałem XVII-wiecznym pozwoli zauważyć, które pola w idiolekcie oświeceniowego duszpasterza są bardziej rozbudowane, a w związku z tym stają się ważniejsze, które pola z kolei uległy redukcji, a także jakich leksemów zupełnie brakuje w tekście Kluka. Wnioski z takiego zestawienia przywołuję przy ocenie tych pól leksykalno-znaczeniowych, jeśli wynika to ze zmian językowych lub pozajęzykowych, a nie na przykład z nieco innej tematyki tekstów lub obszerniejszego materiału przebadanego przez I. Szlesińskiego.

Przez *pole leksykalno-znaczeniowe*¹²⁶ rozumiem grupę jednostek powiązanych wspólnym znaczeniem, między którymi istnieją określone relacje znaczeniowe, mające dawać w konsekwencji system zwarty i hierarchiczny (Tokarski 1984: 11, Markowski 2012: 108), przy czym nadrzędnym kryterium

¹²⁶Terminów *pole leksykalno-znaczeniowe, językowe, leksykalne, wyrazowe, semantyczne, znaczeniowe* używam w pracy jako synonimów (Markowski 2012: 108).

porządkowania jednostek jest dla mnie znaczenie, a nie sam leksem. Pola znaczeniowe dzielę na mniejsze, które nazywam *subpolami*, natomiast pole nadrzędne <człowiek wobec Boga> określam mianem *superpola*.

W analizie relacji między jednostkami zasadniczo posługuję się następującymi pojęciami, których zakres został przedstawiony przez Andrzeja Markowskiego (2012):

- *hiperonim* – jednostka nadrzędna semantycznie względem innej jednostki (*hiperonimia*),
- *hiponim* – jednostka podrzędna semantycznie względem innej jednostki (*hiponimia*),
- *meronim* – jednostka semantycznie oznaczająca część pewnej całości,
- *holonim* – jednostka semantycznie będąca całością złożoną z pewnych części,
- *nazwy komplementarne* – zbiór dwuelementowy, składający się z jednostek, które w obrębie znaczenia jednostki nadrzędnej wypełniają całkowicie jej zakres, czyli uzupełniają się w ramach tej nazwy – zaprzeczenie jednego z elementów stanowi jednocześnie stwierdzenie drugiego¹²⁷,
- *antonim* – jednostki, które nazywają dwie krańcowe wartości jednej cechy, działania, stanu, przy czym między nimi występuje przynajmniej jedna wartość pośrednia, wyrażona odrębnym leksemem,
- *synonim* – jednostka tożsama znaczeniowo wobec innej jednostki, mająca identyczny zestaw semów systemowych,
- wyraz bliskoznaczny (bliskoznacznik)* – jednostka mająca większość elementów wspólnych z inną jednostką równorzędną, ale różniącą się od niej jakąś cechą znaczeniową, czyli nietożsama z nią.

Zgodnie więc z podanymi definicjami, jako synonimów i wyrazów bliskoznacznych nie traktuję jednostek różniących się nacechowaniem ekspresywnym, stylistycznym czy łączliwością leksykalną.

Dla potrzeb niniejszego rozdziału ujednolicam i uwspółcześniam również postać graficzną omawianych wyrazów. Ponieważ praca nie ma charakteru popularnonaukowego, a adresowana jest przede wszystkim do specjalistów, rezygnuję z definiowania znaczeń tam, gdzie mamy do czynienia ze słownic-

¹²⁷Przy definiowaniu zjawiska komplementarności posługuję się definicją opracowaną przez Ryszard Tokarskiego (1984: 33–34). Za nazwy komplementarne uznaję więc tylko to, co A. Markowski określa jako *nazwy komplementarne równorzędne* (2012: 114).

twem podstawowym, na przykład: *rozum, nadzieja, grób, ołtarz*, a w przypadku synonimów dla kilku wyrazów podaję jedną, wspólną definicję.

Człowiek wobec Boga

Przy opracowywaniu superpola znaczeniowego <człowiek wobec Boga>¹²⁸ zastosowałem następujące kryteria, które pozwoliły wyodrębnić 9 pól znaczeniowych:

- wiara jako wyznanie (pole: <wiara jako wyznanie>),
- religia jako przedmiot wiary (pola: <nazwy istot ponadludzkich>, <nazwy miejsc rzeczywistości transcendentnej>, <źródła wiary>, <kondycja człowieka>, <ostateczne przeznaczenie człowieka>),
- wiara jako zgromadzenie (pola: <nazwy miejsc kultu>, <nazwy członków Kościoła>),
- wiara jako obrządek (pola: <obrządek>).

W obrębie pól leksykalnych: <wiara jako wyznanie>, <nazwy istot ponadludzkich>, <źródła wiary>, <kondycja człowieka>, <ostateczne przeznaczenie człowieka>, <nazwy członków Kościoła> wyodrębniam subpola, które wymieniam na początku danego pola leksykalno-znaczeniowego.

WIARA JAKO WYZNANIE

W obrębie pola <wiara jako wyznanie> wyróżniam subpola: <moja wiara>, <chrześcijańskie wyznania niekatolickie>, <religie niechrześcijańskie>, <brak wiary>, <członkowie mojej wspólnoty religijnej>, <chrześcijanie niekatolicy>, <niechrześcijanie>, <osoby niewierzące>.

W wielu opracowaniach *wiara* definiowana jest jako postawa intelektualna tworząca do pewnego stopnia opozycję wobec wiedzy naukowej (LR), co wyraża skrótowa formuła, że wiarę poświadcza się, a wiedzę udowadnia (Khoury 1998: 1133). W kazaniach Kluka rzeczownik *wiara* należy do wyrazów o dużej frekwencji i używany jest w dwóch znaczeniach, mających długą tradycję w teologii chrześcijańskiej:

¹²⁸Przy opracowywaniu klasyfikacji superpola <człowiek wobec Boga> wzorowałem się na pracy Izabeli Winiarskiej (2004: 93). W swoim schemacie, ze względu na nieco inny charakter opracowywanego przeze mnie materiału leksykalnego, zdecydowałem się wprowadzić pewne zmiany i modyfikacje.

1) 'treść wiary' (*fides quae creditur*): *Nieomyślne postępowania prawidła są tę wszystkie oświecenia y nauki ktore podae wiara* 10 – w tym sensie wiara ma charakter obiektywny i stanowi sumę prawd będących przedmiotem wiary,

2) 'wiara jako postawa' (*fides qua creditur*): *iak Rożaniec iest pożyteczny na umocnienie w nas wiary* 2 – to użycie odnosi się do wiary subiektywnej, czyli wewnętrznego przekonania religijnego.

Warto zwrócić uwagę, że w badanych kazaniach *wiara* nie jest przeciwstawiana *rozumowi*. Wręcz przeciwnie, jak przystało na myśl oświeceniową, oba pojęcia dopełniają się, co doskonale ilustrują chociażby następujące fragmenty: *Bog dał rozum y oczy, tak rozumowi naszemu dał światło prawdziwey wiary* 213, *z przykazow nauk y sriodkow ktore podae wiara sądzić y rozumieć należy o wierze* 39, czy jeszcze dobitniej: *potrzeba iest wierzeć y rozumieć rzeczy do zbawienia potrzebne* 109. Dlatego w tekście Kluka, oprócz częstych połączeń typu *Bóg – wiara*, na przykład: *iak Bog y wiara uczy* 275, *żebyscie nie odstąpili Boga y wiary* 270, *Boga y wiary* 220, w tym także rozszerzonych o *Kościół*, na przykład: *Boga wiary y Kosciola stateczne trzymanie się wynika* 191, *po nas Bog, Wiara y Kosciol dopomina się* 238, *z Xsa Boga naszego, Wiary, y Kosciola Jego* 280, *tych dwóch rzeczy Bog, wiara y Kosciol iako nayistotniejszych powołaniu wyciągają* 329, pojawiają się również szeregi uzupełnione o *rozum*, na przykład: *Bog, wiara, y rozum przekonywa każdego z nas* 141. Kilka razy jednak w kazaniach Kluka *rozum* określony został przydawką *nędzny*: *nędzny rozumie iak ciasne są granice twoie!* 244. W taki sposób określa się go wtedy, gdy człowiek odrzuca wiarę w Boga, a zawiera tylko swojemu intelektowi, co zdaniem kaznodziei prowadzić musi do nieuchronnej zguby: *O! nędzny rozumie ludzki iak wielkie ty błędy wprowadzić zdołasz tych co w tobie ufają, wszystkich prawd zuchwałę złamanie mieć za nic, wszystkie bezbożności pochwałać, nayszkaradniejszym sprawiedlowosci pokrywkę dawać zbrodniom* 264.

Ponadto rzeczownik *wiara* występuje często w utartym szeregu *wiara – nadzieja – miłość*, na przykład: *przez wiarę nadzieie y miłość* 29, *prawdziwą wiarę nadzieie y miłość* 180, *1. Wiarą 2 Nadzieią 3 y Miłością* 328.

nauka 'zespół poglądów religijnych': *Deistow, Libertenow, lub innych być iednak w sobie y w naukę nieprzestaną błędnikami* 4, *przyniesionej z Nieba*

od Niego nauce wierzyć nie chcieli żydzi 157. Znaczenie leksemu *nauka* w odniesieniu do religii notują m.in. ST, SL, SWil, SW oraz SJPD, zawsze jednak jako jedno z dalszych. I tak na przykład w SL podaje wyrażenia ‘nauka chrześcijańska albo duchowna, katechizm’. Wydaje się więc, że użycie wyrazu *nauka* w kontekście nauki religijnej, poza tekstami o charakterze religijnym, mogło być dość rzadkie, choć na przykład poświadczone jest w *Zamku krakowskim* z lat 1847–1848 H. Rzewuskiego (za SJPD).

religia ‘zespół wierzeń dotyczących świata i człowieka’: *Religia dla człowieka żyjącego być powinna od Boga iedna święta* 260.

wierzenie ‘wyznawanie religii’: *potrzebne są człowiekowi koniecznie w wierzeniu* 155. Leksem ten używany jest tylko na określenie wiary jako postawy, czyli *fides qua creditur*.

wyznanie ‘odmiana religii wyznawana przez dane środowisko’: *weszli do Kosciola Katolickiego a oderwali się od niego zley nauki y potępioney wyznaniem* 260. Kluk, jak świadczy chociażby cytowany fragment, rozróżnia pojęcia *wiary*, *religii* i *wyznania*. Rzeczownik *wyznanie* pojawia się również w znaczeniu ‘wyjawienie’; por. pole <obrządek>.

W polu tym warto także odnotować czasowniki oznaczające czynność wyznawania: *wierzyć*: *Wierzę tak iak oni wierzyli, day mi Panie tak żyć iak żyli oni* 17, *wyznawać*: *Wiara, którą wyznaiemy* 51, *ufać (dufać)*¹²⁹: *Ufaymy w Bogu* 198.

W religijnych tekstach ks. Kluka na określenie *fides quae creditur* używane są wyrazy: *wiara*, *religia*, *nauka*, natomiast w odniesieniu do *fides qua creditur*: *wiara*, *wierzenie* i *wyznanie*. W badanym tekście najpowszechniejszym nazwaniem konfesji jest *wiara* – rzeczownik ten użyty został ponad 450 razy. Jego częstym synonimem jest *religia*, o czym świadczy chociażby wymienne traktowanie obu leksemów, na przykład: *Święta Katolicka Rzymska Wiara* 190, *Religia Katolicka* 15, *wiara Chrzesciańska Rzymska Katolicka* 53. Utożsamienie tych dwóch leksemów oddaje potoczny, nienaukowy sposób postrzegania świata, bliski zresztą odbiorcy kazań. Synonimem rzeczownika *wiara* nie jest natomiast *nabożeństwo*, choć takie znaczenie w tekstach polskich kalwinistów notuje I. Winiarska (2004: 168).

¹²⁹Zmianę *dufać* > *ufać* traktuję jako uproszczenie, dlatego omawiam ją w rozdziale II: Fonetyka.

Religia wyznawana przez ks. Kluka oraz jego słuchaczy (subpole <moja wiara>) określana jest jako **chrześcijaństwo** ‘religia chrześcijańska’: *ieżeli istotne Chrześcijaństwa prawa staną się prawidłem polityki* 15, **wiara chrześcijańska**: *nie chcą gą poddać pod prawdy wiary Chrześcijańskiej* 53, **wiara katolicka** ‘wiara rzymskokatolicka’: *O! Boska wiara Katolicka kto twoię zdoła opowiedzieć zalety* 159, **katolictwo** ‘wyznanie rzymskokatolickie’: *pierwsze Katolictwa artykuły łamią* 52, przy czym ten ostatni wyraz w XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku wydaje się jeszcze nienacechowany chronologicznie¹³⁰ – posługuje się nim w *Historii narodu polskiego* A. Naruszewicz (za SJPD). *Chrześcijaństwo* i *wiara chrześcijańska* to synonimy, podobnie jak *wiara katolicka* i *katolictwo*.

Chociaż trudno wyciągać ogólne wnioski na podstawie tylko jednego przykładu, sądzić można, że ksiądz Kluk ma świadomość nietożsamości pojęć *chrześcijaństwo* (*wiara chrześcijańska*) i *katolictwo* (*wiara katolicka*). Ilustruje to poniżej przytoczony fragment: *dobrze zacząwszy złe kączą, weszli do Kościoła Katolickiego a oderwali się od niego złej nauki y potępioney wyznaniem, żal mi ich dusz w zatraceniu wiecznym. Czemu się żydowskiego w oderwaniu swoim od katolictwa nie chwycili w początkach obrządku; czemu Mahumeta now od koranu za prawidło w obyczaiach nie wzięli? ale Chrześcijańskie wzięwszy nazwisko przez chrzest, Chrześcijańskiego życia wedle ustaw wiary y Kościoła prowadzić nie chcą* 260. Podlaski kaznodzieja pisze więc o oderwaniu się wyznań reformowanych (w domyśle od wyznania rzymskokatolickiego), co świadczy o jego dobrej znajomości historii Kościoła. Z drugiej jednak strony nie posługuje się doktrynalną terminologią, wprowadzającą usystematyzowany podział na religie i wyznania. Oni, czyli dysydenci, według Kluka jedynie nazywają się chrześcijanami, bo prawdziwymi chrześcijanami nie są, dlatego też zestawiani są z wyznawcami judaizmu oraz muzułmanami. W ten sposób Kluk oddaje potoczny, bliższy słuchaczom, w dużej mierze uproszczony punkt widzenia, w którym postawiony został znak równości między pojęciami *chrześcijaństwo* a *katolictwo*. Tak więc rzeczownik *katolictwo* jest

¹³⁰Zmiana *katolictwo* > *katolicyzm* ma charakter słowotwórczy, przy czym forma *katolicyzm* nie występuje w kazaniach Kluka. Brak jej również w SL, a w SWil, choć nie ma jeszcze osobnego artykułu, notowana jest obocznie wobec leksemu *katolictwo*. W SW *katolicyzm* ma już postać osobnego artykułu, natomiast formacja *katolictwo* została zarejestrowana jako rzadko używana.

hiponimem leksemu *chrześcijaństwo* (w ujęciu doktrynalnym), ale w użyciach potocznych jest jego synonimem. Podobna zresztą relacja została zbudowana między leksemami *chrześcijanin* i *katolik* (por. subpole <członkowie mojej wspólnoty religijnej>).

Kluk, posługując się leksemami *katolicki*, *katolictwo*, *katolik*, zawsze odwołuje się do znaczenia relacyjnego ‘pozostający w związku z Kościołem rzymskokatolickim’. Przymiotnik *katolicki* (podobnie jak pozostałe leksemy z tej rodziny słowotwórczej), mimo XVI- i XVII-wiecznych polemik oraz protestów członków wyznań reformowanych, wyspecjalizował się już i oznaczał ‘rzymskokatolicki’ (Winiarska 2004: 203–204). W analizowanych tekstach brak również wyrażenia *wiara powszechna*¹³¹, które na dobre zadomowiło się w polszczyźnie katolików już pod koniec XVI wieku (Górski 1962: 259–260). Przymiotniki *powszechny* i *pospolity* u Kluka nie mają już znaczenia ‘odnoszący się do wyznania katolickiego’, ale ‘ogólny, dotyczący wszystkich’, na przykład: *przy p o w s z e c h n y m z a n i e d b a n i u* 48, *dziś dopiero w tych dniach p o w s z e c h n e y r o z p u s t y* 266, *na koniec ten ich bywa p o s p o l i t y w n i o s e k* 53, *ci którzy dobra p o s p o l i t e g o b r o n i ą* 196.

W subpolu <chrześcijańskie wyznania niekatolickie> znajdują się leksemy, które określają wszelkie odstępstwa od wyznania katolickiego, mające jednak u swej podstawy religię chrześcijańską:

błąd ‘odstępstwo od wiary’: *Bo wiara ta ile od Boga swoy maiąca początek 1 prawdziwa 2 pewna y 3 żadnym niepodległa b ł ę d o m* 293, *Rożańca używanie do poznania b ł ę d o w wszelkich przeciwnych wierzę przywodzi* 221. Znaczenie takie notuje SJPXVIIiXVIII, a także XVII-wieczne kazania księży katolickich (Szlesiński1978: 19). Brak go natomiast w SL, SWil oraz SW, co może przemawiać za ograniczonym użyciem leksemu *błąd* jako ‘herezja’ jedynie do tekstów religijnych. Takie przypuszczenie wydaje się potwierdzać ponadto występowanie w XVIII-wiecznych dziełach religijnych formy *błądacz* na oznaczenie ‘heretyka’ (Wronicz 1992: 18); por. pole <kondycja człowieka>.

herezja: ‘pogląd religijny będący odstępstwem od religii panującej’: *między dzisieyszemi y przeszłemi herezjami widzę różność* 4. Zjawisko

¹³¹Wyrażenie *wiara powszechna* jest kalką greckiego terminu *eclesia catholia*, które najpierw przetłumaczone zostało jako *wiara pospolita* (Górski 1962: 259).

herezji w Kościele rzymskokatolickim nie było pojmowane jednoznacznie i w ciągu wieków ulegało modyfikacji. W niniejszych kazaniach *herezją* określa się każde odstępstwo od religii rzymskokatolickiej, choć warto dodać, że Kluk odróżnia *herezję* od *pogaństwa*; por. *poganin*, *pogaństwo*.

niedowiarstwo ‘powątpiewanie o prawdach wiary’: *stano żydzi w niedowiarstwie swoim o przysciu Messyasza* 242. Znaczenie takie znaleźć można również w XVII-wiecznych kazaniach katolickich (Szlesiński 1978: 55). Jak zauważa I. Winiarska, wyraz ten może być rozumiany bardzo różnie, ale zwykle odnosi się do wiary z defektem (2004: 196).

odstępstwo ‘odejście od czegoś, wyrzeczenie się, zwłaszcza od wiary i Kościoła’: *boię żebyscie nie odstąpili Boga y wiary Polacy bo widzę że się wam podobaią prawidła o d s t ę p s t w a na wolności y równości zasadzonę* 270.

odszczępieństwo ‘odstępstwo od wiary, herezja’: *O Wiarę Świętą Katolicką, którą w odszczępieństwa szymatyckie y cherezye różne chcą obrocić* 170. Z podobnymi użyciami spotkać się można w XVII-wiecznych kazaniach (Szlesiński 1978: 59), ST, SL, SWil oraz SW; por. *odszczępieniec*. Warto również zwrócić uwagę na wyrażenie **odszczępieństwo szymatyckie** (*schizmatyckie*) ‘odłączenie się wyznawców od Kościoła rzymskokatolickiego’. W SL brak przymiotnika *schizmatycki*, a dla rzeczownika *schizma* podany został synonim *odszczępieństwo*. Podobnie rzecz ma się w SWil, gdzie pojawia się już przymiotnik *schizmatycki*, który jednak odsyła do rzeczownika *schizma*, a ten z kolei tłumaczony jest jako ‘oddzielenie się członków jakiejś religii, odszczępieństwo’. Jeśli więc potraktować przymiotnik *szymatycki* jako synonim *odszczępieńczy*, to omawiane wyrażenie będzie pleonazmem językowym. Szczupłość materiału nie pozwala na budowanie jednoznacznych sądów, dlatego też niewykluczone, że *odszczępieństwo schizmatyckie* mogło odnosić się wyłącznie do rozdziału między Kościołem greckim a rzymskim w IX wieku, jakie dla rzeczownika *schizma* notują m.in. SW czy SJPD, a użycie liczby mnogiej w tym wypadku pełni funkcję deprecjonującą.

Wydaje się, że leksemy *herezja* i *odszczępieństwo* to synonimy, których bliskoznacznikiem jest *niedowiarstwo*. W omawianym znaczeniu wyraz *błąd* ograniczał się jedynie do tekstów religijnych. Najszersze znaczenie, właściwe również tekstom niereligijnym, miał wyraz *odstępstwo*.

Warto w tym polu zanotować jeszcze czasowniki, które określają odejście od Kościoła i wiary: **odpadać** ‘porzucać coś, odchodzić, odstępować’: *o d p a d l i od wiary* 49, **oderwać się**: *weszli do Kosciola Katolickiego a o d e -*

r wali się od niego złej nauki y potępioney wyznaniem 260, wyprzysiąc się ‘wyrzec się, często wiary, wyznania’: *daleko bardziej własnych dziełek, wyprzysięgli sie wiary y sa gorszemi za pogan y niewiernych 115.*

W badanych kazaniach w formie rzeczownika podana została tylko jedna nazwa członków wyznań innych niż katolickie:

albigens ‘członek sekty powstałej na początku XII wieku we Francji’ *a ten za pomocą Maryi Albigenso w zwycięża y ich woysko całe zupełnie znosi 2.*

Ale funkcjonowanie w idiolekcie Kluka nazw innych niż rzymskokatolickie wyznań chrześcijańskich ilustrują następujące przymiotniki:

kalwiński ‘właściwy kalwinizmowi’: *o Luterskiej Kalwińskiej y Deistow iakokolwiek mianowanych Religii 16.*

libertyński ‘właściwy libertynom, wolnomyślicielski, sceptyczny wobec spraw religijnych’: *owe bezbożney Libertyńskie zdanie, o Bogu, o nieśmiertelności duszy 57; por. libertyn.*

luterski ‘luteranski’: *o Luterskiej Kalwińskiej y Deistow iakokolwiek mianowanych Religii 16.*

żydowski obok głównego znaczenia ‘właściwy narodowi żydowskiemu’: *sama wiadomość żydowskiego narodu 243, to stało z Narodem Żydowski 195* używany bywa również jako ‘właściwy religii judaistycznej’: *Czemu się żydowski ego w oderwaniu swoim od katolictwa nie chwycili w początkach obrządku 260.* Oprócz przymiotnika *żydowski* w funkcji dzierżawczej występuje także przymiotnik dzierżawczy **judzki**, który odnosi się do władcy Judei: *Jozofat Krol Judzki do ludu swego mowił 213.*

Subpole <religie niechrześcijańskie> wypełniają tylko dwa bliskoznaczniki:

bałwochwalstwo ‘pogaństwo, kult wielu bogów’: *Dał im Bog rozum do poznania tey prawdy że bałwochwalstwo iest niegodziwe 242.* Rzeczownik ten stanowi antonim wobec *chrześcijaństwa* i *wiary chrześcijańskiej*: *porzuciwszy bałwochwalstwo chwycili się Chrześcijańskiey wiary 244; por. bałwochwalca.*

pogaństwo ‘niechrześcijaństwo’: *Bog stawszy się człowiekiem do pogaństwa ... na swiat cały wysłał 243; por. poganin.*

W subpolu <brak wiary> znajdują się następujące leksemy:

niedowiarstwo ‘brak wiary, ateizm’: *Kto nie wierzy ... Już iest osądzony, iuz potępion bo niedowiarstwo iego iest mu na potępienie 113.* Jak już wspomniałem przy omawianiu subpola <chrześcijańskie wyznania nieka-

tolickie>, wyraz ten odnosił się również do ‘powątpiewania o prawdach wiary’.

niewiara ‘brak wiary, nieuznawanie prawdziwości dogmatów religijnych, ateizm’: *mowię na owę nie wiarę nienabożeństwo, y grubiańskie że tak rzekę obchodzenie się z Bogiem* 78; por. *niewierny*.

niezbożność ‘brak wiary w istnienie Boga’: *o wynalezionych od rozpustnych a niezbożności oczywistej pełnych ludzi wiarach macie* 16. Znaczenie takie notowane jest przez I. Szlesińskiego w kazaniach XVII-wiecznych (1978: 56); por. *niezbożny*.

Niedowiarstwo i *niewiara* są synonimami, a ich bliskoznacznikiem jest *niezbożność*.

W obręb subpola <członkowie mojej wspólnoty religijnej> włączam takie leksemy, które nazywają członków wyznania rzymskokatolickiego:

chrześcijanin ‘wyznawca religii chrześcijańskiej’: *Dobre Chrześciana nina życie w dzień strasznego sądu Boskiego nieboiazliwym gą uczyni* 45. Sam wyraz *chrześcijanin*, który według SL oznacza ‘osobę, która została ochrzczona i wyznaje religię chrześcijańską’, w kazaniach księdza Kluka jest przeciwstawiany *poganinowi*: *aby na Sądzie Boga do zawstydzienia niebyli ile poganie wrodzonym Chrześcianom* 34. W tym znaczeniu, zgodnym zresztą z panującą doktryną, *chrześcijanin* jest hiperonimem leksemu *katolik*, dlatego też wyrazy te nie mogą być traktowane jako synonimy całkowite, co poświadcza chociażby przywołany cytat: *O! wstydzie O! hańbą Chrześciany y Katolików* 202. Poza tym, gdy kaznodzieja zwraca się do swoich słuchaczy używając inkluzywnego *my Chrześcijanie*, doprecyzowuje, że mówi do katolików: *prze Bog Chrześcianie Katolicy postrzeźmy się!* 233. Z drugiej jednak strony, przywołując *prawowiernych chrześcijan*, Kluk ma na myśli jedynie *katolików*, czyli członków wyznania rzymskokatolickiego *ktorzy prawowiernemi wprowadzie są Chrześciana mi y wierzą w to wszystko co każdy prawowierny wierzy Katolik* 52; por. *prawowierny*.

chwalca ‘wyznawca, który chwali Boga’: *Mieć się na ostrożności potrzeba nam prawym chwalcóm Boga* 297.

czciciel ‘wyznawca, który czci Boga’: *na wyznawców nieustannych y czcicielow tego Boga* 160.

fanatyk ‘osoba mocno wierząca w coś’: *odrzucaią z nich się smieią y za fanatyków słuchania niegodnych poczytują* 118. Zarówno przywołany kontekst, jak i definicja ze SL: ‘kiedy człowiek przeciwko zdrowemu rozumo-

wi co czyni lub wierzy, co śmiechu godno, fanatykiem go zowią' wskazują na ujemne nacechowanie tego wyrazu.

katolik 'wyznawca wiary rzymskokatolickiej': *J tencito iest sriodek w nas Katolikach nayszczegulniejszy do podobania się Bogu swemu* 211. Na 40 użyć leksemu *katolik* w badanym tekście, wyraz ten aż 7 razy występuje z przydawką *prawowierny*, na przykład: *nam prawowiernym Katolikom zrzucaią* 5, *y wierzą to wszystko co każdy prawowierny wierzy Katolik* 52, *cała nasza na tym zależy szczęśliwość prawowiernych Katolikow* 334. Przeciwnieństwem *prawowiernego katolika* jest *katolik malowany*, czyli 'powierzchowny, pozorny'¹³².

prawowierny 'zgodny z wiarą rzymskokatolicką': *nieszczęścia dzisieysze ktorę na Katolickie spadaią Krolestwa, kary y chłosty, Boskie, ktorę dokuczaią prawowiernym* 224; znaczenie takie notuje m.in. SWil. O tym, że leksem *prawowierny* oznacza nie tylko *pobożny* (por. pole <kondycja człowieka>), ale także odnosi się do płaszczyzny treści wiary, przekonuje następujący cytat: *Trzeba na to iednak mieć bacność że iezli kto z prawowiernych tych prawd nie umie, niewiadomość iego pospolicie bywa dobrowolna y nie bez winy* 114, w którym przymiotnik *prawowierny* użyty został na określenie osoby należącej do Kościoła rzymskokatolickiego, ale z racji nieznamomości prawd wiary, dalekiej od pobożności. Taki sens słowa *prawowierny* wydaje się zgodny z użyciem, jakie w kazaniach XVII-wiecznych notuje I. Szlesiński (1978: 69) oraz SW. Z kolei SL podaje, że *prawowierny* jest synonimem słowa *prawosławny*, choć w odpowiednim artykule hasłowym brak potwierdzającej to ilustracji materiałowej. Znaczenia takiego nie poświadczają również kazania Kluka, w których wyraz *prawowierny* odnosi się wyłącznie do katolików.

wierny 'wierzący w Boga': *U wiernych było iedno sercey iedna dusza, nadzieia w Bogu że w pokoju zachowywać się dobrze czyniąc będzie* 102. Podobne znaczenie uwidacznia się zwłaszcza we fragmentach, gdy Kluk posługuje się parą komplementarną leksemów *wierny* – *niewierny*: *wszystkim dobrym y złym, wiernym y niewiernym daie* 211. Najczęściej więc *wierny* utożsamiany jest z katolikiem lub chrześcijaninem w ogóle, czyli z osobami, które Kluk określa jako *prawowierne*: *S. Paweł o przeznaczeniu nas wiernych mowiąc a wolę Boską wyrażaiąc to tylko w krodkości głosi* 230; por. *niewierny*.

¹³²SWil notuje wyrażenie *chrześcijanin malowany* w znaczeniu 'obłudny'.

wyznawca ‘człowiek wyjawiający swą wiarę, zwłaszcza wobec osób innej wiary czy wrogów’: *iednegoż podobieństwa y ciała iedney wiary w y z n a w c y, iednego Kosciola synowie, iednych Sakramentow uczestnicy* 97. Wyraz *wyznawca* w XVIII wieku miał wyłącznie religijny charakter. Zdaniem F. Peplowskiego przeniesienie tego leksemu do publicystyki nastąpiło dopiero na początku XIX wieku (1961: 87). Również w SL oraz SW ilustracja materiałowa leksemu (cytaty z XVI wieku) zaczerpnięta została z tekstów religijnych.

Wydaje się, że *wyznawcę, chwalcę i czciciela* można potraktować – za SL, SWil i SW – jako wyrazy bliskoznaczne, choć oczywiście każdy z nich akcentuje nieco inny odcień znaczeniowy.

W przypadku jednostek *prawowierny chrześcijanin* i *katolik*, analogicznie jak przy parze leksemów *chrześcijaństwo – katolictwo*, mieszają się dwa punkty widzenia – doktrynalny, w którym wymagane jest ściśle rozróżnienie pojęć *chrześcijanin* i *katolik* oraz potoczny, zbudowany na staropolskiej tradycji, gdzie między tymi jednostkami stawiany jest znak równości (por. *katolictwo, chrześcijaństwo*), tak jak miało to miejsce przed wiekiem XVI (Karpluk 2010: 214). Z tego też względu trudno dokładnie określić relacje semantyczne, jakie zachodzą między leksemami *wierny – chrześcijanin – katolik*.

W badanym tekście brak wprost sformułowanych stwierdzeń, że różnowiercy to chrześcijanie. Warto jednak pamiętać, że w XVI-XVII wieku uczestnicy sporów religijnych starali się zakazać swoim oponentom używania nazw *chrześcijanin* i *katolik*. Dlatego też na przykład Grzegorz z Żarnowca w dziele *Obrona postylle ewangelickiej* oraz Hieronim Moskorzowski w *Zniesieniu wtórnego zawstydzienia* starali się oddalić zarzuty katolików, że arianie nie mają prawa nazywać się chrześcijanami (Kamieniecki 2004: 263).

Oddzielną grupę stanowią wyrazy określające osoby innych wyznań czy religii (subpola <chrześcijanie niekatolicy>, <niechrześcijanie>). Oba te subpola u Kluka są dość rozbudowane. Jest to zrozumiałe, gdyż pod koniec XVIII wieku, zwłaszcza po doświadczeniach związanych z reformacją i kontrreformacją, nazywanie członków wywodzących się ze wspólnoty chrześcijańskiej, ale nie będących wyznawcami tej samej wiary czy osób innych wyznań i religii, było bardzo ważne nawet dla przeciętnego użytkownika polszczyzny. Skład wyznaniowy mieszkańców Rzeczypospolitej przed trzecim rozbiorem był następujący: 83% katolicy, 10% żydzi, 3% prawosławni, 2% protestanci, 2% innych wyznań (Tazbir 1966: 192). Również w samym Ciechanowcu i jego okolicach, oprócz katolików, największą liczbę mieszkańców stanowili żydzi.

Jak wskazują dane z 1790 roku, a więc w okresie, gdy powstawały badane kazania¹³³, wyznawców judaizmu było około 1500, przez co kahał ciechanowiecki należał do najznacniejszych na Podlasiu (Tomaszewski 2012: 108). Ponadto wiemy, że w Ciechanowcu mieszkali unicy, choć ich liczba stopniowo spadała – w 1726 roku było to 36 rodzin, a w 1789 już tylko 21. O tym jednak, że katolicy obu obrządków żyli w zgodzie, a sam ks. Kluk utrzymywał z nimi kontakty na co dzień, może świadczyć między innymi to, że wśród świadków podpisanych pod testamentem ks. Kluka znalazło się nazwisko Józefa Blackiego, ówczesnego parocha cerkwi unickiej (Tomaszewski 2012: 104–106).

Również podróżując po Podlasiu, które w XVIII wieku oprócz katolików zamieszkiwali także unicy, prawosławni, kalwini i muzułmanie (Maroszek 2010: 76–90), Kluk musiał spotykać członków innych wyznań. Dzięki kazaniom wiemy, że chrześcijan niekatolików określa następująco (subpole <chrześcijanie niekatolicy>:

błądnik ‘heretyk, odszczepienie’. Wyraz ten w polszczyźnie miał kilka znaczeń, które wywodzą się do pierwotnego ‘ten, kto popełnia błąd’. SJPXVIIiXVIII dla leksemu *błądny* podaje znaczenia: 1) omylny, fałszywy, 2) grzeszny, 3) heretycki, odszczepieńczy, pogański 4) błędzący, błakający się. W kazaniach Kluka *błądnik* został użyty na oznaczenie *heretyka* i *odszczepieńca*, na co wskazują przykłady: *Jakiekolwiek daycie im imiona Deistow, Libertenow, lub innych być iednak w sobie y w naucę nieprzestaną błędnikami i zarażającymi y psuiącymi dobrą a niezawodną Katolickiey nauki wiarę 4, bo w potomkach waszych będziecie bezbożnikami nieznającymi prawego Boga iak dziś poganie, nienależącymi do Chrystusowey owczarni iak dziś błędnicy y odszczepięcy* 130-131. Również ilustracja materiałowa hasła *błądnik* w SL zdaje się potwierdzać, że jest to raczej wyraz bliskoznaczny dla *heretyka* niż *grzesznika*.

deista ‘wyznawca deizmu, czyli uznający Boga za przyczynę bytu, ale nie uznający cudów ani objawienia’: *Jakiekolwiek daycie im imiona Deistow, Libertenow, lub innych* 4.

heretyk ‘ten, kto głosi naukę sprzeczną z dogmatami kościelnymi’: *przeciw diablom, heretykom i wszystkim Koscioła nieprzyiaciołom* 2. Również ten wyraz nie był pojmowany jednoznacznie – kogoś innego mianem *heretyka*

¹³³O problemie datowania kazań ks. Kluka piszę szerzej we wstępie pracy, zob. *Uwagi o rękopisie kazań ks. Krzytofa Kluka*.

określą innowiercy, a kogoś innego katolicy (Winiarska 1998: 51). W badanym przeze mnie tekście *heretykami* określa chrześcijan, ale innych niż katolików – *katolik* i *heretyk* będą więc antonimami. Bez względu na użycie, leksemowi *heretyk* zawsze towarzyszy negatywny ładunek emocjonalny, dlatego też występuje on w szeregach określających wrogów Kościoła katolickiego: *diabeł* – *heretyk* – *nieprzyjaciel Kościoła: przeciw diablom, heretykom y wszystkim Kościoła nieprzyjaciolom na wojnę idą* 2 oraz chrześcijan niekatolików (ale nie odnosi się do pogan): *heretyk i odszczepieniec: głoszą o drugich niepoganach heretykach lub odszczepieńcach* 269, *poganie – heretycy – niewierni: wszystkie przesadowania od pogan heretykow y niewiernych* 273.

libertyn ‘zwolennik libertynizmu, sceptyk w sprawach religijnych’: *Jakiekolwiek daycie im imiona Deistow, Libertenow* 59. Takie znaczenie podaje SW z przykładami z tekstów XVIII-wiecznych. SL notuje ponadto użycie leksemu *libertyn* z przydawką *rozwiązły*, a w SWil, już tylko dla samego rzeczownika *libertyn*, wyróżniono znaczenie ‘człowiek rozwiązłych obyczajów’. W kazaniach Kluka można również znaleźć ślady negatywnego nacechowania tego leksemu i używania go w określonych kontekstach jako synonimu *rozpustnika*: *Libertyni ktorych zycie zależy na rozkoszach y przyiazniach sli-skich* 59, *Libertyni dzisieysi rozpustni miłosnicy swiata* 67.

niedowiarek ‘kacierz, odszczepieniec’: *o tajemnice ktore niedowiarkom wieku terazniejszego zdaią się niepodobne do wierzenia (...) Uznaią oni wprawdzie Boga, y w tym się roznią od owych Ateuszow, ktorzy sądzili błędnie y głupie że Boga nie masz* 54, *niedowiarkowie iakimkolwiek mianowani imieniem nakłoncie uszu waszych na wiarę iaką Katolicy o swoim Bogu maią* 94. W badanym tekście leksem ten nie występuje w kontekście, który wskazywałby na znaczenie ‘człowiek niedowierzający, sceptyk’, jakie pojawia się w kazaniach XVII-wiecznych (Szlesiński 1978: 55).

niewierny ‘nieprawowierny, niezgodny z doktryną wiary rzymskokatolickiej’: *izali niewierny żyd chwalonym bydz ma że upornie obiawioney nie wierzy* 273. I. Szlesiński podaje, że *niewierny* to ‘niewierzący w Chrystusa’ (1978: 76). I. Winiarska z kolei zwraca uwagę, że leksem ten w XVI wieku miał bardzo nieostry zakres znaczeniowy (2004: 228), co dla wieków późniejszych zdają się też potwierdzać kazania Kluka. Wyraz *niewierny* używany jest przede wszystkim na określenie osób wyznania niekatolickiego, a więc jako antonim określenia *prawowierny* (znaczenie takie notuje SWil), dlatego

w przywołanym cytacie w ten sposób określony został wyznawca judaizmu. Ale Kluk w swoich kazaniach nazywa tak również niechrześcijan, chociażby wyznawców islamu, na przykład: *Widząc się być porwaną na okręt Turecki (...) śmieie zapaliła prochy (...) się uwolniła od bestyalstwa owych niewiernych, ktorzy ią u siebie w więzach trzymali* 38. Jak pokazują różne opracowania leksykograficzne (SJPXVI, SJPXVIIiXVIII, SL, SWil, SW, SJPD) zakres wyrazu *niewierny* w polszczyźnie cechuje duża różnorodność znaczeniowa, dlatego leksem znajdzie się również w subpolach <chrześcijanie niekatolicy>, <osoby niewierzące>.

nowowiernik ‘wyznawca nowej (niekatolickiej) wiary, reformator’: *nowowiernikow dzisieysztch są to z piekła wynalezione sposoby* 61. *Nowowiernik* ma znaczenie analogiczne do tego, jakie dla przymiotnika *nowowierny* definiuje I. Szlesiński (1978: 57). Z kolei SWil podaje następujące wyrazy bliskoznaczne: *sekcjarz, heretyk, odszczepieniec*, co zasadniczo zdaje się oddawać również relację semantyczną w kazaniach Kluka. Wydaje się, że w XVIII wieku mógł być już to wyraz przestarzały; por. Słowotwórstwo.

odstęp ‘ten, kto odstąpił od wiary’: *dziś Wiara S. Katolicka o d s t ę p o w, pogardzicielow y nie przyiacioł gorszych do przesladowania niz Neronow y Mazymianow ma dla siebie* 280. Wyraz obecny w SJPXVIIiXVIII, SL (cytaty z XVI–XVII w.), SWil oraz SJPD (z kwalifikatorem *daw.*).

odszczepieniec ‘ten, kto odłączył się od Kościoła katolickiego’: *wiele złego nam głoszą o drugich nie poganach heretykach lub odszczepieńcach, ale Chrzescianach y Katolikach prawych* 269. W kazaniach XVII-wiecznych *odszczepieniec* oznacza ‘heretyka’ (Szlesiński 1978:59), u Paska ‘ewangelika, luteranina’ (SJPas), w ST ‘schizmatyka’, natomiast SL podaje dwa znaczenia tego leksemu: ‘heretyk’ lub ‘wyznawca cerkwi wschodniej’. Wyraz ten został utworzony od czasownika *odszczepić* i jest rodzimym ekwiwalentem grecko-łacińskiego terminu religijnego *schismaticus*. Podany kontekst wskazuje na wyróżnienie przez Kluka grup: *pogan* ‘niechrześcijan’, *heretyków* ‘chrześcijan, ale głoszących poglądy niezgodne z religią katolicką’ i *odszczepieńców*, którzy zostali przeciwstawieni *prawym katolikom*; por. *odszczepieństwo*.

samowiernik: *dziś obiawienia Boga nie znayduiū u s a m o w i e r n i k o w wiary* 148. Według SL, SWil oraz SW wyraz miał dwa znaczenia 1) ‘określenie osoby, która dąży do zbawienie jedynie poprzez wiarę’, 2) ‘pogardliwe określenie protestantów’. Na podstawie jednokrotnego użycia tego leksemu w kaza-

niach Kluka trudno dokładnie odpowiedzieć, które znaczenia miał na myśli podlaski duchowny. Zwłaszcza że protestantyzm wywodzi się między innymi z założenia, że jedynie łaska Boża, niezależna od uczynków ziemskich, jest podstawą usprawiedliwienia grzesznika poprzez wiarę.

Wydaje się, że w opisywanym mikropolu <chrześcijanie niekatolicy> synonimami będą jedynie leksemy *odszczępieniec*, *odstęp* i *nowowiernik*, zaś pozostałe jednostki stanowią wyrazy bliskoznaczne.

Porównanie subpola <chrześcijanie niekatolicy> u Kluka z materiałem z XVII-wiecznych kazań księży katolickich I. Szlesińskiego (1978) pozwala zauważyć, że omawiane subpole jest zdecydowanie uboższe u podlaskiego kaznodziei. I. Szlesiński wynotował znacznie więcej leksemów określających zarówno chrześcijan niekatolików, na przykład: *apostata* 'odstępca od wiary', *dyszydent* 'odstępca od wiary katolickiej, innowierca', *herezjarcha* 'heretyk', *nowator* 'twórca nowej interpretacji Biblii', *nowiniarz* 'zwolennik nowinek religijnych, sekciarz', *odstępca* 'ten, kto zmienił lub porzucił wiarę' (u Kluka jest leksem *odstępstwo*), *ortodoks* 'zwolennik ścisłego stosowania zasad wiary zawartych w Piśmie Świętym', *reformator* 'twórca nowej interpretacji Biblii', *schizmatyk* 'członek Kościoła wschodniego' (u Kluka występuje przymiotnik *schizmatyckie*), *sektarz* 'członek sekty', *tryteista* 'człowiek wierzący w trzech Bogów', jak i członków sekt i wyznań: *antytrynitarz* 'członek sekty odrzucającej dogmat o Trójcy św. i nie uznającej bóstwa Chrystusa', *aryjanin* 'zwolennik poglądów Ariusza', *bratryk* 'członek sekty Waldensów w Czechach', *ewangelik* 'członek wyznania ewangelickiego', *husyta* 'wyznawca nauki Husa', *konfuzista* 'członek jednej z sekt luterańskich', *macedonian(in)* 'zwolennik poglądów Macedoniusza', *nalewajko* 'dyzunita, zwolennik poglądów Damiana Nalewajki', *nowacyjanin* 'zwolennik poglądów Novata (Nowacjana)', *nowochrzestieniec* 'arianin', *pelagijanin* 'zwolennik poglądów religijnych Pelagiusza', *purytanin* 'członek sekty mającej na celu oczyszczenie wiary z elementów tradycji nie mających oparcia w Biblii', *sabellian* 'zwolennik poglądów Sabelliusza', *samosatenijanin* 'zwolennik Pawła z Samostaty, nie uznający bóstwa Chrystusa'.

SJPXVIIiXVIII, SL, SWil i SW nie notują leksemów: *konfuzista*, *macedonianin*, *nowacyjanin*, ponadto w SJPXVIIiXVIII, SL i SWil brak wyrazów: *antytrynitarz*, *tryteista*, a w SL i SWil wyrazu *husyta*, natomiast *nowator* oraz *nowiniarz* w SWil nie mają już znaczenia religijnego.

Porównanie kazań ks. Kluka z tekstami XVII-wiecznych duchownych katolickich pokazuje wyraźnie, że w drugiej połowie XVIII wieku echa refor-

macji przestają wzbudzać tak wielkie emocje nawet wśród prowincjonalnego kleru. Subpole <chrześcijaństwo niekatolickie> nadal jest rozbudowane, ale zdecydowanie słabiej niż w kazaniach XVII-wiecznych. Na dalszy plan schodzą podziały na sekty i nowe wyznania, gdyż ważniejsza staje się po prostu opozycja katolików – heretyków. Jak pisze Janusz Tazbir: „Także i dawna dewocja uległa widocznemu osłabieniu; odbiło się to przede wszystkim na stosunku do dysydentów, którzy teraz znajdowali tylko wśród najciemniejszych warstw szlachty zagorzałych przeciwników” (1966: 194).

Subpole <niechrześcijaństwo> wypełniają leksemy:

bałwochwalca ‘człowiek oddający cześć bożkom, wyznawca kultu wielu bogów’: *Jzali rozumnie czyni poganin y bałwochwalca że prawego nie poznaie Boga* 293.

mahometanin ‘mahometanin, wyznawca islamu’: *czemu Mahumetanow Odkoranu za prawidło w obyczaiach nie wzięli?* 260, por. Fonetyka.

niewierny ‘niechrześcijanin, poganin’; zob. subpole <chrześcijaństwo niekatolickie>.

poganin ‘człowiek wyznania niechrześcijańskiego’: *w potomkach waszych będziecie bezbożnikami nieznającymi prawego Boga iak dziś poganie, nie należącymi do Chrystusowej owczarni* 130. Do pogan Kluk zalicza m.in. Turków, którzy są wyznawcami islamu, a więc niechrześcijańskiej religii monoteistycznej: *Sami nawet poganie swoich Kapłanow w wielkim uszanowaniu mieli, iakiey z dzisieyszych turkow uczyć się możem* 219. Wydaje się, że wyraz ten używany był również na określenie wyznawców religii politeistycznych: *To Rzymianin do Rzymian! Poganin do Pogan tak mowił* 198.

żyd ‘wyznawca judaizmu’: *stano żydzi w niedowiarstwie swoim o przysciu Messyasza uporni aż do śmierci* 242. W badanych kazaniach wyraz ten używany bywa w liczbie mnogiej również na określenie ‘potomków narodu zamieszkałego w starożytności w Judei, uważających siebie za naród pochodzący od Abrahama i patriarchów’: *Temi słowy zastraszał niegdyś Zbawiciel żydow chcąc ich przywieść do upamiętania* 130. Leksem ten mógł mieć jednak nacechowanie pojęciowe, wzmacniane dodatkowo przez użycie w liczbie mnogiej starego biernika równego mianownikowi *żydy* (por. rozdział II: Fleksja).

Badacze zwracają uwagę, że nazwa *poganin* miała różne zakresy znaczeniowe (Karpluk 2010: 61), ale zasadniczo żydów nie traktuje się jako pogan. I choć nawet u Kluka żydzi z jednej strony przeciwstawiani są chrześcijanom,

to z drugiej jednak nie są traktowani na równi z poganami, na co wskazuje chociażby ich wyodrębnienie w następującym fragmencie: *przed lat 1800 blisko, żydow y pogan z przekonaniem rozumu y dobrowolnym woli skłonieniem do uzania prawdy, porzucenia błędow, y przyięcia wiary Boskiej lubo niedocieczoney nakłaniała z ochotą* 149. Opozycja w kazaniach Kluka ma więc charakter dwojaki i wyrasta z powszechnie zakorzenionej tradycji – w kazaniach bowiem przeciwstawiano *chrześcijan poganom*, zaś w prawodawstwie *żydom* (Karpluk 2010: 214).

Trzeba pamiętać, że w drugiej połowie XVIII wieku, szczególnie wśród warstw wykształconych, szerzą się wpływy filozofii oświeceniowej. I choć ostre ataki na religię i Kościół należą w Polsce do rzadkości, to nawet wśród samych księży nie brak zwolenników wolnomyślicielstwa czy deizmu (Tazbir 1966: 197–198). Jak się okazuje, również Klukowi nieobce są więc nazwy, często traktowanych jako wrogów, osób niewierzących (subpole <osoby niewierzące>):

ateusz ‘ateista’: *w tym się roznją od owych Ateuszow, ktorzy sądzili błędnie y głupie że Boga nie masz* 54. Wyraz ten pojawia się w polszczyźnie w XVII wieku (SJPXVIIiXVIII). W SL ma osobny artykuł hasłowy, ale już w SWil notowany jest jedynie w obrębie hasła *ateista* (w SW *ateusz* odsyła do *ateisty*). Być może był on już rzadki, choć w pamiętnikach powstałych w latach 1850–1855 posługuje się nim K. Koźmian (SJPD).

bezbożny ‘niewierzący’: *cały swiat napelńiony bezbożnemi y grzesznikami* 43; por. <kondycja człowieka>.

niewierny ‘niewierzący’: *wszystkim dobrym y złym, wiernym y niewiernym daie* 211. Leksem ten używany jest najczęściej w połączeniu ukazującym przeciwstawność znaczeniową z rzeczownikiem *wierny* ‘wierzący’; por. <nazwy osób wyznań niechrześcijańskich>.

niezbożny ‘niewierzący’: *Coż gdyby wiedzieli grzeszni y niezbożni że w tym przeciagu życie nic nie ma dobrego procz cnoty samey* 30. Znaczenie notowane w XVII-wiecznych kazaniach (Szlesiński 1978: 57); por. *niezbożny* w polu <kondycja człowieka>.

Wydaje się, że *niewierny* i *niezbożny* będą synonimami, dla których wyrazami bliskoznacznymi są leksemy *ateusz* (zakłada on jednak postawę aktywną) i *bezbożny*.

W omawianym polu <wiara jako wyznanie> wyraźnie widać dominację światopoglądu rzymskokatolickiego. Jest on zupełnie różny od tego, jaki zaobserwować można we wcześniejszych tekstach polskiego ruchu reformacyjnego (por. Winiarska 1998, 2004). W kazaniach Kluka funkcjonuje więc dwojaka opozycja *katolik – niepoganin (heretyk, odszczepieniec)* oraz *katolik – poganin*, a także silnie zaznacza się potoczne rozumienie religii, w którym znak równości stawia się między katolikiem i chrześcijaninem, religią i wiarą. Na tle kazań XVII i XVIII wieku taka postawa wydaje się zupełnie zrozumiała. „Chęć, aby treści kazań docierały do jak najszerszego grona odbiorców stwarzała potrzebę takiego przekazu, który trafiłby do słuchaczy, niezależnie od wieku, stanu, zdolności, wykonywanych zajęć i przyzwyczajzeń. Hierarchowie pouczali ponadto kaznodziejów, ażeby nie roztrząsali przed nieprzygotowanym audytorium rzeczy uczonych i nazbyt teologicznie subtelných, które mogłyby sprawiać, że wierni nie rozumieliby trudnego przekazu. Kazanie nie osiągnęłoby wtedy swojego podstawowego celu, jakim ma być wstrząśnięcie duszami słuchaczy, skłonienie ich do pokuty i poprawy życia, uchronienie od groźby moralnego upadku” (Teusz 2007: 325).

Kazania Kluka mają charakter niedzielny, rekolekcyjny – nie służą więc dogłębnemu analizowaniu prawd wiary lub polemice religijnej, ale kierowane są do zwykłego katolika, dlatego też daleko im do ujęć doktrynalnych. Jednoznacznie zaznacza się opozycja, w której wszystko, co zgodne z wiarą rzymskokatolicką, jest dobre, a co się w niej nie mieści, otrzymuje znak ujemny. Śmiało można zaryzykować stwierdzenie, że Kluk jako ksiądz w stosunku do członków innych wyznań nie jest więc tak postępowy i otwarty, jak moglibyśmy się tego spodziewać po Kluku jako uczonym. Trzeba jednak pamiętać, że sam kler tego okresu był mocno podzielony i zróżnicowany. „Liczni księża wzięli aktywny udział w propagowaniu nowych poglądów filozoficznych, przyczyniając się w dużym stopniu do reformy oświaty i nauki, odnowy literatury i naprawy ustroju. Z drugiej strony zarówno sam Kościół, opierający się na instrukcjach płynących z Rzymu, jak też wielu księży stanęło po stronie konserwatywnych koncepcji filozoficznych, społecznych i politycznych. Stąd w licznych starciach walczyli ze sobą zawzięcie po obu stronach barykady ludzie odziani w te same suknie duchowne” (Tazbir 1966: 199).

NAZWY ISTOT PONADLUDZKICH

Omawianie nazw Boga, Chrystusa, Ducha Świętego oraz Maryi – przy posługiwaniu się metodą pól leksykalnych – może budzić pewne zastrzeżenia. Przede wszystkim dlatego, że zdaniem badaczy włączenie w obręb pól leksykalnych nazw własnych, nawet tak szczególnych, prowadzi do nieścisłości metodologicznej. Ponadto stosowana przeze mnie metoda nie jest najbardziej właściwa do omawiania tego typu desygnatów, gdyż nie pokazuje całego bogactwa nominacji, które przede wszystkim opierają się na stosowaniu środków stylistycznych, takich jak metafory, metonimy i peryfrazy (Walczak, Rzepka 1999: 59).

Z drugiej jednak strony zupełne pominięcie leksyki nazywającej istoty ponadludzkie stanowiłoby istotną lukę w niniejszej rozprawie. Również w opracowaniach monograficznych i słownikach języka pisarzy nazwy istot najwyższych włączane są w pole opisu (por. SJPas, T. Brajerski 1961, I. Szlesiński 1978, I. Winiarska 2004).

Omawiając subpole <nazwy istot ponadludzkich> zastosowałem podział na dwie sfery – dobra i zła. Przy uwzględnieniu dodatkowych kryteriów (+/- *człowiek*, +/- *podmiot kultu*) pozwoliło to na wyodrębnienie następujących subpól w sferze dobra: <nazwy istoty najwyższej>, <inne istoty ponadludzkie sfery dobra>¹³⁴, <wywyższone istoty ludzkie> oraz w sferze zła: <niechrześcijańskie podmioty kultu>, <inne istoty ponadludzkie sfery zła>.

W subpolu <nazwy istoty najwyższej> znajdują się wszelkie nazwy odnoszące się do trzech osób Trójcy Świętej (Boga Ojca, Syna Bożego i Ducha Świętego). Zasadniczą cechą chrześcijaństwa w ujęciu katolickim (choć także w prawosławnym i w głównych nurtach protestanckich) jest wiara w jedność Boga w trzech osobach, przy czym każda z tych osób jest tym samym Bogiem.

¹³⁴W subpolu <inne istoty ponadludzkie> znajdują się między innymi leksemy *anioł*, *archanioł*, którym przypisuję wartość semową: +*dobry*, -*człowiek*, -*podmiot kultu*. Mam jednak świadomość, że ostatnia wartość – *podmiot kultu* – może być dyskusyjna, gdyż w religii katolickiej aniołowie są również w pewnym sensie podmiotem kultu, o czym świadczą chociażby modlitwa *Pozdrowienie anielskie*. Istoty te nie stanowią jednak podmiotu kultu równorzędnego z osobami Trójcy Świętej, gdyż w ich przypadku cecha kultu jest wtórna i wynika przede wszystkim z tego, że są wysłannikami Boga.

W kazaniach Kluka 'Bóg w trzech osobach' określany jest bardzo konwencjonalnie jako *Trójca Święta: Syn Boży druga Osoba Trojcy Świętej* 114, *Trójca Przenajświętsza: Trojca Przenajświętsza Oyciec Syn y Duch* S. 159 oraz *Trójca Jedynego Boga: w tej Świątnicy Pańskiej napelniając ją chwała w Trojcy Jedynego Boga* 106.

Iveta Rucka zauważa, że w XVI-wiecznych źródłach protestanckich najczęściej występują wyrażenia *Trójca Święta* oraz *Bóg w Trójcy Jedyny*, a w tekstach katolickich *Trójca Przenajświętsza* lub *Najświętsza* (1999: 104). Materiał z kazań Kluka – choć mam świadomość, że niespełna 400-stronicowy rękopis to zbyt mało, by budować kategoriyczne wnioski – częściowo potwierdza te spostrzeżenia również w odniesieniu do wieku XVIII. Kluk najczęściej posługuje się właśnie wyrażeniem *Trójca Przenajświętsza* (9), a pozostałe wyrażenia (*Trójca Święta*, *Bóg w Trójcy Jedyny*) występują po 6 razy.

W odniesieniu do 'jednej z trzech osób w Trójcy Świętej' używano jeszcze w XVI wieku dwóch terminów – *osoba* i *persona*. Z czasem jednak leksem *persona*, mimo początkowej przewagi w tekstach zarówno katolickich, jak i reformatorskich, przestaje być używany (Górski 1962: 237–239). Jeszcze SL, na podstawie materiałów z XVI–XVIII wieku, poświadcza w omawianym znaczeniu użycie obu leksemów, ale już SWil, jako termin teologiczny, notuje wyraz *osoba*, a *personę* kwalifikuje jako wyraz przestarzały. W kazaniach Kluka występuje wyłącznie wyraz *osoba: J tak że Bog iest ieden we trzech osobach y trzy osoby w iednym Bogu* 54.

Zwyczajowym i neutralnym określeniem pierwszej osoby Trójcy Świętej jest *Bóg: Lecz przez spowiedź należyta y szczerą utwierdza z Bogiem* 23, często również w połączeniu *Pan Bóg: Wierźcie w Pana Boga waszego a będziecie bezpieczeni* 213.

Pozostałe, zanotowane w kazaniach jednostki językowe, zwracają uwagę na określone aspekty przedstawieniowe Boga, wskazują, kim jest *Bóg* dla ks. Kluka oraz jego słuchaczy. Te nazwy i wyrażenia można pogrupować następująco:

- *Bóg* jako władca: *Pan: day mi Panie tak życ iak żyli oni* 17, również w połączeniach: *Pan Najwyższy: Wolność iest szczegulnym darem dla Narodu Naywyższego Pana* 195, *Pan Nieba i Ziemi* 70, *Pan Niebios i Ziemi: w rzeczy samey iesteśmy przyiąć Pana Niebios y ziemi* 77, *Rządca: że nie On iest początkiem wszystkich rzeczy,*

y *Rządca* powszechnym wszystkim 55, a także omawiane już wyrażenie *Pan Bóg*,

- Bóg jako źródło prawa: **Sędzia**: *Dwa tylko stany ludzi ze wszystkich którzy żyli na ziemi, w oczach Sędziego do sądu pokaza się 242, Sędzia Najwyższy: w przytomności Najwyższego Sędziego Boga mogłeś się odezwać 104, wieczna (przedwieczna) mądrość: bo się sprawie według rozkazów y woli przedwiecznej mądrości 216,*
- Bóg jako stwórciel: **Stwórca**: *z zrodła tych prawd najsświętszych danych ludziom przez samego Stwórcę 14, Stworzyciel: samemu Stworzycielowi na całą oddaie się wieczność 8,*
- Bóg jako głowa rodziny: **Ojciec**: *Żaden mowi Zbawiciel do mnie przyść nie może, iesli gą Ociec który mnie posłał niepociągnie 111, często również jako **Ojciec Niebieski**: polecam się opiece Niebieskiego mego Oycy 239 i **Ojciec Przedwieczny**: zapewnia że Oyciec Przedwieczny umiłuie takiego 153,*
- Bóg jako istota najwyższa w hierarchii: **Najwyższy**: *Ta iest łaską od Najwyższego niekażdemu pozwolona 260, również w omawianym już wyrażeniu *Pan Najwyższy*. O tym, że Bóg jest istotą najważniejszą i najwyżej usytuowaną w hierarchii wiary, świadczą również peryfrastyczne nazwy typu: **Król nad Królami**: *Król nad Królmi Pan Nieba y ziemi 70, **Król Królów**: na Krola Krolow który ciała y dusze nasze zgubić może spoyrzemy 44, **Monarcha nad Monarchami 78, jestestwo nad jestestwami: iestestwo nad iestestwami!*** 254 (a także: *Sędzia Najwyższy, Pan Najwyższy*). Większość z tych określeń wcale jednak nie jest zarezerwowana do nazywania Boga, gdyż w innych zabytkach bywają także wykorzystywane do charakteryzowania Chrystusa (Kucała 1999: 209).*

Przedstawiony zasób jednostek nazywających *Boga* nie jest ani szczególnie bogaty, ani oryginalny. Praktycznie wszystkie z nich spotkać można w innych tekstach i to zarówno katolickich, jak i różnowierczych (por. Szlesiński 1978, Adamiec 1995, Rucka 1999, Rzepka, Walczak 1999, Winiarska 2004), gdyż zasadniczo mamy do czynienia z nazewnictwem ogólnochrześcijańskim. Najczęściej używane są wyrazy *Bóg* (973) i *Pan* (78), przy czym ten drugi leksem bywa również stosowany na oznaczenie Chrystusa.

Nieco więcej nazw, choć i tutaj trudno mówić tu o jakiejś szczególnej oryginalności, dotyczy drugiej osoby Trójcy Świętej, czyli *Jezusa Chrystusa*.

Bywa on po prostu nazywany *Jezusem*: *dziś już Najswiętszego Jezusa do serc swoich przyjąć macie* 68, *Chrystusem*: *Nauka Chrystusa w Ewangelii zawarta* 192, albo często w zestawieniu *Jezusem Chrystusem*: *Na ten czas Pan nasz Jezus Chrystus wielu uzdrowił niemocnych* 232, a sporadycznie także *Chrystem*: *Alboż y Chryst Zbawiciel niezostawił nam potrzebney o tych nasmiewcach nauki* 297. Ta ostatnia nazwa pojawia się w tekście tylko cztery razy, przy czym trzy razy zapisana jest *Chryst* 297, *Chry* 297 *Chryste* 212, a dwa razy leksem ten został użyty w wołaczku: *Zbawicielu mój Jezu Chryst* 76, *Dla miłości naszej wiszący na krzyżu Chryste JEZU* 212, z czym spotkać się można jeszcze współcześnie. SL traktuje formację *Chryst* jako archaiczną, co zdaje się potwierdzać jej ograniczone tylko do rymów występowanie u Beniślawskiej (Brajerski 1961: 129) oraz sporadyczność w kazaniu Kluka.

Inne nazwy i określenia, podobnie jak w przypadku *Boga*, zwracają uwagę na określony aspekt osobowości Chrystusa. Przedstawiany jest on jako:

- syna *Boga*: *Syn Boga*: *Tyś iest Chrystus Syn Boga żywego* 165, *Syn Boski*: *że Syn Boski stał się człowiekiem* 56, *Syn Boży*: *Syn Boży druga Osoba Trojcy Świętej* 114, *Syn Przedwiecznego Ojca*: *alboż ten Syn Przedwiecznego Ojca, przedwieki zrodzony a w ludzkim ciele* 274, *Syn jednorodzony*: *iakiey wdzięczności Bog od nas wyciąga za mękę iednorodzonego Syna swego* 282 lub *Syn jednonarodzony*: *przyszłą iednonarodzonego przed wieki Syna swego Matkę* 249; por. Słowotwórstwo.
- władca: *Pan*: *Naydobrotliwszy Panie prosimy cię iak niegdyś uczniowie twoi* 371, *Święty Pan*: *Alboż nie mógł ten Święty Pan powiedzieć słowy: Jam iest ktory przyść miałem we mnie wierzcie mnie słuchaicie* 232, *Król Prorok*: *niewiadomość Taiemnic Wiary y powinności Chrzesciańskich człowieka bestyom podobnego czyni iak Król Prorok twierdzi* 122, *Król Nieba*: *Jako Oni poslaną z Nieba gwiazde poznali, iey końca doszedłszy szukania tego Krola Nieba zezwolili bez omieszkania szukali y znalezi* 348, *Ksiązę*: *Mosci Xże Pasterzu kiedyś iako Oyciec zmiłym ku nam oswiadczałeś się sercem* 104.

Wyraz *Pan* w kazaniach częściej odnosi się do *Boga* (78) niż do Chrystusa (24). Jeśli jednak oznacza Chrystusa, występuje zwykle w zestawieniach *Pan Jezus*: *Odesłał Pan Jezus dzisiejszych trędowatych dla oczyszczenia do Kapłanow* 312 lub *Pan Zbawiciel*: *Kiedy Pan Zbawiciel wysyłał uczniow na cały swiat rzekł* 221.

- źródło prawa: **Prawodawca**: *Sam Prawodawca nasz Xtus upewnia o tym 9, Ustanowiciel*: *Zapatrujemy się na przykład Ustanowiciela y dokonywacza wiary naszej iak go nazywa Paweł Jezusa Xsa 296,*
- zbawiciel: **Zbawiciel**: *Ukaze wam iedną z tych gor na którą Zbawiciel dziś w Ewangelii uciekać każdemu kaze 45, Mesjasz*: *On iest prawdziwym Messyaszem a w ludzkim cieie Bogiem 232, Odkupiciel*: *tu obecny iest nazywa się Jezus Bog istotny y człowiek Pan Panow, Krol Krolow, Miłosnik Odkupiciel dusz 94,*
- **Prorok**: *Szczęśliwe to były tę czasy za przysciem y pokazaniem się Chrystusa na swiat kiedy lud widząc cuda Jego to ogłaszał ze strachem Prorok wieki powstał między nami 218,*
- konsekратор: **Poświęciciel** ‘ten, który czyni coś świętym, konsekратор’: *Chrzescianie w tym obecnym Sakramencie iest Poswięciciel dusz waszych ktory sobie was na wieczne obrał do Nieba Sługi 94,*
- **Bóg-człowiek**: *ten Bog człowiek iest istotnie pod przymiotami chleba y wina 57, również połączone spójnikiem: Bóg i człowiek*: *Bog y człowiek u swojego częstuie was stołu 70, Bóg Wcielony*: *Przybądź przyczyną Twoią zagrzewającą serca ludzkie miłością Boga Wcielonego Matka Marya Panno 70, Syn człowieczy*: *Jeżeli nie będzie pożywać ciało Syna człowieczego y pić krwie Jego 74,*
- **Pasterz**: *Pasterzu patrz na owieczki swoją (...) Pomocnicy Pasterza Kapłani Namiestnicy Boga względajcie dobrze 81,*
- osoba kochająca: **Miłośnik**: *tu obecny iest nazywa się Jezus Bog istotny y człowiek Pan Panow, Krol Krolow, Miłośnik Odkupiciel dusz 94, Pocieszyciel*: *Pocieszyciel gdy przydzie będzie swiat karał z grzechu y sprawiedliwosci y sądu 139.*

Podobnie jak w przypadku określeń Boga, również i w odniesieniu do Chrystusa pojawiają się wyrażenia peryfrastyczne, wskazujące na najwyższą rangę w hierarchii: **Prorok Proroków**: *Sam Chrystus brał ten Prorok Prorokow 157, Pan Panów, Król Królów*: *tu obecny iest nazywa się Jezus Bog istotny y człowiek Pan Panow, Krol Krolow, Miłosnik Odkupiciel dusz 94.*

Nazwy typu *Pasterz, Prawodawca, Ustanowiciel, Poświęciciel, Prorok, Miłośnik, Pocieszyciel* pierwotnie odnoszą się do ludzi, a nazywanie nimi Chrystusa ma charakter wtórny, gdyż w zasadzie opiera się na porównaniach i przenośniach typu ‘on jest taki jak’ (Kucała 1999: 205, 208).

Przymiotnikiem, który łączy się bezpośrednio z osobą Chrystusa jest leksem *wcielony* 'mający realny kształt, ucieleśniony': *tegoż wcielonego Boga a Prawodawcy naszego zostawionę nauki* 210.

Właściwie dość konwencjonalne są określenia trzeciej osoby Trójcy Świętej, czyli *Ducha Świętego*: *Dzień dzisiejszy Zesłania Ducha Sgo* 153, nazywanego również *Duchem Najświętszym*: *na miejscu swoim przez Ducha Nayswiętszego* 210 oraz *Duchem Przenajświętszym*: *Ducha Przenayswiętszego* 70.

Pozostałe istoty ponadludzkie, należące do sfery dobra (subpole <inne istoty ponadludzkie sfery dobra>), to przede wszystkim wysłannicy Boga: *anioł* 'duch niebieski, uosobienie dobra': *J wy Aniołowie spiewaycie Święty Święty Bog* 92, *anioł stróż* 'anioł pełniący funkcję indywidualnego opiekuna człowieka': *Nie Anioła stroża bo iego słuchać y natchnienia pełnić starali się zawsze* 47, *Archanioł Gabriel* 'jeden z najwyższych rangą aniołów (jeden z trzech znanych z imienia, występujących w *Starym Testamencie*)': *zwiastowanie Archanioła Gabryela* 246.

Subpole <wywyższone istoty ludzkie> w tekstach ewangelików jest mocno ograniczone, co zasadniczo wynika z odrzucenia kultu świętych oraz nauki o niepokalanym poczęciu Maryi (Winiarska 2004: 238). Co ciekawe, subpole to nie jest również bardzo rozbudowane w kazaniu Kluka.

Stosunkowo niewiele jest wyrazów określających *Maryję*. Najczęściej nazywana jest ona po prostu imieniem: *Wielki Boże dałeś nam w Rożańcu przez Maryą obronę od błędow y występkow* 222, a także tytułami:

Bogarodzica: *za przyczyną Bogarodzicy Panny* 89.

Matka Boga: *bo czegoż po tych dobrego można spodziewać się dla Matki Boga* 4 lub jako *Matka Najświętsza*: *Matko Nayswiętsza Marya bądź im tu pociechą w utrapieniach zgryzotach y chorobach* 106.

Pozostałe określenia to deskrypcje:

Królowa Nieba: *do tey Królowy Nieba swoje posyłać modły prosząc o pomoc* 2.

Najdostojniejsza Panna: *Kochaycież nam tu tę Naydostoinieyszą Pannę* 106.

Pośród form *Bogurodzica*, *Bogorodzica* i *Bogarodzica* od XVI wieku niemal wyłącznie używana jest ta ostatnia. Wyraz ten rzadko pojawiał się w tekstach w ciągu całej historii polszczyzny i zwykle miał charakter podniosły, poetycki, z wyraźnym nawiązaniem do średniowiecznej, polskiej pieśni

(Kucała 1988: 133–134). Z kolei neutralnymi określeniami są *Matka Boga* oraz *Panna*, przy czym w tekście Kluka ten ostatni leksem nigdy nie jest używany samodzielnie, ale zawsze z towarzyszącymi określeniami: *Matka Marya Panna* 70, *Bogarodzicy Panny* 88, *Naydostoynieyszą Pannę* 106, *Pannę y matkę Boga Zbawiciela* 249. M. Kucała twierdzi, że spośród nazw *panna* i *dziewica*, w odniesieniu do Matki Boskiej, w tekstach religijnych znacznie częściej pojawiał się ten drugi leksem, natomiast w tekstach świeckich pierwszy (Kucała 1988: 136). U Kluka jest inaczej – mamy wyraz *panna*, ale *dziewica* w omawianym znaczeniu już nie występuje.

Warto zauważyć, że w kazaniach Kluka imiesłów *niepokalany* używany bywa tylko w wyrażeniu *niepokalane poczęcie*: *Bog w niepokalany Maryi poczęciu uczy nas iak się mamy brzydzić grzechem* 250. W badanym tekście trafia się cztery razy, ale ani razu nie odnosi się bezpośrednio do Maryi, choć takie użycia znaleźć można w kazaniach XVII-wiecznych (Szlesiński 1978: 55).

Subpole <wywyższone istoty ludzkie> uzupełniają leksemy: *święty* ‘mający cechę doskonałości w realizowaniu zasad wiary’: *Jawnym tego a pewnym dowodem niech nam będzie przykład Świętych, których y najlepsze dla siebie brać możem nauki* 29, *patron* ‘opiekun w świecie poza materialnym’: *dziś Męczennika Sgo Donata ile Patrona miesca tego przed oczy wasze stawie* 334, *męczennik* ‘ten, kto umarł za wiarę’: *Uwielbił Bog Donata Sgo Męczennika bo niezawodną mieszkania Jego z sobą w Niebie nam daie dowody* 334, *prorok* ‘człowiek wygłaszający przepowiednię, przepowiadający przyszłość’: *iak się dał słyszeć przez Proroka* 243, *apostol* ‘jeden z dwunastu najbliższych uczniów i towarzyszy Chrystusa’: *o ktorey usty Jana Sgo Apostoła upewnia* 26, a także *pierwsi rodzice* ‘według relacji biblijnej pierwsi ludzie’: *Zgubieni zostaliśmy w pierwszych Rodzicach naszych* 283.

W subpolu <niechrześcijańskie podmioty kultu> znajdują się nazwy istot ponadludzkich sfery zła, będących obiektem kultu:

bóg ‘przedmiot kultu w religiach politeistycznych, bóstwo’: *Zabiiac własnych Rodzicow lub dzieci na przysłużenie się bogom swoim* 14. Zarówno kontekst, jak i użycie liczby mnogiej wyraźnie informuje nas o tym, że Kluk nie ma na myśli *Boga* religii chrześcijańskiej, którego imienia nie używa się w liczbie mnogiej, a właśnie *bóstwo*. W omawianym znaczeniu wyraz ten u Kluka występuje bardzo rzadko, gdyż stanowi tylko około 0,5% wszystkich użyć. Dla porównania w materiałach XVII-wiecznych, opracowanych na pod-

stawie kartoteki SJPXVIIiXVIII, leksem *bóg* na określenie ‘bóstwa’ stanowił 10% wszystkich użyć (Adamiec 1996: 140).

bożyszczce: ‘bałwan, pogański bożek’: *Nędzny rozumie ludzki który sobie wystawiaż b o ż y s z c z a y zwodzisz prostych* 264.

cielec ‘bożek, bałwan, zwłaszcza jego posąg’: *zgrzeszył ulaniem ci el c a dla Izraelitow* 363. Zarówno u Kluka, jak i w XVII-wiecznych kazaniach wyraz ten odnosi się do pogańskiego bóstwa, odlanego ze złota przez Izraelitów (Szlesiński 1978: 28).

Natomiast subpole <inne istoty ponadludzkie sfery zła> wypełniają leksemmy określające wysłanników sfery zła, którzy namawiają człowieka do grzechu:

czart ‘diabeł, zły duch’: *wiemy z doswiadczenia że c z a r t na naszą iedynie zgubę, iako lew ryczący czuwa* 251.

diabeł ‘zły duch, szatan’: *serce ktore przedtym mieszkaniem d i a b ł a przez zakochanie się w grzechach było* 74.

duch błędu ‘duch, który namawia do grzechu’: *d u c h b ł ę d u który tak wielką swiata sprawuie ślepotę* 43.

duch błędliwy ‘duch, który namawia do grzechu’: *W ostateczne czasy odstąpią niektorzy od wiary przystaiąc do d u c h o w b ł ę d l i w y c h* 55.

kusiciel ‘diabeł, który namawia do złego’: *kuszony iest Xtus aby zwyciężany od k u s i c i e l a nie był* 269.

Leksemmy *diabeł* i *czart* są ogólnymi, sinonimicznymi określeniami ‘złego ducha’, natomiast *duch błędu*, *duch błędliwy* (synonimy) oraz *kusiciel* (blisko-znacznik) zwracają uwagę na znaną w tradycji cechę szatana, który namawia człowieka do grzechu. Diabeł w kazaniach Kluka, zgodnie zresztą z wizją chrześcijańską, jest jednoznacznie zły. Nie ma jednak ani charakteru demonicznego, ani materialnego z jakim spotkać się można w kulturze (Długosz 2001: 164–165, Skorupska-Raczyńska 2008: 192–193), a jest po prostu abstrakcyjnie pojmowanym duchem zła. Brak też w tekście jakiegokolwiek leksyki czy przedstawień, które nawiązywałyby do tradycji ludowej, gdzie diabeł pozbawiony zostaje wymiaru demonicznego i staje się towarzyszem codziennego życia człowieka. Zwraca uwagę nieobecność ważnych leksemów, takich jak: *szatan* i *demon*. Dorota Adamiec twierdzi, że wyrazu *szatan* używano głównie w tekstach biblijnych, religijnych, filozoficznych i quasi-naukowych, podczas gdy *diabeł* i *czart* były uosobieniem zła w codziennym życiu (1998: 15). U Kluka określeń złego ducha jest stosunkowo niewiele, choć w polsz-

czyźnie XIX-wiecznej funkcjonowały ponadto: *bies*, *zły duch*, *kaduk*, *lichy*, czy rzadsze: *czarny anioł*, *czarny bóg*, *czarny*, *ćma*, *latawiec*, *mara*, *marchoł*, *matolka*, *pokusa*, *wciornastek* (Skorupska-Raczyńska 2008: 188). Po raz kolejny potwierdza się więc teza, że kazania głoszone są przede wszystkim z myślą o niezbyt biegłym w sprawach teologicznych odbiorcy.

Pole <nazwy istot ponadludzkich> wypełniają głównie nazwy Boga i Chrystusa, którzy przedstawiani są w dość konwencjonalnych rolach. Bóg jako stwórca, władca, źródło prawa, ojciec, a Chrystus jako syn, Bóg-człowiek, władca, źródło prawa, zbawiciel, prorok. Stereotypowy sposób ukazania Boga i Chrystusa nie zaskakuje. W kazaniach Kluka pobrzmiewają bowiem echa stereotypów językowych znanych z codziennej rzeczywistości i modlitw. Biorąc pod uwagę projektowanego odbiorcę kazań (prymarnie oralnych, wtórnie pisanych), odwołanie się właśnie do powszechnego modelu przedstawień istot ponadludzkich było jak najbardziej uzasadnione. Nie jest to zresztą zjawisko odosobnione, czy ograniczone tylko do kazań – z podobnym obrazowaniem, nawiązującym właśnie do stylu potocznego, spotkać się można w incipitach utworów poetyckich konfederatów barskich (Dubisz 1996: 44).

Zwraca uwagę natomiast ograniczenie tylko do kilku nazw i epitetów leksyki odnoszącej się do Maryi. W XVII-wiecznych kazaniach katolickich jest ich co prawda niewiele więcej – prócz tych, które pojawiły u Kluka, są to: *chrystorodzica*, *dziewica*, *Pani* (Szlesiński 1978), a już w samych w incipitach wierszy poetów barskich ponadto pojawiają się: *Panienka*, *królowa polskiego narodu*, *Matka litościwa*, *Matka nadziei* (Dubisz 1996: 46). Taki stan może nieco zaskakiwać, gdyż kult Maryi w XVIII-wiecznej Polsce był dość powszechny i przybierał różne formy, takie jak: oddawanie się pod opiekę Matki Boskiej, uznawania jej za królową Polski, pielgrzymowania do cudownych obrazów czy przynależności do bractw różańcowych (Górski 1986: 218). Niewiele jest również nazw wypełniających subpola <niechrześcijańskie podmioty kultu>, <inne istoty ponadludzkie sfery zła>, co pozwala wyciągnąć wniosek, że zdaniem XVIII-wiecznych księży to nie pogańskie bóstwa oraz wszelkiego rodzaju diabły są główną przyczyną zła i upadku człowieka.

NAZWY MIEJSC RZECZYWISTOŚCI TRANSCENDENTNEJ

Ponieważ omawiane pole jest niewielkie, nie wyróżniam w nim subpól, choć mam świadomość, że przestrzeń transcendentną można podzielić na sferę dobra i zła. Układ taki staje się zresztą naturalny przy omawianiu tego zagadnienia. W obręb pola <nazwy miejsc rzeczywistości transcendentnej> włączam również leksykę związaną z nazywaniem przestrzeni ziemskiej, którą rozumiem jako przeciwieństwo rzeczywistości transcendentnej, mimo że zasadniczo przecież przestrzenią transcendentną nie jest. W pewnym stopniu także pole to pokrywa się z polem <ostateczne przeznaczenie człowieka>, co wynika przede wszystkim z pojmowania w religii katolickiej poszczególnych leksemów w dwóch płaszczyznach, a w związku z tym zachodzenia na siebie obu pól leksykalnych. I tak na przykład *niebo* i *piekło* to nie tylko miejsca, przestrzeń w aspekcie fizycznym, ale przede wszystkim to, co czeka człowieka po śmierci. Dlatego też leksemy o podwójnej referencji umieszczam w obu polach: <nazwy miejsc rzeczywistości transcendentnej>, <ostateczne przeznaczenie człowieka>. Tam jednak, gdzie jest to możliwe, staram się nie powtarzać jednostek, za główne kryterium przyjmując aspekt dominujący w tekście i wyznaniu katolickim (na przykład: *Królestwo Niebieskie* traktuję przede wszystkim jako przestrzeń, gdzie przebywa Bóg, dlatego wyrażenie to umieszczam tylko w polu <nazwy miejsc rzeczywistości transcendentnej>).

Wyobrażona siedziba Boga to *niebo*: *Tym sposobem kupiue się widzenie Boga wieczne w Niebie* 203, *niebios*: *przyiąć Pana Niebios y ziemi* 76, *Królestwo Boże*: *dano poznać tajemnice Krolestwa Bożego* 262, *Królestwo Niebieskie*: *ale temu rybakowi y ubogiemu Krolestwa Niebieskiego klucze powierzone y danę od Chrystusa* 37, *wysokość*: *Oto się stał ludziom na ziemi pokoy, a chwala na wysokosciach Bogu* 92, *mieszkanie*: *Jesli mię kto miłuię, będzie chował mowę moią a Oyciec moy umiłuię go y do niego przyidziemy y mieszkanie u niego uczyniemy* 152. Do tej grupy leksemów zaliczyć można również *raj* 'mityczny ogród, w którym przebywali Adam i Ewa przed popełnieniem grzechu pierworodnego': *Kiedy chciał diabeł Ewe do grzechu namowić w raiu* 302.

Leksem *niebios* w kazaniach Kluka pojawia się w wyrażeniach *pod niebios* lub *nad niebios*: *Chwalcie Boga Naymilsi pod niebios* 92, *Bądź podwyższony nad Niebios* Boże 210. Jednak w polszczyźnie XVIII wieku

mógł oznaczać również liczbę mnogą (SL: *nieba* albo *niebiosa*). Takie użycia nie znajdują potwierdzenia w badanych kazaniach – Kluk najczęściej posługuje się formą *niebo* (92), a leksem *niebiosa* pojawia się tylko 5 razy, zawsze na semantyczne oznaczenie jednego nieba (choć formalnie rzeczownik ten posiada liczbę mnogą), zwykle w utartych połączeniach lub w użyciu podniosłym. W XVIII wieku formy *niebiosa* używają poeci i mówcy w celach stylistycznych (Florczak, Pszczołowska 1957(III)).

Za przestarzałe należy uznać użycie leksemów *wysokość* ‘uważane za siedzibę Boga miejsce położone wysoko nad ziemią’ oraz *mieszkanie* ‘miejsce przebywania w zaświatach’. Leksem *wysokość*, w znaczeniu jak u Kluka, notują jeszcze Sstp oraz SJPXVI, ale już u Paska znaczy on jedynie ‘dostojeństwo’, a w SL ‘wyniosłość’. W analizowanych kazaniach wyraz ten użyty został w wyrażeniu *chwała na wysokości*, z jakim zresztą spotkać się można również we współczesnych tekstach religijnych. Z kolei *mieszkanie* używane jest na określenie siedziby Boga w materiałach opracowanych przez I. Winiarską (2004: 240) oraz w SJPXVI, ale już nie u Paska (SJPas: ‘stałe miejsce pobytu, przebywanie gdzieś’), ani w SL (znaczenia: 1. ‘brak pośpiechu’, 2. ‘życie z kimś’, 3. ‘przebywanie’).

W badanych kazaniach antonimem *nieba/niebios* w znaczeniu ‘miejsce pobytu Boga, dobrych duchów oraz ludzi zbawionych’ wcale nie jest *piekło*, ale *ziemia*, którą rozumieć należy jako przeciwieństwo rzeczywistości transcendentnej, co zresztą doskonale ilustrują następujące fragmenty: *Krol nad Krolmi Pan Nieba y ziemi* 70, *Nieba y ziemi na swiactwo wezwawszy* 228, *Stworzenia wszystkiego na Niebie y ziemi usługa* 284, *przed Bogiem y ludzmi, przed Niebem y ziemią* 310. Budowanie w płaszczyźnie fizycznej relacji opozycji *nieba* do *ziemi* właściwe jest starotestamentowej części Biblii (Bartmiński, Niebrzegowska 1999: 197).

Ziemia nazywana jest także *padółem płaczu*: *Zycie to nasze na tym wygnaniu y p a d o l e p ł a c z u* 290, *padółem nędzy*: *tu ieszcze żyjąc na p a d o l e n ę d z y* 254 lub skrótowo po prostu *padółem*: *ktoregom niemogł używać na tym p a d o l e* 255.

Wszystkie użycia rzeczownika *padół* w kazaniach Kluka wskazują na referencję *padół ziemski* (antonim *nieba*). Nie pojawia się więc znaczenie pierwotne tego leksemu, jakim jest ‘dolina’, notowane m.in. w SJPXVIIiXVIII, SL, SWil, SW i SJPD. Co ciekawe, w SWil, chociaż leksemowi *padół* przypisano właśnie sens ‘głęboka dolina’, to ilustracja materiałowa podana w tym haśle

ani razu nie wskazuje na takie użycie: *Ta ziemia jest tylko padółem płaczu. Z nieba na ten padół wygnani, izali nie zstąpili na rogożę z kobierca? Skończył już swoje pielgrzymkę na lub po ziemskim padole.* Rzeczownik *padół* w SWil (*ziemski, płaczu*) jest więc synonimem *życia ziemskiego* i sądzić można, że w takim właśnie wtórnym znaczeniu, ograniczonym do tekstów religijnych i podniosłych, funkcjonował już w polszczyźnie przełomu XVIII i XIX wieku.

W kazaniach Kluka *piekło* jako ‘miejsce kary dla potępionych (*gehenna*¹³⁵)’, przeciwstawiane jest *niebu* tylko w wymiarze wierzeniowym: *Bog ma dobrym w nadgrode niebo, a złym w karę piekło* 54. Takie kontrastowanie *nieba* i *piekła* dominowało właśnie w polszczyźnie XVII i XVIII wieku (Bartmiński, Niebrzegowska 1999: 198). *Niebo* i *piekło* w wymiarze fizykalnym nie są ze sobą zestawiane, bo *piekło* u Kluka nie ma znaczenia fizycznego – w tekście brak konkretnego wskazania, gdzie znajduje się *piekło*¹³⁶.

Przestrzeń *nieba*, *ziemi* i *piekła* określają odpowiednie przymiotniki: właściwy *niebu* to *niebieski*: *Rzeczy Boskich y Niebieskich szukaiące* 282, związany z *ziemią* to *ziemski* lub *doczesny*, a odnoszący się do *piekła* – *piekielny*: *do poznania fałszu obrzydłych tych mistrzow piekielnych nauk* 64. Przymiotnik *doczesny*, użyty w kazaniach Kluka 35 razy, oznaczał zarówno ‘ziemski’: *doczesnym cieszą się życiem* 34, jak i – a właściwie i w związku z tym – ‘chwilowy, krótkotrwały’: *ktorym doczesną y wieczną wiara obiecuie szczęśliwość* 161. W obu przypadkach jest antonimem leksemu *wieczny* i pojawia się właśnie w szeregu: *doczesny i wieczny: szczęśliwości swoiey doczesney y wieczney* 191, co właściwe było tekstom religijnym (Szlesiński 1978: 31), a także w ciągu synonimicznym *ziemski i doczesny: ziemskie y doczesne rzeczy* 121. Wyraz *doczesny* występuje również jako synonim przymiotników *teraźniejszy, współczesny, obecny*: *Doczesnym przyczynom do miłości życia tego* 139 (podobne przykłady podają SL i SWil). Z kolei powszechne w XVII-XVIII wieku użycie przymiotnika *niebieski* jako odnoszącego się do *nieba* ilustrują m.in. SJPas oraz SL.

¹³⁵Judaizm, oprócz pojęcia *szeol* ‘miejsce podziemne, gdzie przebywają zmarli’, stworzył również wyobrażenie *Gehenna* ‘miejsce kary dla potępionych’ SMTK.

¹³⁶Według wierzeń *piekło* lokalizowane było nie tylko pod ziemią, ale także na niebie, wypie, za morzem (Bartmiński, Niebrzegowska 1999: 196).

Innym sposobem przeciwstawiania przestrzeni Boga i przestrzeni piekła jest kontrast *światło – ciemność*: *Pamiętaj żeś wyrwany z mocy ciemności przeniesionym został do Boskiego światła y Krolestwa* 160.

Pole <nazwy miejsc rzeczywistości transcendentnej> jest reprezentowane przez niewielką liczbę jednostek leksykalnych, które odnoszą się do przestrzeni nieba, ziemi, piekła. Wymowna zdaje się nieobecność, zdefiniowanego przecież na soborze trydenckim (1545–1563), *czyścica*. Być może dzieje się tak dlatego, że zdaniem wyznawców wiary rzymskokatolickiej czyściec określany jest jako pewien stan, a nie miejsce.

ŹRÓDŁA WIARY

W obrębie pola <źródła wiary> wyodrębniam następujące subpola: <podstawowe źródło wiary>, <zjawiska tłumaczone interwencją Boga>, <nauki i przykazania>, <przedmioty i symbole> i <wewnętrzne źródła wiary>.

W subpolu <podstawowe źródło wiary> znajdują się następujące jednostki: *Słowo Boże* ‘słowo pochodzące od Boga, Pismo Święte’: *śłuchać Słowa Bożego, czytać książkę iaką duchowną y nabożną* 78, które zostało zapisane w postaci *Pisma Świętego*: *Jednakże o nim świadczy Pismo* S. 129. Zastanawiać może, czy z kolei jednostka *Pismo Boże*: *że zostawili im Pismo Boże y co podanego sobie z ust Przodków* 214 jest synonimem *Pisma Świętego* czy tylko *Starego Testamentu*. Wyrażenie to pojawia się bowiem u Kluka tylko raz, i to w takim kontekście, który nie pozwala na wyciąganie jednoznacznych wniosków. Brak tej jednostki w SL oraz SWil, ale w XVII-wiecznych kazaniach księży katolickich używano jej na określenie ‘ksiąg *Starego i Nowego Testamentu*’ (Szlesiński 1978: 65).

Pismo Święte w kazaniach ks. Kluka dzieli się na dwie części: *Stary Zakon* ‘Stary Testament’ oraz *Nowy Zakon* 179 ‘Nowy Testament’: *Zakon Stary y Nowy, Historya Koscielna y Swiecka Stany y Kondycye, Urzędy y rzemiosła płeć każda y wiek ztwierdza zawsze y bez ustanku* 179 (*Stary i Nowy Zakon są więc meronimami Pisma Świętego*).

I. Winiarska twierdzi, że wyrażenia *Stary Zakon* i *Nowy Zakon* miały nacechowanie archaiczne: „od połowy XVII wieku stał się [zakon – przyp. K.S.] wyrazem regresywnym, zyskał dodatkowy walor stylistyczny – stał się określeniem podniosłym, o zabarwieniu archaicznym” (2004: 252). Jednak

SJPIXVIIiXVIII, ST, SL, SWil, SW oraz XVII-wieczne kazania (Szlesiński 1978: 89) podają użycia tego leksemu bez żadnych dodatkowych uwag. Co prawda w tym ostatnim tekście (Szlesiński 1978: 80), a także w SL, SWil i SW mamy już udokumentowane jednostki *Stary Testament* i *Nowy Testament*, ale ks. Kluk w swoich kazaniach ich nie używa.

Zwraca również uwagę nieobecność leksemu *Biblia*. Wyraz ten u kalwinistów występował przede wszystkim w sensie filologicznym jako tytuł książki, rzadko natomiast używany był w języku liturgicznym i katechetycznym (Wiñarska 2004: 250, 255–251). Chyba takie też wy tłumaczenie z powodzeniem odnieść można do tekstów katolickich.

Meronimami *Nowego Zakonu* w kazaniach Kluka są: *Ewangelia* ‘cztery pierwsze księgi Nowego Testamentu’: *mowi także Zbawiciel w Ewangeli* 113, a także *Dzieje Apostolskie* ‘księga Nowego Testamentu, zajmująca w kanonie piąte miejsce, opisująca powstanie i rozwój wczesnego chrześcijaństwa oraz działalność apostołów, przede wszystkim Piotra i Pawła’: *Mamy tego dowód z Dziei o w Apostolskich* 244 oraz *Pisma Apostolskie* ‘Listy Apostolskie’: *cokolwiek w Ewangeli* przykazanego czytamy, w *Apostolskich Pismach* znajdujemy 156.

W pewnych kontekstach *Ewangeli* u Kluka bywają nazywane wszystkie księgi *Nowego Testamentu*, przez co leksem ten zyskuje szersze, niespecjalistyczne znaczenie, bliższe rozumieniu wiernych. Świadczy o tym chociażby następujący przykład: *Kiedy Ewangelia chcą nas uwiadomić o ostatecznym sądzie* 42, gdzie jako część *Ewangeli* została potraktowana Apokalipsa św. Jana. Z podobnym zjawiskiem spotkać się można w XVII-wiecznych kazaniach księży katolickich (Szlesiński 1978: 36). Zasadniczo więc *Ewangelia* jest meronimem *Nowego Zakonu*, choć w pewnych przykładach staje się też jego synonimem.

Z niechrześcijańskich źródeł wiary wymienione zostały tylko dwa: *koran* ‘święta księga islamu’: *czemu Mahumetanow od koranu za prawidło w obyczaiach nie wzięli?* 260 oraz *talmud* ‘podstawowa księga judaizmu’: *izali niewierny żyd chwalonym by dź ma że upornie obia wione y nie wierzy prawdzie a przyswoim talmucie stoi?* 293. Należy zwrócić uwagę, że oba leksem y zapisane zostały małą literą, co mimo sporej dowolności w stosowaniu wielkich i małych liter w tamtym czasie, może świadczyć o wyłączeniu niechrześcijańskich źródeł wiary ze sfery sacrum; por. rozdział I: Grafia i ortografia.

Do źródeł wiary zewnętrznych wobec psychiki ludzkiej zaliczyć można również te leksemy, które świadczą o przenikaniu się przestrzeni ziemskiej i transcendentnej, a także stanowią aspekty rzeczywistości niemożliwej do pojęcia i rozumowego wytłumaczenia przez człowieka. W subpolu <zjawiska tłumaczone interwencją Boga> znajdują się więc następujące leksemy:

cud(o) ‘zjawisko lub wydarzenie wywołane ingerencją czynnika nadprzyrodzonego’: *nie sąż to co raz nowę c u d a Boskie?* 218, *c u d o nad cudy* 72.

nawiedzenie ‘natchnienie, obdarzenie’: *A nie zostawią w tobie kamienia na kamieniu, kto wie czy nie przyidzie do tego. Dlatego iżeś nie poznała czasu n a w i e d z e n i a twego* 188. Rzeczownik *nawiedzenie* występuje u Paska jedynie w kontekście: *Święto Panny Maryiey Nawiedzenia*, a w ST oraz w SL wyróżniono osobną jednostkę *Nawiedzenie Panny Maryi*, co może przemawiać za stałym charakterem tego połączenia już w polszczyźnie końca XVIII wieku.

objawienie ‘wyjawienie rzeczy niewiadomych przez Boga lub anioła’: *Nie trzeba wam SN na to o b i a w i e n i a z Nieba* 90. Rzeczownik ten w XVIII wieku mógł już funkcjonować przede wszystkim jako termin religijny. Jego znaczenie ‘wizja prorocza, widzenie rzeczy przyszłych’ potwierdzają kazania XVII-wieczne (Szlesiński 1978: 57), choć u pisarzy cieszyńskich trafia się jeszcze *objawić* po prostu jako ‘wyjawić’ (Wronicz 1992: 67).

przepowiednia ‘przepowiadanie przyszłości, objawienie’: *dawne Jzaiasza przepowiednie o sobie wypełnił wiernie* 237.

przepowiedzenie ‘przepowiednia, wróżba’: *Spełniaią oni na sobie Ducha Sgo usty Apostoła przepowiedzenia mówiącego* 55. Wyrazem *przepowiedzenie* jako ‘przepowiednia’ posługują się autorzy XVII-wiecznych kazań religijnych (Szlesiński 1978: 71), ale już na przykład ST odsyła użytkownika do leksemu *opowiadanie*, a nie do *przepowiedni*. Zważywszy na to, że w SL ostatnie przykłady mówiące o *przepowiedzeniu przyszłości* pochodzą z XVII wieku, można przyjąć, że leksem ten, w znaczeniu spotykanym jak u Kluka, jest już raczej w drugiej połowie XVIII stulecia przestarzały (archaizm względny).

tajemnica ‘rzecz, której nie można dociec rozumem’: *prawdziwą o Bogu y t a i e m n i c a c h od niego objawionych wiarę pokazuje* 32.

wskrzeszenie ‘przywrócenie życia zmarłemu, ożywienie’: *Przychodzi Zbawiciel do domu Xiążęcia na w s k r z e s z e n i e corki* jego 296.

zwiastowanie ‘oznajmienie Maryi przez anioła, że została wybrana na matkę Boga’: *Syn Boski (...)* za dobrowolnym zezwoleniem na zwiastowanie Archanioła Gabryela przyjął na siebie ciało ludzkie 246. Wydaje się, że w drugiej połowie XVIII wieku był to już termin religijny. W ST ekwiwalenty francuski oraz niemiecki leksemu **zwiastowanie** poprzedzone zostały kwalifikatorem *teol.*, a poniżej podawana jest jednostka **zwiastowanie Panny Maryi**. Również w kazaniach XVII-wiecznych, choć wyrazowi **zwiastowanie** przypisano znaczenie ‘oznajmić, powiadomić’, cytowane przykłady odnoszą się jedynie do Maryi (Szlesiński 1978: 93).

W subpolu <zjawiska tłumaczone interwencją Boga> znajdują się także czasowniki: **objawić** ‘wyjawić rzeczy niewiadome przez Boga’: *co Bog opowiedział y o b i a w i ł Kosciółowi swemu* 111, **nawiedzić** ‘natchnąć, napełnić’: *aby was przytomnością y osobą swą Boską n a w i e d z i ł, ubłogostawił y serca wasze zagrzał miłością* 69, **zwiastować**: *o tym z w i a s t u i ą c y Anioł Jozefowi Smu opowiedział* 349, **przepowiadać** ‘wieszczyć, wróżyć’: *nastaly czasy o ktorych dawno przepow i a d a ł Paweł S. w Liscie swoim* 50, **wskrzeszać**: *umarłych ktorych wskrzesza ł* 40.

Czasownik **nawiedzić** w XVIII wieku oznaczał przede wszystkim ‘odwiedzać’, jak podaje ST czy za Krasickim SL, a także ‘opętać’ (w SL znaczenie cytowane z dzieła *Teatr Polski czyli zbiór komedii, dram i tragedii... tłumaczonych i przez aktorów polskich na teatrze warszawskim granych 1775–1806*). Linde przytacza również, m.in. za A. Żeglickim (XVIII wiek), teologiczne wyrażenia *Bóg nawiedza czymś* jako ‘dotykać nieszczęściem’: *Kogo Bóg miłuje, tego i nawiedza* (1751). U Kluka takie znaczenie również występuje (zob. pole <kondycja człowieka>), ale ponadto podlaski duchowny posługuje się wyrazem **nawiedzić** ‘natchnąć, napełnić, obdarzyć’ w znaczeniu pozytywnym, którego SL nie notuje. Analogiczna sytuacja dotyczy odczasownikowego rzeczownika **nawiedzenie** ‘natchnienie, napełnienie’. Z kolei **przepowiadać** jako ‘wieszczyć, wróżyć’, a więc zgodnie z tym, jak posługuje się tym wyrazem Kluk, ilustrują materiały z drugiej połowy XVIII i początku XIX wieku (*Teatr Polski...*). Zdaje się, że w drugiej połowie XVIII wieku czasownik **zwiastować** (podobnie jak rzeczownik **zwiastowanie**) mógł już funkcjonować przede wszystkim jako termin religijny. W SJPas i ST **zwiastować** oznacza ‘przynieść wiadomość, oznajmić’. Znaczenie takie notuje także SL, ale tylko u autorów z XVI i XVII w., bo już na przykład u F. Dmochowskiego, w przekładzie *Iliady*

Homera (1800–1801), wyraz występuje jako ‘wieszczyc, wróżyć, przepowiadać’, którego nie ma chociażby w ST. Podobnie jak w SL, rzecz się ma w SW.

W subpolu <nauki i przykazania> umieszczam następujące leksemy:

katechizm ‘nauka religii poprzez zadawanie krótkich pytań i udzielanie odpowiedzi’: *chodził iako powinien na nauki y Katechizmy* 115.

kazanie ‘przemówienie religijne zawierające wykład ewangelii i nauki moralne’: *ktora y drugą być ma Kazania mego częścią* 5.

nauka ‘kazanie, wykład’: *damy pokoy Kazaniom y Naukom naszym* 85. W omawianym znaczeniu leksem *nauka* notowany jest w SL (w połączeniach *nauka chrześcijańska* lub *nauka duchowna*) i przywoływany bywa jako wyraz bliskoznaczny do *katechizmu* i *kazania*. Użycia takie właściwe są również tekstom z końca XVIII wieku, choć ograniczono je raczej do sfery życia religijnego, gdyż w SL oraz SW poświadczają je cytaty z *Księdza plebana* (wyd. 1786) J. Kossakowskiego, a więc z tekstu religijnego.

Kluk swoje kazania nazywa również *mową* ‘przemowa, oracja’: *J otym Rożańca Sgo Bractwie daley gdy mówić będę z samych Jego pozytkow szacunku y chwalebności dowodzić w przeciagu dalszey m o w y umyśliłem* 1, choć trzeba pamiętać, że wyraz ten w czasach oświecenia oznaczał każdego rodzaju publiczne przemówienie.

Katechizm, kazanie, nauka i *mowa* będą więc bliskoznacznikami używanymi na określenie nauki kierowanej przed duchownego do wiernych. Ponadto ciekawym wyrazem, który również znajdzie się w tym subpolu, jest czasownik *kazać* ‘głosić kazanie’: *Czy nie będziesz ia do was dziś ka ż ą c y (...) iak wiele mu potrzeba było do zbawienia* 247. Z jednej strony wszystkie przykłady ilustrujące to znaczenie w SL pochodzą z XVI i XVII wieku, z drugiej – omawiane znaczenie notuje ST, a w SWil leksem ten opatrzone kwalifikatorem *częst*. Ponadto w SJPD, gdzie wyrazowi temu przypisano kwalifikator *przestarz.*, jeden z cytatów ilustrujących użycie pochodzi z dziennika (1777–1791) S. Staszica, a pozostałe z autorów XIX-wiecznych. W XVIII wieku czasownik *kazać* był jeszcze w powszechnym użyciu i raczej nie miał nacechowania chronologicznego.

Prawa i reguły ustanowione przez Boga i Kościół, według których powinien żyć przykładowy katolik, określane są jako:

artykuł ‘przepis, ustawa’: *ponieważ tyżące się Boga prawdy psuiq, pierwsze Katolictwa a r t y k u ł y łamią* 52, ale również jako **artykuły wiary** ‘dodatkowe, oddzielne punkty dotyczące wiary, przykazania’: *Czym y a r t y k u ł y*

w i a r y naszej znoszą, y potrzebnego do niego przygotowania Xsa oba te fałszy potępia y psuie 343. Artykuły wiary najczęściej dotyczyły prawd wiary zawartych zwłaszcza w Składzie Apostolskim i w Dziesięciorgu przykazań, a także odnosiły się do założeń doktryny, nauki i organizacji Kościołów (Winiarska 2004: 262).

prawda ‘to, co jest przyjęte za nieomyślne, pewnik’: Człowiek iest stworzony do prawdy aby ią poznał nią się rządził 10, w tym **prawda niebieska** ‘prawda pochodząca od Boga’: tak wiara obiasnia nasz rozum y prowadzi do poznania prawd Niebieskich ktore Bog obiawił 112.

prawidło ‘reguła, przepis, przykazanie’: p r a w i d ł a uczenia go należyte podawać bez obłudy 8. Wyraz ten w polszczyźnie XVIII-wiecznej używany był na nazwanie ‘wszystkiego, co służy do prostowania czegoś fizycznie i moralnie’ (SL). W tekście omawianych kazań Kluka leksem ten występuje również w wyrażeniu **prawidła wiary** ‘przepisy, przykazania wiary’: żeby p r a w i d ł a wiary do obyczaio w służące wzgardzonę nie były 233, ale także jako: **prawidła polityki** 15, **prawidła postępowania** 10, **prawidła życia** 61, **prawidła rozumu** 64, **prawidła obyczajów** 172. Znaczenie takie jak u Kluka potwierdzają oświeceniowe komedie (Węgier 1973: 130), a W. Rzewuski podaje, że użycie leksemu **prawidło** jest właściwe wystąpieniom publicznym (Florczak, Pszczółowska 1957(III): 700).

prawo ‘zbiór reguł, ustaw, przykazań’: Boy się Boga y dopełnia y wiernie p r a w o iego o to iest wszystek człowiek 40.

przepis ‘prawidło, reguła, rozporządzenie’: trzeba zawsze wedle p r z e p i s o w mądrosci Boskiej 43.

przykaz ‘rozkaz, polecenie, przykazanie’: Wypełniaią tacy ten p r z y k a z Boski 31.

przykazanie ‘nakaz, polecenie, dotyczące wiary, według których należy postępować’: Rządy Boga naszego y wola czego chcę po nas w zierzchnosciach y p r z y k a z a n i a c h zamykaią się 346. Rozróżniane są **przykazania boskie** ‘Dziesięć przykazań, dekalog’ i **przykazania kościelne** ‘przyjęte za minimum normy moralne, obowiązujące w Kościele katolickim, wynikające z wiary katolików w moc nauczania pasterskiego biskupów’: częscio w Sakramentach w Przykazaniach Boskich y Koscielnich y na innych mieyscach 114.

przysięga: Panowie uciemężenia poddanych poprzestać nie chcieli wiarolomstwa uczynionych p r z y s i ą g 188.

ustawa ‘uchwała, postanowienie, prawo’: *Religia Katolicka w swoich chęć mieć u s t a w a c h* 26. Leksem ten występuje również w wyrażeniach *ustawy wiary* i *ustawy Kościoła: Chrześcijańskiego życia wedle ustaw wiary y K o s c i o ł a prowadzić nie chcą* 260.

Wydaje się, że w XVIII wieku z tekstami religijnymi kojarzyły się głównie leksemy *przykazanie* i *przykaz*. I tak chociażby I. Szlesiński we wcześniejszych, bo XVII-wiecznych kazaniach, podaje liczne przykłady jednostek wyrazowych związanych ze sferą wiary i religii¹³⁷ i zawierających leksem *przykazanie* (1978: 72). Również w SJPXVIIiXVIII zaznaczono już ustabilizowane połączenie wyrazowe *przykazanie boskie*. Co ciekawe, w SL *przykazanie* nie stanowi osobnego hasła czy podhasła, a zostało podane jedynie w objaśnieniu leksemu *przykaz*, którego znaczenie ‘przykazanie’ w XVIII wieku poświadczają zarówno cytaty z dzieł w SL, jak i teksty religijnych pisarzy cieszyńskich (Wronicz 1992: 100). Wydaje się więc, że *przykaz* i *przykazanie* w tym okresie mogły być synonimami. Ponadto leksem *artykuł* w znaczeniu ‘przepis, ustawa, przykazanie’ w SJPXVIIiXVIII notowany jest z kwalifikatorami *relig.* oraz *praw.*, ale już w późniejszych słownikach (SL, SWil, SW) znaczenie to usuwa się na dalszy plan, co świadczy o przenikaniu tego wyrazu do polszczyzny niespecjalistycznej (Węgier 1973: 92), choć znaczenie religijne *artykułu* w XVIII wieku jest ciągle żywe (SW podaje cytat za Tadeuszem Kościuszką). Również pozostałe leksemy, takie jak *prawda*, *prawo*, *prawidło*, *przepis*, *ustawa* były neutralne, a nacechowanie religijne otrzymywały dopiero w określonym kontekście lub w wyrażeniach nadających im perspektywę sakralną.

Dla członków danej społeczności wyznaniowej ważny aspekt stanowią różnego rodzaju przedmioty i symbole przypominające o wierze. W subpolu <przedmioty i symbole> umieszczam jednostki leksykalne:

kielich ‘ozdobne naczynie ze szkła, kryształu lub szlachetnego metalu’: *Bez szemrania y zcały chęci przyimuię kielich, który mi podaie* 240. W cytowanym fragmencie wyrażenie *kielich goryczy* użyte został metaforycznie jako symbol ziemskiego cierpienia i doczesnych trosk.

¹³⁷I. Szlesiński (1978) nie notuje natomiast pozostałych wyrazów z tego subpola: *przykaz*, *przepis*, *artykuł*, *prawidło*, *prawo*, *ustawa*.

książka nabożna ‘książka do nabożeństwa’: *czytać książkę iaką duchowną y nabożną* 78. Przymiotnik *nabożny* w tym kontekście oznacza ‘służący do nabożeństwa’; por. *nabożny* w polu <kondycja człowieka>.

książka duchowna ‘książka pobożna, poświęcona rozmyślaniu o Bogu’: *czytać książkę iaką duchowną y nabożną* 78. Wyrażenia *rzeczy duchowne* oraz *książka duchowna* notuje SJPXVIIiXVIII, ale w SL leksem *duchowny* tłumaczony jest poprzez wyraz ‘bogomyślny’, a więc poświęcony rozmyślaniu o Bogu; por. *duchowny* w subpolu <wewnętrzne źródła wiary>.

krzyż ‘narzędzie męki Chrystusa, wtórnie jako symbol wiary chrześcijańskiej’: *że ten Bog oraz człowiek umarł sromotnie, y zachaniebnie na krzyżu* 54.

ofiara ‘to, co się składa Bogu, dar’: *przez pierwsze zrazu mu swojego ofiarę czyni Bogu* 335.

olej święty ‘poświęcany tłuszcz rośliny (zwykle oliwa) używany w obrzędach liturgicznych’: *przyimuie ostatnie Oleiem świętym Pomazanie* 116.

szkaplerz ‘dwa długie pasy tkaniny, od szyi przez piersi i plecy, idące aż do dołu po wierzchu habitu’: *zrzucaią z siebie sukienkę szkaplerza* 5.

włosiennica ‘koszula z ostrej tkaniny, noszona dla umartwienia się z powodu pokuty lub żałoby’: *zaprawdę w popiele y włosiennicy czynilibyśmy pokutę* 247. Znane w średniowieczu *włosiennice* praktycznie zostały zarzucone w czasach renesansu, ale powróciły do użytku w dobie kontrreformacji (Tazbir 1966: 110). Leksem ten w omawianym znaczeniu, bez żadnych kwalifikatorów, notują SL, SWil, SW oraz SJPD. W USJP z kwalifikatorem *hist.(oryczny)*.

trąba archanielska ‘trąba Boża, na głos której mają powstać umarli’: *zopprzednictwem głosu trąby Archanielskiej wzbudzi ciała wszystkich zmarłych* 421.

ukrzyżowanie ‘przybicie do krzyża’: *Potrzeba iest konieczna aby to ukrzyzowanie było nieustannę* 290.

Jednostki leksykalne opisane w subpolach <podstawowe źródło wiary>, <zjawiska tłumaczone interwencją Boga>, <przedmioty i symbole> oraz <nauki i przykazania> określić można jako zewnętrzne wobec psychiki ludzkiej. Natomiast omówione poniżej odnoszą się do tego, co zakwalifikować można jako źródła wiary wynikające z psychiki ludzkiej (subpole <wewnętrzne źródła wiary>).

Zasadniczo wewnętrzne źródła wiary podzielić można na takie, które polegają na zwróceniu myśli człowieka ku Bogu w postaci prośby, uwielbienia, dziękczynienia oraz na takie, gdzie myśl kierowana jest ku wnętrzu człowieka. Te pierwsze zachowania nazywane są w kazaniach Kluka *modlitwą*: *Człowieka dobrego y czystego sumnienia m o d l i t w a do Boga* 239, *modłami* ‘modlitwa, prośba do Boga’: *do tej Krolowy Nieba swoje posyłaiać modły* 2 lub *wzdychaniem*: *Słyszysz panie serdeczne ludu twoiego wzdychania z miłością* 95.

Słowo *modły* jako synonim *modlitwy* mogło być już w XVIII wieku przestarzałe, a w związku z tym zapewne podniosłe. Co prawda I. Szlesiński w swoim opracowaniu *modlitwę* i *modłę* traktuje synonimicznie (1978: 49), a leksem ten trafia się jeszcze u Beniśławskiej (Brajerski 1961: 191), ale już na przykład S. Staszic zaznacza, że jest to wyraz przestarzały (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 432). W SL brak cytatów wskazujących na użycie leksemu *modły* jako bliskoznacznika *modlitwy* w tekstach XVIII-wiecznych. SWil notuje to znaczenie, a SW podaje jednak cytaty również z tekstów autorów XIX-wiecznych (A. Mickiewicza oraz A. Rollego), podobnie jak SJPD. W USJP leksem *modły* opatrzone kwalifikatorem *podn.*(*niosły*).

Hiponimami *modlitwy* są leksemy:

akt ‘modlitwa poprzez wyznanie pewnych zasad kościelnych’: *Wy tylko wszyscy w gorącości serca waszego, tę za mną przybliżaiać się do Świętej Komunii mowcie a k t y* 84, *akt wiary*: *często a k t y w i a r y mowiać* 76. Leksem *akt* w omawianym znaczeniu, jak podają SJPXVIIiXVIII oraz SL, właściwy był głównie tekstom religijnym.

pacierz ‘modlitwa Ojciec nasz’: *to ogłaszać każe w codziennych p a c i e r z a c h* Kapłanom 276.

psalm ‘uroczysta pieśń religijna’: *tych zażywajcie słow: P s a l: 33* 314.

różaniec ‘modlitwa różańca’: *R o ż a n i e c ile przeciw występkom obrona naucza Braci y Siostr Bractwa* 1, a także ‘przedmiot składający się z koralików, wykorzystywany w modlitwie’. W SL znaleźć można informację, że *różańcem* nazywa się określony sposób modlitwy – rozmyślenia albo modlitwę żywota i spraw Bogarodzicy, ob. *pacierze*, *paciorki*.

Skład Apostolski ‘apostolski symbol wiary, łac. *credo*’: *Te prawdy zawieraiać się częscio w Składzie Apostolskim, częscio w Sakramentach* 114.

wyznanie wiary ‘łac. *credo*, Skład Apostolski’: *iakoby rzekł: Ta prawda tak wierzę, a po tym wyznaniu wiary komunikował* 75. *Wyznanie wiary* i *Skład Apostolski* są więc synonimami.

Źródła wiary wewnętrzne wobec psychiki ludzkiej, ale skierowane ku człowiekowi:

dusza 'byt niematerialny, stanowiący część istoty ludzkiej': *dusza iest niesmiertelna, że wszyscy z martwych powstać mamy* 54. Rzeczownikowi *dusza* często towarzyszy przymiotnik *nieśmiertelny*: *ku poprawieniu y udoskonaleniu duszy niesmiertelney* 13, *dusza iest niesmiertelna* 54 lub inna informacja wskazująca na nieśmiertelność: *dusza człowieka nigdy nie umiera* 56, *do tych czterech artykułów należy także niesmiertelność duszy* 114.

Leksem ten współtworzy szeregi: *Bóg i dusza: ludzie coscie zaniedbawszy Boga y duszy wzgardzili tym Odpustem* 107, *zapomnieć o duszy y Bogu będzie musiał* 30 oraz *ciało i dusza* (szereg antonimiczny): *ten w duszach y ciałach waszych mieszkać ma* 71, *Wierzę żeś iest co do ciała y duszy w Nayswiętszey Hostyi* 75, *On zawsze czystość duszy y ciała* 342, *tak rozum bezprawdziwey wiary y sam błędząc ginie, y ciało y duszę gubi* 213. Przeciwny charakter *ciała i duszy* doskonale ilustrują poniższe fragmenty: *Na koniec zupełne ubłogostawienie człowieka nie iest ieżeli dusza z ciałem wiecznie złączona nie będzie* 344, *woyna dusz z ciałem y poządliwosciami iego zadnego odpoczynku nie zna* 289. Człowiek więc, według kazań Kluka, składa się z *ciała i duszy*, a więc jednostki te traktować można jako meronimy holonimu *człowiek*.

W analizowanych kazaniach sporadycznie występują szeregi: *Bóg, wiara, dusza: do tego zaniedbania Boga, wiary, y duszy przywiodła* 251 oraz *Bóg, wiara, dusza, zbawienie: Bog, wiara, dusza y zbawienie* 272.

duch 'dusza': *doskonałą w duchu y prawdzie cześć mu odddawać każe* 32.

Materiał z kazań ks. Kluka pokazuje, podobnie jak SL, SWil czy SW, że leksemy *duch* i *dusza* w pewnych kontekstach mogą stanowić synonimy, choć wyraz *duch* miał w polszczyźnie XVIII i XIX wieku wiele znaczeń, w mniejszym lub większym zakresie powiązanych ze sferą wierzeń. U Kluka leksem ten, jak zresztą świadczy przytoczony cytat, występuje przede wszystkim w wyrażeniu *w duchu i prawdzie*.

Od rzeczownika *dusza* tworzony jest przymiotnik *duszny* w znaczeniu 'duchowy': *Ciało wewnętrznym myślom przyniesionym do głowy od nieprzyiaciela dusznego* 91, a do rzeczownika *duch duchowy*: *Bog staie się pokarmem duchowym człowieka* 73 i *duchowny*: *Że toż się prawie dziwie z radościami duchownemi y wewnętrznemi uciechami* 32.

Kluk najczęściej używa formy *duchowny*¹³⁸ (7 razy), rzadziej *duszny* (2 razy) i tylko raz *duchowy*. O tym jednak, że są to synonimy, świadczy chociażby użycie wszystkich trzech przymiotników z rzeczownikiem *pokarm*: *na pokarm duszny daie* 69, *zasileni inni pokarmem duchownym na wytuczenie dusz aż do żywota wiecznego* 204, *Bog staie się pokarmem duchowym człowieka* 73.

Przymiotnik *duszny* w znaczeniu, w jakimi spotkać go można w kazaniach Kluka, nie miał jeszcze nacechowania chronologicznego. Takie użycia potwierdzają również *Pamiętniki* Paska (SJPas), XVIII-wieczne teksty pisarzy cieszyńskich (Wronicz 1992: 30, 2001: 88), SL, SWil, SW, a także dzieła I. Krasickiego, F. Kniaźnina i K. Węgierskiego (SJPD). Z kolei przykłady użycia leksemu *duchowny* jako ‘związany z duszą’ podają SJPXVIIiXVIII, SL, SWil.

nadzieja ‘ufność, wiara w spełnienie się czegoś’: *Gdyby nie ta iedy na nadzieia którą nam wiara czyni* 136. Jak już wcześniej zwróciłem uwagę, leksem ten w badanym tekście często występuje w szeregu: *wiara, nadzieja, miłość: oto serca ludu tego wiary nadziei y miłości ku Tobie* 84; por. *wiara*.

miłość ‘głębokie, oparte na emocjach, przywiązanie do kogoś lub czegoś’: *w Sakramencie obecny żąda od was miłości y wiary* 94.

rozum: *Bog dał rozum y oczy, tak rozumowi naszemu dał światło prawdziwey wiary* 213.

W kazaniach Kluka *rozum* jest również jednym ze źródeł wiary, na co wskazuje chociażby następujący fragment: *wierzą iak wierzyć powinien człowiek światłem przynajmniej rozumu oświecony* 53. Człowiek powinien kierować się *prawami Boskimi* i *wiary* oraz *prawami rozumu*: *same nawet prawa Boskie y rozumu, za dziecinne przesady, bałamuctwa, y fanatyzm mają* 57, *tak się w nich zatopił że zupełnie y o prawidłach rozumu y o przepisach zapomniał wiary* 64, gdyż odrzucenie rozumu prowadzi do grzechu: *Rodzi się ona z grzechu, który nie pozwala człowiekowi przez zaslepienie rozumu wynikać z niego* 109, *O! nieuważni y z rozumu obrani ludzie* 61.

¹³⁸Z obliczeń wyłączam rzeczownikowe użycia leksemu *duchowny* oraz wyrażenia *stan duchowny*.

Leksem *rozum* pojawia się w szeregach: *Bóg, wiara i rozum: Bog, wiara, y rozum przekonywa każdego* 141 oraz *wola i rozum*; por. *wola, wiara*.

sumienie ‘wewnętrzna wiedza, dająca jednostce świadomość odpowiedzialności moralnej za swoje czyny’: *radość y wesele z spokojnego sumnienia sprawie* 19, również jako *głos sumienia: słuchajmy głosu sumnienia naszego, bo inaczej nie otrzymamy od Boga czego sobie życzymy* 206. W ten sposób podkreśla się przede wszystkim wewnątrz charakter aspektu wiary człowieka. Wewnętrzny głos sumienia rozumiany jest bowiem jako głos Boży, który umożliwia człowiekowi przyjęcie religijnej postawy zgodnej z tym głosem (Winiarska 2004: 266). Zestawiany bywa w następujących szeregach *sumienie, wiara, obyczaje: byle sumnieniu wierze y obyczajom naszym to nie było przeciwne* 66, gdzie sumienie to głos wewnętrzny, wiara stanowi treść obiektywną przekonań religijnych, a obyczaje to normy społeczne.

serce ‘siedlisko uczuć, wrażeń, nastrojów, dobroci, życzliwości’: *Miłość czystości serca swego miłemi Bogu wżyciu uczyniła Świętych* 6. Leksem ten występuje w szeregu *umysł i serce: day mi Ty sam taki umysł y serce* 17, *abyście w iedsności umysu y serca iako najbliżsi od siebie nieodłączeniu przyiaciele* 98, *pokrzepiała umysły y wzmacniała serca* 136.

wola ‘zdolność do świadomego i zamierzonego wykonywania pewnych czynności’: *abyśmy zniesli wszelkie rozterki w odmienieniu woli y umysłów waszych* 99. W kazaniach Kluka rzeczownik ten często występuje w szeregu: *wola i rozum: Rozum y wola dwie są nayosobliwsze duszy naszej władzę użyzoną od Boga* 258, *niech was wszystkich błogostawi Bog na rozumie y woli* 109.

W polu <źródła wiary> warto zwrócić uwagę na kilka zjawisk. Przede wszystkim jednostki leksykalne subpola <podstawowe źródła wiary> ukazują jego partytywną strukturę, a na przykładzie słowa *Ewangelia* widać wyraźnie, że dochodzi do mieszania dwóch porządków – doktrynalnego i potocznego.

Ponadto dość wymowne wydają się wnioski płynące z opisu subpola <wewnętrzne źródła wiary>. Dzięki zastosowaniu w analizie szeregów wyrazowych znalazły się w nim leksemy, które zasadniczo nie łączą się z superpolem <człowiek wobec Boga>. Niemniej tekst kazań Kluka wyraźnie wskazuje, że oprócz modlitwy, wewnętrznym źródłem wiary są także rozum, wola, serce i sumienie, a człowiek powinien kierować się nimi w poznawaniu Boga. Etyka

postępowania zgodna z wiarą i rozumem stanowiła w pewnych kręgach ważną sankcję religijną prawdziwego, ewangelicznego chrześcijaństwa, charakterystycznego dla katolickiego oświecenia, czy chociażby dla atmosfery szkół podległych KEN (Kłoczowski 2000: 206).

Jak pokazują kazania, Klukowi bliski był złagodzony racjonalizm, którego zwolennikami byli przecież ojcowie pijarzy (Górski 1986: 264) – z ich nauką kontakt musiał mieć w pijarskiej szkole w Łukowie w latach 1750–1758 (Wójcik 2012: 75)¹³⁹, a także w pewnym zakresie również zreformowani pod rządami Piotra Śliwickiego (1705–1774) misjonarze – do ich seminarium duchownego Kluk uczęszczał w latach 1761–1763 (Wójcik 2012: 77). Obie placówki znane były z wysokiego poziomu nauczania, przy czym to raczej ta druga musiała ukształtować wizję i charakter posługi duszpasterskiej Kluka. W seminarium uczono bowiem teologii, katechizacji, homiletyki, liturgii i śpiewu. Wiemy, że warszawska placówka, otwarta także na poglądy francuskich uczonych, była na bardzo wysokim poziomie naukowym. Niezwykle pozytywnie wyraził się o niej Hugo Kołłątaj – czołowa przecież postać katolickiego oświecenia w Polsce – w *Pamiętniku o stanie Kościoła polskiego katolickiego i o wszystkich innych wyznaniach w Polsce* (za Wójcik 2012: 82–83).

KONDYCJA CZŁOWIEKA

Większość wyrazów, które wypełniają to pole, ma charakter uniwersalny i ogólnochrześcijański. Być może część z nich, jak na przykład *zmyślenie*, *zepsowanie*, *potwarz*, *obluda*, *kryminał* bardziej niż z religią kojarzy się z życiem społecznym człowieka, ale potwierdza to tylko nieostrą granicę omawianego przeze mnie pola językowego, czy pól językowo-semantycznych w ogóle (Markowski 2012: 108). Trzeba też pamiętać, że w przypadku wyrazów związanych z moralnością, często dochodzi do nakładania się perspektywy religijnej i niereligijnej (por. Winiarska 2004: 247).

W opisywanym polu semantycznym wyróżniam subpola <człowiek pobożny>, <grzesznik>.

¹³⁹Gabriel Brzęk podaje, że K. Kluk najprawdopodobniej uczęszczał do szkoły pijarskiej w Łukowie w latach 1750–1758 (1977: 18), natomiast Z. Wójcik przypuszcza, że Kluk uczęszczał do klas z filozofią, dlatego też naukę ukończył najprawdopodobniej w roku 1758 (2012: 75).

Życie ziemskie określane jest przez Kluka jako *życie doczesne*: są tylko pielgrzymami na ziemi y gdy doczesnym cieszą się życiem 34, *życie terazniejsze*: Oto iest przykład wzgardy życia terazniejszego dla osiągnięcia życia wiecznego 301, *doczesność*: dusza ludzka raz przeszedłszy kres wieczności od doczesności a dostawszysię do Nieba czy do Piekła, trwa nieodmiennie 354 lub po prostu jako *żywot*: z lekarstwa trucizny z żywota śmierci, z zbawienia potępienia sobie nie brali 69. Jednostki *życie doczesne*, *terazniejsze* i *doczesność* wydają się być synonimami. Wszystko, co jest dziełem Stwórcy, nazywane jest *stworzeniem*: bądźże na wieki od wszelkiego stworzenia pochwalony Boże 10.

W subpolu <człowiek pobożny> umieszczam leksemy, które wyrażają pozytywny stosunek człowieka do wiary, wynikający z życia zgodnego z przykazaniami Bożymi. Wierny, który wypełnia nakazy religijne i żyje według przykazań, jest określany następującymi przymiotnikami: *pobożny*: pobożne niewiasty kochające zbawienie swoje 86, *nabożny*: lud mądry, oświecony nabożny Atenski słuchał ochotnie tego 244, *bogobojny*: jeżeli w młodych latach iest kto cnotliwy, bogobojny, wstrzemięzliwy, wstydlivy y od wszelkich daleki rozkosz 60, *prawowierny* ‘pobożny’: wierzą to wszystko co każdy prawowierny wierzy Katolik 52, *sprawiedliwy*: ukaże się między grzesznikiem a sprawiedliwym różnica 43, *dobry*: sądzić nas tenże Bog ma dobrym w nadgodę niebo, a złym w karę piekło oddając 54, *cnotliwy*: tylko dla tego że byli cnotliwi y Bogu wierni sławy dostąpili niesmiertelney 37, *świętobliwy*: y życia świętobliwego nienagannego prawidła niezawodną daiesz 159, *czysty* ‘bez grzechu’: Kochać się nam w dobrym y czystym potrzeba sumnieniu 138.

Przymiotnik *nabożny* (por. pole <źródła wiary>) jest synonimem wyrazu *pobożny*. Znaczenie takie występuje w XVII-wiecznych kazaniach księży katolickich (Szlesiński 1978: 50), u Paska (SJPas), a także notowane jest w SL, SWil, SW oraz w SJPD. Z kolei leksem *sprawiedliwy*, którego znaczenie ‘prawy, bogobojny’ podaje za *Pamiętnikami* Paska SJPXVIIiXVIII, jest już przestarzały (archaizm względny) – nie notują go bowiem w tym znaczeniu ani SL, SWil, ani SJPD, choć podaje to znaczenie na przykład SW (por. *niesprawiedliwy*, *sprawiedliwość*, *niesprawiedliwość*). *Prawowierny* ‘zgodny z wiarą katolicką’ występuje przede wszystkim jako synonim wyrazu *pobożny*: nam prawowiernym Katolikom 5, *wyznawać prawowierny Katolik powinien* 123 (por. pole <wiara jako wyznanie>). Przymiotnikiem *czysty* określane

jest ponadto *dusza i sumienie: dusze bez grzechu y sumnienia czyste maia* 119, *Błogosławieni czystego serca* 6.

W subpolu tym znajdują się również rzeczowniki abstrakcyjne, określające właściwości charakteru człowieka, który postępuje zgodnie z zasadami religii chrześcijańskiej: **pobożność**: *całą swą szczęśliwość zakładaliby na ćwiczeniu się w grontowney pobożności* 40, **cnota**: *Jedynym dobrem o ktore człowiek ma się starać wżyciu iest gruntowna cnota* 27, **prawowierność**: *zachwalała (...) prawowierność od początku Chrześciaństwa* 52, **świętobliwość**: *na rowney szali kładł świętobliwość y grzech, cnotę y szkaradę* 355, **sprawiedliwość** ‘pobożność’: *Co czynić dla stania się Świętymi przez nabycie sprawiedliwości doskonałej* 7, **czystość** ‘pobożność, brak grzechu’: *Nie dufać sobie y cnotcie własney w przeciwnych czystości rzeczach* 289, **nabożeństwo**: *pilnowaniu nabożeństwa takiego ktore grzech obmierza, cnotę zaleca* 85. Warto dodać, że ten ostatni leksem jako ‘pobożność’ nie ma jeszcze charakteru przestarzałego (z kwalifikatorem *przestarz.* jest notowany w SJPD), gdyż występuje w tym znaczeniu zarówno w SJPXVIIiXVIII, SL, SWil, SW, jak i u XVIII-wiecznych pisarzy cieszyńskich (Wronicz 1992: 54). *Pobożność, prawowierność i nabożeństwo* są to więc synonimy.

To, co jest dobre i spotyka człowieka jeszcze na ziemi, a jest przynajmniej w pewnym sensie nagrodą, Kluk określa jako:

błogosławieństwo ‘dobroć, szczęście, pomyślność’: *Powołanie nasze do wiary zciągnęło to na nas błogosławaieństwo z odrodzeniem duchownym przez chrzest* 262.

dobrodziejstwo (Boże) ‘łaska, pomoc’: *abyscie po wszystkie dni życia łasky do brodzieystw doznawali Boskich* 103.

dar ‘łaska’: *Gotowy iest Bog zawsze czynić nam dobrze, dary swojej wylewać chęć na ludzi* 124.

łaska (Boża) ‘przychylność, życzliwość, dobrodziejstwo’: *Dwoiacy sa ktorzy w stanie łaski Boskiey zostaią: albo przez zachowaną niewinność wziętą na chrzcie świętym, albo przez szczerą y należyłą pokutę odzyskawszy utraconą* 76.

miłosierdzie ‘litość, politowanie, przebaczenie’: *Chwalcie Boga Naymilsi pod niebiosa wysławiajcie miłosierdzie Jego* 92.

natchnienie (Boskie) ‘łaska, przez którą Bóg oświeca i kieruje czyjąś wolę’: *Pewnym zbawienia bydz może kto Boskim natchnieniem iest posłuszny zawsze* 345.

nawrócenie ‘opamiętanie się grzesznika’: wszystkie stworzenia błogostawcie Boga w przedziwnym *nawróceniu* grzeszników 92, a w pewnych kontekstach oznacza również ‘przyjęcie wiary katolickiej’: *A toż Bog był obowiązanym do większych czynienia rzeczy dla nawrócenia pogan* 243.

odrodzenie się ‘nawrócenie się’: *Narodzenie Chrystusa odrodzenia się naszego w duchu niezawodne* podaje sposoby 349. Wyraz ten w kazaniach Kluka występuje w połączeniach *odrodzenie duchowe* 262 lub *odrodzenie w duchu* 349.

opatrzność ‘troska, opieka Boska’: *do Niego uciekajcie się w nędzy y niedostatku waszym, w Jego Opatrzności pokładajcie nadzieję* 106.

powołanie ‘łaska Boga do wiary’: *Powołanie nasze do wiary zciągnęło to na nas błogostawieństwo z odrodzeniem duchownym przez chrzest* 262.

światłość ‘łaska’: *w liczbie tych iesteśmy ktorych prawdziwa oswieca s wiatłość przychodzących na ten swiat* 262.

wola Boska: *pokazał Bog y nauczył w czym mieli swoją ku niemu pokazać miłość, że dla nas to woli Boskie y zapewnieniem stało się* 166.

Z kolei człowiek, który postępuje niezgodnie z zasadami religii, okreśłany jest przymiotnikami (subpole <grzesznik>): **grzeszny**: *wiara Katolicka, ktora grzesznych ludzi zbawia ślepych oswieca chorych uzdrawia* 263, **niezbożny**: *Biada tobie niezbożny Chrzescianinie* 247, **bezbożny**: *Dawam Bog tych wszystkich dociec y ich bezbożnym zamysłem przeszkodzić* 144 (znaczenie jako ‘grzeszny’ ilustruje również przysłówek **bezbożnie** ‘grzesznie’: *Święte Sakramenta bezbożnie sromocą* 52), **niesprawiedliwy** (por. *sprawiedliwy, sprawiedliwość*): *Ludzie niesprawiedliwi opowiadali mi bayki swoje, ale co mówią oni nie może być porównane z prawem Twoim* 14.

Bliskoznacznikami wyrazu *grzeszny* są leksemy: **błądliwy** ‘prowadzący do grzechu’: *Rozsiewacze nauk błędliwych y rozwiozłych* 268, **rozwiązły** ‘rozpustny’: *rabunkach spustoszeniach w kilkakrotnych konfederacyach odmieniłsz to rozwiązłych* 188, **plugawy (splugawiony)** ‘błuźnierski’: *usta plugawemi mowami, przekleństw y złorzeczeństwem* 75, **świętokradzki**: *świętokradzkie znieważenie członków Jezusa Xsa* 43, a także hiperonim **zły**: *sądzić nas tenże Bog ma dobrym w nadgodę niebo, a złym w karę piekło oddając* 54.

Człowiek, który nie wypełnia przykazań Bożych to:

bezbożnik ‘grzesznik: w potomkach waszych będziecie bezbożnikami nieznającymi prawego Boga iak dziś poganie’ 130. W kazaniach XVII-wiecz-

nych jest to również ‘człowiek obrażający Boga’ (Szlesiński 1978: 78); por. *bezbożność*.

bluźnierca ‘grzesznik, który obraża Boga lub rzeczy święte’: *samych nawet oczywistych bluźnierców, gorszytelow* 131. I. Szlesiński zwraca uwagę, że *bluźnierca* obraża Boga przede wszystkim słowem (1978: 19), a w SL synonimem *bluźniercy* jest *łżyciel*. Oba spostrzeżenia potwierdzają kazania Kluka, gdzie *bluźnierstwo* odnosi się właśnie do zelżenia słownego: *czegoż z bluźnieniem nie mówią czego bezbożnie z zuchwalstwem nie piszą na zniszczenie y zelżenie Świętych wiary naszej Sakramentow?* 57; por. *bluźnić*.

cieleśnik ‘człowiek żyjący rozwiązale, ulegający pokusom ciała’: *Pozwoliciesz mi dziś o sposobach do poprawy cielesnikow służących pomówić* 288. W SL określany jest w ten sposób ‘człowiek cielesny, ciału oddany, niepowściągliwy’, a dalej podany jest przykład, gdzie *cielesność* oznacza ‘grzech wynikający z utrzymywania moralnie nagannych stosunków seksualnych’. Materiał z pism Kluka jest dość ograniczony, ale na podstawie analizy leksemów *rozpusta* i *cielesność*, można przyjąć, że *cieleśnik* jest raczej synonimem *rozpustnika*; por. *cielesność*, *rozpusta*.

gorszytel ‘człowiek gorszący innych ludzi’: *samych nawet oczywistych bluźnierców, gorszytelow drugich że z miłosierdzia swego znosi nie czynnie wam wzmianki* 131.

grzeszący ‘ten, kto grzeszy’: *tak grzech staie się przyczyną wyłączającą grzeszącego zliczby synow Boskich* 19.

grzesznik: *Zbawiciel nasz iako surowy y ostry iest przeciw grzesznikom* 25.

grzeszny ‘grzeszący’: *Coż gdyby wiedzieli grzesznie y niezbożni* 29.

jawnogrzesznik ‘człowiek otwarcie grzeszący’: *nakoniec faryzeusza y iawnogrzesznika dziś przed oczy stawiany* 192.

niezbożny ‘grzesznik’: *Prosił ten niezbożny Pana od ktorego niemiał miłosierdzia otrzymać* 129, *Biada tobie niezbożny Chrześcianinie* 247. Znaczenie takie jak u Kluka notowane jest m.in. w kazaniach XVII-wiecznych (Szlesiński 1978:67), SL oraz SWil.

nietoperz ‘grzesznik’: *O mizerni niedopyrze ciemność kochający a światłem gardzący* 252. Być może wyraz ten, użyty w kazaniach Kluka tylko raz, jest metaforą. Jednak SWil notuje znaczenie ‘człowiek ciemność moralną potęgający’.

rozpustnik ‘człowiek rozpustny, żyjący rozwiązłe, zwłaszcza w sprawach seksualnych’: *wszystkie błędy fałszywą nauki y co tylko swiat z rozpustnikow y swej woli szukających miał* 330. W SL wyraz ten jest synonimem *swawolnika*, w SWil *cieleśnika*; por. *rozpusta*.

świętokradca ‘grzesznik profanujący rzeczy święte’: *bywawycie zdrowi świętokradzcy niech was oświeci Bog* 107. Zarówno w XVII-wiecznych kazaniach księży katolickich (Szlesiński 1978: 78), jak i w SL (również w cytatach z XVIII wieku), wyraz ten odnosi się do osoby, która kradnie rzeczy należące do Kościoła, a więc znaczenie leksykalne zgodne jest z motywacją słowotwórczą. Jednak przykłady z kazań Kluka (por. *świętokradztwo*) wskazują na szersze zastosowanie tego wyrazu, przez co staje się on synonimem *profana*, *profanatora*. Podobne użycia jak u Kluka znaleźć można w słowniku I. Włodka (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 950), SWil, SW oraz SJPD.

pogorszyciel ‘zgorzyciel’: *Pogorszyciele grzech chwalcący, cnotę ganiący* 268. W XVII-wiecznych kazaniach *pogorszyć* oznaczało ‘przywieść do grzechu, znieprawić’ (Szlesiński 1978: 66), a w SL *pogorszyciel* jest synonimem *zgorzyciela*. Jednak w SWil leksem ten w tłumaczeniu ‘zgorzyciel’ opatrzone kwalifikatorem *przestarz.*, w SW tłumaczony jest jako ‘ten co pogarsza’, a w SJPD zupełnie go brak. Wydaje się, że wyraz ten mógł wychodzić z użycia (archaizm względny), za czym dodatkowo przemawia również to, że w kazaniach Kluk posługuje się nim tylko raz.

przestępca ‘grzesznik’: *wysmianę od grzesznika przykazania Boskie y Koscielnę karania winnego nad przestępcą dopominać się nieprzestaną* 129. Wyraz ten w polszczyźnie ogólnej oznacza ‘osobę, która popełnia przestępstwo’, jednak znaczenie, jakie spotykamy u Kluka, potwierdza ilustracja materiałowa *przestępca praw boskich* ze SWil.

trędowaty (dzisiejszy) ‘grzesznik’: *Odesłał Pan Jezus dzisiejszych trędowatych dla oczyszczenia do Kapłanow* 312.

Ze względu na spełnianie kryterium pełnej identyczności znaczenia w rękopisie Kluka synonimami są wyrazy: *grzesznik*, *grzeszny*, *grzeszący* i *niezbożny*.

‘Świadome i dobrowolne przestąpienie uznanych za moralne zasad postępowania’ jest nazywane **grzechem**: *Bo iako grzech każdy gniew Boski za sobą ciągnie o utratę zasług przyprawia y miłą sumnienia spokoyność psuie* 18. Kluk wymienia w swoich kazaniach następujące rodzaje grzechów: **grzech**

pierworodny ‘grzech Adama i Ewy, obciążający ludzkość jako utrata łaski’: *przez grzech pierworodny, co spadło na nas żalonym dziedzictwem po pierwszym człowieku Adamie* 114, *grzech ciężki* ‘grzech niszczący miłość lub wiarę’: *Poznawajcie iak ciężki grzech na was pada (...) iesli dziatki wasze pomrą nieszczęśliwie w niewiadomości rzeczy do zbawienia potrzebnych* 115, *grzech śmiertelny* ‘grzech ciężki’: *Są także inne prawdy, ktore wierzyć mamy y one umieć (...) gdyby kto nie umiał onych mimo wszelkiego niedbalstwa swego, to bowiem ieżeliby pochodziła z lenistwa nauczenia się, grzech śmiertelny sprawowałoby niezawodnie* 114, *grzech cielesny*: *Z każdego grzechu cielesnego może się poprawić człowiek* 288.

Grzech ciężki i grzech śmiertelny to synonimy całkowite. Natomiast *grzech cielesny* odnosi się do podziału na grzechy ciała i duszy. W badanym tekście nie pojawią się jednostki takie jak *grzech lekki*, *grzech powszedni*.

Inne określenia *grzechu* to:

błąd ‘grzech’: *Rozaniec opowiaday iako osobliwszą przeciw błędom i występkom obronę* 1. Wydaje się, że wyraz ten w XVIII wieku mógł być rozumiany bardzo różnie – SJPXVIIiXVIII notuje znaczenia ‘grzech; odstępstwo od wiary, odszczepieństwo, herezja; fałszywe, złe, mylne, niezgodne z prawdą rozumienie spraw religii’. Podobne znaczenie, bo jako ‘herezja, fałszywa nauka’ podaje I. Szlesiński na podstawie XVII-wiecznych kazań księży katolickich (1978: 19), notowane jest ono również w SW. W SL i SWil leksem *błąd* oznacza ogólnie ‘omyłkę, co do rozumienia lub postępowania’ lub ‘błądzenie’. Być może, znaczenie ‘grzechu’ ograniczone było już w tym czasie jedynie do tekstów religijnych (archaizm względny). W kazaniach księdza Kluka grzech nazywany jest *błędem* bardzo często, zwłaszcza we fragmentach mówiących o różańcu, który ma chronić przed popełnieniem grzechu, na przykład: *Rożaniec ile przeciw błędom obrona* 5. *Wielki Boże dałeś nam w Rożańcu przez Maryą obronę od błędow y występkow* 222.

nałóg ‘zwyczaj, przyzwyczajenie’: *ale w nałogu iuż zyiąc na wiarę iuż cudzołóstwa, porubstwa, dopuszczaiąc się* 185. Według SWil (podobnie w SW) *nałóg* może być zarówno dobry, jak i zły, dlatego w artykule hasłowym zanotowano jednostki: *nałóg zły*, *dobry* oraz *nałóg do dobrego, do złego*. Jednak we wcześniejszym SL zdecydowanie przeważają cytaty o ujemnym nacechowaniu emocjonalnym. Również u Kluka leksem ten najczęściej występuje w połączeniu *zły nałóg*: *Złe nałogi nasze wołaią na nas poprawcie nas prędko* 206.

nieczystość ‘grzech’: *Nieprzestaiecie wposriod boiazni waszych zbytkow w fryzurach, malowaniach zbytkach błądynach rąbkach, kapeluszykach modnych y wszelkich podnietach prożności nieczystości* 173. Leksem ten oznaczał przede wszystkim ‘nierząd’ (SL), ale w przytoczonym cytacie, jak również w XVII-wiecznych kazaniach (Szlesiński 1978: 55) odnosi się on do grzechu w ogóle, co potwierdza następujący fragment: *Wyiąwszy małe dziatki prawie wszyscy za nieczystość do piekła lecą* 64.

niesprawiedliwość ‘grzech, grzeszność’: *Wyznam przeciwko mnie niesprawiedliwość moią przed Panem a ty odpuszcites niezbożność grzechu mego* 19; por. *sprawiedliwy, sprawiedliwość*.

nieprawość ‘grzech, przewinienie’: *abym nam odpuscił grzechy nasze, y oczyscił nas od wszelkiej nieprawości* 20. Leksem ten u Kluka występuje w szeregu z wyrazem *grzech*, na przykład: *procz nieprawosci y grzechu* 30, *przepaść nieprawosci, stek grzechow* 74, *abym nam odpuscił grzechy nasze, y oczyscił nas od wszelkiej nieprawosci* 26. Być może więc, takie znaczenie zawężone było w XVII i XVIII wieku jedynie do użyć religijnych (archaizm względny), gdyż z podobnym przykładem spotykamy się w kazaniach XVII-wiecznych (1978: 55) oraz u Benisławskiej (Brajerski 1961: 192).

niezbożność ‘grzech, brak pobożności’: *Powiecie mi podobno nie masz niezbożności między nami którą nam wyrzucisz Kapłanie* (por. *niezbożny*). Znaczenie to potwierdzają XVII-wieczne kazania (Szlesiński 1978: 57) oraz teksty XVIII-wiecznych pisarzy cieszyńskich (Wronicz 1992: 64). Ponadto wyraz ten oznaczał również ‘brak wiary w istnienie Boga’; por. pole <wiara jako wyznanie>.

plama ‘piętno hańbiące, skaza, zmaza, niesława, hańba’: *aby pozostałe z grzechow na duszy plamy zgoione były* 23. Znaczenie nienotowane ani przez Szlesińskiego (1978), ani w ST czy w SL. W SWil omawiane znaczenie podane zostało jako ostatnie w obrębie artykułu hasłowego *plama* (z kwalifikatorem *fig.*), a w SW występuje w cytatach z XVIII i XIX wieku.

przestępstwo ‘złamanie zasad, grzech’: *codziennę widzieć się daią z zalem niemałym przestępstwa aż do powątpiewania o wierze* 153, *Bog mądry a sprawiedliwy wyznacza nadgrody lub kary według miary zasługi albo przestępstwa* 354. Wydaje się, że w XVIII-wieku wyraz ten oznaczał każdego rodzaju ‘wykroczenie, występki’ (SJPXVIIiXVIII, SL, SWil, SW), jednak przykłady wynotowane z kazań Kluka wskazują, że przynajmniej w tekstach

religijnych, mógł to być także bliskoznacznik grzechu. Ponadto w SJPXVIIi-XVIII, a także w tekstach kalwińskich (Winiarska 2004: 254) notowana jest jednostka *przestępstwo Adamowe* w znaczeniu ‘grzech pierworodny’; por. *przestępca*.

skaza ‘uszczerbek, trwała szkoda lub grzech, które pozostają na honorze lub duszy, zwykle zadane przez kogoś’: *gdyż wolala raczej zginąć, niż najmniejszą cierpieć skazę* 38. Wyraz ten w znaczeniu w przenośnym jako ‘grzech’ notowany jest w opracowaniu Z. Florczak i L. Pszczołowskiej (1957(III): 836), a zdaniem I. Winiarskiej ma on charakter ogólnoreligijny (2004: 244).

wina ‘grzech’: *Spowiednicy y Kapłani wszyscy odpuszcie tę winę z liczby waszey iestem do was należe* 220, również w wyrażeniu *pierworodna wina* ‘pierworodny grzech’: *gdyby Marya zaciągnęła pierworodną winę (...) Synowi boskiemu zplugawione by było mieszkanie* 249. Znaczenie takie potwierdzają wyraźnie kazania XVII-wieczne (Szlesiński 1978: 96), SWil, SW i SJPD. W SL co prawda leksem ten oznacza m.in. ‘żał, skruchę, przewinienie’, ale podane w słowniku fragmenty ilustracji materiałowej wskazują również na ‘grzech’ – być może ograniczone tylko do tekstów religijnych (archaizm względny).

występek ‘grzech, przekroczenie przykazania’: *ieżeli wolnego od występku w życia prowadzi nie będą wpisanemi się w Xięgę żywota* 222. SL podaje, że wyraz ten – szczególnie w moralnym znaczeniu – rozumiany był jako ‘wykroczenie, przestąpienie’. Jednak w ilustracji materiałowej często przytaczane są przykłady wskazujące na użycia religijne. Również w XVII-wiecznych kazaniach *występek* oznaczał ‘grzech’ (Szlesiński 1978: 88). W kazaniach Kluka wyraz ten występuje w szeregu *błędy i występki: przeciw błędom y występkom obrona 1, obronę od błędow y występkow* 222. Z kolei I. Włodek kwalifikuje przymiotnik *występny* w znaczeniu ‘skłonny do upadku’ jako wyraz przestarzały (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 1119).

zmaza ‘skaza moralna, wada, wina’: *Kosciół bez najmniejszey plamki y z mazy* 9. SL podaje liczne przykłady użycia tego leksemu w odniesieniu do aspektu moralnego, a także wyrażenie *zmaza grzechowa*, ale tylko w dziełach z XVI i XVII wieku. Podobnie wyraz ten i jego znaczenie prezentowane są w SW. Ponadto wyraz ten często pojawia się w wyrażeniu *bez zmazy*, które w odniesieniu do Maryi bywa używane również we współczesnym języku religijnym. Zbliżony stan oddają XVII-wieczne kazania (Szlesiński 1978: 22).

Hiponimami *grzechu* są leksemy, które oznaczają różne odmiany i aspekty złamania lub przekroczenia uznanych przez religię zasad i norm. Wyrazy te można podzielić według kryteriów semantycznych. Spośród wszystkich grzechów można na przykład wyodrębnić grupę tych, które wskazują na obrazę Boga, rzeczy świętych i brak wiary:

bezbożność ‘grzeszność, obrażanie Boga’: *Tym ci to Pismom iadu iadu y bezbożności* 56. Na to znaczenie wskazuje chociażby użycie przymiotnika *bezbożny* zarówno u XVII-wiecznych kaznodziejów (Szlesiński 1978: 18), jak i u Kluka, a także w SJPD w cytatach z pamiętników K. Koźmiana.

bluźnierstwo ‘grzech polegający na obrazie Boga lub rzeczy świętych’: *czegoż z bluźnieniem nie mówią czego bezbożnie z zuchwalstwem nie piszą* 57. SWil dodaje, że wyraz ten oznaczał ‘potwarz, oszczerstwo, lżenie zwłaszcza przeciw Bogu i rzeczom świętym’ (por. *bluźnierca*). I. Szlesiński zwraca uwagę, że *bluźnierstwo* odnosiło się do obrazu słownej (1978: 19). Przykłady podobnych użyczeń znaleźć można w kazaniach ks. Kluka: *niegodziwie y bluźniersko własnych mu ubliżają przymiotów* 55, *niepodobne iak bluźniercy mówią* 157.

krzywoprzysięstwo ‘kłamstwo potwierdzone przysięgą’: *kryminałów, błędów, niesprawiedliwości, grzechów, krzywoprzysięstw y nierządów wszystkich które znaleźć się kiedy mogły* 216. Wyraz ten mógł być używany w różnych kontekstach i sytuacjach, m.in. w sądzie czy przy składaniu publicznych lub prywatnych deklaracji (SL).

nienabożeństwo ‘brak pobożności’: *Zaboleć muszę (...) na owę niewiarę nienabożeństwo, y grubiańskie że tak rzekę obchodzenie się z Bogiem* 78. Również w materiałach przebadanych przez I. Szlesińskiego leksem ten oznacza ‘brak czci, lekceważenie rzeczy świętych’ (1978: 55).

niedowiarstwo ‘powątpiewanie o prawdach wiary’: *Słuszniey daleko prawierny każdy zadziwić się może nad dziesięyszym niedowiarstwem wielu* 301; por. *niedowiarstwo* w polu <wiara jako wyznanie>.

pohańbienie: *zachowując przeciwność obycajow wierze w Chrzescianinie do pohańbienia na przyszłe dał Bog Kazanie* 154.

świętokradztwo ‘profanacja’: *że nam na pamięci zbywa w wyznaniu grzechów naszych co świętokradztwa nie czyni* 24; por. *świętokradca*.

zelżywość ‘obelga’: *za owę wywoływania zelżywości y potwarzy, w oczach obecnego Boga przeprosiliscie się* 99. SL jako synonim tego wyrazu

podaje *zesromocenie*, SW tłumaczy jako 'zelżenie, obelga, wstyd, sromota, afront, hańba, despekt, kompromitacja' i podaje cytaty z pism autorów od XVI do XIX w. W SJPD wyraz ten został opatrzony kwalifikatorem *przestarz.*, choć jeden z cytatów ilustrujących to hasło pochodzi z pism J. Niemcewicza; por. *bluźnierca*.

zesromocenie 'zhańbienie, znieważenie': *zestromocenie* *Kościół Ducha Sgo, świętokradzkie znieważenie członków Jezusa Xsa* 43. W SWil czasownik *zeromocić* znaczy 'sprofanować', w SW 'okryć sromotą, nabawić sromoty, zhańbić, zbezczęścić, zniesławić, skompromitować, zelżyć', natomiast w SJPD ten sam wyraz kwalifikowany jest jako *daw.*, ale cytaty ilustrujące hasło pochodzą m.in. z *Zamku krakowskiego* H. Rzewuskiego (1847–48) oraz z pism J. Lelewela.

znieważenie 'zhańbienie, obelga': *zestromocenie* *Kościół Ducha Sgo, świętokradzkie znieważenie członków Jezusa Xsa* 43.

Dość licznie reprezentowane jest subpole, w którym znajdują się leksemy wskazujące na cielesne aspekty grzechu, na przykład:

bezwstydność 'sprośność, nieprzyzwoitość, brak wstydu': *ztąd bezwstydność wszelka pochwałę odbierała* 187. Na znaczenie odnoszące się do aspektu cielesnego może wskazywać również przymiotnik *bezwstydny* w fragmencie: *poządliwosciom uwodzącym was już pragnieniom szkaradnych ciała bezwstydnego rozkosz* 92.

cielesność 'skłonność do nieczystości, lubieżność': *Za tej łaski pomocą poznana brzydkość bydłcey cielesności obrzydzoną zostanie* 288. SL podaje przykłady, gdzie *cielesność* oznacza 'grzech wynikający z utrzymywania moralnie nagannych stosunków seksualnych'. Podobne znaczenie spotkać można w kazaniach XVII-wiecznych (Szlesiński 1978: 28). Wyraz ten u Kluka oznacza również 'istnienie fizyczne, zmysłowe, dotyczące ciała': *w cieniu śmierci zawsze cielesnością obarczeni* 13.

cudzołóstwo 'złamanie wierności małżeńskiej': *Azasz mało wszelkiej nieczystości rodzajem plugawiających ciała kaziroctwem porubstwem cudzołóstwem a podobno y świętokradzctwem* 74.

kazirodztwo 'utrzymywanie stosunków płciowych z osobą blisko spokrewnioną': *Azasz mało wszelkiej nieczystości rodzajem plugawiających ciała kaziroctwem porubstwem cudzołóstwem a podobno y świętokradzctwem* 74.

nieczystość ‘nierząd’ *Azasz mało wszelkiej nieczystosci rodzaiem plugawiących ciała każiroctwem porubstwem cudzołostwem* 74. Znaczenie takie notuje również I. Szlesiński (1978: 55) oraz SWil; por. *nieczystość* jako ‘grzech’.

niekarność ‘swawola, rozprężenie’: *ztąd rozpusta wypływała po kraiu, ztąd niekarność początek swoy miała, ztąd bezwstydnosc wszelka pochwałę odbierała* 187.

nierząd ‘rozpusta, nieczystość’: *kryminałów, błędów, niesprawiedliwosci, grzechow, krzywoprzysięstw y nierządow wszystkich którą znaleźć się kiedy mogły* 216. Leksem ten w XVIII-wieku miał ponadto znaczenie ‘brak porządku’ oraz ‘anarchia’, które również może pasować w cytowanym kontekście. W takim sensie *nierząd* funkcjonuje również u Paska (SJPas) oraz u Poczobuta (Smolińska 1983: 138). Ze względu na brak obszerniejszego materiału trudno o jednoznaczne wnioski. Za przyjęciem proponowanego przeze mnie rozwiązania przemawia jednak to, że w innym fragmencie kazania występuje przymiotnik *nierządny*, będący ewidentnie synonimem ‘rozpustny’: *ciało nasze z namiętnosciami y nierządne mi chuciami* 289.

polubność ‘pożądliwość, rząda’: *owę powszechą polubność rozkoszy* 57. Formacja nienotowana w SJXVIIiXVIII, ST, SL, SWil oraz SJPD. Rejestrują ją jednak Sstp, SPXVI, Cn, a także SW jako wyraz staropolski z cytatem z tekstu XVI-wiecznego – wydaje się więc, że w XVIII wieku był to wyraz przestarzały (archaizm właściwy).

porubstwo ‘nierząd z osobą stanu wolnego’: *Azasz mało wszelkiej nieczystosci rodzaiem plugawiących ciała każiroctwem porubstwem cudzołostwem a podobno y świętokradzctwem* 74. Natomiast I. Szlesiński tłumaczy ten leksem po prostu jako ‘nierząd’ (1978: 67); por. Słowotwórstwo.

pożądliwość ‘żąda, chęć zaspokojenia pragnień cielesnych’: *Już doznały upadłe Krolestwa na co im wyszła żyć y czynić wedle pożądliwosci ciała* 195. W SJPD wyraz ten notowany jest z kwalifikatorem *przestarz.*, choć w XVIII wieku forma ta raczej jeszcze nie była nacechowana chronologicznie – leksemem *pożądliwość* Kluk posłużył się w swoim tekście 12 razy, zwykle w wyrażeniu **pożądliwość ciała**: *w pięknych swoich naukach do zwyciężania pożądliwosci ciała naszego służących* 290, *dogadzania namiętnosciom swoim złym pożądliwosciom ciała nagannym* 110. I. Szlesiński (1978: 69), SL oraz SWil rejestrują natomiast jednostkę *pożądliwość cielesna*.

rozkosz ‘przyjemność, nasycenie rządz, obfitość wszystkiego, zbytek’: *Libertyni ktorych zycie zależy na rozkoszach y przyiazniach sliskich* 59. W polszczyźnie ogólnej XVIII i XIX wieku wyraz ten po prostu oznaczał ‘uciechę, przyjemne uczucie’ (SL, SWil, SW), jednak w tekstach religijnych otrzymuje on negatywną wartość i oznacza ‘lubieżność, cielesność’ – w SL cytat ilustrujący to znaczenie pochodzi z pism Skargi, a i w tekście Kluka leksemowi **rozkosz** przypisano jednoznacznie ujemne znaczenie, na co, oprócz przytoczonego już fragmentu, wskazują również inne cytaty: *owę rozwizłość obyczaiow, owę powszechą polubność rozkoszy, zgwałceniem nayswiętszych związkow przyiazni, owe bezbozney Libertyńskie zdanie* 57, *wstrzymać się od zakazanych rozkoszy iest to u nich rzecz trudna y niepodobna* 60, *ztd swe gorzkosci usiłuią zwyciężyć przez zatopienie się w nowe a bardziey sprosnieysze rozkoszy* 59. **Rozkosz** w kazaniu Kluka wyraźnie odnosi się do przyjemności, dlatego występuje w szeregu *cielesność i rozkosz: aby cielesność y rozkosz panować nad niemi miała* 49 oraz w wyrażeniu **rozkosz ciała**: *nałogow złych przeszłych, okazji y ciała rozkoszy* 369. *Wylanie się na rozkoszy ciała do wzgardy duszy* 330, *miłość swoich, miłość swiata, rozkosz ciała, grzechy bez szczerey y poprzedzaiącey pokuty* 323. Ponadto pojawia się również jednostka **rozkosz swiata**: *całe życie zalezy na zażywaniu rozkosz swiata tego* 52. W XVII-wiecznych kazaniach katolickich występuje natomiast **rozkosz swiatowa** (Szlesiński 1978: 73).

rozpusta ‘swawola’: *powzięte do zepsucia wielu, ztd rozpusta wyplęwała po kraiu* 187, również jako ‘rozwiązłość’: *Złe skłonności znowiwszy się z namiętnosciami do rozpusty ciągnącemi* 225 oraz w szeregu *rozwiązłość i rozpusta: Lecz niestety grzechy ludzkie rozwiózłość obyczaiow y rozpusta codzienna są na przeszkodzie* 283, por. **rozpustnik**.

rozwiązłość ‘rozpusta, wyuzdanie’: *smiała w obyczaiach rozwiózłość, do wszystkiego złego wolność* 208.

rozwolnienie ‘rozwiązłość’: *ztd rozwolnienie y zepsucie sumnienia* 217. W SL brak hasła **rozwolnienie**, choć są czasowniki **rozwolnić** i **rozwolnieć**, znaczące ‘rozuścić, osłabić, zwolnić’. W SWil i SW natomiast notowane jest zarówno **rozwolnienie obyczajów**, jak i **rozwolnienie żołądka**.

swawola ‘nadużycie wolności, frywolność’: *złe zażywanie wolności y swawola iest grzechem przeciwko nayswiętszey godności Jego* 195. W tekstach kalwińskich **swawola** odnosiła się do złego zażywania wolno-

ści i przeciwstawienia się *wolnej woli* czy *woli Bożej* (Winiarska 2004: 245). Z podobnym ujęciem spotkać się można w kazaniu Kluka, na co wskazuje następujący fragment: *Ktożby swa wolą y złe zażywanie wolności za wolność poczytał? Wolność iest szczególnym darem dla Narodu Naywyższego Pana* 195.

wszetczność 'nierząd cielesny, rozpusta, cielesność, uczynek cielesny': *wdowom nawet żadnych w pełnieniu bezwstydney wszetczności przebaczać nie pozwala, to cudzę żony za życia mężow do siebie nęcić za swoją brać* 171. Omawiane znaczenie poświadczają XVII-wieczne kazania (Szlesiński 1978: 87), SL, SWil i SW, natomiast w SJPD wyraz ten opatrzone kwalifikatorem *przestarz*.

Grzechy wskazujące na niewłaściwe relacje z ludźmi:

bałamuctwo 'oszustwo, kręctwo': *w rzeczy zaś samey bałamuctwo, szalbierstwo y iawną przeciwność rozumu w sobie zamykaiące* 56. Oprócz więc zacytowanego przykładu, wyraz ten występuje w szeregach: *przesady, bałamuctwa, fanatyzm* 56, *fałsz, bałamuctwo, wynalazek* 57, gdzie oznacza 'rzecz lub myśl zawikłaną'. To drugie znaczenie nie jest notowane w SL, ale pojawia się w SWil.

chciwość 'łapczywe pożądanie czegoś, łakomstwo': *Chciwość łakoma złota* 178.

chytrość 'przebiegłość, podstępność': *owe przewrotnych chytrości wykrety machiawelstwa y wyuzdaną beżbożność* 216.

diabelstwo 'zło, złość': *wy miotacie na podobnych wam ludzi diabelstwa, przypadki choroby y nieszczęścia* 316.

kłamstwo 'świadome wprowadzanie kogoś w błąd, fałsz': *iak iest rzecz żalosna przepędzać swe życie w kłamstwie y błędzie* 41.

kradziejstwo 'kradzież': *swiadzonego do kradzieystwa na wzor Dawida* 181. Wyraz obecny jest w SJPXVIIiXVIII, u XVIII-wiecznych pisarzy cieszyńskich (Wronicz 1992: 44). Notuje go także SL, ale jako formację niezalecaną. W ST, SWil oraz SJPD zupełnie brak tej formy (choć ST notuje przymiotnik *kradziejski*), w SW notowana jako wyraz staropolski. Wydaje się więc, że będzie to archaizm właściwy.

kryminał 'występek, przestępstwo' *kryminałow, błędow, niesprawiedliwości, grzechow, krzywoprzysięstw y nierządow wszystkich którą znaleść się kiedy mogły* 216. Znaczenie takie podaje zarówno SJPas, jak i SL (cytat

z *Teatru polskiego...*). Z kolei w SWil wyraz ten oznacza 'zbrodnię lub występpek zasługujące na karę śmierci'.

machiawelstwo || **makiawelstwo** 'oszustwo, zachowanie przebiegłe, bycie przebiegłym': *owe przewrotnych chytrosi wykręty machiawelstwa y wyuzdaną beżbożność* 216. Wyrazu nie rejestrują ani SL, ani SWil. W SW *machjawelstwo* tłumaczone jest przenośnie jako 'kręctwo, matactwo, obłuda, podstęp, szalbierstwo, przebiegłość w polityce i w życiu'. Natomiast w SJPD *machiawelstwo* notowane jest z kwalifikatorem *przestarz.*, a użytkownik odsyłany jest do hasła *makiawelizm*.

niemiłość 'brak miłości, nieprzyjaźń, niechęć wobec kogoś': *w niezgodzie y niemiłości wzajemney prowadzi życie* 101. W SJPD wyraz ten opatrzony został kwalifikatorem *przestarz.*, choć wydaje się, że w XVIII wieku nie miał jeszcze nacechowania chronologicznego – jego użycie dobrze poświadcza cytatami z dzieł różnych pisarzy SJPXVIIiXVIII. Znaczenie to, obok *przestarzałego* 'bezbożność', podaje także SW. Wyrazu nie notują SL i SWil.

niesprawiedliwość 'brak sprawiedliwości': *Niesprawiedliwosci y uciemienia popełnianę od Krolow* 177; por. *sprawiedliwość, sprawiedliwy*.

obmowa 'mówienie o kimś źle, niesprawiedliwie': *plugawemi mowami, przekleństwy y złorzeczeństwem, bluznierstwami y obmową krzywoprzysięstwem y potwarzą zmazaną* 75.

obłuda 'nieszczerze działanie, fałsz, hipokryzja': *ona na koniec wszelkie zmyslenia y obłudę potępia smiele* 10. W rękopisie Kluka wyraz ten występuje w szeregu *zmyslenia i obłuda: na koniec wszelkie zmyslenia y obłudę potępia smiele* 10, a także w wyrażeniu *bez obłudy: prawidła uczczenia go należyte podawać bez obłudy* 8.

potwarz 'fałszywe oskarżenie, oszczerstwo': *plugawemi mowami, przekleństwy y złorzeczeństwem, bluznierstwami y obmową krzywoprzysięstwem y potwarzą zmazaną* 75.

przekleństwo 'obelżywe określenie, wyraz złorzeczenie': *iakośmy niegodziwe przekleństwa, zelżywe przezywania, zakazane obmowy gromili* 97.

prześladowanie 'gnębienie, ucisk, szykana': *żaden ucisk żadne utrapienie, przesładowanie y męki nawet same zepsuć ukontentowania rozpowziętego w cnocie nie mogły* 29.

pycha 'wygórowane myślenie o sobie': *pycha z pogardą niższych złączona* 178.

szalbiertwo ‘oszustwo’: *w rzeczy zaś samey bałamuctwo, szalbiertwo y iawną przeciwność rozumu w sobie zamykaiące* 56.

wiarołomstwo ‘złamanie danego słowa, przysięgi’: *wiarołomstwa uczynionych przysiąg widzieć się dały* 188. SL podaje, że wyraz ten oznacza ‘zdradliwość’. Natomiast w SWil *wiarołomstwo* tłumaczone jest jako ‘zdrada, występki z kłamania wiary’, co jest bliższe użyciu, jakie spotykamy w tekście kazań Kluka, w którym opisywany leksem odnosi się do złamania przysięgi. SW odsyła do przymiotnika *wiarołomny*, który ma dwa znaczenia: ‘1. który łamie albo złamał wiarę, zdradny, zdradziecki, odstępczy, niewierny 2. gwałcący wiarę, sprzeciwiający się jej, zabobonny’. W ST wyraz ten oznaczony jest jako poetycki lub oratorski, a w SJPD jako książkowy.

zepsowanie ‘zepsucie, rozpusta’: *znieważenie członków Jezusa Xsa, upodlenie haniebne rozumu, brzydłość, zepsowanie* 43.

zdrożność ‘niedorzeczność, błędność’: *Jak tamci y ci godnemi się z drożnością swoją stają tego że ich porzucą Bog* 225. Znaczenie to notuje SL oraz SWil. W SW wyraz ten oznacza także ‘postępek naganny, wykroczenie, występki, wybryki, grzech, błąd, nieprawość’. Z kolei w SJPD *zdrożność* (z kwalifikatorem *książk.*) oznacza ‘czyn zasługujący na naganę’.

zgorzenie ‘zły przykład, zachęta do grzechu’: *Że rozwiozłym od dobrych obyczajów zgorzeniem sobie właściwym odprowadzić się niedopuszcili* 48.

złorzeczenie ‘życzenie komuś czegoś złego’: *żeby od niego dziwnych złorzeczeń y przekleństwa godnych pomstowania wstrzymać się nie miał* 36.

złorzeczeństwo ‘złorzeczenie’: *plugawemi mowami, przekleństwami y złorzeczeństwem, bluźnierstwami y obmową krzywoprzysięstwem y potwarzą zmazaną* 75.

zmyślenie ‘rzecz nieprawdziwa, fikcyjna, kłamstwo’: *ona na koniec wszelkie zmyślenia y obłudę potępia śmieie* 10.

Na człowieka, jeśli nie żyje zgodnie z przykazaniami wiary chrześcijańskiej, jeszcze na ziemi Bóg zsyła **karę**: *przekładali przed oczy kary Boskie przyszłe* 187, **karanie**: *żebyśmy nie zasłużyli y nie zciągneli karania Boskiego na siebie* 139. Nieszczęścia, które spotykają ludzi, określane są również jako **nawiedzenie przez Boga** ‘dotknięcie nieszczęściem’: *J zdiął wszystkich strach, że Prorok wielki powstał między nami a iż Bog na wie dził lud swoy* 218; por. *Bóg kogoś nawiedza w polu <źródła wiary>*.

Warto nadmienić tylko, że w kazaniach księdza Kluka, miejscem największego zepsucia i moralnego upadku jest Warszawa. Tam bowiem, zdaniem kaznodziei, bierze swój początek upadek i moralne zepsucie w kraju, co wymownie pokazują następujące cytaty: *otworzmy oczy Obywatele tej Stolicy a daymy na siebie uwagę od lat wielu rozchodziło się zgorzenie po Koronie y Litwie z Warszawy powzięte do zepsucia wielu, ztąd rozpusta wypływała po kraiu, ztąd niekarność początek swoy miała, ztąd bezwstydnosćwszelka pochwałę odbierała, ztąd rozrotność zbytki marnotrawstwa nowomodnę w stroiach y obyczaiach wymysły rozlewały się po Polsce, ztąd bezbożności Bogu wierze y Kosciolowi* 187. Kluk określa Warszawę jako miejsce największego siedliska grzechu, przy czym odwołuje się do swojego doświadczenia, jakim był kilkuletni pobyt w stolicy: *Powiecie mi podobno nie masz niezbożności między nami którą nam wyrzucisz Kapłanie w Warszawie mowię w Stolicy całego Krolestwa mowię wroźnych stronach po lat kilka kilkanascie mieszkałem w tych, w tych wszystkich dosyć często słyszałem, że miesce to iak nayludnieysze w kraiu, tak y nayniezbożnieysze* 279. Ten typ religijności, w którym miasto jawi się jako siedlisko zła i rozpusty, a wieś staje się przyczółkiem i ostoją pobożności, właściwy jest religijności ludowej, jaką chociażby w swoich powieściach zarysowała E. Orzeszkowa (Skorupska-Raczyńska 2009b: 308–309).

Spośród 48 jednostek leksykalnych, które w kazaniach ks. Kluka użyte zostały jako różnego rodzaju odmiany grzechu (hiponimy), aż 17 z nich pojawia się tylko raz. Są to: *diabelstwo, chytrość, kazirodztwo, kradziejstwo, kryminal, machiawelstwo, nierząd, rozwolnienie, szalbierstwo, wiarołomstwo, wszeteczność, zdrożność, zepsowanie, zesromocenie, zmyślenie, znieważenie*. Kolejnymi 10 posłużono się po dwa razy: *chciwość, cielesność, cudzołóstwo, krzywoprzysięstwo, obmowa, pohańbienie, porubstwo, rozwiąźłość, złorzeczenie*. Wyrazy nazywające różne rodzaje grzechów występują bardzo często w ciągach znaczeniowych, co ma zwracać uwagę na pewne drobne różnice semantyczne: *plugawienie, kazirodztwo, porubstwo, cudzołóstwo* 74, *kryminal, błąd, niesprawiedliwość, grzech, krzywoprzysięstwo, nierząd* 216, *przekleństwo, złorzeczeństwo, bluźnierstwo* 75, *bałamuctwo, szalbierstwo* 56.

Widać więc wyraźnie, że słownictwo związane z grzechem i jego odmianami jest w kazaniach bogate i różnorodne między innymi dlatego, że oświeceniowy kaznodzieja unika powtarzania tych samych leksemów. Przez to jednak wierni, którzy słuchali rekolekcyjnych przemówień, mieli odnieść wrażenie, jak wiele jest odmian grzechu i jak łatwo któryś z nich popełnić.

Ponadto spośród omawianych przez mnie 48 hiperonimów grzechu aż 35 nienotowanych jest przez I. Szlesińskiego w XVII-wiecznych kazaniach księży katolickich (1978): *bałamuctwo, bezwstydnosc, chciwosc, chytrosoc, diabelstwo, kazirodztwo, klamstwo, kradziejstwo, kryminal, krzywoprzysieństwo, machiawelstwo, niekarnosc, nierząd, niesprawiedliwosc, obmowa, obłuda, pohańbienie, potwarz, przekleństwo, prześladowanie, pycha, rozwiązłosc, rozwolnienie, swawola, szalbierstwo, wiarołomstwo, wszeteczność* (notuje: *wszeteczeństwo*), *zelżywosc, zepsowanie, zesromocenie, zdrożność, złorzeczenie, złorzeczeństwo, zmyślenie, znieważenie*. Być może o niezarejestrowaniu niektórych jednostek mogło zdecydować to, że dane leksemy nie kojarzyły się badaczowi z leksyką religijną. Jednak względami metodologicznymi nie da się wytłumaczyć w XVII-wiecznych kazaniach nieobecności wyrazów: *chciwosc, diabelstwo, kazirodztwo, klamstwo, kradziejstwo, krzywoprzysieństwo, przekleństwo, pycha, wiarołomstwo*, a być może również: *bezwstydnosc, nierząd, pohańbienie, rozwiązłosc, rozwolnienie, swawola, szalbierstwo, zepsowanie, zesromocenie, znieważenie*. Uznać raczej trzeba, że kazania ks. Kluka notują po prostu więcej hiponimów grzechu, co tłumaczyć można również względami pozajęzykowymi.

O ile dało się już zauważyć, że w porównaniu z kazaniem XVII-wiecznymi, w tekstach Kluka słabiej reprezentowane są subpola <chrześcijaństwo niekatolickie> (pole <wiara jako wyznanie>), <niechrześcijańskie podmioty kultu> i <inne istoty ponadludzkie sfery zła> (pole <nazwy istot ponadludzkich>), o tyle podlaski duchowny większy nacisk położył na indywidualny charakter pobożności człowieka. Stąd też pole <kondycja człowieka> (a zwłaszcza subpole <grzesznik>) jest u Kluka bardziej rozbudowane niż w kazaniach wieku wcześniejszego. Rekolekcyjne przemówienia Kluka można więc potraktować jako odpowiedź na upadek barokowej religijności, rozkład moralny, osławiony hulawczy tryb życia czasów saskich. Tym więc należy tłumaczyć wielość jednostek leksykalnych w polu <kondycja człowieka>, które często tworzą wieloelementowe ciągi synonimiczne, jak na przykład: *pobożny – nabożny – bogobojny – prawowierny – sprawiedliwy – dobry – cnotliwy – świętobliwy – czysty; grzeszny – niebożny – bezbożny – niesprawiedliwy; cielesność – cudzołóstwo – nieczystość – niekarnosc – nierząd – poróbstwo – pożądlivość – rozpusta – rozwiązłosc – rozwolnienie – wszeteczność*.

Badacze historii polskiego chrześcijaństwa stwierdzają, że w drugiej połowie XVIII wieku „wśród różnych gałęzi teologii szczególnie silnie uległa

wpływowym nowych prądów teologia moralna, przez zaakceptowanie wagi obowiązków społecznych człowieka i dobra wspólnego” (Kłoczowski 2000: 209) – zdaje się, że potwierdzeniem tych słów są właśnie kazania ks. Kluka.

OSTATECZNE PRZEZNACZENIE CZŁOWIEKA

W polu tym wyróżniam dwa subpola: <niebo jako zbawienie> i <piekło jako potępienie>.

Ostatecznie przeznaczenie człowieka określone zostanie w *dzień sądu (sądny)*: *że ciała ludzkie w proch obroczone znowu na dzień sądu powstaną* 65-57, który określany jest też jako *sąd (Boga, Boski)*: *na sąd Boga zostawmy, tam się da widzieć tego prawda* 226. Wtedy też Bóg wyda *wyrok*: *Dobre Chrzescianina życie w czasie potępienia odrzuconych wyrok pociechy pełny usłyszysz* 45-46.

Na człowieka, jeśli wiódł życie zgodne z zasadami wiary chrześcijańskiej, po śmierci czeka nagroda (subpole <niebo jako zbawienie>):

błogosławieństwo wieczne ‘zbawienie’: *Ta jest która drogę do błogosławieństwa wiecznego otwiera y w tym życiu zaczyna* 36.

niebo ‘miejsce pobytu dusz zbawionych, królestwo niebieskie’ *dusza ludzka raz przeszedłszy kres wieczności od doczesności a dostawszysię do Nieba czy do Piekła* 354; por. pole <nazwy miejsc rzeczywistości transcendentnej>.

nieśmiertelność ‘życie wieczne w niebie’: *Strzeż y zachowuy twoy umysł stworzony y odkupiony dla nieśmiertelności* 25.

odkupienie ‘zbawienie’: *ten Bog oraz człowiek umarł sromotnie, y zachaniebnie na krzyżu, dla odkupienia nas z wiecznego zatracenia* 54.

ubłogosławienie ‘błogosławieństwo, uszczęśliwienie’: *On jest najwyższym Panem y Krolem waszym, pociechą y uszczęśliwieniem waszym, Stworzycielem y ostatecznym ubłogosławieniem waszym* 93. U Kluka w ten sposób określany jest stan osiągnięty dopiero po śmierci, stąd w kazaniach, oprócz cytowanego *ostatecznego ubłogosławienia*, pojawia się połączenie: *zupelne ubłogosławienie* 344, a także wyrażenie: *ubłogosławić w wieczności* 349.

uświętobliwienie ‘zbawienie’: *iak mało jest którzyby tę szczęśliwą sobie zadawali pracę a wszelkie uświętobliwienia swego znosili przeszkody* 35.

wieczność ‘życie wieczne, nieśmiertelność’: *Za przewodników w drodze do wieczności* 336, *Żadna inna wiara iakiekolwiek ma swoją nazwisko,*

wychować ludzi na Synów Boskich w wieczności y mieszkańców Nieba nie umie 333. Leksemy *wieczność* i *doczesność* stanowią antonimy: *J tych liczbę przeniesionych z doczesności na wieczność* 226, co po raz kolejny potwierdza, że w kazaniach ciechanowieckiego proboszcza przeciwstawiane są sobie przestrzeń ziemi i nieba; por. <nazwy miejsc rzeczywistości transcendentnej>.

zbawienie ‘życie wieczne po śmierci’: *wszak ten Sakrament jest zadatkiem wiecznego zbawienia* 69. *Zbawienie* i *potępienie* stanowią antonimy, na co wskazuje następujący cytat: *z lekarstwa trucizny z żywota śmierci, z zbawienia potępienia sobie niebrali* 69.

Kluk dla określenia *nieba* jako miejsca zbawienia posługuje się również wyrażeniami z przymiotnikiem *niebieski* w znaczeniu ‘właściwy niebu’, na przykład: *niebieskie wesele: niebieskiego wesela, w których tak gorąco pożądałem większej doskonałości* 255, *dziedzictwo niebieskie: powroć do łaski Bożej, do dziedzictwa Niebieskiego, y będą mogli razem z Świętymi być policzeni bo inaczej byliby zawsze przekłętymi* 256 oraz *wieczny*, na przykład: *wieczna nagroda: J tym sposobem do wiecznej nagrody przysposabia każdego* 221, *wieczna szczęśliwość: wieczna szczęśliwość będzie mym dziedzictwem* 240, *wieczna zapłata: Kapłani którzy się w uczestnictwie z nami na wieczną zarabiali sobie zapłatę za pomoc y skwapliwą ochotę waszą dziękujemy* 104, *wieczna wieczerza* *Panie najwyższy sprawuy tak y rządź serca panującymi nad nami abyśmy z niemi na wielką twoią y wieczną przyść wieczerzę mogli* 341, *życie wieczne: Nie widzę nic miłości y starania naszego godniejszego nad życie wieczne* 298, *żywoł wieczny: Wyrabiacie sobie pokarm który trwa na żywot wieczny* 33–34, *wieczny przybytek: aby gdy ustaniecie przyjęli was do wiecznych przybytkow* 181.

Wyrażenia *życie wieczne* i *życie terażniejsze (doczesne)*, podobnie jak *wieczność* – *doczesność*, stanowią antonimy: *Gardzić nam trzeba życiem terażniejszym doczesnym ieżeli na życie wieczne zarobić szczerze chcemy* 299¹⁴⁰.

Człowiek, który dostąpi zbawienia po śmierci, okreśłany jest jako **błogosławiony** ‘szczęśliwy, zbawiony po śmierci’: *możemy być w tym życiu bło-*

¹⁴⁰Por. przymiotnik *doczesny* omówiony został w polu <nazwy miejsc rzeczywistości transcendentnej>.

g o s ł a w i o n e m i i e ż e l i u c i e k a i ą c o d r o z k o s z y p o n e ą a s a m e y c n o c i e s ł u ą c a w p r a c a c h y n ę d z a c h ż y ć b ę d z i e m y c o i e s t c w i c z e n i e m y u t w i e d z e n i e m c n o t y 36, w y b r a n y B o s k i (B o ą y): W i e c z n o ść s z c z ę s ł i w a i e s t t o w y b r a n y c h B o s k i c h s z c z e g u l n a n a d g r o d a z a p r a c e 252.

Obecność opisanych powyżej jednostek właściwa jest tekstom religijnym. Wiele podobnych lub nawet identycznych wyrażen z przymiotnikiem *niebieski* lub *wieczny* wynotowuje z kazań XVII-wiecznych I. Szlesiński, na przykład: *dom niebieski, ojczyzna niebieska, owczarnia niebieska, szczęśliwość niebieska, żywot wieczny, chwała wieczna, wieczny odpoczynek* (1978: 54–55, 84–85).

Ponadto w subpolu tym znajdują się jednostki, które samoistnie nie oznaczały zbawienia, ale w kazaniach Kluka, ze względu na pozytywną konotację, również używane są na określenie życia wiecznego:

przeznaczenie ‘zbawienie’: *Miłość nieporządna swiata p r z e z n a c z e n i a n a s z e g o n a d z i e i e p s u i ę 327.* Wyraz ten używany jest przez Kluka jedynie na oznaczenie pozytywnego przeznaczenia, stąd połączenia typu: *iasnie postrzegam, i akie m i ę p r z e z n a c z e n i e c z e k a 255, n a d z i e i a p r z e z n a c z e n i a n a s z e g o n a p o d o b i e ń s t w i e k t o r ę z X s e m 328, S. P a w e ł o p r z e z n a c z e n i u n a s w i e r n y c h m o w i ą c a w o ł ę B o s k ą w y r a ą i ą c t o t y l k o w k r o d k o s c i g ł o s i 230.* Antonimem *przeznaczenia* w badanych kazaniach jest *zatrącenie*.

spoczynek: *z miłosci ą o c z e k u i e w a s a b y s c i e p r z y s z l i d o n i e g o a t a m s p o c z y n e k y p o s i ł e k d l a d u s z w a s z y c h z n a l e z l i 68.* Wyrażenie *wieczny spoczynek* oznacza ‘śmierć’ (SWil), u Kluka jednak *spoczynek*, na co chociażby wskazuje cytowany fragment, ma nacechowanie pozytywne.

zmartwychwstanie ‘powstanie z martwych, ponowne ożywienie jako wynik zbawienia’: *Z p i e r w s z e j p o z n a m y ą e z m a r t w y c h w s t a n i e c i ą ł n a s z y c h i e s t n i e z a w o d n e 343.*

Z kolei negatywny los człowieka po śmierci (subpole <piekło jako potępienie>), oprócz omawianego już wcześniej *piekła* ‘wieczne potępienie’: *b o t a s m i a ł o ść w g r e s z e n i u n i e z l i c z ą d u s z l i c z b ę o p i e k ł o p r z y p r a w i ł a 235* (por. <nazwy miejsc rzeczywistości transcendentnej>), określają leksemy i wyrażenia:

m ę k i p i e k i e l n e: *potępionym Chrzescianom nieznośniejsze b ę d z i e w e d ł e z d a n i a C h r y z o s t o m a n a d s a m ą m ę k i p i e k i e l n e 247–248.*

potępienie ‘stan, okoliczności, w jakich pozostają dusze skazane na wieczne męki’: *Dobre Chrzescianina życie w czasie potępienia odrzuconych wyrok pociechy pełny usłyszy* 46–47, również jako **wieczne potępienie**: *że ci ktorzy potępienia wiecznego na siebie sciągali kary* 87.

wieczne zatracenie ‘utrata zbawienia, kara piekła’: *weszli do Kosciola Katolickiego a oderwali się od niego zley nauki y potępioney wyznaniem, żal mi ich dusz w zatraceniu wiecznym* 260.

zguba: *że to nieprzyiaciel zbawienia iest godzi na waszą zgubę* 315, także jako **wieczna zguba**: *Pierwsze bowiem zycia szczęśliwego na ziemi odbiera prawidła aż do zaslepienia rozumu, drugie wieczney zguby nabawia* 327.

Osoby, które nie dostąpią zbawienia, nazywane są następująco:

potępieniec ‘człowiek skazany na piekło i wieczne potępienie’: *Nie będzie żadnego potępieńca któryby nie wyznał w dzień sądny* 242. W SL wyraz tłumaczony jest poprzez leksem ‘piekielnik’.

potępiiony ‘człowiek skazany na piekło i wieczne potępienie’: *są to towarzysze potępionych w piekle żyjący na ziemi* 163.

przeklętnik ‘człowiek przeklęty’: *Wy się przez klętnicy odrzekacie Boga was też Bog nie chce mieć za swoich* 321. Wyraz nienotowany ani w SJPXVII–XVIII, ani w opracowaniu I. Szlesińskiego (1978), ale jest już obecny w SL, SWil oraz SW. Natomiast w SJPD opatrzony został kwalifikatorami *przestarz. dziś gw.*

przeklęty: *powroczą do łaski Bożej, do dziedzictwa Niebieskiego, y będą mogli razem z Świętymi być policzeni bo inaczej byliby zawsze przez klętemi* 256.

Leksemy **potępieniec** i **potępiiony**, podobnie zresztą jak **przeklętnik** i **przeklęty**, stanowią w kazaniach Kluka pary synonimiczne.

W omawianym polu <ostateczne przeznaczenie człowieka> uwidacznia się wyraźnie nierównomierny rozkład jednostek leksykalnych. O ile bowiem w subpolu <niebo jako zbawienie> znalazło się około 22 jednostek, o tyle w subpolu <piekło jako potępienie> jest ich tylko 9, a więc blisko o połowę mniej. W XVII-wiecznych kazaniach księży katolickich (Szlesiński 1978) w odpowiednich subpolach dysproporcja jest podobna – niebo jako zbawienie określane jest 26 jednostkami, a piekło jako potępienie 13.

NAZWY MIEJSC KULTU

W staropolszczyźnie wielu nazw świątyń używano wymiennie. Wyraźny przełom w uporządkowaniu terminologii kościelnej związanej z nazewnictwem miejsc kultu nastąpił w XVI wieku (Górski 1962: 151–157), choć jeszcze na przełomie XVII i XVIII wieku panowała w tym zakresie pewna swoboda (Siekierska 1974: 300). Najlepszym tego przykładem może być chociażby leksem *cerkiew*, używany na określenie świątyni katolickiej nawet w XVII-wiecznych kazaniach (Szlesiński 1978: 26).

W badanym tekście nazwą ogólną jest *świątница* ‘świątynia’: *Odnowiliscie między sobą pokoy w tey samey swiąt nicy przy wystawionym Nayswiętszym Sakramencie* 99. Jak podaje SL wyraz ten oznaczać mógł każdą świątynię (por. SJPas, Szlesiński 1978: 78, Wronicz 1992: 120), ale w połączeniu *świątница pańska* określał tylko ‘kościół’: *dziękuiemy y wam żescie o głodzie nieraz ochotnie przebywali w tey Swiąt nicy Pańskiey* 106.

Kościółem u Kluka, podobnie jak w XVII-wiecznych kazaniach religijnych (Szlesiński 1978: 44), nazywana jest wyłącznie ‘świątynia katolicka’: *O! nas szczęśliwych Katolików ieżeli tę pozytki z okazania się Kapłanom w Kosciółach Boskich odbieramy* 204, choć na przykład pisma Chrościńskiego (Siekierska 1974: 300) oraz SJPXVIIiXVIII ilustrują użycia tego leksemu w szerszym znaczeniu – na określenie świątyni w ogóle. U Kluka, nawet jeśli leksem *kościół* jest używany jako synonim *świątyni*, to zawsze w domyśle chodzi o świątynię wyznawców religii rzymskokatolickiej. Stąd też często w tekście przy wyrazie *kościół* pojawiają się przydawki: *nasz, wasz, Boży*, na przykład: *O Kościoły Boga naszego swiąt nicyę* 169, *wszystkie Nauki y Kazania w Kosciółach Bozych* 236. Ograniczony zakres tego słowa zaznacza Linde: „słowo *kościół* tylko katolikom służyć może, bo oni w kościołach wiele umarłych ludzi kości chowają”¹⁴¹ (SL).

Synonimem leksemu *kościół* jest *dom Boski (Boży)*: *O gdybym tu mogł mieć teraz przytomnych w tym Domu Boskim wszystkich od naywyższych głów zacząwszy aż do ostatniego żołnierza* 140, a także *przybytek Boga: teraz przybydkiem Boga być ma* 74.

¹⁴¹Podana w SL etymologia wyrazu nie jest trafna. Wyraz *kościół* jest bowiem zapożyczeniem ze stcz. *kostel* ‘świątynia chrześcijańska’, będącego pożyczką ze stwniem. *kástel* ‘zamek, kościół’, przejętego z kolei z łac. *castellum* ‘miejsce obwarowane, zamek, twierdza’.

Sam leksem *przybytek* w XVIII wieku nie oznaczał jedynie świątyni, a używany mógł być również na określenie świeckiego mieszkania. Znaczenie takie notowane jest u XVIII-wiecznych pisarzy cieszyńskich (Wronicz 1992: 99). Niewykluczone jednak, że do tego wyrazu predylekcję mogli mieć duchowni, którzy używali go zwłaszcza w połączeniu *przybytek Boży (Boga)*. W ST wyraz ten, poprzedzony wyjaśnieniem *terme de dévotion* ‘termin religijny’ tłumaczony jest jako ‘dom Boży’ i podaje wyrażenia: *mieszkać w przybytku Bożym; w świętym (Pańskim) przybytku mieszkać*. Z kolei w SL, przy hasle *przybytek*, podano jako ilustrację materiałową fragment z kazań Sebastiana Lachowskiego (1770 r.): *Kościół, jest miejsce przybytku Boga*. Ksiądz Kluk, oprócz omawianego znaczenia, posługuje się ponadto tym leksemem w wyrażeniu *wieczny przybytek* ‘wieczne przebywanie, mieszkanie’ (por. pole <ostateczne przeznaczenie człowieka>). Z religijnym użyciem tego wyrazu spotkać się można w *Pieśniach* K. Beniślowskiej – w jej pismach *przybytek* jest ‘miejszem pobytu Boga’, co T. Brajerski interpretuje jako archaizm kościelny (1961: 196). W artykule hasłowym SWil, jako jedno z dalszych znaczeń leksemu *przybytek*, podano: ‘miejsce mieszkania (Boga), gmach, świątynia’. W SW notuje się znaczenie ‘budowla, pomieszczenie wzniesione dla wzniosłych celów, świątynia’.

Elementami kościoła jako budowli, a więc pod względem semantycznym meronimami leksemu *kościół*, są wyrazy: **konfesjonał**: *Kościół y Ołtarze z Konfesyonałami Sakramentami* 264, częściej nazywany przez księdza Kluka **spowiednicą**¹⁴²: *was w spowiednicach z miłą czekamy ochotą* 85, a także wyrazy: **ołtarz**: *i pozwala obrazy w ołtarzach stawiać* 249 oraz **dzwon**: *Ustano Koscielne dzwony y więcey was zwoływać na ten nie będą Odpust* 85. Ponadto do opisywanego pola włączyć można leksem **grób**: *nigdy nie nauczał umarłych ktorych wskrzeszał, sądził bowiem że grob jest szkołą wszystkich cnot* 40. Wyraz *spowiednica* mógł być powszechny jeszcze w XVIII-wieku. Co prawda SL podaje cytaty z początku XVII wieku, ale z drugiej strony leksem ten występuje u pisarzy cieszyńskich (Wronicz 1992: 114), a w SWil brak przy nim jakichkolwiek kwalifikatorów. W SJPD opatrzony został kwalifikatorem *rzad*.

¹⁴²Choć oba leksemy notowane są w SJPXVIIiXVIII, to brak ich w pracy I. Szlesińskiego (1978).

Pole <nazwy miejsc kultu> w badanych kazaniach jest dość małe, gdyż znalazły się w nim tylko takie leksemy, które można zastosować w odniesieniu do miejsc kultu wyznawców wiary rzymskokatolickiej. Brak więc wyrazów nazywających świątynie kultu innych wyznań, na przykład: *bożnica* ‘budynek świątyni niekatolickiej’, *bróg* ‘ariański dom zgromadzeń religijnych’, *zborzyszcze* ‘dom modlitewny innowierców’ (por. Szlesiński 1978), *cerkiew* ‘świątynia prawosławna’¹⁴³. Zwraca uwagę także to, że nawet takie leksemy jak *świątynica*, *kościół*, *przybytek*, które w polszczyźnie XVIII wieku mogły mieć nieco szersze znaczenie, jak chociażby w pismach Chrościńskiego (Siekierska 1974: 300), w kazaniach ciechanowieckiego duchownego odnoszą się tylko do świątyni katolickiej. Dzieje się tak zapewne dlatego, że mamy do czynienia z tekstem religijnym i akurat w tym wypadku ksiądz Kluk precyzyjnie przestrzega zakresów znaczeniowych terminów.

NAZWY CZŁONKÓW KOŚCIOŁA

Pole <nazwy członków kościoła> dzieli się na dwa subpola, które różnicuje przynależność do stanu duchownego <osoby duchowne> lub świeckiego <osoby świeckie>, przy czym w pierwszym subpolu znajdują się zarówno nazwy ogólne osób duchownych, jak i wyspecjalizowane terminy określające funkcje pełnione w Kościele.

Ogół wiernych, należących do wspólnoty wyznania rzymskokatolickiego, określany jest jako *Kościół: iednego Kosciola synowie, iednych Sakramentow uczestnicy* 97, najczęściej z przydawką *święty: Kosciół Święty zaszczyć i uweselić* 32, rzadziej z *apostolski: katolicki* lub *rzymski: Nas szczęśliwych Świętego, Apostolskiego, Katolickiego, Rzymskiego trzymających się Kosciola* 293.

Hiponimami leksemu *Kościół* są nazwy zbiorowe wspólnot religijnych. Do subpola <osoby duchowne> należeć będą jednostki nazywające osoby, które przyjęły święcenia kapłańskie, czyli: *duchowieństwo: y samego duchowieństwa mała przykładność podobnych skutkow obawiać ci się u siebie każo*

¹⁴³Zmianę znaczeniową wyrazu *cerkiew* w polszczyźnie XVI wieku omawia Tomasz Lisowski (1993: 131–144). Jego badania wykazały, że od XVI/XVII wieku leksem *cerkiew* odnosi się przede wszystkim do zgromadzenia lub świątyni prawosławnej.

251, określane także synonimicznie jako **stan duchowny**: *Wszyscy znayduiący się na swiecie ludzie naywyższych stanow duchownych y swieckich podchlebstwem zawodzić się zdradzać y oszukiwać nieszczęśliwie daią* 294, **stan kapłański**: *stan Kapłański przez wzgląd na swoją urzędy moc y władzę udzieloną sobie od Boga z Kapłaństwem razem swoy ma początek* 221.

Wypełnianie obowiązków posługi kapłańskiej to: **kapłaństwo**: *stan Kapłański przez wzgląd na swoją urzędy moc y władzę udzieloną sobie od Boga z Kapłaństwem razem swoy ma początek* 221, **pasterstwo**: *pasterstwo dusz nauczania wiary przewodnictwo do nieba* 219.

W badanym tekście nie znajduje potwierdzenia użycie leksemu *kapłaństwo* w znaczeniu ‘duchowieństwo’, jakie spotyka się u XVIII-wiecznych pisarzy cieszyńskich (Wróńciz 1992: 42)¹⁴⁴. Z kolei leksem *pasterstwo* często występował w polszczyźnie z przydawką *duchowne*, i w omawianym znaczeniu, jak pokazują chociażby cytaty ze SL, ograniczony był jedynie do tekstów religijnych.

Osoba duchowna to: **kapłan**: *albo w szczerym grzechow swoich przed namiestnikiem Boskim Kapłanem wyznaniu* 25, **duchowny**: *z Kapłanow y Duchownych szydzą* 188, **namiestnik Boga (Boski)**: *Przystępuiecie więc wybrani ludzie w czasie tey świętey Missyi doswiadczeni przez Namiestnikow Boga* 72, **ojciec**: *Wiara mowią Oycow i e zgromadzeni* 113, **pasterz**: *w Kosciele Bożym Biskupi, Pasterze, Kapłani* 110, **książę**: *A nayprzed odchodzim od ciebie Przewielebny mosci Xąże Pasterzu miesca tego który nas iako troskliwy owieczek twoich Opiekun sprawdził* 103, **eklezyjastyk** ‘eklezyjasta, kapłan’: *Mowi Duch S. przez Eklezyastyka w Ro. 8. 316*, **lewita** ‘kapłan’: *Kapłana y Lewity nad chorym nieczułość od wszelkiew nielitosci nad blizniem odwozila by was* 201, **śluga**: *kładzie Anielską przed wami potrawę, podaje przez ręce sług swoich Ciało, krew, duszę, bostwo y całego siebie z miłości na posilenie y nakarmienie wasze* 70.

Jednostki *namiestnik Boga*, *ojciec*, *śluga*, *pasterz* należą do leksyki stylu religijnego (w SL notowane są z przymiotnikami *ojciec duchowny*, *pasterz duchowny*), choć tym ostatnim leksemem posługuje się w swoich pamięt-

¹⁴⁴W SW *kapłaństwo* ‘duchowieństwo’ oznaczono jako wyraz staropolski, w SJPD notowany jest z kwalifikatorem przestarzały. Brak tego znaczenia w kazaniach XVII-wiecznych (Szlesiński 1978: 42) oraz w SL i SW.

nikach także Pasek (SJPas)¹⁴⁵. Przeszarżałe (archaizm właściwy) wydaje się już użycie leksemu *książę* w znaczeniu ‘ksiądz’¹⁴⁶, które pojawia się jeden raz u Paska (SJPas), a w znaczeniu ‘przedniejszy kapłan’ w SL, ale już brak go w SWil, SW czy SJPD. Do wyrazów rzadko używanych należą leksemy *eklezjastyk* ‘kapłan, duchowny’ oraz *lewita* ‘sługa i pomocnik kapłana przy kościelnych czynnościach, diakon’. Notują je co prawda SPXVI, SJPXVIIi-XVIII, SW (wyraz *eklezjastyk* kwalifikowany jest jako rzadki), a w SWil nie opatrzone ich żadnym kwalifikatorem, to z drugiej jednak strony brak ich w ST i SL, a także w opracowaniach, których podstawą materiałową były XVII–XIX-wieczne teksty związane z tematyką religijną¹⁴⁷. Leksemu *lewita*, którego w tym znaczeniu nie ma w SJPD, używano w polszczyźnie zarówno na określenie pomocnika kapłana (SPXVI), jak i kapłana w ogóle (SWil). Kluk posługuje się tym wyrazem w pierwszym, węższym znaczeniu, o czym świadczy chociażby budowanie szeregu: *kapłan i lewita* 201 – *lewita* nie jest więc u Kluka całkowitym synonimem *kapłana*.

Terminem religijnym jest leksem *patriarcha*, używany w badanych kazaniach na określenie protoplastów Izraelitów: *mowiono do Patryarchy Jakoba niegdyś* 33, *W starym ieszcze zakonie w Patryarchach y Prorokach to Bog opowiadał y prosił* 299.

Ze względu na pełnione funkcje osoba duchowna nazywana jest: *kaznodzieją* ‘duchowny, który głosi kazania’: *Nie zbywało Warszawie na Boskich napomnienieach przez Kapłanow y Kaznodzieiow* 187, *misjonarzem* ‘duchowny, który prowadzi działalność misyjną’: *nieuśłyszycie o nas ubogich Missyonarzach że was w spowiednicach z miłą czekamy ochotą* 85, *spowiednikiem* ‘duchowny, który spowiada’: *Spowiednikow napomnienia od Boga daię mocne* 313, *opowiadaczem* ‘głosiciel, apostoł’: *To samo układa na nas słowa Boskiego o powiada czo w obowiązek przestrzegania was ile pragnących w wierze Swietey Boskiey iedyney Katolickiey żyć y umierać* 269–270.

¹⁴⁵W *Pamiętnikach* J. Ch. Paska słownictwo i frazeologia związane z życiem religijnym stanowią jeden z bardziej rozbudowanych kręgów tematycznych (Skorupka 1989: 200).

¹⁴⁶W badanym tekście forma wołacza *xążę* może być właściwa zarówno leksemowi *książę*, jak i *ksiądz* (por. alternacje *ę:ą* w rozdz. Fonetyka). Jeśli jednak przyjąć, że jest to wołacz od *ksiądz*, byłoby to hapaks legomenon. O tym, że możemy mieć jednak do czynienia z formą od *książę*, przemawiają przykłady z innych kazań z tego okresu, gdzie *księżstwo* oznacza ‘kapłaństwo, duchowieństwo’ (Wronicz 1992: 45, 2001: 92).

¹⁴⁷Por. I. Szlesiński (1978), T. Brajerski (1961), J. Wronicz (1992), N. Szydłowska (2011).

Nazwy określające zwierzchność i władzę w Kościele:

biskup ‘duchowny katolicki mający najwyższy stopień święceń kapłańskich, zwykle zarządzający diecezją’: *wszyscy w Kościele Bożym Biskupi, Pasterze, Kapłani ściśle obowiązani są wyraznym przykazaniem Boga do nauczania* 110.

kleryk ‘kandydat na kapłana, alumn’: *Klerykow stanowi, Kapłanow poświęca* 263. SL i SWil podają, że jest to określenie duchownego, ale w szczególności takiego, który jeszcze nie przyjął wyższych święceń kapłańskich.

papież ‘głowa Kościoła katolickiego’: *S. Grzegorz Papież w Kazaniach swoich do ludu mowi* 49. Synonimami tego leksemu w tekście Kluka są wyrażenia: **biskup rzymski** oraz **następca świętego Piotra**: *Swiadczą o tym Następcy Piotra Sgo Biskupi Rzymscy* 3. **Biskup rzymski** na określenie papieża notowane jest chociażby w SPXVIIiXVIII oraz w XVII-wiecznych kazaniach księży katolickich (Szlesiński 1978: 18).

prałat ‘nazwa wyższego urzędnika w hierarchii kościelnej’: *Daruy mi Stanie Duchowny smiałość dzisieyszą Biskupi, Prałaci, Pasterze, Kaznodzieie, Spowiednicy y Kapłani* 219.

Warto odnotować jeszcze dwa leksemy – przymiotnik **parafialny** ‘właściwy najmniejszej jednostce podziału terytorialnego w hierarchii kościelnej’: *być w Parafialnym Kosciele na nabożeństwie* 78, a także rzeczownik **zbór** ‘zebranie, zjazd najwyższych duchownych, sobór’: *iak mowi Święty Zbor Trydeński* 24. Leksem **zbór** w badanym tekście oznacza ‘sobór, synod’, choć według I. Włodka takie znaczenie jest już przestarzałe (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 1164). Również w XVII-wiecznych kazaniach, przebadanych przez I. Szlesińskiego, w omawianym znaczeniu występuje tylko *sobór* (1978: 74). W polszczyźnie doby średniopolskiej wyraz **zbór** kojarzony był przede wszystkim ze świątynią protestancką (Kamieniecki 2004: 264). Oba znaczenia notują jednak ST, SL, SWil, SW i SJPD (z kwalifikatorem *daw.*), a także poświadczają pieśni K. Beniśławskiej (Brajerski 1961: 202).

Osoby należące do wspólnoty Kościoła, ale niebędące duchownymi (subpole <osoby świeckie>), jako wspólnota określane są następująco: **wierni**: *iako trąd przyczyną był w starym prawie wyłączenia od wiernych* 19, **świeccy**: *samych nawet Duchownych z swieckimi* 311 lub **stan świecki**: *Wszyscy znayduiący się na swiecie ludzie naywyższych stanow duchow-*

nych y świeckich podchlebstwem zawodzić się zdradzać y oszukiwać nie-szczęśliwie daią 294. Jednostka *stan świecki* użyta została w kazaniach księdza Kluka jedynie jako komplementarne uzupełnienie wobec nazwy *stan duchowny*. Analogicznie uzupełniają się co do całości leksemy **duchowny** i **świecki**: *wzgardę y niegodność każdego bądź z Duchownych bądź z świeckich* 73.

Ponadto nazwy zbiorowych wspólnot lokalnych wskazują na istnienie także świeckich organizacji zrzeszających ludzi jednej wiary. Będą to między innymi: **bractwo**: *Patrzcie na niezliczonych tego Bractwa czcicielow 2*, **brać**: *Tym świętym y sakramentalnym obrzędkiem członkami Chrystusowego staliśmy się ciała, Kościołem Nayswiętszego Ducha, synami wojującego na ziemi kościoła, a za tym Bracią samego Jezusa* 159, **współbrać**: *razem z wami zasiadając czyni współbracią y towarzyszami swemi* 70, a także **towarzystwo**: *zapisani iestescie albo zapisać się macie do liczby Braci i Siostr Towarzystwa* 159. Według SL przywołane leksemy mogły odnosić się do różnego rodzaju zrzeszeń i wspólnot, nie tylko o charakterze wyznaniowo-religijnym. I tak na przykład w diariuszach XVIII-wiecznych leksem *bractwo* oznaczał ‘związek osób dla wspólnego celu’ (Umińska-Tytoń 1992; 37), a w kazaniach przebadanych przez I. Szlesińskiego ten sam wyraz ma znaczenie ‘zakon’ (1978: 26). Z kolei leksem *towarzystwo*, jak podaje SL, odnosi się do organizacji formalnej, nastawionej na pożytek publiczny, a w przypadku leksemów *bractwo*, *brać*, *współbrać*¹⁴⁸, najważniejszy jest aspekt wspólnotowy, międzyludzki i osobisty.

Pojedynczy, świeccy członkowie wspólnot religijnych nazywani są na wiele sposobów. Człowiek w stosunku do innego człowieka określany jest mianem **bliźniego**: *Czyńmyś miłosierdzie nad bliźniemi* 185 lub **współbliźniego**: *ale teyże samey usługi wyciągaią w sp o ł b l i z n i y bracia wasi ktorych niechcemy zbawienia opuścić* 103 – są to w zasadzie leksemy właściwe tylko tekstom religijnym. W SL niemal wszystkie cytaty w tych hasłach pochodzą z tekstów religijnych. Członek wspólnoty religijnej nazywany jest również **wiernym**: *ma każdy z wiernych obowiązek nieuchronny* 18, **wyznawcą**: *prawdziwemi Boga wyznawcami byli a tym samym Tajemnic życia Zbawiciela nie proź-*

¹⁴⁸Formy *brać*, *współbrać* zostały omówione w rozdziale III (Fleksja) oraz II (Słowotwórstwo).

nemi czcicielami stawali się 236, a także *parafianinem* ‘członek parafii’: *żał Kochani Parafianie że się z wami rozstać musimy* 86.

Warto w tym miejscu odnotować rzeczownik *kmotr* ‘chrzestny’: *pasierbowie, kmotrowie, kumostwa, y iakimkolwiek innym mianowani nazwiskiem* 82 – wyraz ten w SL występuje w cytatach XVIII-wiecznych, a także pojawia się u pisarzy cieszyńskich z tego właśnie okresu (Wronicz 1992: 43).

Różnica między *bliźnim* a *wyznawcą* zasadza się przede wszystkim na relacji międzyludzkiej. I. Szlesiński podaje, że *bliźnim* określa się osobę zwłaszcza tego samego wyznania, a *wyznawcą* człowieka wyjawiającego wiarę, ale szczególnie wobec jej wrogów (1978: 18, 88).

Wiele wyrazów określających członków wspólnoty religijnej właściwych jest polszczyźnie ogólnej, jednak w tekstach o charakterze religijnym ich znaczenie zmienia się, jak na przykład:

brat ‘osoba (mężczyzna) w stosunku do innej osoby tego samego wyznania’: *O tym tedy dniu bracia nymi się z całym natężeniem myślicie życia poprawcie obyczaje odmieńcie* 49, ale też członek bractwa: *modlą się w ten sam czas Bracia Rozańca Sgo 2* i *siostra* ‘kobieta w stosunku do innej osoby tego samego wyznania; zakonnica’: *Bracia y Siostry Rozańca Sgo są to mężni Kosciola stroże* 2. Leksemy *brat* i *siostra* używane są jako zwroty tytułarne między osobami tego samego wyznania.

Leksem *brat* miał wiele znaczeń. Poza podstawowym ‘każdy z synów mających wspólnych rodziców w stosunku do drugiego syna albo córki’, oznaczał również ‘członka zgromadzenia zakonnego’ (Szlesiński 1978: 26, SL) lub ‘człowieka bliskiego drugiemu człowiekowi ze względu na wspólne pochodzenie narodowe lub społeczne; szlachcica w stosunku do innego szlachcica, druha, przyjaciela, towarzysza’ (SJPas), a także ‘osobę tego samego wyznania, powołania, zgromadzenia’ (SL). Analogicznie rzecz ma się z leksemem *siostra* (SL).

owieczka ‘wierny, będący członkiem wspólnoty religijnej’: *O wieczki twoie koło których my chodzili zbawienia* 104.

śluchacz ‘wyznawca słuchający Słowa Bożego’: *w Bogu zgromadzeni Słuchacze* 84.

śluga (Kościola) ‘wierny wypełniający Słowo Boże’: *Sługa uwiadomiony o woli Pana swojego, a niepełniący ją będzie karany bez miłosierdzia bo żadney mieć nie może wymowki* 17. W kazaniach księdza Kluka *śluga* Kościoła nazywani są przede wszystkim wierni, których wyraźnie odróżnia się od kleru,

co ilustruje następujący przykład: *wszystkie nabożeństwa Sług Kościoła y Kapłanow* 236. Raz jednak rzeczownik *sługa* został użyty w kazaniach Kluka w odniesieniu do kapłanów (por. subpole <osoby duchowne>). We współczesnej polszczyźnie, choć pewnie takie użycia nieobce były również polszczyźnie wieków wcześniejszych, *sługą* *Bożym*, *sługą duchownym*, *sługą ołtarza*, *sługą owczarni* czy *sługą świątyni* nazywa się właśnie duchownych i zakonników (Skorupska-Raczyńska 2009: 154).

stróż (*Kościoła*) ‘wierny broniący Kościoła’: *Bracia y Siostry Rożańca Sgo są to mężni K o s c i o ł a stroże którzy go modlitwami swoimi bronią* 2.

syn ‘wierny w stosunku do Boga lub kapłana’: *tak grzech staie się przyczyną wyłączającą grzeszącego z liczby s y n o w Boskich* 19 (notowane w SWil) i **córa** ‘wyznawczyni w stosunku do Boga lub kapłana’: *Wy tedy przynajmniej wy poświęceni Maryi synowie y c o r y wpisani w te Rożańca Sgo Bractwa bierzcie się do tey broni* 4.

uczeń ‘apostoł’: *zamysł Xsa prowadzącego swoich za sobą Uczniow na gore Tabor* 274, rzadziej jako ‘członek Kościoła’: *Potym poznaią że uczniami moiemi iesteście mowi Xtus ieżeli sie wzaiem kochać będziecie* 96.

Szczególnym typem członka wspólnoty religijnej jest **pielgrzym** ‘człowiek wędrujący do miejsc kultu’: *Albowiem iako pielgrzymow zwyczaj iest do wstępnego domu dla spoczynku tylko y wytchnienia wchodzić* 34. Leksem ten w kazaniach przenośnie oznacza również każdego wiernego, którego życie na ziemi jest niczym pielgrzymka: *Pielgrzymami iestemy przed tobą y przychodniami iako wszyscy Oycowie nasi* 33.

Ponadto leksem **teolog** ‘znawca Pisma świętego i nauki kościelnej’, który zastąpił wyrazy *bogosłow* i *bogomówca*¹⁴⁹, w kazaniach księdza Kluka został użyty w wyrażeniu *Teologowie piekielni* 163, przez co nadano mu negatywny ładunek emocjonalny. Jednak w samodzielnych użyciach nie miał na cechowania ekspresywno-oceniającego, co potwierdzają chociażby SL, SWil, SW oraz kazania XVII-wieczne opisane przez Szlesińskiego (1978: 80) czy pisma Sapiehy (Smolińska 1993: 190).

W omawianym polu <nazwy członków Kościoła> występuje sporo wyrazów synonimicznych i bliskoznacznych. Pierwszy ciąg budują jednostki określające osobę duchowną – często podkreślające rodzaj pełnionej posługi lub pozycję w hierarchii kościelnej, a drugi ciąg leksemy, które nazywają

¹⁴⁹Oba nienotowane przez Kluka.

świeckich członków wspólnoty duchownej. Wyrazy *brat*, *siostra*, *bractwo*, *brać*, *współbrać* nie odnoszą się do członków zakonów, jak na przykład w kazaniach XVII-wiecznych (por. *brat*, *bractwo* Szlesiński 1978), ale do wszystkich wiernych, zwłaszcza świeckich uczestników wspólnoty wyznaniowej, czyli sodalicii, powołanych nie tylko do sprawowania pieczy nad wszystkimi kategoriami ludzi potrzebujących w parafii, ubogimi, chorymi, opuszczonymi dziećmi itd., ale zarazem do generalnej opieki nad instytucjami parafialnymi i funkcjami społecznymi parafii. Znamienne jest to, że popularność i aktywność sodalicii przypada również na wiek XVIII. Ponadto charakterystyczne dla tego pola są użycia leksemów typu *pasterstwo*, *pasterz*, *ojciec*, *brat*, *siostra*, *śluchacz*, *śługa*, *stróż*, *uczeń*, *owieczka*, które mają inne znaczenie w polszczyźnie ogólnej, a inne w tekstach religijnych.

OBRZĄDEK

Do nazw ogólnych, związanych z zespołem wykonywanych czynności według ustalonego trybu ceremonii, zaliczyć należy leksemy: **obrządek** ‘obrzęd, ceremonia, czynność rytualna’: *Święte wiary o b r z ą d k i wymysłami próżnemi* 3, *coroczne o b r z ą d k i Kościoła* 283 oraz **sakrament** ‘w chrześcijaństwie obrzęd religijny ustanowiony przez Chrystusa, rozumiany jako znak lub sposób przekazania łaski Bożej’: *Boskiey mądrosci wynalazki S a k r a m e n t a omamieniem zowią* 4.

Powyższe leksemy odnoszą się do obrzędów związanych z wiarą katolicką, a w badanym kazaniu przeciwstawiane są nacechowanym negatywnie **przesądom**, **bałamuctwom** ‘fałsz, oszustwo, rzecz błaha, wprowadzająca w błąd’ i **fanatyzmom**: *za dziecinne p r z e s ą d y*, *b a ł a m u c t w a*, *y fanatyzm maią* 57 (por. *fanatyk* w polu <nazwy członków Kościoła>).

Na podstawie badanego tekstu kazań widać, że słowo *obrządek*, którym posługuje się Kluk, wyparło pierwotną formę *obrzęd* – nienotowaną w pismach podlaskiego proboszcza, choć częstą jeszcze w XVII-wiecznych kazaniach (Szlesiński 1978: 57). W SL oba wyrazy traktowane są zamiennie, choć na przykład W. Rzewuski zaznacza, że wyrażenie *obrządek kościelny* w XVIII wieku właściwe było już raczej mówcom (Florczak, Pszczołowska 1973(III): 523), a więc miało charakter podniosły.

Na określenie ‘zespołu modlitw i obrzędów ujętych w normy liturgiczne’ Kluk najczęściej posługuje się wyrazami **nabożeństwo**: *Pokaże wam SN*.

y naucze o co prosic macie nayosobliwiey w czasie tego *Nabozeństwa* 40 godzinnego 222 i *ofiara*: iuz tam *Kapłaństwo* zniesionę *Ofiary* nie masz, *Koscioly* y *Ołtarze* z *Konfessyonałamy* *Sakramentami* za niepotrzebne uznane 264. Tylko jeden raz pojawia się leksem *msza*: *wsluchaniu* *Mszy* y *S. y Kazania* 279, co może budzić pewne zastanowienie. Z podobnym jednak zjawiskiem spotkać się można w tekstach ewangelickich. Rzadkość leksemu *msza* I. Wiñiarska tłumaczy tym, że pojawiał się on tylko w kontekstach polemicznych, a nie w odniesieniu do własnych praktyk religijnych (2004: 302) – być może podobnie jest u Kluka.

Leksem *ofiara*, choć częściej oznaczał między innymi ‘dar składany Bogu’, używany bywał również, jak podają na przykład SL i SWil, na określenie sakramentu mszy świętej. W SL, za katechizmem W. Kuczoborskiego (wyd. 1789), czytamy: „częstokroć sakrament ciała bożego imieniem ofiary bywa mianowany”.

Specjalnym zgromadzeniem, w czasie którego zbierają się katolicy, połączonym z modlitwami i mszą jest *misja*: *studzy* y *służebnice* za nic u was były *owę narzekania*, *chałasy*, *Mężow Panow* y *Gospodarzow* *ktoreście otrzymali że albo im naprzykrzaliscie się o pozwolenie na Misję* 86. Wyraz ten u Kluka nie oznacza jednak ‘specjalnego posłannictwa w celu nawracania niewierzących’, jak notują chociażby SL, SWil czy SJPD. Bliżej mu do tego, co dziś w Kościele katolickim określa się mianem *rekolekcji*, a więc do znaczenia podanego w SW ‘zjazd duchowieństwa do danej miejscowości na uroczystość religijną w celu poprawienia ludności np. z nałogu pijaństwa’.

Rodzajem szczególnej aktywności religijnej jest *odpust* ‘uroczystość kościelna służąca odpuszczeniu grzechów i wyzwoleniu od kary osób uczestniczących w niej’: *przyzwoitsza zbawieniu nad tę Świętą Missyą przy Jubileuszowym odpuscie* 85, a także *pielgrzymstwo* ‘pielgrzymka, tu użyte w znaczeniu wędrówka, tułactwo’: *życie teraznieysze mieć za pielgrzymstwo do Oyczyzny, nieustanną z nieprzyiacioły zbawienia potyczkę sideł niebespieczeństw y zdradziectwa* zbior 300, a także *jałmużna* ‘datek ofiarowany ubogiemu jako uczynek miłosierny’: *aby ta zmiłosci dana i ałmużna ten szczęśliwy na was SN. zprowadziła skutek* 182.

Z omawianym polem łączą się ponadto leksemy *cześć* ‘szacunek, kult, hołd, uwielbienie’: *świętnice poświęcone czci Boskiey* 137 oraz *chwała* ‘cześć, sława, świetność’: *wszelkiej czci y chwały tej Matce Boga winney zakazuią* 5

– oba leksemy, zarówno w tekście Kluka, jak i w polszczyźnie ogólnej, często występują właśnie w utartym połączeniu *cześć i chwała* (por. Szlesiński 1978: 28), *błogosławieństwo* ‘życzenie przychylności, pomyślności, wychwalanie’: *zamiast błogosława i niewiństwa przekleństwa, zamiast powodzenia nieszczęśliwości* 283.

Wymienione w tekście sakramenty to:

chrzest ‘jeden z sakramentów, dokonywany przez polanie wodą, symbolizujący obmycie z grzechu pierworodnego’: *Dał wam prawo do tego Sakramentu SN chrzest przyjęty* 72.

pokuta ‘sakrament, który jest aktem dostąpienia odpuszczenia grzechów’: *Jeżeli grzechy przeszłe wyrzucać zacznie tę szczerą pokutą zgładzone już będą* 48, której meronimami są: *rachunek sumienia* ‘analiza i ocena moralna własnego postępowania’: *Komubykolwiek po uczynionym pilnym rachunku sumienia na przypomnienie grzechów y wyiawienie ich Kapłanowi nowy grzech na pamięć przyszedł* 23, *spowiedź* ‘wyznanie grzechów przed kapłanem’: *Daie ci na Świętey Spowie dzi z grzechów rozgrzeszenie Kapłan* 112, *skrucha* ‘uczucie żalu za grzechy’: *do usprawiedliwienia przyść z Bogiem przez doskonałą za grzechy swoje skrucę* 116 oraz *rozzgrzeszenie* ‘odpuszczenie grzechów’: *masz rozgrzeszenie Kapłana* 113, nazywane też synonimicznie *darowaniem grzechów*: *Więc do nas należy y odarowanie dawnych grzechów Boga prosić* 223, *odpuszczeniem grzechów*: *Patrz iak spowiedź sriodkiem iest bezpiecnym do otrzymania odpuszczenia grzechów swoich* 19, *oczyszczeniem*: *Odesłał Pan Jezus dzisieyszych trędotatych dla oczyszczenia do Kapłanow Jdzie ukażcie się Kapłanom* 312, *usprawiedliwieniem*: *Wszystkie bowiem albo odważności Sakramentow zależą ile grzesznym koniecznie potrzebnych, albo od innych sriodkow do usprawiedliwienia służących* 115 oraz *odpustem*: *y przeto przyniesliemy z sobą łaskę osobliwszą dla was Odpust zupełny* 89.

Sakrament *spowiedzi* nazywany jest także: *trybunałem spowiedzi*: *Jeżeli ich zarliwy Spowiednik na trybunale Spowiedzi pyta czyli rzeczy do zbawienia potrzebne umieią* 129, *trybunałem pokuty*: *W sądach ludzkich kto siebie samego oskarża traci i przegrywa swą sprawę; oskarżyć się zas przed Bogiem y na trybunale pokuty iest się zbawić* 20 lub *trybunałem miłosiernym (miłosierdzia)*: *Nic od własnego na ostatek sumnienia bo w nim nic się nie znajdzie z czegoby zawstydenie na trybunale miłosierdzia to*

iest pokuty nie poprzedziło 48, samo dowodzi sumnienie rozsądzone na Trybunale miłosiernym Chrystusowego sądu O was szczęśliwych bracia grzesznicy żescie się do tego udali sądu poszedłszy za zbawienną radą Dawida 90¹⁵⁰.

komunia 'eucharystia': Zwyczaj iest nader pożyteczny y chwalebny gotować się z wieczora do Komunii Świętey 77. Sakrament eucharystii w kazaniach ks. Kluka nazywany jest na wiele sposobów. Oprócz przywołanego już leksemu *kommunia* do nazw ogólnych można zaliczyć leksem: **ofiara**: udzieloney im mocy do sprawowania Nayswiętszey Ofiary 219. Wyraz *ofiara* oznacza u Kluka również mszę, ale jak podaje w swoim katechizmie W. Kuczborski (1789), w ten sposób „częstokroć sakrament ciała bożego imieniem ofiary bywa mianowany” (SL). Znaczenie to ograniczone było tylko do tekstów religijnych.

Bliskoznaczniki leksemu *eucharystia* zwracają uwagę na określone aspekty sakramentu komunii. I tak na przykład obecność opłatka w monstrancji podkreślają: **hostia** 'opłatek większy, który od momentu konsekracji staje się prawdziwym ciałem Chrystusa': Kapłan gdy rozdawał Komunię pokazuje Nayswiętszą Hostyą mawiał 75, **najświętszy sakrament**: 'konsekrowana hostia umieszczona w monstrancji': Niemniey święty iest Chrzystus w Nayswiętszym Sakramencie iako y w Niebie 76, **Baranek Boży** 'Chrystus ukryty pod postacią opłatka': O to Baranek Boży 237. Z kolei **wiatyk** to 'komunia udzielana ciężko chorym': Spowiedź, bierze wiatyk, przyimuie ostatnie Oleiem świętym Pomazanie 116.

S. Moszczeński w uzupełnieniach do ST podaje, że wyraz *hostia* był rzadko używany (Florczak, Pszczołowska 1957(III): 229), co zdaje się potwierdzać również nieobecność tego leksemu w XVII-wiecznych kazaniach (por. Szlesiński 1978).

Inne jednostki podkreślają aspekt niezwykłości, tajemnicy, przemiany, która dokonuje się przy ołtarzu: **sakrament ołtarza**, **tajemnica wiary**: albowiem przystępującemu do Boga trzeba wierzyć dla tegoż Sakrament Ołtarza nazywany iest Tajemnicą wiary 75, **stół Pański**: Boże obycia niegodny ze wszech miar człowiek z tobą u tego stołu Pańskiego zasiadać

¹⁵⁰Jednostki *trybunał spowiedzi*, *trybunał pokuty* oraz *trybunał miłosierny* nie znajdują potwierdzenia w dostępnych mi materiałach leksykograficznych i opracowaniach. Jedynie w SJPas znajdują frazeologizm *straszny trybunał* w znaczeniu 'sąd ostateczny'.

75. Jeszcze inne zwracają uwagę na spożywanie eucharystii: **chleb**: *Oto Boga prawdziwy utojony pod przymiotami chleba od ktorego wszelkie dobro pochodzi* 68, **anielski chleb** ‘eucharystia’: *rożnicę (...) między chlebem Anielskim a chlebem powszednim y pospolitym* 75 lub **anielska potrawa**: *Bog y człowiek u swojego częstuie was stołu (...) Anielską przed wami potrawę, podaie przez ręce sług swoich Ciało, krew, duszę, bostwo y całego siebie* 70, albo na obecność ciała i krwi Chrystusa: **ciało i krew**: *pożywać ciało Syna człowieczego y pić krwi Jego* 75, **ciało Chrystusowe**: *Ciało Chrystusowe a ten ktory miał przyjmować głośno odpowiadał: Amen* 75, **ciało przenajświętsze**: *dał wam Przenajświętsze Ciało y krew swoją* 93.

Jak widać na przykładzie materiałów z kazań Kluka, sakrament komunii posiadał w XVIII-wiecznej polszczyźnie wiele synonimów i bliskoznaczników, przy czym większość z nich (poza leksemem *komunia*) ograniczona była do tekstów stylu religijnego. Wyrażenia *anielski chleb* i *anielska potrawa* należały natomiast do tekstów stylu poetyckiego (Puzynina 1991: 484–485, Długosz 2001: 109). Zwraca również uwagę nieobecność słowa *eucharystia* – do XIX wieku był to bowiem wyraz rzadko używany (Puzynina 1991: 480).

Z eucharystią wiąże się ponadto czasownik – zanotowany również przez Szlesińskiego (1978: 44), w SL, SWil oraz SW – **komunikować** ‘przystępować do sakramentu eucharystii’: *Ta prawda tak wierzę, a potym wyznaniu wiary kommunikował* 75.

pomazanie ‘namaszczenie’: *czyni Spowiedź, bierze wiatyk, przyjmuie ostatnie Oleiemswiętym Pomazanie* 116.

Święta roku liturgicznego określają ogólne leksemy takie jak **święto**: *co mowią każdę nawet Święto w roku do wielbienia w Troycy Jedynego Boga zmierzać y należeć powinny* 366 oraz **uroczystość**: *Uroczystość dzisiejsza Wszystkich Świętych nayıpotrzebnieyszą nam do zbawienia rzecz przypomina* 229.

Z kolei wymienionymi nazwami świąt i uroczystościami są:

gody ‘Boże Narodzenie’: *stawacie tu na tę gody Naywyższego Pana* 69. Znaczenie notowane m. in. w SJPXVIIiXVIII, SL, SWil, SW, a także u XVIII-wiecznych pisarzy cieszyńskich (Wronicz 1992: 35), ale w SJPD opatrzone kwalifikatorami *przestarz. dziś gw.*

Wszystkich Świętych ‘uroczystość obchodzona 1. listopada’: *Uroczystość dzisiejsza Wszystkich Świętych nayıpotrzebnieyszą nam do zbawienia rzecz przypomina* 229.

Zesłanie Ducha Świętego ‘święto ruchome, które przypada w 7 tygodniu do Niedzieli Zmartwychwstania Pańskiego’: *Dzień dzisiejszy Zesłania Ducha Sgo* 153.

Na nazwę święta wskazuje również przymiotnik *wielkanocny*: *Po odprawionej tej Wielkanocnej Spowiedzi* 368.

Jako czas przygotowania do świąt wymieniane są:

adwent ‘okres obejmujący cztery tygodnie przed świętami Bożego Narodzenia’: *Już ostatnia Niedziela Adwentu* 235.

odpust ‘lokalna uroczystość kościelna, zwykle z okazji święta patrona danego kościoła’: *po odpustach różnych chodzą, a na nich rozpustą się bawią* 79.

post ‘czas dobrowolnego powstrzymywania się od przyjmowania określonych produktów’: *nam dzisiaj w tym czasie 40stą dniowego postu* 274.

W polu tym znajdują się również czasowniki, które wiążą się z okazywaniem szacunku i uwielbienia związanego z kultem i obrzędem. Będą to między innymi leksemy: *modlić się*: *modlą się w ten sam czas Bracia Rożańca Sgo* 2, *czcić*: *z czegoż ich szanować poważać y czcić mamy* 220, *chwalić*: *Chwalcie Boga Naymilsi pod niebiosa* 92, *służyć*: *y służyć Bogu wiernie* 368, *wielbić*: *Umieć Boga y wielbić godnie w życiu* 333, *wysławiać*: *Chwalcie Boga Naymilsi pod niebiosa y sła wi a y c i e miłosierdzie Jego* 92, *obchodzić pamiątkę*: *Obchodzimy dziś pamiątkę tego Przedwiecznego Boga który się nam stał światłem oświecającym każdego człowieka* 210, *oddawać cześć*: *doskonałą w duchu y prawdzie cześć mu oddawać każe* 32, *poważać*: *bo się na nim nie znamy, iego nie poważamy y iak godzien nie kochamy* 257, *błogosławić*: *dziś wielbić, chwalić y błogosławić tę Pannę y matkę Boga Zbawiciela naszego* 249.

W obręb omawianego pola włączam również formuły kończące modlitwy i wykrzyknienia: hebrajski wyraz *Amen*, oznaczający ‘niech się stanie’, zamykający modlitwy lub w tym wypadku kazania: *ale raczey doszedł za ich przykładem do szczęśliwego kresu zbawienia moiego. Amen.* 17, *bogdaj* ‘bodaj’: *Ah bogdaj bym nie zgadł!* 71, *Bóg zapłać*: *Bog wam zapłać za waszą* 105.

WNIOSKI

Analiza w układzie pól leksykalno-znaczeniowych słownictwa religijnego kazań ks. Krzysztofa Kluka wykazała dominację światopoglądu rzymskokatolickiego, szczególnie w polach <wiara jako wyznanie>, <nazwy istot ponadludzkich>, <nazwy miejsc kultu>, <źródła wiary>. Uwypuklenie poglądów wyznawców wiary rzymskokatolickiej wynika zarówno z dysproporcji jednostek w polach – obecność przede wszystkim jednostek leksykalnych związanych z Kościołem katolickim i redukcja jednostek związanych z religiami niechrześcijańskimi (subpola <niechrześcijańskie podmioty kultu>, <inne istoty ponadludzkie sfery zła>, <podstawowe źródło wiary>) lub pozostałymi wyznaniami <chrześcijanie niekatolicy>, jak z przypisania niektórym jednostkom leksykalnym znaczenia różnego od dogmatycznego na przykład: *chrześcijanin* = *katolik*, *wiara chrześcijańska* = *wiara katolicka*, *religia* = *wiara*, *wyznanie*, użycia leksemów *świątynia*, *kościół*, *przybytek* wyłącznie na oznaczenie świątyni katolickiej, nadaniu wartości ujemnej leksemom *libertyn*, *teolog* czy zestawianiu w pewnych kontekstach żydów z poganami.

Na tle wszystkich pól leksykalno-znaczeniowych najbardziej rozbudowane jest pole <kondycja człowieka>, a w dalszej kolejności <źródła wiary>, <wiara jako wyznanie> i <nazwy członków kościoła>, przy czym jednostki znajdujące się w tych polach mają przede wszystkim charakter ogólnochrześcijański lub odnoszą się do wyznania rzymskokatolickiego.

Bogactwem synonimów i wyrazów bliskoznacznych charakteryzują się głównie następujące subpola: <chrześcijańskie wyznania niekatolickie>, <chrześcijanie niekatolicy>, <nazwy istoty najwyższej>, <nauki i przykazania>, <wewnętrzne źródła wiary>, <człowiek pobożny>, <grzesznik>, <niebo jako zbawienie>, <osoby duchowne>, <osoby świeckie>, a także pole <obrzędek>. Widać więc na podstawie tych pól i subpól, że to właśnie tym zagadnieniom książdz Kluk poświęca najwięcej uwagi w swoich przemowach. Kazania Kluka nie mają charakteru polemicznego, ale kierowane są przede wszystkim do wiernych Kościoła rzymskokatolickiego i służą budowaniu zdrowego, bogatego życia wewnętrznego członków wspólnoty.

Poprawie moralnej społeczności Kościoła katolickiego, oprócz zewnętrznych źródeł wiary takich jak Pismo Święte, kazania, katecheza, książki religijne, przedmioty i symbole chrześcijańskie oraz wewnętrznych

źródeł wiary w postaci modlitwy, pomagać mają opieka duchownych, przynależność do wspólnot religijnych, a także nowe źródła wewnętrzne – rozum, sumienie (głos sumienia), serce i wola. Podkreślenie wagi tych ostatnich pojęć w kształtowaniu życia religijnego człowieka pozwala zaliczyć Kluka do zwolenników chrześcijańskiego racjonalizmu, charakterystycznego dla odnowionych świątopoglądowo i religijnie środowisk drugiej połowy XVIII wieku w Polsce.

Widać również, że kazania Kluka nie mają charakteru literackiego, daleko im do ujęć poetyckich, co ujawnia się chociażby w konwencjonalnym przedstawianiu Boga, Chrystusa, Maryi, a także dość schematycznych określeniach nieba i piekła.

Wydaje się sprawą oczywistą, że w kazaniu znajdują się jednostki ewidentnie kojarzone z religią, a więc takie, które umieścić można w centrum superpola leksykalno-znaczeniowego <człowiek wobec Boga>, a jednocześnie należą do leksyki wspólnej różnym odmianom polszczyzny, jak na przykład: *anioł*, *apostoł*, *biskup*, *Bóg*, *Chrystus*, *chrzest*, *chrześcijanin*, *diabeł*, *dusza*, *grzech*, *katolik*, *kazanie*, *komunia*, *kościół*, *krzyż*, *modlitwa*, *msza*, *niebo*, *piekło*, *post*, *religia*, *różaniec*, *spowiedź*, *święty*, *wiara*, *wyznawca*.

Oprócz tego, choć jest ich stosunkowo niewiele, w tekście Kluka pojawiają się terminy specjalistyczne: *eklezjastyk* ‘kapłan’, *lewita* ‘pomocnik kapłana, diakon’, *patriarcha* ‘protoplasta Izraelitów’, *wiatyk* ‘komunia udzielana ciężko chorym’, *szakplerz* ‘dwa długie pasy tkaniny, od szyi przez piersi i plecy, idące aż do dołu po wierzchu habitu’, *włosiennica* ‘koszula z ostrej tkaniny, noszona dla umartwienia’, *zwiastowanie* ‘oznajmienie Maryi przez anioła, że została wybrana na matkę Boga’ lub leksemy rzadko używane, jak na przykład wymienione już: *eklezjastyk*, *lewita*, ale także *albigens*, *ateusz*.

Licznie reprezentowane jest słownictwo, które w polszczyźnie XVIII-wieku (a w dużej mierze również w polszczyźnie współczesnej) miało znaczenie ogólne, ale w kontekście religijnym uzyskiwało inne znaczenie, jak na przykład: *akt* ‘modlitwa’, *bractwo* ‘wspólnota religijna’, *brat* ‘mężczyzna w stosunku do innej osoby tego samego wyznania’, *chleb* ‘eucharystia’, *duch* ‘dusza’, *nauka* ‘kazanie’, *nietoperz* ‘grzesznik’, *oczyszczenie* ‘darowanie grzechów’, *odstępstwo* ‘odejście od wiary’, *ojciec* ‘kapłan’, *owieczka* ‘wierny, wyznawca’, *pasterz* ‘kapłan’, *przestępca* ‘grzesznik’, *przestępstwo* ‘grzech’, *siostra* ‘kobieta w stosunku do innej osoby tego samego wyznania’, *syn* ‘wierny w stosunku do kapłana’, *rozwołnienie* ‘rozpusta’, *występek* ‘grzech’.

Nikłość leksyki podniosłej i poetyckiej zdaje się potwierdzać wniosek o nieliterackim charakterze kazań. Być może jednak jednostek takich jest więcej, ale nie udało się tego precyzyjnie ustalić. Charakter podniosły lub poetycki zdają się mieć w XVIII wieku na przykład: *anielski chleb* ‘eucharystia’, *anielska potrawa* ‘eucharystia’, *Bogarodzica*, *niebiosa*, *obrządek*, *padół* ‘ziemia’, *Stary i Nowy Zakon* ‘Stary i Nowy Testament’, *Stwórca*, *wiarołomstwo*, *zdrożność*.

Kluk posługuje się również leksyką, którą w XVIII wieku można uznać już za nacechowaną chronologicznie – jest jej jednak niewiele. Język kazań jest przystępny, zrozumiały i jasny. Kluk czerpie przede wszystkim z zasobów leksykalnych będących w obiegu społecznym polszczyzny oświecenia, dlatego w tekstach podlaskiego kaznodziei zauważono tylko kilka archaizmów właściwych, a więc wyrazów i znaczeń, które w drugiej połowie XVIII wieku przeszły do archiwum językowego. Są to: *książę* ‘ksiądz’, *kradziejstwo* ‘kradzież’, *mieszkanie* ‘miejsce przebywania w zaświatach’, *polubność* ‘pożądliwość’, *żądza* oraz *wysokość* ‘wyobrażona siedziba Boga’. Natomiast więcej jest archaizmów względnych, czyli wyrazów charakteryzujących się spadkiem żywotności i ograniczeniem funkcjonowania lub okresem obumierania. Będą to na przykład: *ateusz* ‘ateista’, *błąd* ‘grzech’, *modły* ‘modlitwa’, *nauka* ‘1. religia 2. kazanie’, *niebiosa*, *nieprawość* ‘grzech’, *objawienie* ‘wyjawienie rzeczy niewiadomych’, *pogorszyciel* ‘zgorzyciel’, *przepowiedzenie* ‘przepowiednia’, *przybytek* ‘miejsce pobytu Boga’, *sprawiedliwy* ‘pobożny, bogobożny’, *wina* ‘grzech’, *zbór* ‘zebranie, zjazd duchownych’, *zmaza* ‘grzech’ czy wspomniany już *Stary i Nowy Zakon*.

Wydaje się, że utrzymaniu słownictwa nacechowanego chronologicznie sprzyjała tematyka oraz reguły stylu religijnego, a co najmniej część z przywołanych jednostek musiała mieć również w tamtym czasie znaczenie podniosłe.

Warto również zwrócić uwagę na jednostki leksykalne kwalifikowane przez SJPD jako *dawne* lub *przestarzałe*, ale w polszczyźnie XVIII wieku jeszcze należące do polszczyzny ogólnej i chronologicznie neutralne, jak na przykład: *duszny*, *duchowny* ‘duchowy’, *katolictwo*, *kazać* ‘głosić kazanie’, *komunikować* ‘przystępować do komunii’, *nabożeństwo* ‘pobożność’, *niemiłość* ‘niechęć wobec kogoś’, *nienabożeństwo* ‘brak pobożności’, *niezbożność* ‘grzech’, *wszeteczność* ‘nierząd, rozpusta’, *spowiednica* ‘konfesjonał’, *zelżywość* ‘obelga’, *zesromocenie* ‘znieważenie, zhańbienie’.

W analizie leksykalnej słownictwa religijnego nie ujawniło się również słownictwo potoczne i gwarowe. Jedynie leksemy *przeklętnik* oraz *gody* ‘Boże Narodzenie’ kwalifikowane są w SJPD jako *przestarz.* *dziś gw.*, choć w XVIII wieku należały jeszcze do polszczyzny ogólnej.

Kazania księdza Kluka cechuje pewna dychotomia. Z jednej strony przepełnia je głęboka pobożność, wręcz bogobojność, zamknięcie na inne wyznania i religie oraz nawoływanie do poprawy moralnej, religijnej, społecznej, kreowanie wrażenia wszechogarniającego grzechu i upadku moralnego. Z drugiej strony uwidacznia się w nich otwarcie na nowe kategorie w poznawaniu Boga, nawoływanie do poprawy postawy obywatelskiej poprzez odbudowę moralną, czy też akcentowanie w perspektywie eschatologicznej raczej nieba jako nagrody niż piekła jako potępienia.

Zdają się to potwierdzać słowa Kamila Górskiego: „Jest rzeczą zastanawiającą, że przedział między starym i nowym nie przechodził między ludźmi, ale w nich samych. Ta dziwna niekonsekwencja i rozdwojenie jest dowodem z jednej strony, że religijność utrzymywała się w szerokich kołach nawet ludzi <<oświeconych>>” (1986: 266).

UWAGI KOŃCOWE

Analiza językowa rękopiśmiennych kazań ks. Krzysztofa Kluka pozwoliła zauważyć, że zasadniczo język omawianego zabytku reprezentuje stan właściwy polszczyźnie literackiej drugiej połowy XVIII i początku XIX wieku – zbliżony do tego, jaki w swoich pracach scharakteryzowała I. Bajerowa (1964, 1986, 1992) – choć nie jest też zupełnie pozbawiony pewnych cech dialektalnych, właściwych polszczyźnie północno-wschodniej Polski.

Cechy regionalne najsilniej ujawniły się w płaszczyźnie graficzno-fonetycznej kazań. Są to między innymi: denazalizacja $o > o$ w wygłosie, asynchroniczna wymowa ξ przed spółgłoskami szczelinowymi, denazalizacja ξ , o przed spółgłoskami innymi niż l , $ł$, hiperpoprawna wymowa ξ zamiast e w wygłosie, wymowa połączeń $eń$, $oń$ jako o , ξ , wolniejsze niż w języku ogólnym przechodzenie e pochylonego w e jasne, zamiana nagłosowego $u > w$, usunięcie wywołanej przegłosem oboczności $e:a$, bifonematyczna wymowa rz (jako $ż$ i frykatywne rz), przejście $k > x$ oraz $kt > \chi t$, a także wahania $n \parallel \acute{n}$.

Ponieważ rękopisy realizują liberalniejszą, mniej rygorystyczną, a bardziej zróżnicowaną regionalnie normę języka polskiego, odzwierciedlają więcej cech fonetycznych niż druki. Dzięki temu w kazaniach utrwalono także niespotykane w polszczyźnie kresowej, ale występujące w mazowiecko-podlaskich gwarach dialektyzmy: formy z redundantnym t : *młodtszym*, *prędtszego*, *mędrtszy*, uproszczenie w grupie spółgłoskowej głoski w : *zrocić*, *zrociemy*, *zroconę*, *zazięty*, w *zierzchnosciach* czy śródgłosową realizację grupy * zr ze wstawnym d : *zayzdrzeć*, *podeyzdrzenia*, *przeyzdrzał*, *wyzdrzawszy*, *spozdrzecież*, *podeyzdrliwości*, *przezdrał*.

W płaszczyźnie fleksyjnej analizowanego tekstu dostrzeżono zdecydowanie mniej cech zbieżnych z północnokresową odmianą języka polskiego. Są to zresztą, poza końcówką fleksyjną $-e$ w N. lm., przede wszystkim formy, które w drugiej połowie XVIII wieku uznać należy za archaizmy językowe, żywe w polszczyźnie wieków wcześniejszych, a podtrzymywane na kresach ze względu na ich peryferyjny charakter i wolniejsze tempo wprowadzania zmian. Wymienić tu można częstszą niż w polszczyźnie ogólnej końcówkę

-y w N. Im. rzeczowników nijakich, występowanie liczebników *tyło* i *siła*, krótsze formy czasowników 1. os. Im. czasu teraźniejszego, np.: *idziem*, *możem*, brak słowa posiłkowego czasowników 1. os. Im. czasu przeszłego, np.: *my chodzili*, *okradali*, *nieprzyszli*.

Dzięki badaniom fleksji zabytku, choć w pewnym zakresie i słowotwórstwa, ujawniła się pewna predylekcja Kluka do sięgania po formy przestarzałe, rzadko spotykane w polszczyźnie literackiej końca XVIII wieku, które najprawdopodobniej zostały wprowadzone do tekstu w celu nadania mu podniosłego charakteru, ale przynajmniej w pewnym zakresie mogły być również podtrzymywane jako starsze, regionalne warianty. Należą do nich: końcówka zerowa D. Im. rzeczowników męskich typu *-anin*, częste występowanie przymiotników męskich i nijakich w odmianie prostej, szerszy niż współcześnie zakres końcówki *-owie*, odmiana twar-dotematowa zaimków *on*, *ona*, *ono* w przypadkach zależnych oraz częstsze niż współcześnie występowanie zaimków *owy*, *owa*, *owo*. Cechy te uzupełnić należy o uwarunkowane leksykalnie archaizmy fleksyjne, takie jak: D. lp. *krwie*, W. lp. *człowiecze*, N. Im. *czasy*, Mc. Im. *w czasiech*, dualis *dwie niedzieli* oraz *oczyma*.

Tematyką religijną i stylem modlitewno-biblijnym determinowane jest upodobanie Kluka do używania form przestarzałych, rzadkich i podniosłych, takich jak na przykład: *poprzedziciel*, *poświęciciel*, *napominacz*, *rozsiewacz*, *chwalca*, *przyczyńca*, *jawnogrzesznic*, *dokonywacz*, *cichość*, *gorącość*, *poddałość*, *polubność*, *pożądliwość*, *spokojność*, *kradziejstwo*, *łupiestwo*, *wiarołomstwo*. Niektóre jednak archaizmy wiązać należy z polszczyzną ogólną lub stylem retorycznym, na przykład: *dokonywacz*, *istność*, *młodzianin*, *pożyteczność*, *zewnątrzność*, *dokonanie*, *dystyngowanie się*, *zepsowanie*, *przyjacielstwo*, *białogłowa*, *uczyciel*, *pożyczalnik*, *przystęp*.

W badanych tekstach, niemal na wszystkich płaszczyznach językowych, dało się zauważyć współwystępowanie form starszych i nowszych, np.: *tłomaczemy* || *tłumaczą*, *grontowne* || *gruntowna*, *Marya* || *Maria*, *bierzcież* || *bierzcie*, *świętokradzctwa* || *świętokradzkie*, *nadgroda* || *nagroda*, *nieprzyjaciółami* || *przyjaciółmi*, *czasiech* || *czasach*, *iedną* || *iedną*, *zelżywość* || *zelżenie*, *poprzedziciel* || *poprzednik*, *zdradzieństwo* || *zdrada*, *złorzeczeństwo* || *złorzeczenie*. Świadczy to o pewnej dynamice procesów zachodzących w polszczyźnie końca XVIII stulecia. Niemniej jednak warto pamiętać, że w tym okresie formy starsze cieszyły się jeszcze sporym uznaniem, a nawet pewną nobili-

tacją, nie tylko wśród użytkowników polszczyzny ogólnej, ale też w opinii pisarzy czy gramatyków. Wobec dopiero kształtującej się normy teoretycznej, najważniejsze kryterium poprawnościowe stanowiło świadectwo tradycji, którego źródłem były przede wszystkim druki, co sprzyjało podtrzymywaniu pewnych archaizmów.

Z drugiej jednak strony, nowsze elementy polszczyzny, funkcjonujące przede wszystkim w odmianie mówionej, szybciej przenikały właśnie do rękopisów niż do druków¹⁵¹. Analizowane kazania stanowić mogą świadectwo żywych procesów językowych, dopiero postępujących w polszczyźnie oświecenia, jak na przykład: dysymilacja grupy *śrz, źrz* > *śr, śr* (oddawana w zapisie najczęściej jako *sri, zri*), używanie w D. lm. rzeczowników męskich miękko-tematowych końcówki *-y*, bliską współczesnej polszczyźnie repartycję *-ami, -mi* w N. lm. rzeczowników męskich, przekształcanie form kolektywnych w liczbę mnogą, szerzenie się *-q* w B. lp. zaimków rodzajowych, kształtowanie się nowego paradygmatu liczebnika *dwa* oraz wprowadzanie kategorii męskoosobowości w liczebnikach nieokreślonych typu *wiele/wielu*.

Wydaje się, że z wielu względów ks. Krzysztof Kluk jest ciekawym reprezentantem użytkowników literackiej polszczyzny czasów oświecenia – i to zarówno w perspektywie regionalnej, jak i ponadregionalnej. Urodził się i niemal całe swoje dorosłe życie spędził w Ciechanowcu, miasteczku na pograniczu Mazowsza i Podlasia. Jego kontakty z większymi ośrodkami miejskimi, właściwie poza pobytem w seminarium oo. misjonarzy w Warszawie, były raczej sporadyczne. Na tle społeczeństwa drugiej połowy XVIII wieku był człowiekiem wykształconym, ale trzeba zaznaczyć, że w znacznej mierze samoukiem. Jego polszczyzna to język wyniesiony z rodzinnego domu zubożalej szlachty, szlifowany w podlaskich szkołach Drohiczyzna i Łukowa oraz w Warszawie, a także poprzez lekturę. Z mową prostego ludu Kluk miał kontakt dzięki swojej posłudze duszpasterskiej oraz w trakcie prowadzonych badań przyrodniczych.

¹⁵¹Widać to chociażby na przykładzie zmian językowych w zakresie fonetyki i fleksji poradników ks. Kluka. Zauważono bowiem, że XIX-wieczni korektorzy, w kolejnych edycjach dzieł Kluka, wprowadzali w miejsce form nowszych, zgodnych z uzusem przełomu XVIII i XIX wieku, formy przestarzałe (zob. Szamryk 2012).

Kazania ks. Kluka stanowią cenne źródło wiedzy o polszczyźnie literackiej drugiej połowy XVIII wieku. Język ten różni się od tego, jaki opisany został przez badaczy polszczyzny dzieł literatury pięknej czy poezji. Widać to chociażby w niewyszukanym, dość typowym jak na polszczyznę XVIII wieku słowotwórstwie, które charakteryzuje się między innymi brakiem oryginalnych *compositów*, neologizmów czy indywidualizmów. Również słownictwo, nawet to związane ze sferą religijną, ograniczone zostało do leksyki dobrze lub przynajmniej względnie znanej słuchaczom, często zresztą zgodnej z ich potocznym światopoglądem. Polszczyzna kazań Kluka nie jest ani specjalnie wyszukana pod względem literackim, ani artystycznie wyrobiona, z taką spotkamy się chociażby w pismach najwybitniejszych oświeceniowych intelektualistów. Dzięki temu jednak język kazań podlaskiego duszpasterza można uznać za reprezentatywny dla dobrze i średnio wykształconej części społeczeństwa polskiego końca XVIII wieku.

BIBLIOGRAFIA

- Adamiec D., 1995, *Wyraz Bóg i frazeologia z nim związana w XVII wieku*, „Prace Filologiczne”, t. 40, s. 137–148.
- Adamiec D., 1998, *Obraz diabła w tekstach i frazeologii baroku*, [w:] *Słowa w różnych kontekstach*, red. S. Dubisz, Warszawa, s. 11–19.
- Bajerowa I., 1964, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław.
- Bajerowa I., 1983, *Zakresy występowania spółgłosek środkowojęzykowych i zębowych w polszczyźnie XIX wieku*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 21, Warszawa, s. 5–22.
- Bajerowa I., 1986, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 1. *Ortografia z fonetyką. Morfologia*, Katowice.
- Bajerowa I., 1992, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 2., *Fleksja*, Katowice.
- Bajerowa I., A. Wieczorkowa, 1989, *Uwagi o pisowni polskich druków XVII-wiecznych*, „Prace Językoznawcze”, t. 17, *Studia historycznojęzykowe*, red. I. Bajerowa, Katowice, 9–22.
- Bartmiński J., Niebrzegowska S., 1999, *Językowy obraz polskiego nieba i piekła*, [w:] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk, s. 195–203.
- Bednarczuk L., 1974, *Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny*, „Język Polski”, z. 21, s. 326–332.
- Borowski E., 2000, *Znane i nieznanne źródła dotyczące ks. Jana Krzysztofa Kluka w zasobach Archiwum Diecezjalnego w Drohiczynie*, „Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki”, Warszawa, R. 9, z. 1 (17), s. 21–46.
- Brajerski T., 1960, *Oboczność „powiedać||powiadać” w języku polskim XIV–XVI wieku*, „Slavia Occidentalis”, XX, z. 2, s. 35–43.
- Brajerski T., 1961, *O języku „Pieśni” Konstancji Benisławskiej*, Lublin.
- Breza E., 1994, *Język inwentarzy wsi Szczytno, Dąbrowa i Szonowo w dawnym powiecie człuchowskim z XVIII w.*, [w:] *Polshczyzna regionalna Pomorza*, t. 6, red. K. Handke, s. 91–112.

- Brzęk G., 1977, *Krzysztof Kluk. Przyrodnik i pisarz rolniczy*, wyd. II, Lublin.
- Burzywoda U., 2002, *Fonetyka z fonologią*, [w:] *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, Katowice, s. 41–71.
- Cherek A., 2003, *Zakresy użycia wielkich liter w drukach krakowskich pierwszej ćwierci XVII wieku. Część II*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, z. 10 (30), s. 89–107.
- Cherek A., 2004, *Zakresy użycia wielkich liter w drukach krakowskich pierwszej ćwierci XVII wieku. Część I*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, z. 11 (31), s. 33–53.
- Chotkowska J., 1996, *Pisownia oraz wartość fonetyczna zakończeń -ia||-ya, -iia||-yia w odmianie zapożyczonych rzeczowników żeńskich. Na materiale „Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku”*, [w:] *Studia historycznojęzykowe*, t. 2, *Fleksja historyczna*, red. M. Kucala, W. Rzepka, Kraków, s. 223–239.
- Cybulski M., 1992, *Norma języka literackiego wobec normy rękopiśmiennych tekstów urzędowych z XVII wieku*, [w:] *Odmiany polszczyzny XVII w.*, red. Cz. Kosyl, H. Wiśniewska, Lublin, s. 17–28.
- Cyran W., 1960, *Gwary polskie w okolicach Siedlec*, Łódź.
- Czapliński W., 2003, *Wstęp*, [w:] J. Ch. Pasek, *Pamiętniki*, t. I, Wrocław.
- Dejna K., 1993, *Dialekty polskie*, wyd. II popr. Wrocław.
- Długosz K., 2001, *Język – religia – kultura*, Szczecin.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., 2003, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Dolacka M., 1993, *Z fleksją na ty*, [w:] *Polszczyzna płata nam figle. Poradnik językowy dla każdego*, red. J. Podracki, Warszawa, s. 55–114.
- Domańska-Fober K., 2006, *Jak ks. Krzysztof Kluk motyle ponazywał*, „Studia Językoznawcze”, t. 5, Szczecin, s. 53–67.
- Domaradzki M., 1997, *Odprzymiotnikowe rzeczowniki atrybutywne w historii polszczyzny*, Toruń.
- Doroszewski W., 1949, *Język Tomasza Teodora Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku*, Warszawa, s. 11–57.
- Dubisz S., 1992, *Język i polityka. Szkice z historii stylu retorycznego*, Warszawa.
- Dubisz S., 1996, *Modlitewno-religijne incipity utworów wierszowanych okresu konfederacji barskiej*, „Poradnik Językowy”, z. 9, s. 41–47.

- Dubisz S., 2002, *Język – historia – kultura (wykłady – studia – analizy)*, Warszawa.
- Feliński A., 1816, *Pisma własne i przekładnia wierszem*, t. 1, Warszawa.
- Florczyk Z., Pszczołowska L. 1957, *Ludzie oświecenia o języku i stylu*, t. 1-3, red. M. R. Mayenowa, Warszawa.
- Friedrich H., 1937, *Studia nad nosowością w gwarach Mazowsza*, Warszawa.
- Gajda S., 1973, *Oboczności końcówkowe rzeczowników polskich w I połowie XIX wieku*, „Wrocławskie Towarzystwo Naukowe. Rozprawy Komisji Językowej”, t. 9, Wrocław, s. 93–114.
- Gala S., Gala B., 2006, *Słowotwórcze a leksykalne znaczenie wyrazu*, [w:] *Ze studiów nad gramatyką i leksyką języka polskiego i ukraińskiego*, red. F. Czyżewski, S. Gala, Lublin, „Rozprawy Sławistyczne”, nr 20, s. 13–19.
- Gardzińska J., 2000, *Uwagi o grafii i fonetyce inwentarzy majątności węgrowskiej i sokołowskiej z 1621 roku*, „Prace Filologiczne”, t. 45, s. 195–206.
- Gardzińska J., 2003, *O słownictwie XVII-wiecznych inwentarzy dóbr Radziwiłłów na Podlasiu*, [w:] *Słowa jak mosty nad wiekami*, red. U. Sokółska i P. Wróblewski, Białystok, s. 133–142.
- Gardzińska J., 2005, *Inwentarz dóbr klucza siedleckiego 1776 roku*, Warszawa – Siedlce.
- Gruszczyński L., 1996, *Problematyka kazań Krzysztofa Kluka z lat 1782–1794 i ich kontekst polityczny*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica”, t. 58, s. 129–144.
- Grybosiowa A., 1996, *Dualis w języku polskim i słoweńskim. Zanik – trwanie. Próba interpretacji*, [w:] *Studia historycznojęzykowe*, red. M. Kucała, W. R. Rzepka, Kraków, s. 307–312.
- Górski K.(onrad), 1962, *Słownictwo reformacji polskiej*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. 3, cz. 2, red. M. R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa, s. 233–270.
- Górski K.(amil), 1986, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków.
- Grzegorzczkowska R., Puzyńska J., 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa.
- Grzegorzczkowska R., 1994, *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa.
- Handke K., 1993, *Opis języka inwentarzy dóbr rodziny Bagniewskich z XVIII w. Część 1. Ortografia. Fonetyka*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. 5, s. 105–119.

- Handke K., 1997a, „Czasowe cezury” i przebieg życia wyrazu, [w:] tejże, *Rozważania i analizy językoznawcze*, Warszawa, s. 55–69.
- Handke K., 1997b, *Pojęcie i termin „archaizm” na tle zawartości polskich leksykonów*, [w:] tejże, *Rozważania i analizy językoznawcze*, Warszawa, s. 71–80.
- Hawrysz M., 2003, *Język miejskiej wspólnoty Opola na przełomie XVII i XVIII wieku. Studium pragmalingwistyczne „Księgi wójtowskiej”*, Wrocław.
- Hrabec S., 1955, *Język rękopisów Mickiewicza w porównaniu z językiem dzieł drukowanych*, Warszawa.
- Hrabec S., 1959, *Różnice językowe między rękopisami a drukami Mickiewiczowskimi*, [w:] *O języku Adama Mickiewicza: Studia*, red. Z. Klemensiewicz, Wrocław.
- Jabłoński A., 1993, *Nazwy osób duchownych w historii języka polszczyzny*, [w:] *Język a chrześcijaństwo*, red. I. Bajerowa, M. Karpluk, Z. Leszczyński, Lublin, s. 145–157.
- Jaszczołt T., 2009, *Zachowana książka z księgozbioru ks. Krzysztofa Kluka*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t. V, z. 2, s. 185–189.
- Jodłowski S., 1930, *O formach w oddziale, w zwierciadle i w oddziale, w zwierciadle*, „Język Polski”, R. 15, s. 129–149.
- Jodłowski S., 1979, *Losy polskiej ortografii*, Warszawa.
- Kaczmarczyk W., 1993, *Sposoby kalkowania terminów łacińskich przez ks. K. Kluka. Na przykładzie nazw ptaków, płazów, gadów i ryb*, „Język Polski”, R. 73, z. 4-5, s. 253–260.
- Kamieniecki J., 2004, *Terminologia teologiczna w staropolskim dyskursie religijnym*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. S. Mikołajczak, T. Węclawski, Poznań, s. 262–266.
- Karpluk M., 2010, *Staropolskie studia językoznawcze*, Kraków.
- Khoury A., 1998, *Leksykon podstawowych pojęć religijnych*, Warszawa.
- Klemensiewicz-Bajerowa I., 1955, *Polska oboczność e||ø w przyimkach i przedrostkach*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 1, s. 162–202.
- Klemensiewicz Z., 1927, *Szczątki niezłożonej odmiany przymiotników w staropolszczyźnie*, „Prace Filologiczne”, t. 12, s. 119–129.
- Klemensiewicz Z., 1930, *Liczebnik główny w polszczyźnie literackiej*, „Prace Filologiczne”, t. 15, s. 1–130.
- Klemensiewicz Z., 1961a, *Jak charakteryzować język osobniczy?* [w:] tegoż, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa.

- Klemensiewicz Z., 1961b, *Szkic gramatycznej charakterystyki poetyckiego języka Słowackiego*, [w:] tegoż, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa, s. 280–300.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S., 1964, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., 1985, *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Klich E., 1927, *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań.
- Kłoczowski J., 2000, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Warszawa.
- Kobylińska J., 1968, *Rozwój form dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego w języku polskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Koneczna H., 1965, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa.
- Kopczyński O., 1808, *Poprawa błędów w ustney i pisaney mowie polskiej*, Warszawa.
- Korolko M., 1971, *O prozie „Kazań sejmowych” Piotra Skargi*, Warszawa.
- Kosyl Cz., 1978, *Właściwości fonetyczne polszczyzny kresowej w 1. połowie XVIII wieku (na przykładzie języka mieszczan hrubieszowskich)*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, nr 17, s. 105–121.
- Kosyl Cz., 1984, *Fleksja księgi miejskiej Hrubieszowa z lat 1720–1741*, [w:] *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. Cz. Kosyl, H. Wiśniewska, Lublin, s. 201–211.
- Kotlarska I., 2010, *Odbicie fonetyki w grafii „Dziennika Nauczyciela Domowego” Juliana Antonowicza*, [w:] *Dokument pisany w badaniach historyka języka polskiego. Z badań nad grafiką i fonetyką historycznej polszczyzny*, red. M. Kuźmicki, M. Osiewicz, Zielona Góra-Poznań, s. 297–307.
- Kowalska A., 1979, *Zróżnicowanie słowotwórcze gwar Mazowsza i Podlasia. Rzeczownik*, t. II, cz. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Kreja B., 1969, *Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim. Formacje na -ik, -k-, -isko i -ina*, Gdańsk.
- Kreja B., 1999a, *Formacje na -anin i -an w języku polskim i w innych językach słowiańskich*, [w:] tegoż, *Słowotwórstwo polskie na tle słowiańskim. Studia*, Gdańsk, s. 46–64.
- Kreja B., 1999b, *Przyrostek -ownia w języku polskim i innych językach słowiańskich*, [w:] tegoż, *Słowotwórstwo polskie na tle słowiańskim. Studia*, Gdańsk, s. 131–139.

- Książek-Bryłowa W., 1992, *Warianty fleksyjne w historii języka polskiego*, [w:] T. Skubalanka, W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław, s. 117–191.
- Kucała M., 1988, *Od Bogurodzicy do Madonny. Nazywanie Matki Boskiej w historii polszczyzny*, [w:] *O języku religijnym. Zagadnienia wybrane*, red. M. Karpluk, J. Sambor, Lublin, s. 133–143.
- Kucała M., 1999, *Nazywanie Chrystusa w historii polszczyzny*, [w:] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk, s. 205–212.
- Kuć J., 2004, *Uwagi o grafii i fonetyce XVII-wiecznych ksiąg parafialnych z Makobód*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 4, s. 83–97.
- Kuć J., 2013, *Polszczyzna łukowskich aktów notarialnych w początku XIX wieku*, Siedlce.
- Kuraszkiewicz W., 1992, *Dialektyzmy w Pamiętnikach Jana Chryzostoma Paska*, [w:] *Odmiany polszczyzny XVII w.*, red. Cz. Kosyl, H. Wiśniewska, Lublin, 157–166.
- Kurkowska H., Skorupka S., 1959, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa.
- Kuryłowicz B., 2005, *Język polski w szesnastowiecznych księgach miejskich Knyszyna*, Białystok.
- Kuryłowicz B., 2006a, *Charakterystyka fonetyczna dziewiętnastowiecznej gwary tykocińskiej*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 6, s. 41–61.
- Kuryłowicz B., 2006b, *Nominacja a językowy obraz roślin w dziewiętnastowiecznych słownikach gwarowych*, „Roczniki Humanistyczne”, t. LIV, s. 45–56.
- Kuryłowicz B., 2006c, *Tykocińskie nazwy i określenia człowieka w słowniczku Zygmunta Glogera*, [w:] *Polszczyzna regionalna*, t. 4, red. H. Sędziak, D. Czyż, Ostrołęka, s. 295–302.
- Kuryłowicz B., 2007a, *Słowotwórstwo dziewiętnastowiecznej gwary tykocińskiej*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 7, s. 83–97.
- Kuryłowicz B., 2007b, *O XIX-wiecznych określeniach człowieka z tykocińskiego słowniczka Zygmunta Glogera występujących we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich*, red. J. Kamper-Warejko, I. Kaproń-Charzyńska, J. Kulwicka-Kamińska, Toruń, s. 275–283.
- Kuryłowicz B., 2008, *Uwagi o fleksji w tykocińskim słowniku Zygmunta Glogera*, [w:] *Polszczyzna regionalna*, t. 5, red. H. Sędziak, D. Czyż, Ostrołęka, s. 162–169.
- Kurzowa Z., 1963, *Język filomatów i filaretów. Przyczynek do dziejów języka polskiego XIX wieku. Słowotwórstwo. Słownictwo*, Wrocław.
- Kurzowa Z., 1972, *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja, składnia)*, Warszawa – Kraków.

- Kurzowa Z., 1983, *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa – Kraków.
- Kurzowa Z., 1991, *Z badań nad polszczyzną kresową XVII–XVIII w. (Uwarunkowania historyczne. Opis systemu fonetyczno–fonologicznego. Perspektywy rozwojowe)*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 6, red. J. Rieger, W. Werenicz, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 29–50.
- Kurzowa Z., 1992, *Język polski w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII–XVIII wieku. (Na materiale fonetycznym)*, [w:] *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, red. M. Stępień, S. Urbańczyk, Warszawa – Kraków, s. 109–114.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa – Kraków.
- Kurzowa Z., 1996, *Niektóre zagadnienia fleksji północnokresowej na tle fleksji ogólnopolskiej*, [w:] *Studia historycznojęzykowe*, t. 2, *Fleksja historyczna*, red. M. Kucala, W. R. Rzepka, Kraków, s. 57–61.
- Kwapień E., 2010, *Kształtowanie się zasobu leksykalnego polszczyzny XIX wieku – rzeczowniki (na podstawie danych leksykograficznych)*, Warszawa.
- Kwaśniewska-Mżyk K., 1979, *Język Franciszka Karpińskiego*, Warszawa.
- Lankiewicz D., 1958, *Formy dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników zbiorowych rodzaju męskiego w „Pamiętnikach” J. Chr. Paska*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 403–408.
- Lewandowska E., Wójcik Z., 2011, *Ks. Jan Krzysztof Kluk i Siemiatycze*, [w:] *Anna ks. Jabłonowska i ks. Krzysztof Kluk – ludzie, którzy wyprzedzili swoją epokę*, red. N. Tomaszewski, Ciechanowiec, s. 127–137.
- Lisowski T., 1993, *„Cerkiew” i „kościół” jako ‘ecclesia’ i ‘templum’ w polszczyźnie XVI-wiecznej*, [w:] *Język a chrześcijaństwo*, red. I. Bajerowa, M. Karpluk, Z. Leszczyński, Lublin, s. 131–144.
- Loth R., 2006, *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa.
- Łoś J., 1921, *Ksiądz i jego krewniacy*, „Język Polski”, z. 6, nr 5, s. 146–153.
- Łoś J., 1922, *Gramatyka polska*, Lwów.
- Markowski A., 2012, *Wykłady z leksykografii*, Warszawa.
- Maroszek J., 2010, *Wyznania na Podlasiu*, [w:] tegoż, *Historia województwa podlaskiego*, Białystok, s. 76–90.
- Maryniakowa I., 1986, *Wpływ ruszczyzny na język ludności Ciechanowca i okolic*, [w:] *Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym*, red. J. Majowa, Wrocław, s. 163–170.

- Maryniakowa I., 1989, *Uwagi o języku pism księdza Krzysztofa Kluka – przyrodnika z Ciechanowca*, [w:] *Studia językowe z Białostoczczyzny. Onomastyka i historia języka*, red. I. Maryniakowa, E. Smułkowa, Warszawa, s. 173–177.
- Maryniakowa I., 1991, *Zaimek się wykładnikiem nieokreśloności (na materiale tekstów Krzysztofa Kluka i współczesnej gwary Ciechanowca oraz najbliższej okolicy)*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, t. 27, Warszawa, s. 33–39.
- Maryniakowa I., 2009, *O dziełach Krzysztofa Kluka w świetle badań gwarowych na Podlasiu*, „*Acta Baltico-Slavica*”, t. 33, s. 191–198.
- Maryniakowa I., 2011, *Ksiądz Krzysztof Kluk w opracowaniach leksykograficznych XIX wieku*, [w:] *Anna ks. Jabłonowska i ks. Krzysztof Kluk – ludzie, którzy wyprzedzili swoją epokę*, red. N. Tomaszewski, Ciechanowiec, s. 159–178.
- Matuszczyk B., 2006, *Słownik języka polskiego S.B. Lindego. Warsztat leksykografa*, Lublin.
- Mazur J., 1976, *Gwary okolic Biłgoraja. Część 1. Fonologia*, Wrocław – Warszawa.
- Migdał J., Rzepka W. R., 2002, *Wygasanie form dualnych rzeczowników w polszczyźnie XVI i XVII wieku*, [w:] *Język polski. Współczesność. Historia*, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, Lublin, s. 141–167.
- Miodunka W., 1989, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa.
- Muszyński L., 1968, *O fleksji rzeczowników u Piotra Skargi na podstawie fragmentów Rocznich dziejów kościelnych*, „*Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*”, t. XIV, s. 165–183.
- Müller K., 1750, *Vollstaendige deutliche polnische Grammatica*, Królewiec.
- Nitsch K., 1954, *O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego*, [w:] *tegoż, Wybór pism polonistycznych*, Wrocław, t. 1, s. 193–218.
- Nowowiejski B., 1989, *Fonetyka polszczyzny sokólskiej*, [w:] *Studia językowe z Białostoczczyzny. Onomastyka i historia języka*, red. I. Maryniakowa, E. Smułkowa, cz. 1, Warszawa, s. 113–140.
- Nowowiejski B., 1992, *Z metodologii badań pogranicza językowego północno-wschodnio-polskiego*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, red. K. Handke, Warszawa, s. 103–108.
- Nowowiejski B., 1999, *Język polski Białostoczczyzny – odmiana polszczyzny kresowej?*, [w:] *Polshczyzna północno-wschodnia*, red. B. Nowowiejski, t. 2, Białystok, s. 23–40.
- Oesterreicher H., 1926, *Imiesłów bierny w języku polskim*, Warszawa.

- Paluszak-Bronka A., 2003, *Język kazań księdza Piotra Skargi: grafia i ortografia, fonetyka i fleksja, składnia*, Bydgoszcz.
- Pastusiak K., 2009, *Określenia zoonimiczne w nazwach roślin wybrane z „Dykcjonarza roślinnego” Krzysztofa Kluka*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t. 5, z. 2, s. 19–34.
- Pepłowski F., 1961, *Słownictwo i frazeologia polskiej publicystyki okresu oświecenia i romantyzmu*, Warszawa.
- Pepłowski F., 1974, *Odczasownikowe formy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku*, Wrocław.
- Petr J., 1969, *Niezłożone formy przymiotników w historii i dialektach języka polskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Pihan A., 1988, *Język Józefa Ignacego Kraszewskiego a polszczyzna ogólna i kresowa pierwszej połowy XIX wieku (na przykładzie wybranych zagadnień z fonetyki i fleksji)*, [w:] *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, red. J. Brzeziński, Zielona Góra.
- Pihan A., 1991, *Studia o języku J. I. Kraszewskiego. Słowotwórstwo i leksyka drugiego okresu twórczości*, Poznań.
- Pihan A., 1992, *Archaizmy językowe w utworach J. I. Kraszewskiego z lat 1838–1859*, „Poradnik Językowy”, z. 1, s. 1–14.
- Pihan-Kijasowa A., 1999, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań.
- Platt D., 1992, *Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Puzynina J., 1991, *Słownictwo eucharystyczne w historii języka polskiego*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo”, t. 13, *Onomastyka, historia języka, dialektologia*, Opole, s. 479–485.
- Rejter A., 2002, *Fleksja*, [w:] *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, Katowice, s. 73–180.
- Rembiszewska D., 2002, *Gwary nadbużańskie mazowiecko-podlaskie*, Łomża.
- Rembiszewska D., 2007, *Gwara Knyszyna i okolic na podstawie materiałów Czesława Kudzinowskiego*, [w:] *też, Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*, Łomża, s. 13–105.
- Rembiszewska D., 2009, *Leksyka związana z realiami wiejskimi w pracy Krzysztofa Kluka „O roślinach”*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t. 5, z. 2, s. 141–149.

- Rembiszewska D., 2011, *O polszczyźnie księżnej Anny Jabłonowskiej*, [w:] *Anna ks. Jabłonowska i ks. Krzysztof Kluk – ludzie, którzy wyprzedzili swoją epokę*, red. N. Tomaszewski, Ciechanowiec, s. 203–210.
- Rittel T., 1972, *Niektóre problemy redundancji w szyku enklityki w języku polskim*, „*Język Polski*” z. 52, s. 88–98.
- Rittel T., 2007, *Elżbieta Drużbacka. Język i tekst. Studium lingwistyczne*, Kraków.
- Rospond S., 1961, *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław.
- Rospond S., 1985, *Kościół w dziejach języka polskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Rucka I., 1999, *Słownictwo związane z dogmatem Trójcy w polskich kościołach różnowierczych XVI w. i jego dalsze losy*, „*Slavia Occidentalis*”, t. 56, s. 99–114.
- Rybicka-Nowacka H., 1991, *Refleksy fonetyki dialektalnej w „Pamiętnikach” J. Ch. Paska*, „*Prace Filologiczne*”, nr 36, s. 427–430.
- Rykiel B., 1958, *Rzeczowniki zbiorowe w „Pamiętnikach” J. Chr. Paska*, „*Poradnik Językowy*”, z. 7, s. 351–359.
- Rzepka W. R., 1975, *Dopełniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Rzepka W. R., 1985, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVII wieku*, Poznań.
- Rzepka W. R., 1991, *Odmiana rzeczowników noga, ręka, oko, ucho w XVI–XVII wieku (nota do dziejów liczby podwójnej)*, „*Prace Filologiczne*”, nr 36, s. 109–122.
- Rzepka W. R., 1993, *Odrębność regionalna polszczyzny literackiej w Wielkopolsce w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Munera linguistica Ladislao Kuraszkiewicz dedicata*, red. M. Basaj, Z. Zagórski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 275–282.
- Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A., 2001, *Grafia a wymowa – o dylematach badacza polszczyzny kowieńskiej*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. X, red. J. Rieger, s. 305–313.
- Sękowska E., 2009, *Badania nad językiem i stylem pisarzy Oświecenia – główne kierunki w ostatnim dwudziestoleciu XX wieku*, „*Poradnik Językowy*”, z. 7, s. 88–98.
- Sicińska K., 2013, *Polshczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Łódź.
- Siekierska K., 1962, *Liczebniki nieokreślone w języku polskim w XVII wieku*, „*Poradnik Językowy*”, z. 2, s. 49–61, z. 3, s. 114–133.

- Siekierska K., 1974, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław.
- Siekierska K., 1989, *Słownictwo i typy formacji słotwórczych w języku „Pamiętników” Jana Chryzostoma Paska*, [w:] *O języku i stylu „Pamiętników” Jana Chryzostoma Paska*, red. H. Rybicka-Nowacka, Warszawa, s. 87–101.
- Siuciak M., 2002, *Odmiana przymiotnikowo-zaimkowa*, [w:] *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, s. 103–133.
- Siuciak M., 2008, *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim*, Katowice.
- Siuciak M., 2010, *Między uzusem a normą – metodologia badań nad przekształceniami ortograficznymi i fonetycznymi w dobie nowopolskiej* [w:] *Dokument pisany w badaniach historyka języka polskiego*, red. M. Kuźmicki, M. Osiewicz, Zielona Góra – Poznań, s. 267–284.
- Skorupska-Raczyńska E., 2008, *Językowy obraz diabła w polszczyźnie ogólnej*, [w:] *Szatan w kulturze i religii*, red. S. Bukalski, Szczecin, s. 187–200.
- Skorupska-Raczyńska E., 2009, *Językowy obraz księdza w polszczyźnie ogólnej*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe regionu pogranicza*, red. E. Skorupska-Raczyńska, J. Rutkowska, t. 2, Gorzów Wielkopolski, s. 149–158.
- Skorupska-Raczyńska E., 2009b, *Obraz ludowej religijności w powieściach chłopskich Elizy Orzeszkowej*, [w:] *Język doświadczenia religijnego*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Szczecin, s. 295–312.
- Skorupska-Raczyńska E., 2010, *Językowa kreacja szlacheckiej religijności w „Nad Niemnem” Elizy Orzeszkowej*, [w:] *Język doświadczenia religijnego*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Szczecin, s. 145–164.
- Skorupka S., 1989, *Frazeologia w „Pamiętnikach” Jana Chryzostoma Paska (ogólna charakterystyka)*, [w:] *O języku u stylu „Pamiętników” Jana Chryzostoma Paska*, red. H. Rybicka-Nowacka, Warszawa, s. 195–208.
- Skubalanka T., 1984, *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Wrocław.
- Skubalanka T., 1988, *Fleksja a język pisarza*, [w:] *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci profesora Mieczysława Szymczaka*, red. M. Basaj, Wrocław, s. 363–371.
- Skubalanka T., 1997, *Nad autografami „Monachomachii” i „Bajek i przypowieści” Ignacego Krasickiego*, [w:] *też, Ze studiów nad dawną i współczesną polszczyzną*, Lublin, s. 93–101.

- Słowotwórstwo, 1996, *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, red. K. Kleszczowa, Katowice.
- Smolińska B., 1983, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*, Wrocław.
- Sokólska U., 1987, *Deklinacja rzeczowników rodzaju męskiego w XVII wieku na przykładzie „Diariusza” J. A. Chrapowickiego oraz „Pamiętników” S. i B. Maskiewiczów*, „Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku”, z. 56, Humanistyka, t. 11, Dział FP, s. 263–280.
- Sokólska U., 1999, *Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północno-wschodnich. Słowotwórstwo, słownictwo, frazeologia*, Białystok.
- Sokólska U., 2010a, *Uwagi o siedemnastowiecznej koniugacji (na materiale północnokresowej prozy pamiętnikarskiej)*, [w:] teże, *Studia i szkice o języku pisarzy. Zagadnienia wybrane*, Białystok, s. 57–82.
- Sokólska U., 2010b, *Jeszcze o odmianie rzeczowników w siedemnastowiecznej polszczyźnie kresowej*, [w:] teże, *Studia i szkice o języku pisarzy. Zagadnienia wybrane*, Białystok, s. 83–98.
- Szamryk K., 2009a, *O potrzebie badań nad językiem pism Krzysztofa Kluka*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t. 5, z. 2., s. 151–159.
- Szamryk K., 2009b, *Humor w pracy Krzysztofa Kluka „O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach”*, [w:] *Świat Słowian w języku i kulturze*, t. 10, Językoznawstwo, Semantyka, Pragmatyka, kognitywizm, red. E. Komorowska, Ż. Kozicka-Borysowska, Szczecin, s. 218–223.
- Szamryk K., 2010, *Fonetyka rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka na tle ogólnopolskiej normy językowej drugiej połowy XVIII wieku (część I: wokalizm)*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 10, s. 299–318.
- Szamryk K., 2011a, *Fonetyka rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka na tle ogólnopolskiej normy językowej drugiej połowy XVIII wieku (część II: konsonantyzm)*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 11, s. 237–255.
- Szamryk K., 2011b, *Stylistyczne wykładniki obiektywizmu i przejawy subiektywizmu w pracy „Roślin potrzebnych” Krzysztofa Kluka*, [w:] *Odmiany stylowe polszczyzny dawniej i dziś*, red. U. Sokólska, Białystok, s. 343–352.
- Szamryk K., 2011c, *Co jedzono w XVIII-wiecznej Polsce? – uwagi Krzysztofa Kluka o kulinariach*, [w:] *Anna ks. Jabłonowska i ks. Krzysztof Kluk - ludzie, którzy wyprzedzili swoją epokę*, red. N. Tomaszewski, Ciechanowiec, s. 211–218.

- Szamryk K., 2012, *Zmiany językowe w zakresie fonetyki i fleksji trzech wydań pracy „O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach” Krzysztofa Kluka*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 12, s. 257–273.
- Szamryk K., 2013, *Cytaty z prac naukowych Krzysztofa Kluka w „Słowniku języka polskiego” S. B. Lindego*, „Prace Filologiczne”, t. 64, s. 367–376.
- Szamryk K., 2014, *Dialektyzmy w kazaniach ks. Kluka oraz w mowie mieszkańców Ciechanowca i okolic*, [w:] *Badana dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia pracy naukowej*, red. M. Rak, K. Sikora, t. 17, Kraków 2014, s. 249–256.
- Szamryk K., Orłowska A., 2014, *Zmiany leksykalne w trzech wydaniach „Roślin potrzebnych” Krzysztofa Kluka*. *Rzeczowniki*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 14, s. 177–193.
- Szamryk K., 2015, *Lwowski rękopis „Roślin potrzebnych” Krzysztofa Kluka*, „Kijowskie Studia Polonistyczne” t. 26, s. 264–273; przedruk: „Bibliotekarz Podlaski”, nr 29 (2014), s. 80–90 oraz „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t. 9, 2014, s. 181–192.
- Szczepankowska I., 2004, *Polszczyzna epoki stanisławowskiej w dzienniku Teofili z Jabłonkowskich Sapieżyny (ortografia, fonetyka, fleksja)*, [w:] *też*, *Studia nad polszczyzną epoki stanisławowskiej*, Białystok, s. 125–158.
- Szlesiński I., 1968, *Język Samuela Twardowskiego (fonetyka i fleksja)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 14, s. 333–400.
- Szlesiński I., 1970, *Język Samuela Twardowskiego (słowotwórstwo)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 15, s. 189–236.
- Szlesiński I., 1978, *Charakterystyka językowo-stylistyczna prozy kaznodziejskiej XVII wieku*, Łódź.
- Szober S., 1917, *Pisownia polska*, Warszawa.
- Szober S., 1959, *O języku S. Staszica*, [w:] *też*, *Wybór pism*, Warszawa, s. 98–168.
- Szpiczakowska M., 2001, *Fonetyczne i fleksyjne cechy języka „Pana Tadeusza” Adama Mickiewicza na tle normy językowej XIX wieku*, Kraków.
- Szydłowska N., 2011, *Język polski w XIX-wiecznych rękopisach kościelnych. Sprawozdania powizytacyjne z lat 1978–1874 sporządzone w parafiach diecezji wigierskiej i augustowskiej (czyli sejneńskiej)*, Białystok.
- Śmiech W., 1953, *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *ś, *ź, *ż*, Łódź.
- Śmiech W., 1957, *O polskich przysłówkach odprzymiotnikowych na -o, -e*. „Rozprawy Komisji Językowej ŁTU”, t. V, s. 61–76.

- Śmiech W., 1967, *Rozwój form czasu teraźniejszego czasownika w języku polskim*, Łódź.
- Taszycki W., 1964, *Odmiana rzeczowników typu sędzia, sędziego... w perspektywie historycznej*, Kraków.
- Tazbir J., 1966, *Historia Kościoła katolickiego w Polsce (1460–1795)*, Warszawa.
- Teusz L., 2007, Nienasycony miłością miłośniku. *Wielkopostne kazania z przełomu XVII i XVIII wieku*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. P. Bortkiewicz, S. Miłkołajczyk, M. Rybka, t. III, Poznań, s. 320–327.
- Tokarski R., 1984, *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa.
- Tomaszewski N., 2012, *Historia Ciechanowca do roku 1989*, Ciechanowiec.
- Trypućko J., 1951, *Nie dostrzeżona dotychczas końcówka narzędnika l. mn.*, „Język Polski”, R. 31, s. 160–165.
- Trypućko J., 1957, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza): przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, Uppsala.
- Trypućko J., 1969, *O języku „Wspomnień dzieciństwa” Franciszka Mickiewicza*, Uppsala.
- Turska H., 1930, *Język Jana Chodźki*, Wilno.
- Umińska-Tytoń E., 1992, *Polszczyzna potoczna XVIII wieku*, Łódź.
- Umińska-Tytoń E., 1998, *Uwagi o języku właściciela ziemskiego z Pomorza (na podstawie „Dziennika” z 1794 r. Michała Potulickiego)*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. 8, red. K. Handke, s. 158–179.
- Urbańczyk S., 1945, *Polskie przymiotniki typu „przepiękny”, „przesławny”*, „Język Polski”, R. 25, nr 3, s. 78–82.
- Urbańczyk S., 1955, *Rozwój ortografii polskiej*, „Język Polski”, R. 35, s. 81–93.
- Urbańczyk S., 1981, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.
- Walczak B., 1999, *Zarys dziejów języka polskiego*, Wrocław.
- Walczak B., Rzepka R., 1999, *Bóg i szatan w polszczyźnie XVI wieku*, [w:] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk, s. 57–66.
- Wasylewski S., 1933, *Proboszcz, który dał nazwę 361 roślinom*, „Tęcza”, z. 8, s. 30–32.
- Waszkis H., 1973, *Język utworów J. U. Niemcewicza. Fonetyka i fleksja*, „Rozprawy Komisji Językowej, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe”, nr 9, s. 171–217.
- Weiss-Brzezina M., 1965, *Regionalizmy kresowe w pamiętniku Rusieckiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, z. 5, s. 119–175.

- Weiss-Brzezina M., 1971, *Uwagi o stosunku spółgłosek środkowojęzykowych do zębowych na podstawie rękopisów od 2 połowy XVIII do początku XIX wieku*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, t. 10, s. 107–131.
- Wępięć J., 1934, *Geneza miejscownika l. p. „w ręku”*, „*Język Polski*”, R. 19, z. 3, s. 71–76.
- Wępięć J., 1938, *Rozwój form „dwie ma”, „dwoma” w języku polskim*, „*Język Polski*”, R. 23, z. 1, s. 6–13.
- Węgier J., 1972, *Język Franciszka Bohomolca*, Poznań.
- Węgier J., 1973, *Język komediopisarzy oświecenia*, Warszawa-Poznań.
- Wilkoń A., 2002, *Dzieje języka artystycznego w Polsce. Język i style literatury barokowej*, Kraków.
- Winiarska I., 1998, *Językowy wizerunek heretyka w „Konfesji Sandomierskiej”*, [w:] *Słowa w różnych kontekstach*, red. S. Dubisz, Warszawa, s. 45–71.
- Winiarska I., 2004, *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu: od XVI do XVIII wieku na tle terminologii katolickiej*, Warszawa.
- Wiśniewska H., 1975, *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*, Wrocław – Warszawa–Kraków.
- Wiśniewska H., 1985, *Regionalizmy czy kolokwializmy? (na przykładzie księgi zło-czyńców z lat 1644–1647)*, „*Acta Universitatis Lodzianensis Folia Linguistica*”, t. 12, s. 329–341.
- Wiśniewska H., 2009, *Polszczyzna przez wieki*, Łódź.
- Wiśniewski M., 2001, *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego*, Toruń.
- Wójcik Z., 2000, *Miscellanea Klukowskie*, „*Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki*”, R. 9, z. 1 (17), s. 71–104.
- Wójcik Z., 2008, *Uwagi o dochodach z prac pisarskich ks. Krzysztofa Kluka*, „*Ciechanowiecki Rocznik Muzealny*”, t. 4, s. 145–152.
- Wójcik Z., 2012, *Ksiądz Jan Krzysztof Kluk – pisarz i uczonek*, Ciechanowiec.
- Wronicz J., 1992, *Słownictwo pisarzy cieszyńskich XVIII wieku*, Kraków.
- Wronicz J., 2001, *Kazania cieszyńskie z XVIII wieku ks. Henryka Brauna. Tekst i analiza językowa*, Cieszyn – Kraków.
- Wróbel A., 1987, *Chełmińskie księgi kamlarskie z XVII i XVIII w. Studium językowe*, Toruń.
- Zaleski J., 1968, *Język Aleksandra Fredry*, cz. 1, Wrocław.

- Zawilska K., 2011, *Uwagi na temat języka listów pewnej przeoryszy, pisanych w 1. połowie XVIII wieku*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 46–53.
- Zdunkiewicz-Jedynak D., 2008, *Wykłady ze stylistyki*, Warszawa.
- Zieniukowa J., 1968, *Z dziejów polszczyzny literackiej XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław.
- Zwoliński P., 1952, *Wypowiedzi gramatyków XVI i XVII wieku o dialektyzmach w ówczesnej polszczyźnie*, „Pamiętnik Literacki” R. 43, s. 375–407.

Słowniki i encyklopedie

- Cn: G. Knapiusz, *Thesaurus polono-latino-grecus*, Kraków 1621, wersja elektroniczna: http://www.mimuw.edu.pl/polszczyzna/Knapski/Knapski_DjVu/ (dostęp w latach 2010–2014)
- EJO: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław – Warszawa – Kraków 1999.
- EWOJP: *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1978.
- LR: *Leksykon religioznawczy*, Warszawa 1988.
- NSPP: *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*, red. A. Markowski, 2002.
- RSGPSM: I. Maryniakowa, D. Rembiszewska, J. Siatkowski, *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*, Warszawa 2014.
- SCiech: I. Maryniakowa, *Słownik dawnej mowy mieszkańców Ciechanowca i okolicznych wsi na Podlasiu*, Łomża 2011.
- SEB: *Słownik etymologiczny*, red. J. Boryś, Kraków 2008.
- SEMSNO: *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. 7, red. A. Cieślíkowa, Kraków 2002.
- SGD: L. Czarkowski, *Słownik gwary ludowej w Ziemi Drohickiej*, oprac. B. Kuryłowicz, B. Nowowiejski, [w:] *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, red. B. Nowowiejski, 2009, s. 131–219.
- SGJP: *Słownik gramatyczny języka polskiego*, red. Z. Saloni, W. Gruszczyński, M. Woliński, R. Wołosz, Warszawa 2007.
- SJAM: *Słownik języka Adama Mickiewicza*, red. K. Górski, S. Hrabec, t. 1–11, Wrocław – Warszawa 1962–1983.

- SJPD: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
- SJPas: *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*, red. H. Koneczna, t. 1–2, Wrocław 1965–1973.
- SJPXVIIiXVIII: *Słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl> (dostęp w latach 2010–2016).
- SK: D. K. Rembiszewska, *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*, Łomża 2007.
- SL: S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.
- SMTK: W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1988.
- SPXVI, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. R. Mayenowa, F. Pełowski, Wrocław 1966-
- SSNO: *Słownik staropolskich nazw osobowych*, red. W. Taszycki, t. 1–7, Wrocław 1965–1987.
- ST: M. A. Trotz, *Nowy dykcyonarz to iest mownik polsko-niemiecko-francuski...*, Lipsk 1964.
- Sstp: *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk i inni, Kraków 1953–2002.
- SWil: *Słownik języka polskiego...* Wilno 1861, <http://eSwil.ijp-pan.krakow.pl> (dostęp w latach 2010–2016).
- SW: *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900–1927.

INDEKS WYRAZÓW I FORM OMÓWIONYCH W KSIĄŻCE

A

abo 57
abyście 26
adwent 258
akt 218, 260
akt wiary 218
albigens 187, 260
Albigensow 29
Albigensowie 67
alboż 57
Alex. 24
Amen 258
Ammonitow 29
anielska potrawa 257, 261
anielski chleb 257, 261
anioł 260, 203
Aniołowie 67
anioł stróż 203
apostolski 246
Apostoł 29, 260
applauzow 28
Archanioł Gabriel 203
artykuł 214, 216
artykuły wiary 215
Ateusz 196, 261
Augustyn 29
azasz 57

B

baczność 122
bać się 32

bałamuctwo 125, 176, 235, 238-239
bałwochwalca 133, 145
bałwochwalstwo 125, 145
Baranek Boży 256
barbarzyńca 133
barðziey 24
barðzo 23
bądz 58
bądzcie 23, 26, 47
bespiecznie 57
bespieczny 57
bespiecznym 57
bestyalstwa 46
bezbożne 57
bezbożnemy 47
bezbożnie 225
bezbożnik 225
bezbożność 231
bezbożny 196, 225, 239
bezprawia 57
bezprzestrzennie 57
bezsumiennie 39
bezsumienny 60
bezwstydnosc 117, 122, 232, 239
będa 39
będo 39
będziecie 57
będziem 89
białogłowa 143, 174, 264
białogłowa 143, 174
biegłemi 88

bierzcie 50, 264
bierzmyż 50
bierzcież 50, 264
bierzmy 50
biie 24
biorę 39
biuro 39
biskup 249, 260
biskup rzymski 249
Biskupow 68
Bis/kup 29
błądynach 42
bliźni 250, 251
bliźniego 26, 47
bluźnierca 133, 226
bluźnierski 154
bluźnierstwo 125, 226, 231, 238
bluźnier/twa 23
bluźniercow 68
błąd 185, 186, 238, 261
błędliwy 155, 157, 225
błądny 134, 191
błogosławić 258
błogosławień/twem 23
błogosławieństwo 125, 145, 224, 255
Błogosławieństwo 23
błogosławieństwo wieczne 240
błogosławiony 241
boć się 32
Bogarodzica 136
Bogarodzica 136
bogdaj 258
bogobojny 146, 223, 239
boiazni 47
boiaznią 47
boiazń 26
boimy 97

bontach 35
bontow 35
bonty 35
Boski 23
Bo/kiego 23
boty 34
bożyszczce 205
Bóg 199, 200, 219, 260
bóg 204
Bóg i człowiek 202
Bóg Wcielony 202
Bóg zapłać 258
Bóg-człowiek 202
braci 85
Bracia 29
bracia 85
Bracią 85
braciom 85
bractwo 125, 250, 253, 260
brać 250, 253
brat 251, 253, 260
bronic 26
bronić 26
brońcie 26
brzydłość 117, 122
burzliwe 50
być 58
bydlence 41
bydź 25, 58
byłysz 57
bytność 117, 118

C

chałas 52
chałasy 52
chaniebney 52
chańba 52

chańbą 52
 chańbę 52
 chańby 52
 chcecię 40
 chcę 39, 40
 chciwość 122, 235, 238, 239
 cherezye 52
 chleb 257, 260
 chodzili 99, 264
 chonoru 52
 Chryst 201
 Chrystus 25, 201, 260
 Chrystusowy 153, 154
 Chrzescian 70
 Chrzescianie 26
 chrzescianina 58
 Chrzescianskich 49
 chrzescianstwa 49
 Chrzesciańskich 49
 Chrzesciańskie 29
 chrzest 255, 260
 chrześcian 58
 chrześcianskich 58
 Chrześcianańskich 27
 chrześcijanin 185, 188, 190, 196, 259, 260
 chrześcijaństwo 184, 185, 190
 chwalca 131, 132, 174, 188, 264
 chwalcę 190
 chwalebność 122
 chwalebny 147
 chwalić 258
 chwała 254, 255
 chwałę 39
 chytrość 122, 235, 238, 239
 ciało 219
 ciało Chrystusowe 257
 ciało i krew 257
 ciało przeniejświętsze 257
 cichość 118, 174, 264
 cielec 205
 cielesność 232, 234, 238, 239
 cieleśnik 134, 226
 ciemność 210
 cierpiemy 97
 cię 89
 cięszkiego 57
 ciężarem 57
 ciężkość 118
 cnota 224
 Cnota 29
 cnotę 39
 cnotliwy 223, 239
 cud(o) 212
 cudzołóstwo 125, 145, 232, 238, 239
 Cypryiskiey 24
 czart 205
 czasach 75, 264
 czasiech 75, 104, 264
 czasy 73, 104, 264
 czciciel 127, 188
 czciciela 190
 czcicielow 73
 czcić 258
 czcony 48
 czegoż 57
 czekaiąc 102
 czemusz 57
 cześć 26, 254, 255
 Część 25
 Częstość 122
 częścico 39
 człowiecze 66, 104, 264
 człowiek 219
 czostku 61

czostnek 61
czyliż 57
czyniciel 127, 172
czynić 25
czyniemy 97
czyńmysz 57
czystość 224
czysty 223, 224, 239

D

dadzą 39
dadzo 39
daście 57
daię 96
dalekimi 88
danę 40
dano 87
dar 224
darowaną 40
darowanie 113
darowanie grzechów 255
daruięć 40
dawca 133
Dawid 29
dayciesz 57
dąże 39
deista 191
Deistow 29
depty 101
diabelstwo 125, 235, 238-239
diabeł 192, 205, 260
diabła 22
diabuł 34
dłóżey 34
długim 34
dłużey 34
dobrodziejstwo 125, 145, 224

dobrotliwy 158
dobry 223, 239
docieczenie 108
doczesność 122, 223, 241
doczesny 209
dokazać 162
dokonanie 108, 174, 264
dokonywacz 129, 130, 174, 264
dokonyway 96
Doktor 29
dom Boski (Boży) 244
Dominikowi 29
domniemać się 162
donoszo 39
doń 92, 106
dopełniać 162, 173
dopełniaj 24
dopominać się 162
dopomoc 58
dopomodz 58
dopuszczony 148, 175
dostojeństwa 23
dostojeństwa 27
dostojeństwa 24
dotchnięci 51
dotkliwy 157
dotkne 39, 51
dowiadowanie 109, 174
dowodem 22
dowodnie 159
dowodny 147
doznać 163
doznaiecie 24
doznawa 96
doznawaią 96
dozwalać 173
drugimi 88

duch 219, 260
duch błędliwy 205
duch błędu 205
Duch Najświętszy 203
Duch Przenajświętszy 203
Duch Święty 203
duchowieństwo 125, 246
duchownemi 88
duchowny 147, 219, 220, 247, 250, 261
dufać 61, 183
dusza 219, 260
dusze 39
duszę 40
duszny 176, 219, 220, 261
dwa 83, 93, 106, 265
dwie 83
dwie niedzieli 83, 104, 264
dwoma 93, 103
dwom 106
dwoma 94, 106
Dycezyi 46
dystyngowanie 109
dystyngowanie się 264
działałą 39
dziecie 39
dziedzictwo niebieskie 241
Dzieje Apostolskie 211
dzień sądu 240
dziś 25
dzwon 245

E

Ekklezyasyka 28
Eklezjasta 174
eklezjastyk 139, 174, 247, 248, 260
eucharystia 256
Europie 29

Ewangelia 46, 211, 221
Ewangelii 79

F

fanatyk 118
fanatyzm 176, 253
Faraona 29
faryzeuszow 73
filozofia 46
Filozofowie 67
Francuskie 29
Francuzami 29
Francyi 24, 46
fundameńcie 26
fundameńcie 43, 49

G

gą 39
gdziesz 57
głos sumienia 221
głosze 39
głoszo 39
gniewliwy 156, 157
gniowy 45
godnę 40
godność 26
godny 158
godowy 153
gody 257, 262
godzien 86
Goliatowi 46
gor 34
gora 34
gorącość 118, 122, 174, 264
gorę 34
gorszemi 88
gorszko 50

gorszkością 50
gorszyciel 129, 226
gorszycciele 75
gorszyccielow 68
gorzey 50
gorżkim 50
gorżkości 50
gorżymy 50
gospodarzow 68, 73
gotow 86
gotowę 40
granica 138
grontowne 35, 264
grontowniey 35
grontownieyszą 25
grontu 35
grób 181, 245
grunt 36
grunta 36
gruntowna 35, 264
gruntowne 35
gruntu 36
gryzota 125
gryzoty 126
grzech 227
grzech cielesny 228
grzech ciężki 228
grzech pierworodny 228
grzech śmiertelny 228
grzechowy 153, 154, 176
grzeszący 226, 227
grzesznica 136
grzesznik 135, 136, 226, 227
grzeszność 122
grzeszny 153, 225, 226, 227, 239
gur 34
gurę 34

gwałciciel 129
gwałcicielow 68
gwałtowność 118, 122, 174

H

hańbą 52
heretyk 191, 192, 193, 197
heretyka 191
heretykom 52
heretykow 52
herezja 186
herezyami 46
herezye 52
historya 46
historyą 78
historyi 24
hostia 256
Hostyą 77
hostyi 46

I

iakiemi 90
iarżma 50
iarżmo 50
iasnieiących 24
idą 39
ieđynym 24
idziem 89, 105, 264
iedną 92, 264
iednę 92, 264
iednosc 24
iestectwami 56
iestem 23
ieftes 26
iesteś 23, 26
iesteście 23, 26
ieżeli 24

językiem 24
ile 95
innemi 90
inszymi 88
intencją 46
intencji 46
istność 117, 119, 174, 264
istota 126
istotny 148, 176
iuż 24
izalisz 57
izaliż 57

J

J tu 24
Ja 24
jakaż 57
Jakob 34
Jakoba 34
jakokolwiek 145
jakosz 57
Jakoż 24
jałmużna 254
Jan 24, 29
jasno 160
jaśnie 160
jawnogrzesznik 143, 174, 226, 264
jednomysłność 145
jednonarodzony 145, 147, 176
jednorodzony 145
Jego 24
jestestwo 117, 123
jestestwo nad jestestwami 200
Jezus 201
Jezus Chrystus 201
Jezusa 24
Jezusowy 153, 154

Jeżeli 24
Jmienia 24
Judzki 187
Jziasz 24

K

kalwiński 187
kapłan 247
Kapłan 29
Kapłanow 68
kapłaństwo 125, 247
karanie 113, 237
karę 237
karżcie 50
katechizm 214
katolicki 185
Katolicki 29
katolictwo 123, 184, 185, 190, 261
katolik 185, 189, 190, 197, 259, 260
katolik malowany 189
katownia 114
kazać 214, 261
Kazania 29
kazanie 113, 214, 260
kazda 26
Kazimierza 50
Kazimierz 50
kazirodztwo 125, 145, 232, 238, 239
Kaznodzieiow 68
kaznodzieja 248
kaznodziejmi 74
każda 26
każę 40
kąca 43, 49
kączyć 43, 49
kączył 43
kielich 216

kilka 95
kilko 96
kilkorako 146
klenski 41
kleryk 249
kłamstwo 235, 239
kłotnią 78
kmostr 251
kmotrowie 67
kommunią 28, 77
kommunii 77, 79
kommunikował 28
komunia 256, 258
komunikować 257, 261
kondycye 46
kondycyi 24, 46, 79
konfesjonał 245
konfesjonałami 28
konfesjonały 23, 28
kończę 27
koran 211
Korona 29
korząki 42
Kosciele 26
Koscioł Święty 246
koszule 39
kościół 244, 246, 259, 260
kradziejstwo 123, 174, 235, 238, 239, 261,
264
kraiu 24
Kraiu 29
krodkości 25
Krol 29
Krolestwach 75
Krolestwo 29
Krolestwa 29
krolewstwa 58

krolmi 74
Krolowie 67
Krolowy 77
krotka 25
krotkiemi 25, 88
Król Królów 200, 202
Król nad Królami 200
Król Nieba 201
Król Prorok 201
Królestwo Boże 207
Królestwo Niebieskie 207
królobójca 143
Królowa Nieba 203
krwi 76
krwie 76, 104, 264
kryminał 235, 238-239
Krzyszto 57
krzywoprzysięstwo 125, 145, 231, 238, 239
krzyż 217, 260
książkę 57
książki 24, 57
księżęcia 41
Książę 201
książę 247, 248, 261
książka duchowna 217
książka nabożna 217
Księgę 24
Księgi 29
ktoremi 90
ktore 40, 90
ktorymi 90
kusiciel 129, 205

L

laty 81
lenkać 42
lewita 247, 248, 260

lękalisz 57
libertyn 192, 259
Libertyni 29
libertyński 187
lichy 158
ludzi 72
ludzie 71, 72
luterski 158, 187

Ł

łacno 87
łaska (Boża) 224
łaskę 23
łaski 23
łajki 23
łupiestwo 123, 174, 264

M

machiawelstwa 52
machiawelstwo 123, 174, 236, 238, 239
Magistratowie 67
mahometanin 195
Mahumetanow 34
maią 39
maiący 102
makiawelizm 175
makiawelstwo 236
malowany 148
małosz 57
Małżonkowie 67
mammony 28
Maria 46, 264
Marya 29, 46, 78, 203, 264
Maryą 77
Maryi 46
Matka 29, 78
Matka Boga 203

Matka Najświętsza 203
mauczyciel 129
mądreml 88
mądry 158
mąźnemi 88
mąźnymi 88
Mesjasz 202
Me/syasza 23, 28
męczennik 135, 204
mędrcomie 67
mędrrek 135, 174
mędrkowie 67
mędrtszy 58, 64, 263
mędrtszych 58
męki piekielne 242
miałkość 122
Miasta 29
mieczow 68
miesca 59
miesce 59
mieszkanie 207, 208
mieysce 59
mieyscu 59
mię 89
mile 160
miło 86, 160
miłosciw 86
miłosierdzia 23
miłosierdzie 224
miłość 220, 182
miłośnik 134, 202
Ministrowie 67
misja 254
misjonarz 248
missya 46
missyą 78
missyi 46

Missyjonarzow 68
Mijsonarze 23
Mijśya 23
Mijśyą 28
Mijśyi 28
Mijśyonarz 23
Mijśyonarzach 28
mizeryi 46
młodszym 58, 64, 263
młodzianin 136, 264
Młodzieniaszkowie 67
mnie 89
mniemany 148
mocnie 160, 162, 176
mocno 160
modlić się 258
modlitwa 218
modły 218, 261
Monarcha nad Monarchami 200
Monarchow 29
Monarchowie 67
Moskalow 68
mowa 214
mowie 39
mowię 39
możem 105, 264
możnasz 57
msza 254, 260
musieli 38
muszo 39
mysle 39
myslemy 97
myslicie 26

N

nabożeństwa 26
Nabożeństwem 23

nabożeństwo 125, 183, 224, 253, 261
Nabożeńftwa 23, 27
nabożny 223, 239
nad ludzmi 45
nad niebiosa 207
nadętość 122
nadgroda 60, 264
nadwerżeniem 37
nadzieie 39
nadzieja 181, 182, 220
naganiacz 129-130
naganiaczow 73
nagotowany 148, 175
nagroda 60, 264
nagrodę 60
nagrody 60
Najdostojniejsza Panna 203
najezdnik 133
najświętszy sakrament 256
największą 38
Najwyższy 200
nakład 139
nakoniec 30
naleśdź 57, 58
naleźć 173
nałóg 228
namienić 163
namiesnicy 58
namiestnik 133
namiestnik Boga (Boski) 247
Namiestników 68
namiętności 26
nań 92, 106
napęfnionę 40
napominacz 129, 130, 174, 264
napominaczow 73
napominaiąc 102

naprowadzenia 23
 naprzykrzać się 163
 narzędzia 41
 nasporzyć 163, 173, 174
 następca 133
 następca świętego Piotra 249
 Następcy 29
 następującymi 88
 naśladowca 133
 naśmiewca 131, 132, 174
 naśmiewisko 174
 natchnienie (Boskie) 224
 naucze 39
 nauczyciel 128, 175
 nauczycielow 68, 73
 nauka 182, 214, 260, 261
 naukę 39
 nawiedzać 163, 173
 nawiedzenie 113, 212
 nawiedzenie przez Boga 237
 nawiedzić 213
 nawrócenie 113, 225
 naybezpieczniejsza 57
 nayczerniejsze 44
 naydłóżey 34
 naygorącey 44
 naymędrtszy 58
 naymędrtszych 58
 nayobszerniejsze 24
 nayoczywitzszy 25
 Nayswiętsza 29, 30
 nayswiętsze 30
 Nayswiętszym 29
 nayweselszych 24
 naywiększa 38
 nędzny 182
 nicestwo 124
 nicht 61
 Nieba 30
 niebezpieczeństwie 57
 niebezpieczna 57
 niebezpieczne 57
 niebezpieczeństwa 49
 niebezpieczeństwo 142
 niebieski 209, 241
 niebieskie wesele 241
 niebiosa 207, 208, 261
 niebo 19, 29, 30, 208, 209, 240, 260
 Niebo 29
 nieboiazliwym 47
 niebojaźliwy 156, 157, 175
 niechaj 105
 niechay 101
 niecierpliwość 142
 nieczułość 139
 nieczyńmysz 57
 nieczystość 142, 229, 233, 239
 niedbalstwo 142
 niedbałość 142
 niedocieczony 148
 niedopyrze 57
 niedostatek 142
 niedowiarek 192
 niedowiarkowie 67
 niedowiarstwo 125, 142, 186, 187, 188, 231
 niedowierzanie 142
 niedozór 139
 niedozur 34
 Niedziwuyciesię 30
 niegodność 139
 niegodzien 86
 niegruntowny 148, 175
 niekarność 142, 233, 239
 nielitość 139

niełaska 142
 Niemasz 30
 niemi 90
 niemieliśmy 38
 niemilość 139, 142, 175, 236
 niemocny 148
 niemożem 89
 nienabożeństwo 125, 131, 139, 142, 161,
 175
 nienagrodzony 148, 175
 nieoddzielny 149, 175
 nieodmienny 149
 nieodpuszczony 149, 175
 nieomylnie 159
 nieomylno 159, 162, 176
 nieomyślność 142
 niepoddanie się 142
 niepoganin 197
 niepojęcie 140, 142, 175
 niepojętność 142, 175
 niepokalane poczęcie 204
 niepomiarowany 149
 niepomysłność 142
 nieporządek 142
 nieporządny 149
 niepowinni 99
 niepowiodł 30
 nieprawości 26
 nieprawość 140, 229, 261
 nieprzesaną 39
 nieprzychodziemy 97
 nieprzyjaciela 24
 nieprzyjaciele 71
 nieprzyjacielmi 74
 nieprzyjaciołami 74
 nieprzyjacioły 24, 71
 nieprzyjazni 47
 nieprzyjaźń 47
 nieprzyjaźni 78
 nieprzyjaciel Kościoła 192
 nieprzyjaźń 140
 nieprzyszli 99, 264
 nierozeznawaią 96
 nierozum 140, 142, 175
 nierówność 142
 nierząd 140, 233, 238, 239
 nieskazitelna 25
 nieskączenie 43, 49
 nieskączony 43
 niesława 142
 niespokojność 140
 niesprawiedliwość 142, 229, 236, 238, 239
 niesprawiedliwy 225, 239
 niestateczny 149
 nieszczęść 41
 nieszczęściu 41
 nieszczęśliwość 41
 nieszczęśliwości 26
 nieszczęsny 149
 nieszczęście 141
 nieszczęśliwość 141
 nieszczęśliwy 149
 nieśmiertelność 142, 240
 nieśmiertelny 219
 nietoperz 226, 260
 nietrafiali 99
 nieuchybnie 160, 175
 nieuczciwość 142
 nieumiejętność 141
 nieuspokoienia 24
 nieuspokoienie 141, 175
 nieuszanowanie 141
 niewchodź 23
 niewczas 141

niewiadomość 141
niewiara 142, 188
niewidziemy 97
niewierność 142
niewierny 189, 192, 193, 195, 196
niewolą 78
niewolnik 135
niewstydnosc 142
niewymowny 150
niewymówiony 149, 175
niezawodną 40
niezbożność 142, 188, 229, 261
niezbożny 150, 196, 225-227, 239
niezgoda 142
niezgruntowaną 35
niezgruntowany 150
niezmyślony 150
nię 40
nowę 40
nowowiernik 143, 193, 194
Nowy Zakon 210, 211, 261

O

oba 83
obaczemy 97
obaczyć 164
obchodzić pamiątkę 258
obciążonego 43
obciążony 43
obciążeni 43
obierać 164, 173
obiiaią 24
objawić 213
objawienie 113, 212
oblubienica 136
Oblubienica 29
oblubieniec 136
obluda 236, 239
obmierzać 164
obmowa 114, 175, 236, 238, 239
obmowisko 113, 174, 175
obmyslono 87
obmyślać 164
obowiązek 38
obronić 26
obrońca 133
obrządek 253, 261
obrzydlivosc 122
obrzydło 39
obtoczno 39
obtoczyć 164
obyczaię 24
obyczaiow 68
obyczaje 221
obyczajność 119
obywatelow 68
ochotnie 160
ochotny 150
ochydzę 52
ochydzę 52
ociec 58-59
oczami 81
oczema 84
oczow 81
oczyrna 84, 104, 264
oczyszczenie 113, 255, 260
oczywistemi 88
oćca 59
oddanych 22
oddawać cześć 258
oderwać się 186
odkazać 164
odkrycie 22
odkupiciel 129, 202

Odkupiciel 29
 odkupienie 113, 240
 odmieńcie 26, 49
 odpadać 186
 odpust 254, 255, 258
 odpuszcze 39
 odpuszczenie 113
 odpuszczenie grzechów 255
 odpuszczoną 40
 odpuszczono 86
 odrażony 150
 odrodek 135
 odrodny 150
 odrodzenie 113
 odrodzenie się 225
 odstęp 193, 194
 odstępstwo 125, 186, 194
 odszczepieniec 192, 193, 194, 197
 odszczepieńca 191
 odszczepieństwo 125, 186
 odszczepieństwo szymatyczne 186
 odszczepięcow 43
 odszczepięcy 43, 49
 odwłoka 116
 Officerowie 28, 61, 67
 oficerow 61
 ofiara 217, 254, 256
 ogień 25
 ogrodnik 134
 ohydzać 173
 Ojciec 200, 247, 253, 260
 Ojciec Niebieski 200
 Ojciec Przedwieczny 200
 okazji 46
 okolica 138
 okradali 99, 264
 okraszony 150
 okrocieństwie 34
 okrotni 34
 okrotny 34
 okrutną 34
 olej święty 217
 ołtarz 181, 245
 omackiem 161
 omieszkanie 109, 174
 on 91, 104
 ona 104
 one 91
 onego 91
 onemu 91
 onę 91
 ono 104
 onych 91
 onym 91
 oń 92, 106
 opaczony 150, 176
 opatrność 122, 255
 opowiadacz 129, 248
 opowiedać 44
 oskarża 50
 oskarżając 50
 oskarżenia 50
 oskarżony 50
 oskarżonym 50
 oskarży 50
 oskarżycie 50
 oskarżyciel 129
 osoba 199
 osobność 119
 oświecenia 26
 ośm 45
 ow 92
 owa 104
 owe 92

owę 40, 90
owieczka 251, 253, 260
owo 104
owy 104
owych 92
oyca 58
oycem 59
Oyciec 29
oycow 59
Oycowie 67
oyczyzna 24
oyczne 39
oziębłość 122
oznaymującymi 88

P

pacierz 218
padalcowy 174, 176
padół 208, 261
padół nędzy 208
padół płaczu 208
pamienci 41
pamięci 41
pamięć 41
Pan 199, 200, 201
Pan Bóg 199
Pan Jezus 201
Pan Najwyższy 199
Pan Nieba i Ziemi 199
Pan Niebios i Ziemi 199
Pan Panów 202
Pan Zbawiciel 201
panieństwo 23
pańskiego 25
papież 249
parafialny 249
parafianin 251
parafianow 70
pasierbowie 67
pasterstwo 125, 247
Pasterz 50, 202
pasterz 247, 253, 260
Pasterzow 73
Pasterzu 50
Pasterż 50
pastwisko 114
patriarcha 248, 260
patron 204
Patryarchy 46
patryotow 46
patrzali 99
pelen 86
persona 199
pewno 39
piątnowane 43
piekielny 209
piekło 208, 242, 260
pielgrzym 252
pielgrzymstwo 124, 254
piersiamy 47
pierwsi rodzice 204
pierwszey 24
piękność 122
piękności 26
piiiańtwa 24
piiiańtwu 25
Pireneńskich 61
Pisarzow 29
Pisma Apostolskie 211
Pismo Boże 210
Pismo Święte 210
plama 229
plugactwa 56
plugawienie 238

plugawy 225
płochosć 122
pobodkę 34
pobodki 34
pobożność 224
pobożny 189, 223, 239
pobudka 34
pobudką 34
pochlebstwa 60
pocieszny 151, 174
pocieszyciel 129
Pocieszyciel 202
poczeliśmy 38
poczenia 41
poczenie 41
poczynać 173
poczytać 165
poczytany 151
pod niebios 207
podchlebcy 60
podchlebiać 60
podchlebnych 60
podchlebstwa 60
podchlebstwem 60
poddaność 119, 122, 174, 264
poddanie 119
podezdrliwości 55, 263
podezdrzenia 55, 263
podłość 122
podobnemi 88
podziw 109
podziwienie 109
podźmy 60
Podźcie 60
pogan 70
Poganie 71
pogani 71, 192-193, 195, 196, 197
pogany 71
pogaństwo 125, 186, 187
pogardziciel 127
pogardzicielow 73
pogorszyciel 227, 261
pohańbiać 165
pohańbienia 52
pohańbienie 231, 238, 239
poieńciu 41
pojętność 119
pokarm 220
pokaże 39
pokażo 39
pokoy 24
pokuta 255
pokutą 39
Polska 29
Polubność 122, 174, 219, 233, 261, 264
pomazanie 113, 137, 257
pomiarowanie 109
pomieszkawanie 137
pomnażać 25
pomniąc 49
pomnieć 165
pomocnik 135
pomysłność 26
poprawicielow 68
poprzedziła 23
poprzednik 127, 128, 175, 264
poprzedziciel 127, 128, 129, 174, 175, 264
porły 45
poróżnionę 40
poróbstwo 239
poróżnić 165
porubstwo 124, 233, 238
poruczyć 165
porużnieni 34

posli 48
 Posłach 71
 posłowie 71
 posłuchaycie 24
 posły 71
 pospolity 185
 pospolstwa 23
 posrednika 54
 post 258, 260
 postępek 114
 poswar 115
 poświęceniu 43
 poszedłszy 58
 pośmiech 115
 posmiewisko 113
 poświęciciel 128, 129, 174, 202, 264
 potępiających 102
 potępienie 113, 243
 potępieniec 243
 potępion 86
 potępiony 243
 potrzebuie 39
 potwarca 131
 potwarz 236, 239
 potwarzą 50
 potwarzy 50, 78
 potykanie się 109
 poważać 258
 poważający 44
 poważenie 44
 powiadać 165
 powiieszowanie 37
 powierzchnie 50
 powierzone 50
 powierzchności 50
 powierzchnych 50
 powiększy 37
 powinni 99
 powinniśmy 26
 powinno 87
 powinność 122
 powołanie 113, 225
 powołuie 96
 powszechny 185
 powziętego 38
 poydziemy 59
 poymować 24
 poznać 57
 pozywał 26
 pożądliwość 119, 122, 174, 233, 239, 264
 pożądliwość ciała 233
 pożyczalnik 133, 134, 174, 264
 pożyteczność 120, 122, 174, 264
 pożytkować 173
 pracownicy 71
 pragneli 38
 prałat 249
 prawda 215, 216
 prawda niebieska 215
 prawdą 39
 prawdziwą 40
 prawemi 88
 prawica 138
 prawidła wiary 215
 prawidło 215, 216
 prawnoki 34
 prawo 215, 216
 prawodawca 133, 145
 Prawodawca 29, 202
 prawosławny 189
 prawość 122
 prawowierność 122, 145, 224
 prawowierny 146, 189, 193, 223, 239
 prawowierny chrześcijanin 190

prawowierny katolik 193
 prędkimi 88
 prędzszego 58, 64, 263
 probierski 153
 Prorok 29, 202, 204
 prostota 126
 prosze 39
 prośba 57
 Prowincye 29
 proźba 57, 62
 proźbach 57
 proźbie 25
 proźby 57
 próżną 40
 próżno 160
 próżnie 160, 162, 176
 próżność 122
 przebieżec 165
 przebieżyć 165, 173
 przeciąg 115
 przeciwnę 40
 przeciwnik 135
 przeciwność 122
 przedni 151
 przedsiębiore 39
 przedsięwziętey 38
 Przedwieczny 29
 przedwieczna mądrość 200
 przedziwny 157
 przeklente 41
 przeklentnicy 41
 przeklentnik 41
 przeklenty 41
 przekleństwo 125, 236, 238, 239
 przekleń/twa 23
 przekleństwa 81
 przekleńtnikow 41
 przeklęte 41
 przeklętnica 41, 136
 przeklętnik 41, 135, 136, 243, 262
 przeklęty 243
 przekładać 166
 przekładanie 109
 przekonywa 96
 przekonywaią 96
 przemocy 78
 przenajbłogosławienszy 157
 przenajświętszy 157
 przenosiemy 97
 przepis 215, 216
 przepomnieć 166
 przepowiadać 213
 przepowiednia 212
 przepowiedzenie 212, 261
 przepuszczać 166
 przerażoną 40
 przesąd 253
 przesładowania 26
 przestępca 133, 227, 260
 przestępstwo 125, 229, 260
 przestrzedz 58
 przestrzeżonemi 88
 przesładowanie 236, 239
 przewielebny 157
 przyzdrzał 55, 263
 przyźrzyi 24, 55
 przezacny 157
 przezdrał 55, 263
 przeznaczenie 242
 przodkowie 67
 przybydkiem 58
 przybytek 137, 245, 259, 261
 przybytek Boga 244
 przychyłność 122

przyczynca 131, 132, 174, 264
przydłużey 34
przygana 116
przyiaciele 71
przyiaciołmi 74, 264
przyiacioły 71
przyiazń 26, 47
przyidzie 24, 59
przyieli 38
przyiemnieysza 24
przyiemno 86
przyięcia 24
przyimował 24
przyimowała 24
przyjacielstwo 124, 174, 264
przyjaźń 124
przyjemno 159, 162, 176
przykaz 215, 216
przykazania boskie 215
przykazanie 215, 216
przykazanie kościelne 215
przykazano 86
przyłożonę 40
przyobleczony 151, 175
przyodziać 166
przypomnieycie 101
przysciu 60
przysięga 215
przysliśmy 48
przysposobić 166
przystąpie 39
przystęp 115, 174, 264
przyścia 60
przyściem 60
przyść 60
przytocze 39
przytomnemi 88

przytomność 120
przywiązaney 38, 43
przywieść 166
przywięzywały 43
przywołuią 96
przywrocimy 97
psalm 218
puszczą 78
pycha 236, 239

R

rabunek 127
rabusiow 68
rachunek 127
rachunek sumienia 255
raczey 24
raj 207
ranica 138, 174
ratunek 127
religia 46, 183, 259, 260
Religia 29
reszta 39
robotą 126
rodzaiow 68
rodzay 24
Rodzice 29
Rodzicow 68
rolnik 134
roskosz 45
rospaczy 57
rostopności 57
rostopność 57
rostopny 57
rostrząsanie 57
Rozańca 26
rozbójnik 134
rozgrzeszenie 255

rozkaz 110, 113
rozkazanie 110, 113
rozkazująca 57, 101
rozkosz 57, 79, 234
rozkosz ciała 234
rozkosz świata 234
rozkoszy 57, 78
rozpusta 234, 239
rozpustnik 192, 227
rozroźnienia 34
rozrządzać 167
rozrządzenie 110
rozsiewacz 130, 174, 264
rozsiewaczow 68
roztropność 122
rozum 176, 181, 182, 221
rozumach 75
rozumi 37
rozumie się 37
rozwiązłość 122, 234, 238, 239
rozwiązły 192, 225
rozwiozłością 38
rozwiozłość 38
rozwiozłych 38
rozwiozłym 38
rozwolnić 167
rozwolnienie 234, 238, 239, 260
Rożanca 27, 49
Rożaniec 29
Rożańca 25
Rożańca 26, 49
rożniące 34
rożność 34
różaniec 218, 260
różnica 138
rycerzow 68
rzadkiemi 88

rządca 133
Rządcy 29
Rządzący 41
rządzimy 97
rzecz 50
rzeczono 86
rzeczy 50
Rzeczypospolite 77
Rzeczypospolitey 29
rzemiesle 44, 57
rzemieślnik 134
rzemieśnicy 57
rzemieśnik 57, 62
rzemieśnikom 57
Rzymscy 29
rzymski 246

S

sakrament 253
sakrament komunii 257
sakrament ołtarza 256
sakramenta 103
Sakramenta 29, 68
Sakramentach 75
Sakramentow 68
sakramencie 26, 43, 49
samowiernik 144, 174, 193
sąd Boga 240
sądny 151
sądzą 23
sądząc 102
sąsiedzctwie 58
schizmatyckie 194
ściągniona 102
scieszkami 57
scieszki 57
scisnięte 102

Scypionowie 67
 sekiarz 193
 serce 176, 221
 setnik 134
 Sędzia 29, 76, 200
 Sędzia Najwyższy 200
 sędzią 76
 sędziego 76
 Sędziowie 67
 sie 39
 siedlisko 114
 siejśłowiec 144, 174
 się 88, 89
 siła 96, 264
 siło 39
 siostra 251, 253, 260
 Siostry 23
 Sioftr 23
 Sioftry 29
 skarżyć 50
 skaza 230
 skąconym 43
 skączyła 43
 skąd 25
 Skład Apostolski 218
 skłonność 122
 skrucha 255
 skrytość 120
 skuteczną 40
 skwapliwy 156, 157
 ślepoty 26
 sli 48
 sławę 39
 słodczy 78
 Słowo Boże 210
 słowy 81
 słujących 34
 słuchacz 251, 252, 253
 słuchaczow 68
 sług 34
 sługa 247, 253
 sługa (Kościoła) 251
 słuszny 158
 służący 34
 służebnica 136
 służebnik 136
 służyć 258
 słyszeć 25
 śmierć 26
 smrodliwy 158
 splugawiony 255
 spoczynek 242
 spokojność 120, 122, 174, 264
 spokojnego 24
 sposobny 68, 151
 sposobow 68
 spowiedliwy 156, 157, 176
 spowiednica 137, 245, 261
 spowiednik 134, 248
 Spowiednikow 68
 Spowiedzi 30
 spowiedź 23, 25, 30, 255, 260
 spozryi 55
 spozrzy 101
 spozrzyi 24
 spozdrzecież 55, 263
 spółkowanie 110
 sprawca 133
 sprawiedliwemi 88
 sprawiedliwość 224
 sprawiedliwy 158, 223, 239, 261
 sprawuie 96
 sprofniejsze 25
 sprzeciwi się 25

sprzyiaią 24
sprzyjaźnić 170
srebra 54
srebrne 54
sriodkach 54
sriodki 54
sriodkow 54
sriodku 54, 66
sromota 125
srzodek 54
srzodkiem 54
stan duchowny 247, 250
stan kapłański 247
stan świecki 249
staneła 38
stano 39
starunek 126
Stary Zakon 210, 261
Statystowie 67
stawacie 96
stayni 24
stępla 42
stolica 138
stół Pański 256
stróż 253
stróż (Kościoła) 252
strwać 170, 173
strzedz 58
stwierdzać 171
Stworca 29
stworzenie 223
stworzyciel 129, 200
Stworzycielowi 29
stwórcą 133, 200, 261
sumienie 60, 176, 221
sumiennych 60
sumnienia 60
sumnienie 60
sumnieniowi 80
sumnieniu 80
surowie 161
surowości 26
swawola 239, 234
swawolą 78
swemi 90
swiadectwa 40
swiadęctwo 40
swiat 26
swiecie 26
swieckimi 88
swierzbiące 50
swietokradzctwy 58
święci 26
świętą 39
świętymi 88
świętokradzkie 23
świętokradzctwa 58, 264
świętokradzctwy 81
świętokradzką 58
świętokradzki 58
świętokradzkie 58, 264
Świętymi 88
swoiemi 90
swoiey 24
swoię 40, 90
swywolą 78
syn 252, 260
Syn Boga 201
Syn Boski 201
Syn Boży 29, 201
Syn człowieczy 202
Syn jednonarodzony 201
Syn jednorodzony 201
Syn Przedwiecznego Ojca 201

Synow 68
synowcowie 67
synowie 67, 71
synowiec 135
syny 71
szacowany 151, 175
szacowny 151
szacunek 127
szalbierstwo 124, 237, 238, 239
szczególny 158
szczegulne 34
szczegulnie 34
szczęścia 41
szczęście 41
szczęściu 41
szczerą 36
szczerze 36
szczęśliwą 26
szczęśliwemi 88
szczęśliwie 41
szczęśliwy 41
szczęśliwość 120
szczyra 36
szedłszy 102
szkaplerz 260
szkaradnemi 88
szlachetność 122
szpetność 120
szredni 54
szubienica 138
szulerstwo 124, 174
szwagrowie 67
szynkownia 137

Ś

ślepota 126
śmiało 161

śmiałość 122
śmieie 161
śmieli 45
śmieli się 99
światło 210
światłość 122, 225
świętnica 137, 244, 259
świętnica pańska 244
świeccy 249
świecki 250
świeta 39
Świętą 29
Święto 257
świętobliwość 224
świętobliwy 223, 229
świętokradca 133, 145, 227
świętokradzki 225
świętokradztwo 125, 145, 231
święty 158, 260, 204
Święty Pan 201

T

ta 90
taiemnicach 75
taiemnicą 39
taiemnice 24
tajemnica 138, 212
tajemnica wiary 256
takiemi 90
takimi 90
talenta 68, 103
talmucie 57
talmud 211
tą 90
tchneli 38
te 89, 103
temi 90

teolog 259
Teologowie 67
terazniejsi 47
terazniejszego 26, 47
terazniejszych 26, 47
Tertuliana 46
tę 40, 90, 89
tęschnotą 51
tęskni 51
tłumaczemy 35
tłumaczą 35, 264
tłumaczenia 35
to 89, 103
tobiesz 57
toczo 39
towarzystwo 125, 250
trąba archanielska 217
trefunek 126
trędowaty 227
troche 39
Trójca Jedyne Boga 199
Trójca Przenajświętsza 199
Trójca Święta 199
trudność 122
trwać 25
trwożliwy 156
trybunał pokuty 255
trybunał spowiedzi 255
trybunał miłosierny (miłosierdzia) 255
Trydeński 43
trydeński 155
trydeńskiego 43
trzywo 36, 37
trzyżwosci 36, 37
twarz 50
tycze się 89
tydzień 25

Tykocin 29
tylekrotnie 146
tyło 96, 264
tyłu 95
tymi 90
tyrannem 28
tysiącne 43
tysiącnymi 43, 88
tysiącnych 43
tytuniu 36
tytuń 36

U

ubezpieczenia 57
ubezpieczy 57
ubezpieczywszy 57
ubezpieczyć 167
ubłagać 167
ubłogosławić 167
ubłogosławienie 144, 174, 240
ubłogosławiony 152, 175
ubogacać 167
uchodzić 167
uciecha 113
uciemężenie 110
ucieszenie 110, 113
uczeń 252, 253
uczestnicy 71
uczestnik 134
uczestniki 71
uczniow 68
Uczniowie 67
uczyciel 128, 129, 174, 175, 264
uczycielow 68
uczyniemy 97
uczynność 122
udarowany 175, 151

udręczenie 110
ufać 61, 183
ufność 122
uiścić się 168
ukochać 168
ukontentowanie 110
ukrzywdzenie 110
ukrzyżowanie 113, 217
uleczyć 168
ulica 138
umartwienie 111
umiejętność 122
umorzony 152, 176
umysł 221
uniknienie 111
upamiętać się 168
upamiętanie 111
upewniać 168
upodobać się 168, 169, 170, 171, 172, 173
upornie 161
uprzedzać 25
urąganie 111
uroczystość 26
uroczystość 122
urodzone 44
urodzenia 44
urodzeniem 44
uruszać 173
urzędnik 134
urzędowy 41
usilność 121
usłuchać 168
usprawiedliwienie 255
ustami 81
ustano 39
Ustanowiciel 202
ustanowiciel 128

ustawa 216
ustawa kościoła 216
ustawa wiary 216
ustrzedz 58
usty 81
usz 81, 84
uszcześliwienie 111
uszow 81, 84
uświętobliwienie 240
utaiony 52
utajony 152-176
utonięcie 111
utwierdzać 168
uweselać 169
uwiadomić 169
uwiadomiony 152, 176
uwielbion 86
uyiść 59
uyrzemy 55, 97
uyrzy 55
uznawanę 40
użalenie 111
używać 25

W

w czasach 104, 264
w mowę 40
w Polsce 61
w późniejszych 26
w ręku 84, 103
w wszelkich 45
w zierchnościach 57, 263
w dzień 30
Warszawy 29
waszę 40
ważność 122
wcielony 203

we cudzoziemskich 45
 we trzech osobach 45
 według 22
 według 34
 weń 106
 wesołość 122
 wewnątrzniemi 88
 wewszystkich 30
 wiadomo 87
 wiadomość 26, 121
 wiara 78, 181, 182, 183, 259, 260
 wiara chrześcijańska 184, 259
 wiara katolicka 184, 259
 wiara powszechna 185
 wiarołomstwo 125, 144, 174, 237, 238, 239,
 261, 264
 wiatyk 256
 widowisko 114
 widząc 102
 widzimy 97
 widzimy 97
 wieczna mądrość 200
 wieczna nagroda 241
 wieczna szczęśliwość 241
 wieczna wieczerza 241
 wieczna zapłata 241
 wieczna zguba 243
 wieczne potępienie 243
 wieczne zatracenie 243
 wieczność 26, 122, 240
 wieczny 241
 wieczny przybytek 241
 wieczysty 157
 wielą 96
 wielbić 258
 wiele 106, 265
 wieleż 95
 wielkanocny 258
 wielowładność 144
 wielowładny 146
 wielu 95, 106, 265
 wierni 249
 wierny 158, 189, 190, 196, 250
 wierzący 101
 wierze 50
 wierzenie 113, 183
 wierzo 39
 wierzyciesz 57
 wierzyć 50, 183
 wierzącym 50
 wierzchu 50
 wierście 50
 wierściesz 50
 Wiesniaczkowie 67
 wieśniacki 155
 więcej 38
 większą 38
 większej 38
 większuję 42
 wilkow 73
 wina 230
 winnemi 88
 winowajca 133
 winszuję 42
 wknowanym 52
 właściwie 26
 własności 26
 własności 26
 włosiennica 138, 217, 260
 wnauce 30
 wojnę 78
 woła 176, 221
 woła Boska 225
 wołą 78

wolen 86
 wolę 78
 Woyną 78
 woźnica 133
 wpłynionych 102
 wpokoju 30
 wposłuszeń/twie 30
 wposriod 54
 wposród 54
 wpoźniejszych 47
 wrażyć 169, 173
 wrodzonym 52
 wręczach 50
 wsądzsługą 30
 wsiow 80
 wskrzeszać 313
 wskrzeszenie 212
 współbracią 85
 wspomnieć 170
 współbliźni 144, 250
 współbrać 144, 250, 253
 współmieszkaniec 145
 współpomocnik 145, 174
 współziomek 145
 wsrednim 26, 54
 wstrzemieźliwość 38
 wstrzymięźliwości 36
 wstyð 22
 wstydlliwość 122
 wszelkie 40
 wszelkiego 40
 wszelkiej 24, 40
 wszendzie 41
 wszeteczność 121, 174, 235, 238, 239, 261
 wszęłkiej 40
 Wszystkich Świętych 257
 wszystkimi 88
 wtajonego 52
 wydawać 22
 wybrany Boski 242
 wyciągać 169
 wydaną 39
 wydzierca 132
 wydzierstwo 124
 wydzwignienie się 111
 wygrany 77
 wyiawić 24
 wyiawienie 24
 wykonywacz 130
 wykonywaymy 96
 wylanie się 112
 wymowionemi 88
 wynaleść 57
 wynalezcą 44
 wyprzysiąc się 169, 187
 wyrazach 75
 wyrok 240
 wyrokach 75
 wysadzać 170
 wysławiać 170, 173
 wysokość 207, 208, 261
 występpek 230, 260
 wyuzdanemi 88
 wywołuię 96
 wyzdrzawszy 55, 263
 wyznanie 183, 259
 wyznanie wiary 218
 wyznawać 183
 wyznawca 133, 190, 250, 251, 260
 wyznawcow 68
 wyrzawszy 55
 wzbudza 34
 wzdychanie 218
 wżgardziciel 128

wzgardzić 170
wzgardzony 152
wzglądać 170
wzglendem 41
wzglendu 41
wzglendy 41
względu 41
względy 41
wziąć 56
wziąć 56
wzieli 38
wzieliśmy 38
wzieła 38
wzieto 38
wzmiankować 170
wzywać 57
wzywocie 30

X

xąże 76
xiąząt 76
Xiąże 24
Xiążęncia 39
xiążęncia 24
xiążęnciem 41
Xiążę 29
xiążęta 76
xiągach 24
Xięę 24
Xsa 25
Xsien/twa 24
Xtus 25

Y

ymiłosnik 30
ysłabyiest 30

Z

z ochydą 52
z słowa 45
z słuchaczow 45
z sługą 45
z śmiałości 45
z spowiedzi 45
z strony 45
z swieckimi 45
z szlachetnego 45
z zgorszeniem 45
z zródła 45
z zwycienstwem 45
zabawiać 171
zabawiwszy 102
zabieżeństwo 112
zabiiać 24
zabójca 133
zachaniebnie 52
zachądźmy 44
zachądźmy się 58
zachwycenie 112
zaciętości 26
zacności 26
zacność 121
zaczeła 38
zaczepneli 38
zaczęliśmy 38
zaczmiiony 152
zadość 161
zagarneli 38
zagasić 171
zaginoł 38
zajadliwy 156, 157
zakączenia 43
zakączyć 43

zakosztować 171
zalecać 171
zalecimy 97
zamknął 38
zamknięte 102
zamysł 115
zanosimy 97
zań 92, 106
zapobiedz 58
zapomniemy 97
zaprzedać 172
zapuszcze 39
zarażony 152, 176
zasadą 39
zasadzać się 172, 173
zasadzki 23
zasadzony 152, 176
zasiędzisz 43
zasilać 172
zaskarżenia 50
zasłono 39
zasługi 34
zasłużoną 40
zaszczycać się 172
zatracenie 242
zatrudniać się 172
zawezmie 47
zawisnąć 172
zawód 116
zawstydzienie 112
zawstydzonemi 88
zawziąć 172
zayzdrzeć 55, 263
zazięty 57, 263
zażalić 172
zażyć 172
zażywanie 112
zbawiciel 129
Zbawiciel 29, 202
zbawicielowy 154
zbawienie 113, 219, 241
zbójca 132
zbór 249, 261
zburzać 50
zciągnięcia 25
zcierpień 57
zciężskich 57
zdatny 158
zdotniejszy 32
zdrada 125, 175, 264
zdradliwie 161
zdradliwy 157
zdradziectwo 125, 175, 264
zdrajca 133
zdrożność 122, 237, 238, 239, 261
zdrożny 152
zdumiewaną 39
zdzierca 132
ze krwi 45
zelżenie 121, 175, 264
zelżywość 121, 175, 231, 239, 161, 264
zepsowanie 112, 113, 174, 175, 237, 238,
239, 264
zepsucie 112, 113, 175
Zesłanie Ducha Świętego 258
zesromocenie 232, 238, 239, 261
zestromocenie 58
zewnętrznosc 121, 174, 264
zęstą 42
zęstę 42
zgineli 38
zginęło 38
zgino 39
zgluzować 171, 173

zgojony 152, 176
 zgorszenie 237
 zgotować 171, 174
 zgruntu 30
 zgryzliwosci 26
 zgryzota 125
 zgryźliwość 121
 zguba 243
 ziarko 57, 62
 ziemia 208
 ziemie 39
 ziemski 209
 Zieńciowie 41, 67
 Ziomkowie 67
 zkazać 25
 zkąd 25
 zle 26
 złagodzoną 40
 złodzieiow 68
 złorzeczenie 145, 175, 237, 238, 239, 264
 złorzeczeństwa 23
 złorzeczeństwo 145, 237, 238, 239, 264
 zły 225
 zły nałóg 228
 zmartwychwstanie 145, 242
 zmaza 230, 261
 zmazaną 40
 zmyślenie 237, 238, 239
 zmyślność 122
 znaczny 153, 159
 znaleźć 57
 znaydował się 24
 znayduie 96
 znaydują 39
 znieba 30
 znieważenie 232, 238, 239
 znikczemnieć 171
 zobaczymy 97
 zokolicznościami 30
 zostańcie 26
 zostawuiemy 96
 zostawuię 96
 zowią 89
 zowiem 89
 zpadły 25
 zpadnie 25
 zplonęły 25
 zplywające 25
 zpod 25
 zprowadza 25
 zprzeciwiali się 25
 zriodeł 54
 zriodle 54
 zriodła 54
 zriodłem 54
 zrocić 57, 263
 zrociemy 57, 263
 zrociwszy 57
 zroconę 57, 263
 zrozumie 37
 zrzenicy 55
 zrzodła 54
 zrzodłem 54
 zrzodła 54
 ztąd 25
 ztąpił 25
 ztwierdza 25
 zust 30
 zwać 173
 zwiastować 213
 zwiastowanie 113, 213, 260
 zwierzchność 122
 zwierzchności 50
 zwierzchność 50

zwoływam 96
zwycienstwem 41
zwycieństwa 41
zwycieństwo 41
zwycięstwie 41
zwyciężeniem 41
zwyciężone 41
zwyczaj 24
zyczącej 102

Ż

żałobność 122, 174
żałość 122
żądniemi 88
żądzę 40
żebray 101
żołnierza 50, 85
żołnierzami 84

żołnierzy 69, 105
żołnierz 50
żoną 39
żwawość 122
życie 25, 26
życie doczesne 223, 241
życie terażniejsze 223, 241
życie wiecz ne 241
życzymy 97
żyd 195-196
Żydow 29
żydowski 187
żydy 71, 195
żydzi 71
żywot 223
żywot wieczny 241

